

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LVI

Sa. 215

Nisan 1992

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 4

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü

Türk Tarih Kurumu Adına

PROF. DR. NEŞET ÇAĞATAY

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
DİNÇOL, ALI M. : Samsat'ta Bulunan Hieroglifli Bir Mühür Baskısı (1 resim ile birlikte)	1
———— : A Hieroglyphic Seal Impression From Samsat	3
ANABOLU, PROF. DR. MÜKERREM (USMAN) : Batı Anadolu'daki 1'den Fazla Naos'lu Tapınaklar (15 resim ile birlikte)	7
BİLGEN, YRD. DOÇ. DR. ABDÜSSELAM : XVI. Yüzyıl İran Şairlerinden Adâ'iyi Şîrâz'ın Sellm-Nâmesi (2 resim ile birlikte)	13
YILMAZ, SERAP : Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri : XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı - Hint Ticareti İle İlgili Bir Araştırma (1 resim, 1 harita ile birlikte)	31
AYDIN, MAHİR : Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri (19 resim ile birlikte)	69
ALTUĞ, YILMAZ : The United States Of America's Policies Towards Turkish Straits	167
SONYEL, DR. SALÂHİ R. : Osmanlı İmparatorluğu'na Yapılan İlk Musevi Göçlerinin Beşyüzüncü Yıldönümü	201
———— : The Fifth Centenary of The First Jewish Migrations to The Ottoman Empire	207
KIZILTAN, ZEYNEP : Samsun Bölgesi Yüzey Araştırmaları 1971-1977 (54 çizim, 33 resim, 1 harita ile birlikte)	213
Konferanslar :	
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ : Hittitologues Et Byzantinistes A La Decouverte de L'Asie Mineure	243
POTSKHVERIYA, BORIS M. : Sovyet Tarih Araştırmalarında Bazı Yeni Yaklaşımlar Üzerine	261
Çeviriler :	
DUVERDIER, GÉRALD (Çev.: ACAROĞLU, TÜRKER) : İlk Türk Basimevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi: Savary De Brèves İle İbrahim Müteferrika (10 resim ile birlikte)	275
Bibliyografya :	
ZOROĞLU, LEVENT : Hansgerd Hellenkemper - Friedrich Hild : <i>Neue Forschungen in Kilikien</i>	307
1991 Yılı İlk Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitap ve Dergiler	311

B E L L E T E N

Cilt : LVI

Nisan 1992

Sayı : 215

SAMSAT'TA BULUNAN HİYEROGLİFLİ BİR MÜHÜR
BASKISI

ALİ M. DİNÇOL

Aşağı Fırat havzasının en büyük yerleşim merkezi olan Samsat Höyük'te arkeolojik kurtarma projesi çerçevesinde Prof. Dr. Nimet Özgüç tarafından yapılan kazıların 1987 yılı kampanyası sırasında, şimdiye kadar elde edilen nisbeten az sayıdaki Hitit yazılı belgelerine bir yenisini ekleyen, hiyeroglifli bir mühür baskısı ele geçirilmiştir (Res.1 a-b)¹. Höyüğün doğu yönündeki açmada, r/15 plankarede, XXV. kat seviyesindeki erozyon toprağı içinde ortaya çıkan (St. 87-4 numara ile envanterize edilen), devetüyü renkli, koni biçimli, sivri ucunda ip deliğı bulunan, 2,4 cm yüksekliğindeki bir kil parçası üzerindeki mühür baskısı, yine 2,4 cm. çapındaki içbükey yüzeyinden anlaşıldığına göre, hiyeroglif işaretlerini içeren orta alanı basit bir merdiven motifi ile çerçevlenmiş, yüzü dışbükey bir damga mühür tarafından meydana getirilmiştir. Bu tip çerçeveye sahip mühürler, madeni ve çoğunlukla tripod tutamaklı olabilecekleri gibi, çeşitli taş türlerinden yapılmış, iki yüzü dışbükey düğme mühürlerden de olabilirler. Buradaki baskının böyle bir düğme mühürden kaynaklandığını söylemek olasıdır.

Mührün dikey ekseninde yer alan ilk iki işaret, L.432'dir. Bunların altında ise, alt konturları kırığa rastlayan, oldukça silik durumda L.278 işareti yer almaktadır. Bu üç hiyeroglifle yazılmış olan mühür sahibinin adı *Žu-zu-li* olarak okunmaktadır. Bu grubun sağına ve soluna konulmuş L.289 işaretleri ise, bu şahsın ünvanının ARABACI olduğunu

¹ Bana bu bullanın yayın iznini veren hocam Prof.Dr.Nimet Özgüç'e içtenlikle teşekkür ederim.

göstermektedir. Yüzeyde başkaca bir işaret ya da dekoratif eleman görülmemektedir.

Çivi yazılı belgelerdeki yazılışına bakarak, *Žuzulli* olarak fonetize edilebilen bu ad, birçok kez belgelenmiştir (*NH* ve *Supp*: Nr 1590; ayrıca Boehmer & Güterbock 1987: Nr 181, 197, 198). Bunlardan birisi özellikle Samsat bullası açısından ilginçtir. Ugarit'te bulunmuş bir çivi yazılı tablet parçası (RS 17.371 + 18.20) üzerindeki iki mühür baskısından biri, Samsat bullasına kompozisyonu açısından da çok benzeyen, aynı ad ve ünvanı sahip bir şahsın mührüne aittir (Schaeffer 1956: 56 Fig. 79). Tabletten içeriğinden bu *Žuzulli*'nin Kargamış Kralının arabacısı olduğu anlaşılmaktadır (Laroche 1956: 152). Bu Kargamış Kralının adı belirtilmemiştir. Buna karşın, Samsat'ın birkaç kilometre kuzeyinde, ancak Fırat'ın doğu kıyısında yer alan Lidar Höyük'te yapılan kazılarda 1985 yılında ele geçen iki bullanın Kargamış krallarından *Talmi-Teşup*'ün oğlu olan ve babasının yerine geçen *Kuzi-Teşup*'ün mühür baskısını taşıması (Sürenhagen 1986: 183-190; Hawkins 1988: 99 v.d.), bu bölgenin Kargamış'ın etki alanına girdiğini göstermektedir. Adı geçen Ugarit tableti, kral *Niqmadu III* döneminde, Ura liman kentinin tüccarları ile yapılan bir anlaşmayı içermektedir. Bu Ugarit kralının hükümranlık dönemi, Kargamış kralı *Talmi-Teşup*'ünki ile çakışmaktadır. Son yıllarda yapılan araştırmalar, onun oğlu *Kuzi-Teşup*'ün, Hitit İmparatorluğunun çöküşünden sonra oluşan otorite boşluğundan yararlanarak, egemenlik alanını genişlettiğini göstermektedir (Hawkins 1988: 101 v.d.). Lidar mührü de bu görüşü desteklemektedir. Güçlü bir olasılıkla, yukarda sözü edilen Ugarit belgesi üzerinde mühür baskısı bulunan *Žuzulli* ile aynı kişiye ait olan Samsat bullası da bunu destekler niteliktedir. *Talmi-Teşup* döneminde Kralın ARABACISI ünvanı ile Ugarit'te bir anlaşmaya mührünü basan *Žuzulli*, *Kuzi-Teşup*'ün krallığında da, Malatya'yı içine alarak yayılan Kargamış ülkesinde aynı ünvan ile başka belgeler düzenlemiş olmalıdır. Buluntu yeri kesin olmayan bir başka hiyeroglif bulla üzerinde aynı elemanlarla yazılmış diğer bir *Žu-zu-li*'nin ünvanı ise, PRENS'tir (Kennedy 1959: Nr 34). Bunun da Samsat ve Ugarit mühürlerinin sahibi ile aynı kişi olması olasılığı vardır. Çünkü, ARABACI, kraliyet ailesi mensuplarının da getirildikleri yüksek bir memuriyetin ünvanıydı. Elimizde hem PRENS, hem ARABACI ünvanlarını taşıyan kişilere ait, biri Sivas kökenli bir mühür (Dinçol & Dinçol 1981: Nr 1), diğeri Tel Açıana yazıtı (Woolley 1955: Lev. XLVIII) olmak üzere, iki hiyeroglif belge daha bulunmaktadır. PRENS *Žuzulli*'nin mühründe başka ünvan olmamakla beraber, bunun da Samsat ve Ugarit bullalarının sahibi ile eşitlenebileceği düşünülmelidir.

A HIEROGLYPHIC SEAL IMPRESSION FROM SAMSAT

ALİ M. DİNÇOL

During the 1987 campaign of the excavations at Samsat Höyük, the largest settlement in the lower Euphrates basin, conducted by Professor Dr. Nimet Özgüç in the framework of the archaeological salvage project, a hieroglyphic seal impression has been found, which added a new document to the relatively poor repertory of written material of this important mound (fig. 1 a-b)¹.

The seal impression (Inv.nr: St. 87-4) on a buff-coloured, conical piece of clay of 2.4 cms in height, with a string hole at the pointed end, has been brought to light in the eastern trench in the grid square 1/15, at the level of the XXV. building layer, but in the erosion soil. According to the concave surface of the impression, which has a diameter of 2.4 cms., it should have been produced by a bi-convex button seal, which had a simple ladder motive as the frame of the central area bearing the hieroglyphic signs. Although this sort of frames can also be seen on the metallic seals, usually with tripod handles, the bulla of Samsat seems to be impressed by a stone button seal. The first two signs, placed on the perpendicular axis of the bulla, are L. 432. Under them there is a rather faded L.278, the lower edge of which seems to be broken off. These three hieroglyphs read the name of the owner of the seal *Ṣu-zu-li*. The signs L.289, put to both sides of this main group, show that he bears the title CHARIOTEER. No other hieroglyphic or decorative signs can be seen on the impression.

This name is documented several times and its pronunciation can be established as *Ṣuzulli* according to its cuneiform attestations (*NH* and *Supp.*: Nr 1590; Bohmer & Güterbock 1987: Nr 181, 197, 198). One of these hieroglyphic evidence is for the evaluation of the Samsat bulla of great interest. A fragment of a cuneiform tablet found at Ugarit (RS 17.371 + 18.20) bears a seal impression, which belongs to a person of the same name and title; it also has a similar composition of signs (Schaeffer 1956: 56 Fig 79). It becomes evident from the contents of the tablet, that

¹ My sincerest thanks are due to Prof.Dr.Nimet Özgüç for her permission to publish this interesting find.

this *Žuzulli* is the CHARIOTEER of the king of Karkamis (Laroche 1956: 152), the name of whom remains obscure. On the other hand, two bullae found during the 1985 season of excavations at Lidar Höyük, some kilometres north of Samsat on the eastern shore of Euphrates, sealed by *Kuzi-Tesup*, king of Karkamis, who ascended to the throne of his father *Talmi-Tesup*, (Sürenhagen 1986: 183-190; Hawkins 1988: 99 f) clearly show, that this region came under the influence of Karkamis at that time. The tablet of Ugarit contains a contract with the merchants of the harbour city of Ura during the reign of *Niqmadu III* of Ugarit, who is contemporaneous with *Talmi-Tesup* of Karkamis. Recent research has shown, - in accordance with the bullae from Lidar Höyük - that his son, *Kuzi-Tesup* has expanded his territory, using the lack of authority after the collapse of the Hittite Empire (Hawkins 1988: 101 ff). The bulla from Samsat, the owner of which is most probably identical with *Žuzulli* of the Ugarit seal impression, seems also to be in favour of the proposal, that Tarhuntassa in the West and Karkamis in the East have claimed the heirship of the hittite royalty and thus shared the remains of the empire. *Žuzulli*, the CHARIOTEER of the King of Karkamis *Talmi-Tesup*, who sealed the contract of merchants of Ura in Ugarit, could have held office also in the reign of *Kuzi-Tesup* and acted in the recently gained lands in the North such as Samsat and in and around Malatya. Another hieroglyphic bulla bearing the same name, the provenance of which is uncertain, has the title PRINCE (Kennedy 1959: Nr 34). This PRINCE *Žu-zu-li* could also be identified with those on Samsat and Ugarit documents, since CHARIOTEERS were high ranking officials, among whom members of the royal family have been attested. We know at least two hieroglyphic documents, the first a seal from the vicinity of Sivas (Dinçol & Dinçol 1981: Nr 1), the other an inscription from Tell Atchana (Woolley 1955: Pl. XLVIII), where the titles PRINCE and CHARIOTEER are being used together. Although the bulla of PRINCE *Žu-zu-li* bears no other title, he could be the same person as the one on the Samsat impression.

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR / BIBLIOGRAPHY AND ABBREVIATIONS

BOEHMER, R.M. & H.G. GÜTERBOCK

1987 *Glyptik aus dem Stadtgebiet von Boğazköy*, Berlin

DİNÇOL, A.M. & B. DİNÇOL

1981 *Anadolu Medeniyetleri Müzesinde Bulunan Hitit Hieroglif Mühürleri / Hethitische Hieroglyphensiegel im Museum für Anatolische Zivilisationen*, Ankara

HAWKINS, J.D.

1988 "Kuzi-Tesub and the "Great Kings" of Karkamis" *Anatolian Studies* XXXVIII: 99-108

KENNEDY, D.A.

1959 "Sceaux hittites conservés a Paris", *Revue Hittite et Asiatique* 65: 147-172L — E. Laroche, *Les Hiéroglyphes Hittites*, Paris 1960.

LAROCHE, E.

1956 "Documents hiéroglyphiques hittites provenant du palais d'Ugarit", *Ugaritica III* (ed: C.F.A. Schaeffer): 97-160, ParisNH *ve/and Supp.* — E.Laroche *Les Noms des Hittites*, Paris 1966 *ve/and* "Supplement", *Hethitica* IV: 3-58

RS — Ras Shamra — Ugarit kazısı envanter numaraları/Inventory numbers of the excavations at Ras Shamra — Ugarit.

SHAEFFER, C.F.A.

1956 "Recueil des sceaux et cylindres hittites imprimés sur les tablettes des Archives Sud du palais de Ras Shamra suivi de considérations sur les pratiques des roi d'Ugarit", *Ugaritica III* (ed: C.F.A. Shaeffer): 1-86, Paris

SÜRENHAGEN, D.

1986 "Ein Königssiegel aus Kargamis", *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 118: 183-190

St. — Samsat kazısı envanter numaraları/Inventory numbers of the excavations at Samsat.

WOOLLEY, L.

1955 *Alalakh — Tell Atchana*, London.

Res. 1. a) Bullamın mülajı b) Konik bullamın baskı yüzeyi

Fig. 1. a) The moulding of the bulla b) The impressed face of the conical bulla

BATI ANADOLU'DAKİ 1'DEN FAZLA NAOS'LU TAPINAKLAR

Prof.Dr. MÜKERREM (USMAN) ANABOLU

Dikdörtgen planlı tapınaklardaki naos kapısı, ön cepheyi oluşturan kısa tarafın simetri eksenini üstündedir. Sadece M.Ö. IV. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olduğu sanılan Priene'deki Demeter Ve Kore Tapınağı¹ nda, naos kapısı, biraz yana kaymıştır. Zaten bu binada, alışılmamış olan başka özelliklere de rastlanır.

Genellikle tapınak naos'larında, kapı sayısı 1'dir, Sardis'deki Artemis Tapınağı², Roma İmparatorluk Dönemi'nde A. Pius ile Faustina'ya ithaf edilen bir çift tapınak durumuna getirildiğinden, herikisi de uzunlamasına eksen üstünde olan 2 naos kapısına sahiptir. Yani naos'lar, gene de 1'er kapılıdır (Res. 1).

Hierapolis'deki Apollon Arkhagetes Tapınağı³'nin zemininin altında, bir Kharoneion (Plutonium) yer alır. Yani tapınak, 2 tanrının da tapınağıdır. Apollon Arkhagetes Tapınağı'nın naos kapısı, esas katta ve uzunlamasına eksen üstünde, Kharoneion'un ön odasının kapısı zeminin altındaki katın güney yan taraf duvarındadır. Dışarıya açılan yan kapının üst kısmındaki tonoz parçası, kabartma olarak yapılmış olan bir istridye kabuğu motifi ile süslüdür (Res. 2).

Aizanoi'daki Zeus Tapınağı⁴, özel bir şekilde hazırlanmış olan temenos'unun içindeki bir podium ile çok kademeli bir krepidoma'nın üstünde

¹ M. Schede, *Die Ruinen von Priene* (Berlin, 1934), s. 91 - 96, res. 10 ve 102.

² H. C. Butler, *The Temple of Artemis* (Leyden, 1925) de tapınak, detaylı bir şekilde ele alınmıştır. G. Gruben, *Temple of Artemis at Sardis: Phases and Transformations from 300 B. C. to the Imperial Period when it Became a Double Temple Dedicated to Artemis and Faustina*, *Fasti Archaeologici*, c. XVII (1945), s. 215 no. 2986, s. 271/272 no. 3853 - 3855'e de bakınız.

³ P. Verzone, Le Campagne 1962 - 1964 a Hierapolis di Frigia, *Annuario della Scuola Archeologica di Atene*, c. XLI - XLII, N. S. c. XXV - XXVI (1963 - 1964), s. 384/385.

⁴ Tarafımdan yazılmış olan *Küçük Asya'da Bulunan Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları* (İstanbul, 1970), s. 122 not 14'de tapınağa ait etraflı bir bibliyografya verilmiştir. E. Akurgal, *Griechische und Römische Kunst in der Türkei* (München, 1987), s. 127/128, lev. 204 - 208, buna eklenmelidir.

oturan bir pseudo - dipteros'dur (Res. 3 ve 4). Zemininin altında, üstü beşik tonoz ile örtülü olan bir krypta'sı vardır. Çok iyi muhafaza olunmuş olan tapınağın kendisi, İyon Düzeni'nde olduğu halde, kompozit başlıklı sütunlar da içerir. Binanın pronaos'unda, naos'unda ve opisthodomos'unda, sütun bulunmaz. Büyük bir özen ile inşa edilmiş olan tapınağın imparator Hadrianus'un zamanında yapılmış olduğu, inşa yazıtından anlaşılmaktadır.

Binanın güneydoğu tarafında bulunması gereken esas naos kapısı, tapınağın Hıristiyanlık Dönemi'nde kiliseye çevrilmesi sırasında yok edilmiştir. Lâkin opisthodomos'unda, naos'u ile ilişkisi olmayan ikinci bir kapısı daha vardır. Buradan, bir merdiven sahanlığına girilir. Sahanlıkta, birisi çatıya çıkmağa diğeri ise zeminin altındaki kata inmeğe yarayan 2 merdiven yer almaktadır. Aşağıya inmeğe yarayan merdiven, ahşaptır.

Aizanoi Tapınağı, aynen Hierapolis'deki Apollon Arkhagetes Tapınağı gibi, 2 tapınak olarak kabul olunabilir, Burada incelemelerde bulunmuş olan R. Naumann, Krypta'da "Meter Steunene" adı ile de anılan Kybele'nin tapım görmüş olduğu kanısındadır⁵. Zira bu kısmın içinde, pişmiş topraktan yapılmış olan Kybele figürinlerine rastlanmıştır. Ek olarak Kybele'nin de, aynen Zeus gibi, Aizanoi'un baştanrısı sayılmış olduğunu belli eden bir yazıt vardır. Tapınak alınlıklarının orta akroterlerinden birinin erkek birinin kadın figürü olmaları, son derece anlamlıdır. Anadolu'daki Kybele tapınaklarının tümünün batıya dönük olduklarını hatırlatan E. Akurgal da, R. Naumann'ın varsayımını akla yakın bulur⁶.

Lâkin Safranbolu'nun güneyinde yer alan Keltepe'nin doğusundaki Kaynak Tapınağı⁷ nın, esas naos kapısından başka güney uzun taraf duvarına açılmış olan ikinci bir naos kapısı daha vardır. Tapınağın burada inşa ediliş nedeni olan su kaynağı da, güney taraftadır (Res. 5 ve 6). Hıristiyanlık Dönemi'nde kiliseye çevrilmiş olan bu tapınak, 7,80 x 14,42 m. boyutlarında olup 2,52 m. derinliğindeki bir pronaos'a maliktir. Duvarları, 6,50 m. yüksekliğe kadar ayakta kalmışlardır. Esas naos kapısının yerinde, 3,80 m. yüksekliğinde olan bir boşluk vardır. Doğal olarak naos kapısı,

⁵ R. Naumann tarafından *İstanbul Mitteilungen*, c. XVII (1967), s. 218 v. d. da yayınlamış olan makaleye bakınız.

⁶ E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları* (2. baskı, İstanbul, 1989), s. 498.

⁷ R. Naumann, *Ein Römisches Quellheiligtum in Paphlagonien*, *Römische Mitteilungen*, c. LIII (1956), s. 26 - 31, res, 2, lev. 9/2. A. Gökoğlu, *Paphlagonia* (Kastamonu, 1952), s. 138, res. 57 ve 58'de, bu tapınaktan "Küre Havuzu Tapınağı" olarak söz eder.

bundan biraz daha alçak olmalıdır. Fazla geniş olmayan güney taraf kapısının yüksekliği, 2 m. dir. Güney kapısı, eğer Hıristiyanlık Dönemi'nde açılmış değilse, görevlilerin kült gereklerini yerine getirmeleri için yapılmış olmalıdır. Tapınağın pronaos'unda, yivleri İyon Düzeni'ndeki yivler şeklinde açılmış olan bir sütun parçası bulunmuştur. 1,57 m. uzunluğunda olan bu parça, bir İyon veya Korint sütununa ait olabilir. Tapınak, kesme taştan ve harçsız olarak inşa edilmiştir. Bezemesizdir. M. S. II. yüzyılda yapılmış olduğu düşünülebilir.

Su kaynağı, dikdörtgen planlı bir havuzun içine alınmıştır. Havuzun arka tarafındaki 4,65 m. lik kısmın üstü, beşik tonoz ile örtülüdür. Havuzun ön cephesinin üst kısmında bulunan 7 delik, suyun fazlasının dışarıya akmasına yarar.

Miletos'un Güney Agorası'nın batısında bulunan Serapis Tapınağı⁸, güney kısa taraf cephesindeki esas naos kapısından başka doğu uzun taraf duvarında da bir kapı içerir (Res. 7 ve 8).

Tapınağın sonradan eklenmiş olan ön avlusu, 9,28 x 3,65 m. boyutlarında olup bina ile aynı uzunlamasına eksen üstünde değildir. Heykel altlığı olarak kullanılmış olduğunu düşündüğümüz bir sekinin arkasında yükselen arka cephe duvarı, diğer 3 duvardan daha kalındır. Binanın içinde, sütun altlıkları ile yivsiz olan sütun gövdeleri vardır. Sütun başlığı kalmamışsa da, ante başlığı Kompozit Düzen gösterir.

Naos'daki sütun altlıklarından 6 tanesi, in situ durumunda kalmışlardır. İkinci kapı, görevlilerin bulunduğu kısma geçmek için yapılmış olabilir. Bema'nın doğu tarafında, zeminin altındaki kata inmeğe yarayan bir merdiven başlangıcı da vardır. Zeminin altındaki kata inmek, Serapis kültürünün gereği olmalıdır.

Kaunos'daki Dor Tapınağı⁹ ise, naos'unda 3 kapı içerir. Doğu kısa tarafında ve orta eksen üstündeki kapısı esas naos kapısı, güney uzun tarafında bulunan kapısı da kült gereklerini yerine getirmek için açılmış olan kapı olarak kabul edilebilir. Lâkin batı kısa tarafında ve orta eksen üstündeki kapının naos kapısı olması beklenemez.

⁸ H. Knackfuss, *Milet, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899*, c. I/7, *Der Südmarkt und die benachbarten Bauanlagen* (Berlin, 1924), s. 180 v. d. res. 193.

⁹ M. Usman Anabolu, *Küçük Asya'da Bulunan Roma İmparatorluğu Çağı Tapınakları* (İstanbul, 1970), s. 27/28, res. 174-177.

Kesme taştan ve harçsız olarak inşa edilmiş olan bina, M. Collignon'un iddiasının aksine, doğuya bakar¹⁰.

Burada, kazı yapılmış değildir. Tapınağın, oldukça derin olan bir pro-naos'u ile naos'u vardır. Opisthodomos'u yoktur. Arka cephesindeki anta'lar, kısa kesilmişlerdir. Naos'un arka duvarının dışa bakan yüzeyinde ve sözü edilen kapının iki yanında, yarım sütunlar yer alırlar (Res. 9 ve 10).

Tapınağın hangi tanrıya veya tanrıçaya ithaf edilmiş olduğu anlaşıl-mamakta ise de, ikinci bir inşa devresi geçirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Uzunlama eksen üstündeki arka naos kapısı, bu ikinci inşa devresinde açılmış olabilir.

Kaunos'daki Dor Tapınağı'nın çekirdek kısmının planı, ufak bir fark (Kaunos'daki tapınağın, çatıya çıkmağa yarayan merdivenleri yoktur) ile Akragas'daki Asklepios Tapınağı¹¹ nın planını tekrarlar (Res. 11). Batı Anadolu'da, kısa taraf duvarlarından birinde yarım sütun içeren başka tapınaklar'da vardır. Didymaion¹² ile İlion'daki Athena Tapınağı¹³ (bu sonuncusunun naos'unun içinde de, yarım sütunlar kullanılmışlardır), bun-lardandırlar. Didymaion'daki yarım sütunlar, Khresmographion kısmının güneybatı tarafında olup naiskos'un cephesine bakar ve üstlerinde, Korint-hos Düzenin'deki yarım sütun başlıklarını taşırlar (res. 12). İlion'daki Ta-pınak'ın yarım sütunları ise, opisthodomos'un arka duvarındadırlar (Res. 13).

İlion'daki Athena Tapınağı'nın inşa tarihi, tartışmalıdır.

Kaunos'daki Dor Tapınağı'nın çekirdek kısmının etrafında, sütun çemberinin var olduğu düşünülmelidir. Zira tapınak alanı, postament'lar üstünde yer alan sütun altlıkları ve sütun gövdesi parçaları ile kaplıdır.

1'den fazla naos kapılı olan tapınaklar, sadece Batı Anadolu'da değil-dirler. Yunanistan'da da, böyle tapınaklar vardır.

¹⁰ M. Collignon, binanın batı kısa tarafını ön cephe olarak kabul etmiştir. (M. Collig-non, Emplacement et Ruines de la Ville de Caunos, *Bulletin Correspondance Hellenique*, c. I (1887), s. 342/343.

¹¹ W. B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece* (3. baskı London, New - York, Toronto, Sydney, 1950), s. 270, res. 97.

¹² W. B. Dinsmoor, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 229-233, res. 83.

¹³ Fr. W. Goethert, H. Schleif, *Der Athena Tempel von İlion* (Berlin, 1962), s. 1 v. d., lev II b.

M. Ö. 540'da inşa edilmiş olduğu sanılan Korinthos'daki Apollon Tapınağı¹⁴, Sardis Tapınağı gibi çift tapınak olması nedeni ile, uzunlama eksen üstünde 2 naos kapısına maliktir. Yani naos'ları, gene 1'er kapılıdır.

M. Ö. 350'de inşa olunmuş olduğu saptanan Tegea'daki Athena Alea Tapınağı¹⁵, naos'unun kuzey uzun taraf duvarının tam ortasına yerleştirilmiş olan ikinci bir naos kapısı daha içerir (Res. 14).

M. Ö. 429'da çıkmış olan salgın hastalıktan hemen sonra inşa edilip de Apollon Epikurios'a ithal edilmiş olan Bassae'deki Tapınak¹⁶, adyton'unun doğu taraf duvarında ikinci bir naos kapısına daha maliktir (Res. 15). Apollon Epikurios Tapınağı'nın ön cephesi, kuzeye bakar. Doğudaki adyton kapısı, sabah güneşinin ışınlarının adyton'a girebilmeleri için bu tarafta yapılmış olmalıdır¹⁷.

M. Ö. IV. yüzyılda inşa edilip bir defasında M. Ö. II. yüzyılda bir defasında da Roma İmparatorluk Dönemi'nde olmak üzere en az iki defa onarım görmüş olduğu sanılan Lykosura'daki Despoina Tapınağı¹⁸ nda da, ikinci bir naos kapısı daha vardır. Bunun var oluş nedeni, bu tanrıça için yapılan myster'ler olabilir.

Lykosura'daki Tapınak'ın heykeltraşlık eserleri, Erken Hellenistik Dönem heykeltraşlık eserlerinin en güzellerinden sayılır. Bunları yapan, Messene'li Damophon'dur.

¹⁴ W. B. Dinsmoor, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 89-92, 337, res. 35, lev. XXII.

¹⁵ W. B. Dinsmoor, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 218-220, res. 79, lev. LVIII.

¹⁶ W. B. Dinsmoor, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 154-159, 162-164, res. 56, lev. XXXV ve XXXVI.

¹⁷ G. Gruben, *Die Tempel der Griechen* (4. baskı, München, 1986), s. 124.

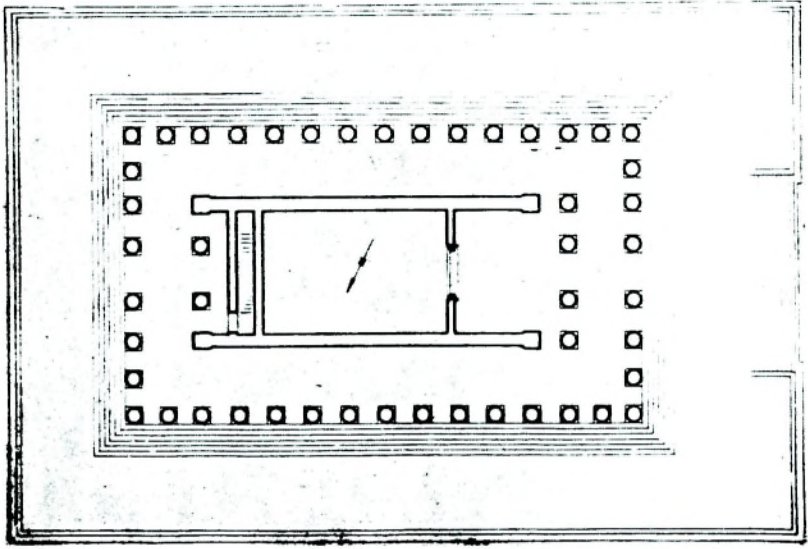
¹⁸ G. Gruben, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 124.

Res. 1 — Sardis. Artemis ve Faustina Tapınağı'nın naos kapılarından biri.

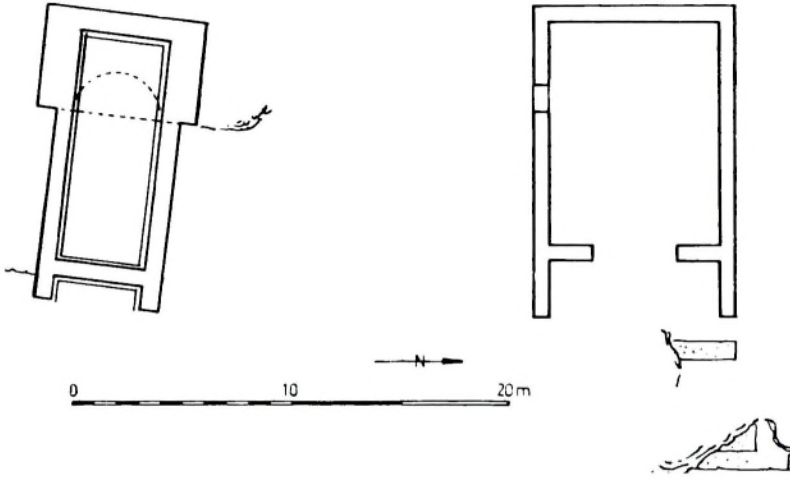
Res. 2 — Hierapolis. Apollon Arkhagetes Tapınağı. Kharoneion (Plutonium)'un girişi.

Res. 3 — Aizanoi. Zeus Tapınağı'nın planı (D.Krenker, M. Schede, Der Tempel in Ankara, res. 10).

Res. 4 — Aizanoi. Zeus Tapınağı'nın kuzeybatıya bakan cephesi.

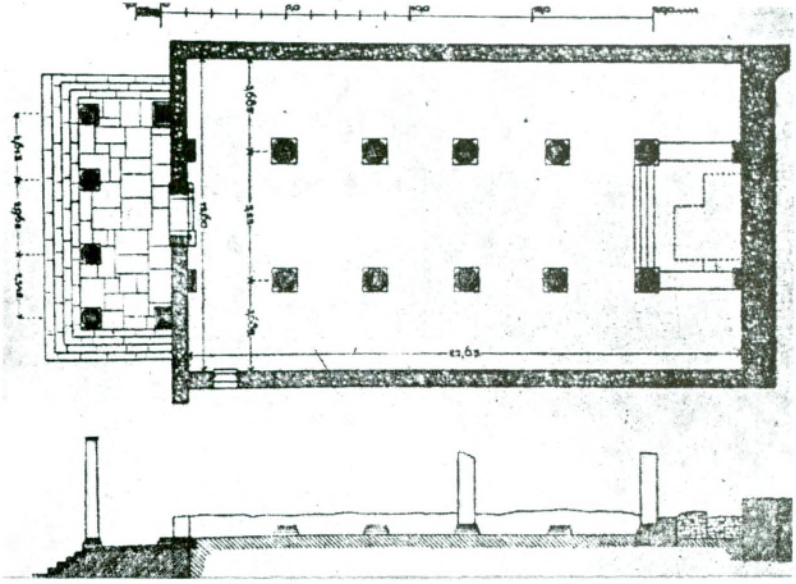

Res. 5 — Keltepe. Su kaynağının içine alınmış olduğu Havuz ile Kaynak Tapınağı'nın planı (R. Naumann tarafından yayınlanmış olan plan).

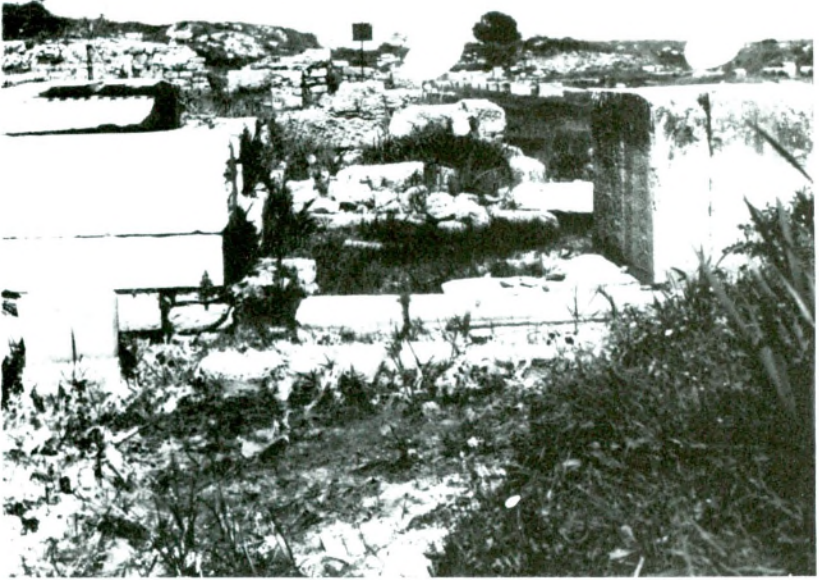

Res. 6 — Keltepe. Kaynak Tapınağı'nın güney uzun taraf duvarı.

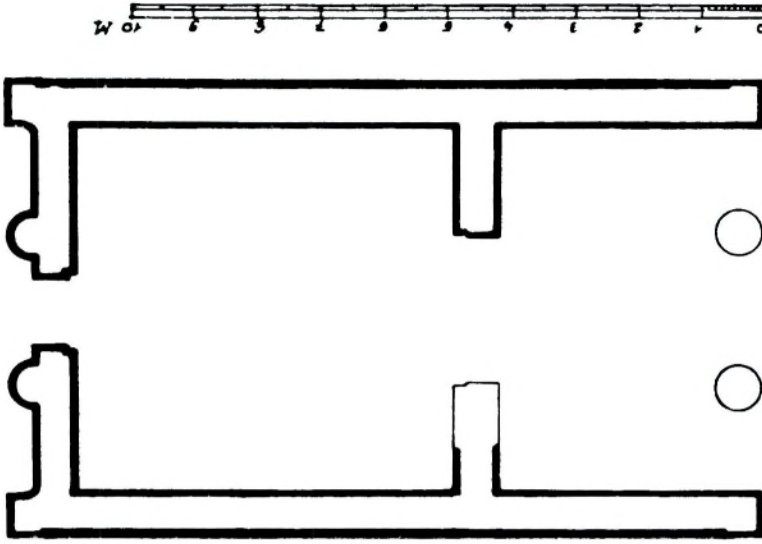
Mükerrrem (Usman) Anabolu

Res. 7 — Miletos. Serapis Tapınağı'nın planı (Milet, Ergebnisse der Ausgrabungen. C.I/7, Der Südmarkt und die benachbarten Bauanlagen, res. 193).

Res. 8 — Miletos. Serapis Tapınağı'nın naos kapılarında biri.

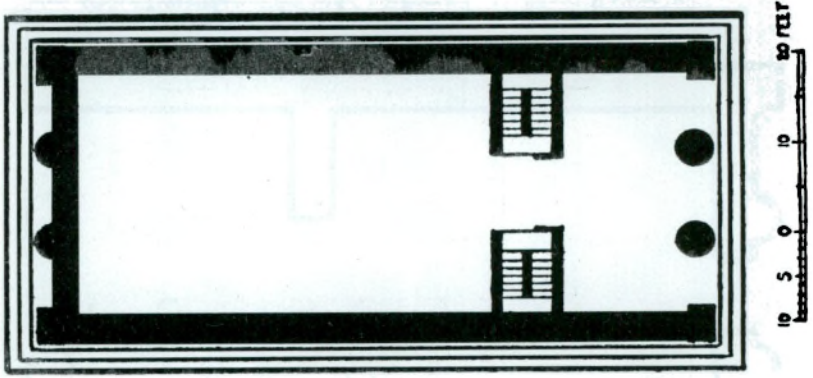

Res. 9 — Kaunos. Dor Tapınağı'nın planı (Varsaymakta olduğumuz sütun çemberi, bu plana işlenmemiştir).

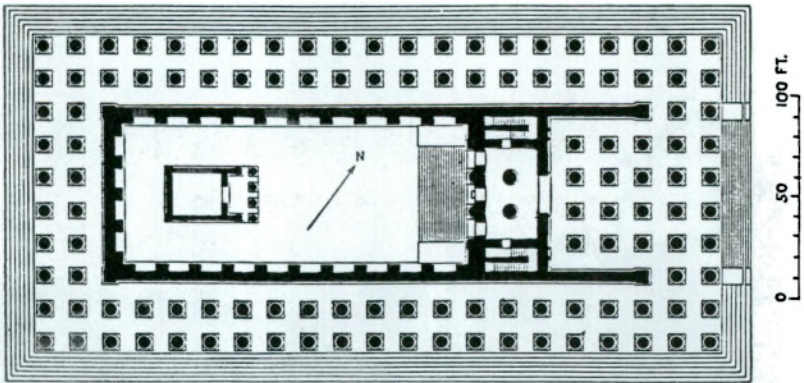

Res. 10 — Kaunos. Dor Tapınağı'nın doğu cephesi.

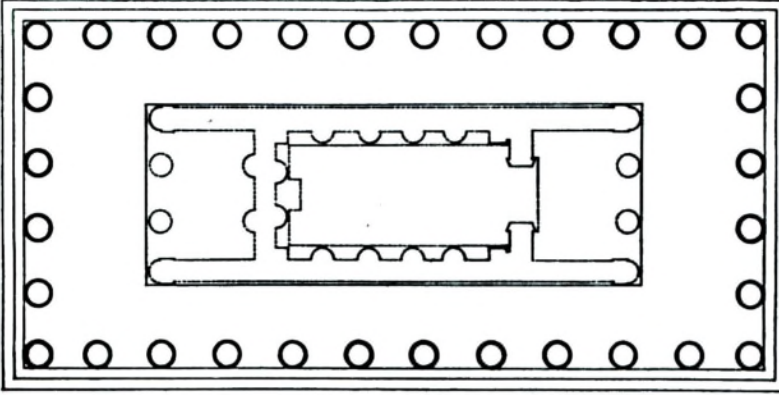
Mükerrerem (Usman) Anabolu

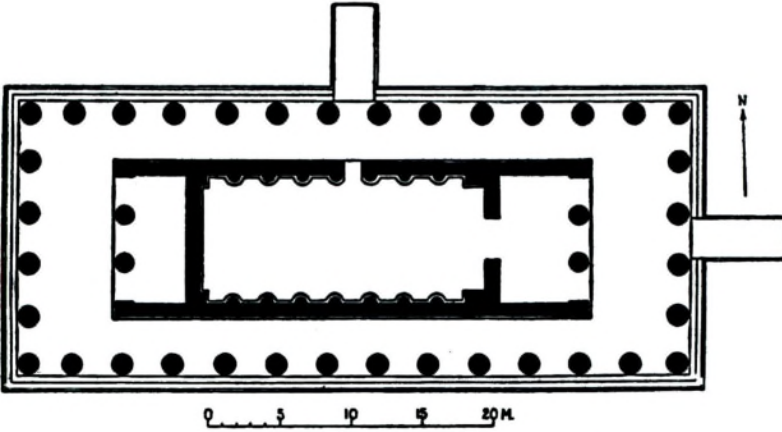
Res. 11 — Akragas'daki Asklepios Tapınağı'nın planı (W.B. Dinsmoor. *The Architecture of Ancient Greece*, res. 97).

Res. 12 — Didymaion'un planı (W.B. Dinsmoor, *Architecture of Ancient Greece*, res. 83).

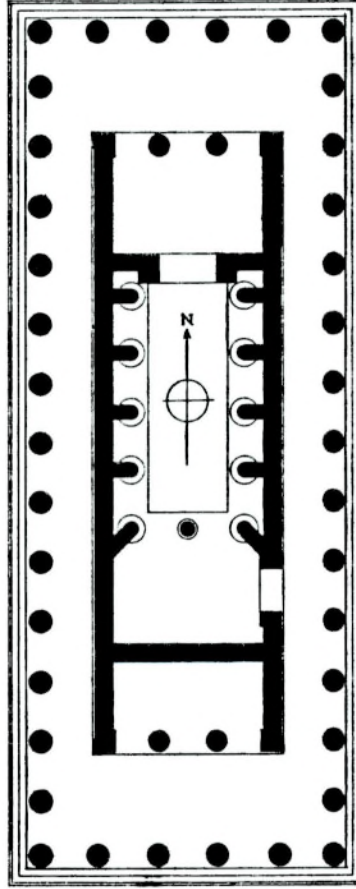
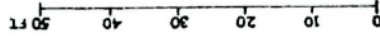

Res. 13 — İlion. Athena Tapınağı'nın planı (Fr.W. Goethert, H. Schleif, Der Athena Tempel von İlion, Lev. II b).

Res. 14 — Tegea. Athena Alea Tapınağı'nın planı (W.B. Dinsmoor, Architecture of Ancient Greece, res. 79).

Mükerrem (Usman) Anabolu

Res. 15 — Bassae. Apollon Epikurios Tapınağı'nın planı (W. B. Dinsmoor, *Architecture of Ancient Greece*, res. 56).

XVI. YÜZYIL İRAN ŞAİRLERİNDEN ADÂ'İ-Yİ ŞİRÂZİ'NİN SELİM-NÂMESİ*

Yrd. Doç. Dr. ABDÜSSELAM BİLGEN

Bu yazımızda, Osmanlılar döneminde Anadolu'da yazılmış şeh-nâme tarzındaki manzum eserlerin tipik bir örneğini oluşturan, XVI. yüzyıl İran şairlerinden Adâ'î-yi Şîrâzî'nin (öl.928/1521) Selîm-nâmesini bazı yönleri ile tanıtmaya çalışacağız. Yavuz Sultan Selim'in saltanatı döneminde İran'dan Anadolu'ya gelen Adâ'î, bu padişah adına yazdığı adı geçen eserinde, bir taraftan padişaha son derece süslü ve zaman zaman da aşırı derecede abartılmış ifadelerle övgüde bulunurken, diğer taraftan da içinde yaşadığı çevre ve toplum hakkındaki gözlemlerine önemli bir yer vermiştir. Bu nedenle eser hem yazıldığı devrin siyasal olaylarına hem de toplumsal ve kültürel yapısına ışık tutacak niteliktedir.

Adâ'î-yi Şîrâzî'nin Selîm-nâmesinin günümüze kadar, birisi şairin yaşadığı döneme yakın, diğeri ise oldukça yeni tarihli sayılabilecek iki yazma nüshası ulaşılmış olup her iki nüsha da İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır¹.

XVI. yüzyıl başlarından itibaren Safevî hükümdarlarından bekledikleri ilgi ve yakınlığı göremeyen birçok İranlı şairin, Hindistan'daki bazı yerel yöneticilerin çağrısı üzerine bu ülkeye gitmeleriyle, Fars dili ve edebiyatı gelişimini İran dışında sürdürmeye başlamıştır. Yine aynı dönemlerde bu şairlerden bazıları da Anadolu'ya gelerek Osmanlı padişahlarının himayesine girmişlerdir. Osmanlı padişahlarının tarihini şeh-nâme tarzında kaleme alan bu şairler, tarihi ve edebi değerleri büyük birçok eserler meydana getirmişlerdir. Bu eserlerin birçoğunun günümüze kadar gerektiği şekilde bilimsel yayımlarının yapılamadığı, dolayısıyla bunların Türk kültür yaşamına yapabilecekleri katkıların son derece sınırlı kaldığı bilinen bir gerçektir.

* Sayın Hocam Prof.Dr.Meliha ANBARCIOĞLU'nun danışmanlığını yaptığı "Adâ'î-yi Şîrâzî ve Selîm-nâmesi" konulu doktora tezimiz Kasım 1987 de Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulmuştur.

¹ İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kısmı FY 835 ve FY 51 numaralarda kayıtlı nüshalar.

İşte Adâ'i-yi Şîrâzî'nin Selîm-nâmesi de bu türdeki eserlerden birisi olup taşıdığı tarihi ve edebi öneme karşın maalesef bugüne kadar gerektiği gibi incelenip değerlendirilememiştir. Bunda bir ölçüde eserin Farsça olarak kaleme alınmış olmasının da etkili olduğunu sanıyoruz.

1984-1987 yılları arasında tarafımızdan doktora tezi olarak hazırlanan ve bu yazımızın da konusunu oluşturan çalışmada, Adâ'i-yi Şîrâzî'nin Selîm-nâmesinin şu ana kadar bulunabilen iki yazma nüshası karşılaştırılmak suretiyle edisyon kritiği yapılmış ve elde edilen metne dayanılarak eser Türkçeye çevrilmiştir. Ayrıca gerek şairin yaşamı gerekse eseri hakkında çeşitli kaynaklarda bulunan bilgiler derlenerek, bunlar arasındaki çelişkiler ve tutarsızlıklar düzeltilmeye, kuşkulu görülen bazı hususlar ise imkânlar ölçüsünde araştırılarak aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bunlardan bazılarına bu yazımızda değineceğiz. Ancak daha önce, Osmanlı tarih yazarlığının önemli bir kolunu oluşturan Selîm-nâmeler konusuna kısaca değinmenin ve günümüzde bu alanda yapılan çalışmalardan söz etmenin yararlı olacağı kanısındayız.

Selîm-nâmeler genellikle Yavuz Sultan Selim'in Trabzon'daki valiliği zamanından (915/1509) başlayarak önce Gürcülerle, sonra da babası II. Bayezid, kardeşleri Ahmed ve Korkud ile olan saltanat mücadelelerini, sonunda tahta geçiş Safevîler ve Memlûklarla giriştiği savaşları konu edinen bağımsız eserlerdir. Özellikle Yavuz Sultan Selim devrinde yaşayan ve onunla birlikte seferlere katılan yazarların kaleme aldıkları Selîm-nâmeler, hem tarihi hem de edebi yönden bu devir olaylarının aydınlatılmasına katkıda bulunmaktadırlar².

İran edebiyatının ünlü destan şairi Firdevsî'nin "*Şâh-nâme*" adlı ölümsüz eseri, sonraları Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar döneminde yaşayan birçok Türk şairine de esin kaynağı olmuş ve özellikle Fatih Sultan Mehmed döneminden başlayarak Osmanlı padişahları, saraylarında devrin ünlü tarihçilerini, kendi dönemlerindeki önemli olayları şeh-nâme tarzında yazmakla görevlendirmişlerdir. Böylece Osmanlı padişahları adına Türkçe, Farsça ve kısmen de Arapça şeh-nâme yazmak yaygın bir hale gelmiş ve "*Şehnâmecilik*" denilen edebi bir tür ortaya çıkmıştır³.

² M.C.Şehabeddin Tekindağ, Selîm-nâmeler, Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı:1, İstanbul, 1970, s.197.

³ Meliha Anbarcıoğlu, Şâh-nâme-i Firdevsî ve Edebiyat-ı Türk, D.T.C.F. Doğu Dilleri ve Edebiyatları Araştırmaları Dergisi, C.II, sayı:4, Ankara, 1981, s.1.

Bir kısmı da düzyazı olarak kaleme alınan bu türdeki eserler genellikle, adına yazıldığı padişahı övme amacına yönelik olmakla birlikte, sözkonusu padişahın hüküm sürdüğü dönemin önemli olaylarına da yer verdikleri için, tarihi birer belge olma özelliğine de sahiptirler. Sözkonusu eserler, sahip oldukları zengin edebi malzeme açısından da edebiyat tarihi araştırmalarının bellibaşlı kaynakları arasında yer almaktadırlar.

Selîm-nâmeler üzerinde şimdiye kadar yapılan araştırmaları gözden geçirdiğimizde, bu alanda gerek Türk gerekse Avrupalı bazı bilim adamlarının değerli birtakım bilimsel çalışmalarının bulunduğu dikkatimizi çekmektedir. Ancak bu tür eserlerin büyük bir çoğunluğunun, sağlam yazma nüshalara dayanarak yayımlanmamış olması hâlâ bu alandaki en önemli eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Yapılan çalışmalar genellikle bibliyografik birtakım bilgileri derlemekten öteye gidememiş ya da bu tür eserler, yalnızca içerdikleri tarihi bilgilerin önemi oranında araştırma konusu yapılmıştır. Sözkonusu eserlerin önemli bir kısmının, Türk tarihinin belli bir dönemine ışık tutan değerli birer belge oldukları ortaya konmuştur. Ancak bunların aynı zamanda hem yazıldıkları devrin dil ve üslup özelliklerini, edebi zevkini ve sanat anlayışını, hem de o devirde geçerli olan gelenek ve görenekleri, yaşam felsefesini, çeşitli inançları ve değer yargılarını yansıtan zengin bir malzemeye sahip oldukları da unutulmamalıdır. Bu bakımdan bu tür eserlerin tek tek ele alınarak gerek siyasal tarih ve toplumsal gelişmeler açısından incelenmesinin gerekse dil, edebiyat ve sanat değeri bakımından değerlendirilmesinin, kültür tarihimizin ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmasında büyük yararlar sağlayacağına inanıyoruz.

Selîm-nâmeler konusuna ilk olarak tarihçi Hammer, "Osmanlı İmparatorluğu Tarihi"⁴ adlı ünlü eserinde yer vermiştir. Osmanlı tarihini kuruluşundan Kaynarca antlaşmasına kadar (1299-1774) devreler halinde ele alan yazar, Osmanlı tarih yazarları ile ilgili bölümde, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman ve II.Selim dönemlerinde yazılan bellibaşlı Selîm-nâmelerden söz etmiş ve birçok tarihi olayı naklederken, bunların verdiği bilgileri esas almıştır.

Daha sonra ünlü Alman Türkologu Franz Babinger, 1927'de yayınladığı "Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri"⁵ adlı biyografik eserinde, bu konuyu daha etraflı bir şekilde ele almıştır. Batı Avrupa koleksiyonlarında bulunan yazmaların basılmış kataloglarının yanısıra İstanbul, Kahire ve

⁴ Geschichte des Osmanischen Reiches, I.bs., 10 cilt, Peşte, 1827-1835.

⁵ Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke, Leipzig, 1927.

Hindistan'daki bazı kütüphanelerin basma kataloglarından da yararlanan Babinger, eserinde, Osmanlı tarihi ile ilgili eser yazan 376 kişinin hal tercümelerini verirken bu arada bellibaşlı Selim-nâme yazarlarından da söz etmiş ve eserlerinin yazma nüshalarının bulunduğu yerleri göstermiştir.

1931-1932 yıllarında, İstanbul kütüphanelerindeki Osmanlı tarihi ile ilgili Farsça elyazmaları üzerinde bir araştırma yapan Felix Tauer, bilinen bazı eserlerin yeni yazma nüshalarının yanısıra, tesbit ettiği bazı yeni eserleri de bilim dünyasına tanıtmıştır. Bunlar arasında Yavuz Sultan Selim adına yazılmış bazı manzum ve mensur Selim-nâmeler de bulunmaktadır⁶.

Selim-nâmeler konusunda Türkiye'de yapılan bellibaşlı araştırmalar arasında da Prof.Dr.Ahmed Ateş, Agâh Sırrı Levend ve Prof.Dr.Şehabeddin Tekindağ'ın çalışmaları örnek olarak gösterilebilir.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki öğrenciliği sırasında "Selim-nâmeler" adlı bir bitirme tezi hazırlayan Ahmed Ateş, bu eserinin önsözünde, çalışmasını daha çok İstanbul kütüphanelerindeki Selim-nâmelerin, Yavuz Sultan Selim'in hayatı ve zamanından söz eden ve bağımsız sayılabilecek eserler üzerinde yoğunlaştırdığını belirtmektedir⁷.

Agâh Sırrı Levend, 1956 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan "Gazavât-nâmeler ve Miḥâloĝlu 'Alî Bey'in Gazavât-nâmesi" adlı eserinde, bellibaşlı katalogları taramak ve o güne kadar yapılan çalışmalarını değerlendirmek suretiyle Osmanlı tarihi ile ilgili olan ve daha çok savaşları konu edinen eserleri, yazma nüshalarının bulunduğu yerlerle birlikte tanıtmıştır. Bu eserler arasında Selim-nâmeler de önemli bir yer tutmaktadır (s.22-39).

İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü profesörlerinden Şehabeddin Tekindağ da "Selim-nâmeler" başlıklı bir makalesinde, Selim-nâmelerin ortak yönleri üzerinde durarak bu türde eser veren bellibaşlı Osmanlı tarihçilerinden söz etmiştir. Tekindağ adı geçen makalesinde, aralarında İdris-i Bitlisî, onun oĝlu Abû'l-Fazl Muḥammed Efendi ve Adâ'î-yi Şîrâzî gibi eserlerini Farsça olarak kaleme alan şairlerin de bulunduğu 16 Selim-

⁶ Les Manuscrits Persans Historiques des Bibliothèques de Stamboul, Archiv Orientali, Vol.IV, Prag, 1932.

⁷ Ahmed Ateş'in 1937-1938 öğretim yılında hazırlamış olduğu bu bitirme tezi, İstanbul'da Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi "Tr.31" numarada kayıtlı bulunmaktadır.

nâme yazarının hal tercümeleri ve eserlerinin kapsamı hakkında oldukça ayrıntılı bilgi vermiştir. Bunlar arasında, Adâ'î-yi Şîrâzî'nin Selîm-nâmesine de geniş bir yer ayıran Tekindağ, bu eserde, özellikle Yavuz Sultan Selim'in İran seferine ilişkin ilginç bilgiler bulunduğunu belirterek, Osmanlı tarihi için önemli bir kaynak olduğunu vurgulamaktadır⁸.

Bunların yanısıra, Prof. Dr. Ahmet Uğur'un bu alandaki çalışmalarından da kısaca söz etmemiz yerinde olacaktır. Prof.Dr. Ahmet Uğur, 1973 yılında İngiltere'de Edinburg Üniversitesi'nde hazırlamış olduğu doktora tezinde, bellibaşlı Selîm-nâmeler hakkında bilgi vermiş ve Kemâl Paşa-zâde'nin Tavârih-i Al-i 'Osmân adlı Osmanlı tarihinin VIII. ve IX. defterlerinin edisyon kritiğini yapmıştır⁹. Prof. Uğur'un ayrıca çeşitli dergilerde, Türkçe bellibaşlı Selîm-nâmeleri tanıtıcı nitelikteki makaleleri de yayınlanmıştır.

Son olarak, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof.Dr.Hüseyin Yurdaydın'ın denetiminde Abdullah Abacı adındaki İranlı bir öğrencinin hazırladığı "Farsça Selîm-nâmeler" konulu doktora tezine değinmek istiyoruz. Abdullah Abacı 1974 yılında tamamladığı adı geçen tezinde, aralarında Adâ'î-yi Şîrâzî'nin Selîm-nâmesinin de bulunduğu 6 Selîm-nâme hakkında bilgi vermiş ve bunlardan yazarı belli olmayan birisini esas alarak konu ve muhteva bakımından diğerleriyle karşılaştırmıştır. Ancak Abacı, Adâ'î'nin Selîm-nâmesinin İstanbul Üniversitesi'nde bulunan ve bizim çalışmamızda esas aldığımız iki nüshasını, yazarları farklı iki ayrı eser gibi değerlendirerek açıkça yanılıya düşmüştür¹⁰.

Adâ'î-yi Şîrâzî'nin Selîm-nâmesi hakkında ayrıntılı bilgi verip onu çeşitli yönleriyle tanıtmadan önce, bellibaşlı Selîm-nâme yazarlarının adlarını ve bunların eserlerini hangi dilde kaleme aldıklarını belirtmeyi gerekli görüyoruz. Buna göre Yavuz Sultan Selim dönemindeki olayları şiir ya da düzyazı şeklinde yazan ünlü Selîm-nâme yazarlarını şöylece sıralayabiliriz:

- 1 — Kılıççı İbrâhim'in oğlu İshâk Çelebi (Türkçe).
- 2 — Keşfi Mehmed Çelebi (Türkçe).
- 3 — Kemâl Paşa-zâde (İbn Kemâl) (Türkçe).

⁸ Tekindağ, a.g.m., s.222-23.

⁹ The Reign of Sultan Selim I in the Light of the Selîm-nâme Literature, Edinburgh, 1973, bkz. A.Ü.İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, yer no: 18867.

¹⁰ bkz.A.Ü.İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, yer no: 18863.

- 4 – Celâl-zâde Mustafa Çelebi (Türkçe).
- 5 – Muhyî Çelebi (Türkçe).
- 6 – Şükrî-yi Bitlisî (Türkçe).
- 7 – Kalkandelenli Sucûdî Çelebi (Türkçe).
- 8 – Sa‘dî b. ‘Abd al-Muta‘âl (Türkçe).
- 9 – Şirî (Türkçe).
- 10 – Hoca Sa‘deddin (Türkçe).
- 11 – Yusuf Ağa (Türkçe).
- 12 – İdris-i Bitlisî (Farsça).
- 13 – Abû'l-Fazl Muḥammed Efendi (Farsça).
- 14 – ‘Abd al Kabîr b.Uvays b.Muḥammed Laṭîfî (Farsça).
- 15 – Fethullah ‘Ârif Çelebi (Farsça).
- 16 – ‘Alî b.Muḥammed al-Laḥmî (Arapça).
- 17 – al-Şayḥ al-Muḥaddis Cârullâh b.Fahd al-Makkî (Arapça).

ADÂ'Î-Yİ ŞİRÂZÎ'NİN SELİM-NÂMESİ

I – *Eserin Konusu ve Mahiyeti:*

Adâ'î-yî Şirâzî'nin Selîm-nâme veya “*Şâh-nâme-i Selîm Hânî*” adıyla bilinen bu eserinde, Yavuz Sultan Selim'in Trabzon'daki valiliği zamanından başlayarak, babasına ve kardeşlerine karşı giriştiği saltanat mücadelesinden, tahta geçerek Anadolu'da kızılbaşların önyak olduğu ayaklanmaları bastırmasından ve nihayet Safevîler ve Memlûklarla yaptığı savaşlardan ayrıntılı bir biçimde söz edilmektedir.

Şair eserine, bu türdeki eserlerin genel çerçevesine uygun olarak önce Tanrıya şükür ve övgüde bulunduğu münacat bölümü ile başlamaktadır. 46 beyitten ibaret olan bu bölümde Adâ'î, Tanrı'nın cömertliği sayesinde insana akli bağışladığını ve sözü anlama yeteneği verdiğini ifade etmekte, Tanrıyı övme hususundaki güçsüzlüğünü dile getirmektedir.

Münacat bölümünü Hz.Muhammed'in övgüsünün yapıldığı naat bölümü izlemektedir. Bu bölümde Peygamber'in meziyetlerinden ve mucizelerinden kısaca söz edildikten sonra mi'rac olayının etraflı bir biçimde

anlatıldığı mi'râc-nâmeye geçilmektedir. Naat bölümü 12, mi'râc-nâme 98 beyitten ibarettir. Adâ'î mi'râc gecesinde Hz. Muhammed'in Tanrı'nın huzuruna çıkışını bütün aşamalarıyla ve ayrıntılı olarak anlatmış ve bu olay vesilesiyle Tanrı'dan şu şekilde bağışlanma ve şefaata dileğinde bulunmuştur:

بمسندنشینان صفت قبول ¹¹	خدایا بمعراج پاک رسول
بیخشان و گنہشان میاور برو	کہ مشتی گنہ کار بی آب رو
زنور شفاعت مکن بی نصیب	ادایی کہ آمد بکویت غریب

“Ey Tanrım, Peygamber'in temiz mi'râcı ve Kabul sıfatının tahtına oturanların hatırı için, Bir avuç günahkârı ve haysiyetsizi bağışla; Onların suçlarını yüzlerine vurma. Senin huzuruna gelen kimsesiz Adâ'î'yi de, Şefaata ışığından yoksun bırakma”.

Bunu izleyen bölümde Adâ'î, eserini adına yazmış olduğu Yavuz Sultan Selim'e son derece süslü ve abartılı sözlerle övgüde bulunmaktadır. Burada şair, Yavuz'u yedi iklim padişahı, güçlü, adaletli, cömert ve bağışlayıcı bir hükümdar olarak tasvir etmekte, kendisini ise onun karşısında güçsüz ve değersiz bir varlık olarak tanımlayıp şu şekilde ilgi ve merhame-te mazhar olmayı dilemektedir:

ہم از ذرّہ کمتر بدرگاہ تو ¹²	تو خورشید و من ذرّہ درراہ تو
بر آیم چو ذرّہ ز خاک سیاه	اگر یابم از مرحمت یک نگاہ

“Sen güneşsin, bense senin yolunda bir zerreyim, Senin huzurunda zerreden de değersiz bir şeyim. Eğer acımandan dolayı senden bir ilgi görürsem, Bir zerre gibi kara topraktan (göğe) yükselirim.”

Daha sonra ise şairin eserini yazma nedenini açıkladığı 68 beyitlik sebeb-i te'lif kısmı gelmektedir. Bu bölümde Adâ'î kendi hal tercümesine ışık tutabilecek bazı önemli bilgiler vermektedir. Nitekim Şirâz'dan ayrılıp

¹¹ Adâ'î-yi Şirâzî, Selîm-nâme, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi FY 835 no.lu nüsha, vr.7b. Selîm-nâme'nin mevcut iki yazma nüshasından daha eski tarihli olan bu nüshaya yapılacak atıflar, bundan sonraki dipnotlarda kısaca “Selîm-nâme” şeklinde gösterilecektir.

¹² Selîm-nâme, vr.9b-10a.

uzun süren kara ve deniz yolculuğu sonucunda önce Hindistan'ın Dekkan bölgesine, oradan da Anadolu'ya gelişini şair ayrıntılı olarak bu bölümde açıklamaktadır. Aynı bölümde Adâ'î ayrıca İstanbul'dan da uzun uzadıya söz ederek, şehrin o devirdeki sosyal, ekonomik ve kültürel durumu ile halkın günlük yaşamına ilişkin enteresan bilgiler vermektedir. İstanbul'da önceleri kimseyi tanımadığı için yabancılık çektiğini ifade eden şair, bir süre sonra şansının yardımıyla, birisinin Kazvîn'li (Muhammed) olduğunu belirttiği iki bilginle tanıştığını, onların kendisini Kazasker Muhammed Efendi ile tanıştırdıklarını ve bunun sonucunda Yavuz Sultan Selim devrinin olaylarını yazmakla görevlendirildiğini söylemektedir. Sebeb-i te'lif kısmını Kazasker Muhammed Efendi'nin övgüsüyle sürdüren şair, bundan sonraki bölümde sırasıyla, söz ülkesinin sultanı olarak tanımladığı büyük şair Nizâmî-yi Gancavî'ye, ardından dört halifeye ve peygamberin yakınlarına övgüde bulunmuştur.

Adâ'î, Selîm-nâme'nin esasını teşkil eden bundan sonraki bölümlerde, Osmanlı tarihinin önemli bir dönüm noktası olan 918-926/1512-1520 yılları arasındaki tarihi olayları kronolojik olarak anlatmaktadır. Şairin Selîm-nâme'de etraflı bir şekilde ele alıp işlediği konuları şu şekilde özetlemek mümkündür:

Şair, II. Bayezid'in son zamanlarında Anadolu'da baş gösteren kızılbaş ayaklanmalarından söz ederek tarihi olayları anlatmaya başlamaktadır. Bu bölümde ayrıca II. Bayezid'in Ahmed, Korkud ve Selim adlarındaki oğullarından söz edilerek, her birinin bir bölgeyi kendi başına idare ettiği belirtilmiştir. Anadolu'da Şâhşulu yanlısı Tekelû ve Varsâk kavimlerinin başlattığı ayaklanmaları basturmak üzere II. Bayezid'in, Hadım Ali Paşa aracılığıyla Şehzade Ahmed'e mektup göndermesi, bu kavimlerle yapılan savaşta Hadım Ali Paşa'nın öldürülmesi olayları etraflı olarak anlatılmıştır. Şehzade Ahmed'in dağılan düşman ordusunu takip etmeyip geri dönmesinin yeniçeriler arasında hoş karşılanmadığını belirten Adâ'î, gerek Bayezid gerekse bazı devlet ileri gelenlerinin Ahmed'i tahta geçirmek istediklerini, ancak yeniçerilerin Yavuz'u desteklediklerini ifade etmektedir. Şehzade Ahmed ve Korkud'un tahtı ele geçirmek için İstanbul'a gelmelerini, bu sırada yeniçerilerin ve halkın "Yavuz'u isteriz" diye sokaklara dökülmesini ayrıntılı olarak açıklayan şair, sonunda II. Bayezid'in Yavuz'a mektup gönderip tahtını devretmek üzere kendisini İstanbul'a çağırmasından söz etmektedir.

Selîm-nâme, Yavuz Sultan Selim'in 918/1512 de tahta geçmesi, II. Bayezid'in İstanbul'dan ayrılıp doğum yeri olan Dimetoka'ya giderken yolda ölmesi gibi olayların anlatılmasıyla devam etmektedir.

Bundan sonraki bölümlerde, Yavuz Sultan Selim'in adaleti sayesinde memleketin iç işlerini yoluna koymasından, İran seferine çıkmak üzere din bilginlerinden fetva almasından, Safevî hükümdarı Şâh İsmâ'îl'e mektup yollayarak onu uyarmasından, karşılığında Şâh İsmâ'îl'in de Yavuz'a göndermiş olduğu hakaret dolu mektuplardan ayrıntılı olarak söz edilmiştir.

Daha sonra Adâ'î, Yavuz'un İran seferine çıkmak üzere Edirne'den İstanbul'a gelişi, oradan Anadolu'ya geçerek İran'a yönelişini anlatmakta ve Osmanlı ordusunun İran sınırına varıncaya kadar konakladığı yerleri belirtmektedir. Yine şairin ifadesine göre, Yavuz Erzincan'a vardığı sırada, Şâh İsmâ'îl'e gönderdiği elçilerin getirdikleri haber üzerine, savaşın Çaldıran ovasında yapılması kararlaştırılmıştır.

Adâ'î Çaldıran savaşı hakkında oldukça önemli bilgiler vermekte ve Osmanlı ordusunun savaş düzenini ayrıntılı olarak açıklamaktadır. Ordunun çeşitli bölüklerini idare eden komutanların isimlerini de belirten şair, bu savaşın kazanılmasında önemli rolü olan top arabalarının dizilişini şöyle tasvir etmektedir:

به پیرامن شاه فرخنده کیش حصار عرابه کشیدند پیش¹³
تفکها عیان گشت از ضرب زن چومار سیه بر گشاده دهن

“Dini kutlu yüce padişahın çevresine sanki,
Top arabalarından bir kale duvarı çekildi.
Kara yılanlar gibi ağızlarını açmış olan,
Zarbzen toplarının tüfekleri ortaya çıktı.”

Şair, Şâh İsmâ'îl'in ordularını Çaldıran'da yenilgiye uğratan Yavuz'un, savaş sonrasında Tebriz'e girmesini ve burada kaldığı bir hafta içerisinde Hülafâ-i râşidîn adına hutbe okutmasını da şu şekilde dile getirmiştir:

چو بگذشت یک هفته و آدینه شد ز شه صحن مسجد آئینه شد¹⁴
بفرمان سلطان گردون وقار جهانگیر شد خطبه چاریار

“Bir hafta geçip de cuma günü gelince,
Padişah sayesinde caminin avlusu ayna gibi parladı.

¹³ Selim-nâme, vr.39b.

¹⁴ Selim-nâme, vr.43b.

Felek gibi yüce ve kutlu padişahın buyruğuyla,
Dört halife (adına okunan) hutbe dünyayı sardı.”

Bundan sonra Osmanlı ordusunun kışı geçirmek üzere Tebriz'den hareket ederek Amasya'ya gelmesinden, Kemah kalesinin ele geçirilmesinden, Dulkadiroğulları Beyliği'nin topraklarının Anadolu'ya katılmasından söz eden Adâ'î, Yavuz'un ikinci kez İran'a sefer yapma niyetini de dile getirmiştir.

Bunu izleyen bölümde ise Adâ'î, Yavuz Sultan Selim'in, Osmanlı ülkesi için büyük bir tehlike olarak gördüğü Mısır Memlûk Sultanı Kansu Gavri'ye elçi göndererek, ondan, yapacağı ikinci İran seferi için yardım istemesinden ve Kansu Gavri'nin bu teklifi kabul etmemesi üzerine Yavuz'un Mısır'a sefer yapma hazırlığına girişmesinden söz etmektedir. Yavuz ile Kansu Gavri'nin mektuplaşmalarının da yer aldığı bu bölümde, Osmanlı ve Memlûk ordularının Mercidabık ovasında yaptıkları savaş, bu savaşta Gavri'nin öldürülmesi ve yerine Tumanbay'ın geçmesi, daha sonra Ridâniye'de iki ordunun yeniden karşılaşması ve Memlûkların ikinci kez yenilerek bozguna uğramaları, Tumanbay'ın yakalanarak öldürülmesi gibi konular anlatılmaktadır. Söz konusu iki savaş da bütün aşamalarıyla ayrıntılı olarak tasvir edilmiş ve iki ordunun asker sayısı, savaş düzeni ve araç gereçleri hakkında kapsamlı bilgi verilmiştir. Ayrıca Yavuz'un Mısır seferi sırasında Ka'be'yi ve bazı İslâm bilginlerinin mezarlarını ziyaret etmesi, Muhyî al-Dîn-i 'Arabî'nin türbesini yeniden yaptırması gibi hususları da dile getiren Adâ'î, askerlerin ve komutanların ısrarı üzerine, padişahın ele geçirdiği kutsal emanetlerle birlikte İstanbul'a döndüğünü yazmaktadır.

Adâ'î'nin Selîm-nâmesi, Yavuz Sultan Selim'in ölümü, yerine Şehzade Kanuni'nin geçmesinin anlatılması ve şairin yeni padişaha şu şekilde dua etmesiyle sona ermektedir:

چو پرداخت شهزاده از سوگ شاه سر تخت را کرد آرامگاه¹⁵
بقانون اجداد باعدل و داد نشست و در معدلت برگشاد
همه سال بادا ز عدلش جهان نوآئین و خرم چو باغ جنان

“Şehzade padişahın yasını tuttuktan sonra,
Tahtın üzerini kendisine mekân yaptı.
Atalarının kanununa göre adaletli bir şekilde,

¹⁵ Selîm-nâme, vr. 100a.

Tahta geçti ve adaletin kapısını açtı.
Dünya her zaman onun adaleti sayesinde,
Tıpkı cennet bahçesi gibi şen ve mutlu olsun”.

II — *Konu ve Muhteva bakımından Diğer Bazı Selim-nâmelerle Karşılaştırılması ve Devrin Kaynakları Arasındaki Yeri:*

Yavuz Sultan Selim döneminin tarihi olaylarını konu edinen Selim-nâmelerin, Osmanlı tarih yazarlığının önemli bir kolunu oluşturduğunu ve yazıldıkları dönemin tarihine ışık tutan değerli birer kaynak niteliğinde olduklarını daha önce de belirtmiştik. Değişik yazarlar ve şairler tarafından kaleme alınan bu eserler konu ve muhteva bakımından karşılaştırıldığında, bazı orijinal tarafları bulunmakla birlikte, genellikle Osmanlı tarihinin temel kaynaklarından yararlanılarak yazıldıkları anlaşılmaktadır.

Sonraki tarihçilerden birçoğunun başvuru kaynağı olarak kullandığı eserlerin başında, II.Bayezid ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinin ünlü tarih yazarı İdris-i Bitlisi'nin “*Heşt Behişt*” adlı sekiz ciltlik Osmanlı tarihi gelmektedir. Bitlisi'nin II.Bayezid'in emri üzerine Farsça olarak kaleme aldığı bu görkemli eser, Bayezid de dahil olmak üzere sekiz Osmanlı padişahının dönemini içine almaktadır. Yazar ayrıca Yavuz'un emriyle *Heşt Behişt* tarzında bir de *Selim-nâme* yazmış ve bu eser de bazı Selim-nâme yazarları tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.

Devrin önemli kaynaklarından birisi de yine II.Bayezid'in emriyle Kemâl Paşa-zâde (İbn Kemâl) tarafından yazılan “*Tavârih-i Al-i 'Osmân*” adlı Osmanlı tarihidir. Bitlisi'nin yaptığı gibi her padişahın dönemine bir defter (cilt) ayıran yazar, bu büyük eserini Yavuz ve Kanuni devirlerinde de devam ettirerek 933/1527 tarihine kadar getirmiştir.

Genel olarak bu temel kaynakları esas alan birçok Selim-nâme yazarının yanı sıra, Yavuz Sultan Selim ile birlikte seferlere katılıp olaylara bizzat tanık olan ve eserlerini gözlemlerine dayanarak kaleme alan bazı şair ve yazarlar da vardır.

Bilinen bellibaşlı Selim-nâmeler arasında, Adâ'î'nin eserinin tarihi yönden bir değerlendirmesini yapabilmek için, öncelikle bunların işledikleri benzer ve ortak konuların ve ayrıldıkları hususların tesbit edilmesi gerekmektedir.

Daha önce yazarlarını ve hangi dilde kaleme alındıklarını belirttiğimiz Selim-nâmelerden bir bölümünün, bazı hususlar dışında, konu ve muhte-

va bakımından önemli ölçüde benzerlik gösteren yönlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

İdris-i Bitlisî, Kemâl Paşa-zâde, Şükri-yi Bitlisî, Keşfi Mehmed Çelebi, Celâl-zâde Mustafa Çelebi, Sa'dî b. 'Abd al-Muta'âl ve Adâ'î'nin Selîm-nâmeleri, 917/1511 tarihinden itibaren gelişen siyasi olaylar, II. Bayezid'in son günleri ve şehzadeler arasındaki saltanat mücadelesinin anlatılmasıyla başlamaktadır. Bu eserlerde, Yavuz'un tahta geçmesinden ölümüne kadar (918-926/1512-1520) geçen olaylar, özellikle İran ve Mısır seferleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Yalnızca Bitlisî, eserini tamamlayamadan öldüğü için, Yavuz'un ölümünden söz edememiştir. Yine bu Selîm-nâmelerden bazılarında yer alan Yavuz'un Gürcistan seferi ve babasıyla yaptığı Çorlu savaşı hakkında Adâ'î bilgi vermemektedir.

Bu Selîm-nâmeler dışında, daha kısa bir dönemin olaylarını ele aldıkları için, diğerlerinden muhteva bakımından oldukça farklı görünen aşağıdaki eserler de bazı yönlerden orijinaldir:

1 – İshak Çelebi Selîm-nâmesine, Osmanlı devletinin 915/1509 yılındaki iç durumunu ve İstanbul'u baştanbaşa yıkan ünlü zelzeleyi anlatarak başlamakta ve Yavuz Sultan Selim'in tahta geçmesine kadar gelişen siyasi olayları ele almaktadır. Bilinen Selîm-nâmelerin en eskilerinden birisi olup birçok konuda sonradan yazılanlara örnek olmuştur. Eserde Şâhşulu isyanı hakkında orijinal bilgiler mevcuttur.

2 – Sucûdî'nin Selîm-nâmesi, İshak Çelebi'ninkinin devamı mahiyetinde olup onun bıraktığı yerden Mısır seferinin sonuna kadar gelmektedir. Olaylar hakkında verdiği bilgiler fazla ayrıntılı olmadığı gibi kimi zaman da eksik ve hatalıdır.

3 – 'Abd al-Kabîr b. Uvays (Kâdı-zâde), Yavuz Sultan Selim ile birlikte Mısır seferine katılmış ve kendi gözlemlerine dayanarak yazdığı Farsça Selîm-nâmesinde Mısır seferini başından sonuna kadar ayrıntılı olarak anlatmıştır. Mısır'dan dönüşte Biķā Emiri İbn Hanaş ve Harfûş'un öldürülmeleri hakkında verdiği bilgiler son derece orijinal olup diğer Selîm-nâmelerle bağdaşmaktadır.

Bazı Selîm-nâmelerin konu ve muhtevalarının benzer ve farklı yönlerine kısaca bu şekilde değindikten sonra, şimdi de Selîm-nâmelerin hemen hemen hepsinde işlenen İran seferi konusunu ele alarak, bu konunun Adâ'î-yi Şîrâzî, İdris-i Bitlisî ve Kemâl Paşa-zâde'nin eserlerinde ne şekilde

anlatıldığını karşılaştırmalı olarak açıklamaya çalışacağız¹⁶. Böylece Adā'î'nin Selīm-nāmesi'nin, devrin bu iki temel kaynağından hangisiyle ne ölçüde bağdaştığı anlaşılabilir.

Her üç eserde de Őāh İsmā'îl'in Anadolu'daki Kızılbaşları tahrik edip onlara önyak olduğu ve memleketin huzurunu bozduğu vurgulanarak Yavuz'un bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için İran'a bir sefer yapma hazırlığı içinde bulunduğu açıkça ifade edilmektedir.

Bundan sonra Yavuz'un, İran'a yapılacak sefer hususunda din bilginlerinden fetva alması ve sefere çıkmak üzere Edirne'den ayrılıp İstanbul'a gelmesi, Filçayırı denilen yerde karargâhını kurarak orduyu teftiş için birkaç gün burada kalması, oradan zaman kaybetmeden Karaman'a gelmesi ve sonra da Kayseri ve Sivas yoluyla ilerleyerek Erzincan'a ulaşması gibi olaylar, yine her üç eserde de oldukça benzer ifadelerle anlatılmıştır. Bu benzerlik, yol boyunca Yavuz ile Őāh İsmā'îl'in karşılıklı olarak birbirlerine gönderdikleri mektupların sayısı ve muhtevası bakımından da söz konusudur. Nitekim her üç yazar da Erzincan'a kadar ilerleyen Yavuz'un, Őāh İsmā'îl'in henüz ortaya çıkmaması üzerine gönderdiği mektubunda, Safevî hükümdarını korkaklıkla suçladığını belirtmişlerdir.

Savaşın Çaldıran ovasında yapılmasının kararlaştırılmasından sonra Osmanlı ordusunun ovaya girişi, savaş düzeninin gerektirdiği şekilde ovaya yerleşmesi, top arabalarının önüne dizilen yeniçeri askerlerinin âdeta demirden bir duvar meydana getirmeleri her üç eserde de ayrıntılı bir biçimde tasvir edilmiştir. Yine her üç yazar, Osmanlı ordusunun diğer askeri sınıflarından söz ederek, ordunun sağ kanadındaki kuvvetlere Anadolu Beylerbeyi Sinan Paşa'nın, sol kanadındaki kuvvetlere ise Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa'nın komuta ettiğini belirtmektedirler.

Savaşın cereyan tarzı, her iki tarafın verdiği kayıplar ve nihayet Osmanlı ordusunun top üstünlüğü karşısında dağılan Safevî ordusunun bozguna uğraması ve Őāh İsmā'îl'in savaş meydanını terkederek kaçması, savaşta elde edilen ganimetler, savaştan sonra Yavuz Sultan Selīm'in Tebriz'e girerek burada adına hutbe okutup sikke bastırması gibi hususlarda, özellikle Bitlisi ile Adā'î'nin verdiği bilgiler tamamen birbirine benzemektedir.

¹⁶ Bu karşılaştırmada, İdris-i Bitlisi'nin Selīm-nāmesi için, Topkapı Sarayı Revan Kütüphanesi 1540 ve E.H.1423 nolu yazmalardan, Kemāl Paşa-zāde'nin Tavārih-i Al-i 'Oş mĀn'ı için Prof.Dr.Ahmet Uğur'un doktora tezinde edisyon kritiğini yaptığı VIII. ve IX. defterlerden yararlandık.

Yine adı geçen üç eserde, Yavuz'un Tebriz'den ayrılıp kışı geçirmek ve yeniden sefer hazırlıklarına girişmek üzere ordusuyla Amasya'ya gelmesi, Kemah kalesinin fethedilmesi, Dulkadiroğulları Beyliği topraklarının Anadolu'ya katılması gibi konularda verilen bilgiler genellikle birbirine uymaktadır. Ancak İdris-i Bitlisi ve Kemâl Paşa-zâde çoğunlukla bu olayların tarihlerini kaydettikleri halde, Adâ'î'nin tarih vermeyişi dikkati çekmektedir.

Adâ'î'nin Selîm-nâmesinde geniş olarak yer verdiği İran seferi ve Çaldıran savaşını, İdris-i Bitlisi ve Kemâl Paşa-zâde'nin eserlerindeki bilgilerle karşılaştırdığımızda, Adâ'î'nin bu eserini yazarken özellikle çağdaşı olan İdris-i Bitlisi'nin Selîm-nâmesini kaynak olarak kullandığı ve birçok hususta onun verdiği bilgileri esas aldığı sonucuna vardık. Diğer bazı konularda yapılan karşılaştırmalar da aynı sonucu doğrulayıcı niteliktedir.

Adâ'î'nin, kaynak olarak İdris-i Bitlisi'den yararlanmış olması birçok bakımdan akla uygun gelmektedir. Her şeyden önce Bitlisi, Adâ'î'nin çağdaşıdır ve eserini Farsça olarak yazmıştır. Ayrıca Yavuz Sultan Selim ile birlikte İran seferine katıldığı için, eserinde anlattığı birçok olaya bizzat tanık olması ve olayları bir tarihçi gözüyle değerlendirmesi, Bitlisi'nin Selîm-nâmesinin hem kendi çağdaşları hem de sonraki tarih yazarları tarafından en çok başvurulan güvenilir bir kaynak eser olmasını sağlamıştır.

Adâ'î Selîm-nâmesinin muhtelif yerlerinde, bir tarihçinin eserinden yararlandığı izlenimini uyandıran bazı ifadeler kullanmaktadır. Bu ifadelerden, onun, ya doğrudan doğruya birinin eserini esas aldığını ya da birinden duyduklarını naklettiğini anlamak mümkündür. Şairin özellikle yeni bir konuyu anlatmaya başlarken kullandığı bu tarzdaki ifadelerinden birisi şu şekildedir:

چنین گوید آن مرد تاریخ گوی که برد او زمیدان تاریخ گوی¹⁷

“Tarih alanında topu başkalarından kapan tarih yazarı o adam şöyle söylemektedir”.

Bu ifadede kastedilen tarih yazarının İdris-i Bitlisi olması ihtimali oldukça kuvvetlidir. Nitekim eserinin sebebi-i te'lif kısmında Adâ'î, Yavuz döneminin tarihi olaylarını iki bilginin düzyazı olarak kaleme aldıklarını

¹⁷ Selîm-nâme, vr. 39a.

belirterek bunlardan birisinin adının İdrīs olduğunu Ŗu sōzlerle ifade etmiŖtir:

یکی همنشین سلاطین شده مزین ازو دولت و دین شده¹⁸
جهانگیر گردیده تدریس ازو شده نام ادریس تجنیس ازو

“Birisi sultanların sohbet arkadaŖı olmuŖ,
Din ve devlet onunla sŖslenmiŖtir.
Öğretim onun aracılığıyla dŖnyayı kaplamıŖ,
İdrīs'in adı onun sayesinde cinas olmuŖtur”.

İdrīs-i Bitlisī ve Adā'ī aynı dōnemde yaŖamıŖ ve eserlerini aynı padiŖa-
hın adına yazmıŖlardır. Ancak bu durum, Adā'ī'nin, İdrīs-i Bitlisī'den yararlanmadığı anlamına gelmez. Her ikisi de resmen birer eser yazmakla gōvrelendirildiklerine gōre, Bitlisī bizzat gōrŖp yaŖadıęı olayları Adā'ī'ye nakletmiŖ olabilir. Adā'ī'nin ayrıca, Bitlisī'nin *HeŖt BehiŖt* adlı Osmanlı tarihinin II.Bayezid dōneminde ait sekizinci cildinden yararlanmış olması da muhtemeldir. Sonuç olarak, Adā'ī'nin Selīm-nāmesini yazarken, esas kaynak olarak İdrīs-i Bitlisī'den yararlandığına kesin gōzŖyle bakılabilir.

Adā'ī Selīm-nāmesinde Bitlisī'nin yanısıra mensur bir eser yazmıŖ olan baŖka bir kiŖiden daha sōz etmektedir. Ŗairin, adını “Ŗayę-i Kabīr” olarak belirttiği bu yazarın, Kādı-zāde lakabıyla Ŗn kazanan ve Farsça mensur bir Selīm-nāmesi bulunan ‘Abd al-Kabīr b. Uvays b. Muħammed Laṭīfī olduğunu tahmin ediyoruz. Nitekim İdrīs-i Bitlisī de eserinin Ŗnsözünde, Yavuz Sultan Selim dōnemindeki olayları manzum ve mensur olarak kaleme alan Selīm-nāme yazarlarından sōz ederken, Adā'ī'nin yanısıra Kādı-zāde'nin adını ŖvgŖyle anmaktadır¹⁹.

Yavuz Sultan Selim ile Mısır seferine katılan Kādı-zāde (öl.930/1523) Selīm-nāmesini gōzlemlerine dayanarak kaleme almıŖtır. Adā'ī bu yazardan Ŗu Ŗekilde sōz etmiŖtir:

کلامش دل آسای برنا و پیر بوصفش جهان خوانده شیخ کبیر²⁰

¹⁸ Selīm-nāme, vr.13a.

¹⁹ Selīm Ŗāh-nāme, Topkapı Sarayı MŖzesi KŖt., E.H.1423 nolu yazma, vr.21b.

²⁰ Selīm-nāme, vr.13a.

“Sözü genç ve yaşlı (herkesin) gönlünü ferahlatır,
Dünya onu Büyük Şeyh diye vasıflandırmıştır”.

Adâ’î’nin, bu şekilde adını belirtip övgüde bulunduğu Kâdı-zâde’nin Selîm-nâmesinden de Mısır seferi konusunda yararlanmış olduğu tahmin edilebilir.

Böylece Adâ’î-yi Şîrâzî’nin Selîm-nâmesinin, olayların tarihlerini belirtmemek gibi önemli bir eksikliğinin yanısıra, verdiği birçok değerli bilgiler bakımından devrin ana kaynaklarıyla bağdaştığını ve Osmanlı tarihi için önemli bir eser olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Ancak Adâ’î’nin Selîm-nâmesinin, sahip olduğu bu öneme ve değere paralel olarak gerektiği gibi yayılmadığı ve Yavuz Sultan Selim devrinin tarihi olayları için başvurulan diğer bazı Selîm-nâmeler kadar tanınmadığı da bir gerçektir. Selîm-nâme’nin mevcut nüshalarının az oluşu, onun fazla ilgi görmeyen sıradan bir eser olduğu ve bu yüzden çoğaltılmaya gerek görülmediği şeklinde yorumlanabilirse de eserin gerçek değeri konusunda, bu bilimsel bir ölçü sayılamaz. Nitekim paha biçilemeyen birçok değerli eserin günümüze ancak bir ya da birkaç yazma nüshası ulaşabilmiştir. İdrîs-i Bitlisî gibi ünlü bir tarihçinin, eserin önsözünde Adâ’î’den ve Selîm-nâmesinden övgüyle söz etmiş olması, şair ve eserin, kendi çağdaşları arasında ne denli takdir ve beğeni kazandığını göstermeye yetecek bir kanıttır.

III – *Selîm-nâme’nin Yazma Nüshaları ve Özellikleri:*

Adâ’î-yi Şîrâzî’nin Selîm-nâmesinin, şu ana kadar yaptığımız araştırmalar sonucunda tesbit ettiğimiz iki yazma nüshası bulunmaktadır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’nde bulunan ve eserin edisyon kritiğini hazırlarken A ve B olarak adlandırdığımız bu nüshaların tavsifleri ve özellikleri aşağıda gösterilmiştir:

A Nüshası :

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi FY 835, sırtı bordo renginde meşin, üzeri siyah bez kaplı basit ciltli, ince ve sanatkârane bir ta’lîkle yazılmış olan bu nüsha 22x13,5 eb’adında olup 100 varaktır. Söz başları kırmızı, arası altın yaldızla doldurulmuş ince üç çizgiden ibaret cetvel içerisinde her sayfada 13 beyit bulunmaktadır. ı b’de altın yaldızlı ve lacivert rengi hakim müzehhep bir başlık vardır.Kağıdı açık bej, ince ve aharlı olup üzerinde yer yer kurt yenikleri ve rutubet izleri görülmektedir. Yazma bir ara tamir görmüş ve tamir esnasında ciltlenirken bazı varakların sırası karışmıştır. Karışmış olan varaklar konunun seyrine göre ve B nüshasıyla

karşılaştırmak suretiyle tarafımızdan yeniden sıraya konmuştur. Bu nüsha H.957/M.1550 yılında Muzaffer 'Alî Şîrvânî adında bir müstensih tarafından istinsah edilmiş ve aynı yılın Şa'bân ayı sonlarında tamamlanmıştır.

Bu Nüshanın İmlâ Özellikleri :

1 - gâf-ı Farisi dediğimiz گ harfi ك şeklinde serkeşsiz olarak yazılmıştır.

2 - ج harflerinden yalnızca ج bugünkü imlâda olduğu gibi, geçtiği her yerde üç noktalı olarak yazılmıştır. چ harfi özellikle چنان - چنين - چون - چو gibi rabıt edatlarında tek noktalı, diğer kelimelerde üç noktalıdır. پ harfi de پيدا - پديد - پس gibi çok sık kullanılan kelimelerde tek nokta ile پيدا - پديد - بس şeklinde yazılmış, diğer kelimelerde genellikle üç noktalı olarak yazılmasına özen gösterilmiştir.

3 - س (sin) harfinin altına bazen üç nokta konulmuştur. Örneğin:
سپطان سليم gibi.

4 - Bazı yerlerde vezne ve kafiye uymayan kelimelerin üzerine ince bir hatla uygun olan başka bir kelime yazılmıştır.

5 - Kelime içindeki hemzeler her yerde ی ile yazılmıştır. Örneğin:
طائفه - طايفه - ملائكة - ملايك - مسائل - مسایل gibi.

6 - Sonu ی ile biten veya sonunda mastar ya da nispet ya'sı bulunan kelimeler tamlamada muzaf durumunda bulduklarında, sondaki bu harflerinin üzerine hemze konulmuştur. Örneğin:

پادشاهی روم - بسيارگی خون - بی او

7 - Elif-i memdûda ile biten Arapça kelimelerden sonra hemze, hem kelime tek başına olduğunda hem de tamlamada muzaf durumunda bulunduğu zaman kullanılmıştır. Örneğin: شعراء - علماء دين gibi.

8 - Sonu ° ile biten kelimelerde ya-yı vahdet veya ya-yı muhatab yerine ° harfinin üzerine hemze konulmuştur. Örneğin:

هفته ای - هفته گفته ای - گفته

9 - Sonu ° ile biten Farsça kelimeler ها ile çoğul yapıldığında, bu ° harfleri kaldırılmaktadır. Örneğin پیمانها yerine پیمانها ، جامها yerine جامها gibi.

10 - دیگر kelimesi çoğunlukla دگر harfi düşürülerek دگر şeklinde yazılmaktadır.

B Nüshası :

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi FY 51, sırtı bordo renginde meşin, üzeri kahverengi çizgili sarı desenli kağıt kaplı muahhar Avrupaî ciltli, sanatkarane bir ta'likle yazılmış olan bu nüsha 23x14 cm. eb'adında olup 151 varaktır. Söz başları kırmızı, her sayfada iki beyti çapraz olmak üzere 9 satır bulunmaktadır. Sayfalar mıstarlanmış fakat cetvel çekilmemiştir. Kağıdı krem renginde kalınca aharlı kağıttır. İç kapakta sonradan yazıldığı anlaşılan ve eserin adının, beyit sayısının ve müellifinin zikredildiği bir kayıt bulunmaktadır. Ayrıca 2a, 79a ve 151b'de kime ait olduğu anlaşılmayan vakıf mührü vardır. Ketebe kaydında müstensih adının bulunmadığı bu nüshanın istinsahı, H.1270/M.1853 yılı Rabî'el-âhîr ayının onbeşinci günü tamamlanmıştır.

Bu Nüshanın İmlâ Özellikleri :

1 - ج ز گ harflerinden yalnızca گ harfi ك şeklinde serkeşsiz olarak yazılmış olup diğerleri bugünkü imlâya uygun biçimde üç noktalı yazılmıştır.

2 - Kelime içerisindeki hemzeler her yerde ع ile yazılmıştır.

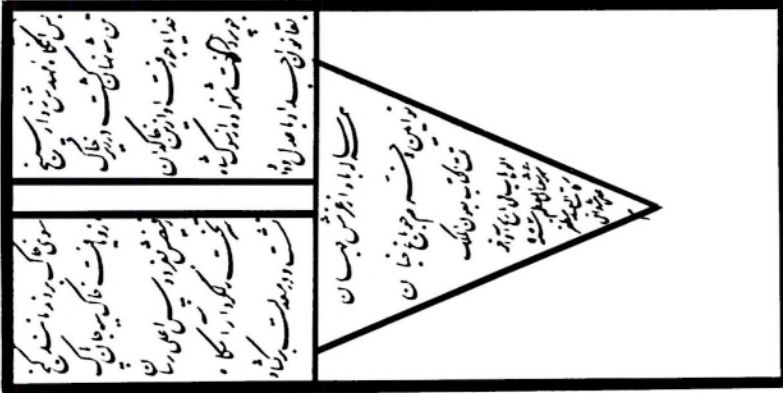
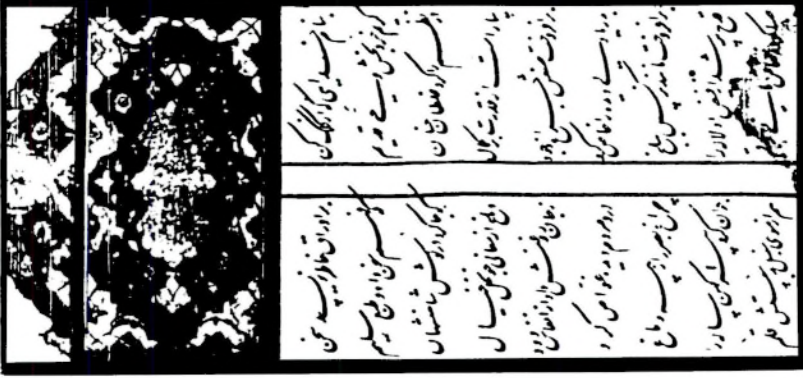
3 - Elif-i memdûda ile biten Arapça kelimelerin sonuna hemze konulmamıştır.

4 - Sonu ۰ ile biten kelimelerde ya-yı vahdet ve ya-yı muhatab yerine harfinin üzerine hemze konulmuştur.

5 - Sonu ۰ ile biten Farsça kelimeler ه ile çoğul yapıldığında, bu ۰ harfleri kaldırılmaktadır.

6 - Müstensih dalgınlığı sonucu bazen harflerin noktaları konmamış, kimi zaman bir kelimenin bir veya birkaç harfi hatta bazen bir kelimenin tamamı yazılmamıştır. Bazen de tam tersine aynı kelime ya da bir mısra'nın aynen tekrar edildiği görülmektedir.

Bu makalede bazı yönleri ile tanıtmaya çalıştığımız Adâ'i-yi Şîrâzi'nin Selîm-nâmesi, gerek Osmanlı Tarihinin belli bir dönemi hakkında verdiği bilgiler gerekse Anadolu'da Farsça olarak kaleme alınan destani türdeki mesnevîlerin güzel bir örneği olması bakımından bugüne kadar üzerinde pek fazla durulmamış önemli bir kaynaktır. Adâ'i'nin yaşamı ve edebi kişiliği ile Selîm-nâme'nin dil ve üslup özellikleri gibi bazı konuları bir başka yazımızda ele almaya çalışacağız.

Selim-nâme'nin A nüshasının ilk ve son sayfaları

سلیمان بیگ
سلطان
محمد علی پاشا

بنام صدیقی کز لکنت کن برادران قاطر نو بیخ کن
کریم خرد بخش تو حق قدیم لقمه سسمن داد و مع سیم
کون کون کون کون کون کون نغمه سسمن آرا آرا آرا آرا
چو درو بار زار سنی بوش کز شد سسمن مع کوه بر زین
بولک در کج سسمن نابیده زبان سسمنی نشه آرا کیده

سوی خاکان بر دین سسمن بهن نکاه محمد سسمن از سسمن
از یاقوت خاکان چو سسمن تن شه خاکان کشت دوزخ
زیغین شه سسمن علی سسمن صد یال چو اورت ازین خاک کده
سهرت ار و ار امکا چو در نیت شمره از سسمن
نشه در معدت کیشاد بقانون ابدا و با عدالت
نویاین فرم چو با سسمن همه ساله با دار عدالت چو
نغمه سسمن آرا آرا آرا قست الکتاب و دین آرا
نغمه سسمن آرا آرا آرا سسمن سسمن آرا آرا
نغمه سسمن آرا آرا آرا انعام چو سسمن آرا آرا

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN
DOĞU İLE EKONOMİK İLİŞKİLERİ:
XVIII. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA
OSMANLI-HİNT TİCARETİ İLE İLGİLİ BİR ARAŞTIRMA
FRANSIZ ARŐİVLERİNDEN
I

SERAP YILMAZ

XVIII. yüzyıl Osmanlı tarih araştırmalarında İmparatorluğun Batı ile olan ekonomik ilişkileri yeterli denebilecek kadar aydınlatılmıŐ olmasına karşın, Doğu ile ilişkileri örneğin İnan ve Hindistan ile ticareti ihmal edilmiştir.

Bu araŐtırmada Fransız arŐivlerinden bir belgeye dayanarak XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-Hint ticaretinin yapısı incelenecek, Doğu ile ilişkiler konusunda ipuÇları yakalanmağa çalıŐılacaktır.*

Tam olarak *Rouches-du-Rhône* arŐivinde bulunmakta olan belge¹ aslında oldukça uzun (onbir sayfa) "Türkiye Üzerinden Hindistan Ticareti Hakkında Sorular" diye çevrilebilecek başlık taşıyan bir rapordur (le mémoire). Yedi adet soru ve cevabı içermektedir. Ancak ne zaman ve kimin tarafından hazırlandığı bilinmemektedir. Bu konudaki düşüncemizi belirtmeden önce, kendisine bu rapor gönderilen üst düzeydeki yetkilinin, raporu hazırlayan kişiden hangi sorulara cevap vermesini istediğini, bir başka deyişle raporda yer alan yedi soruyu görelim:

- 1) *Türkiye* nin Hindistan ile direkt ticari ilişkileri var mıdır?
- 2) *Türkiye* 'de Hint kumaşlarının taklitleri yapıyor mu?

*Konuyu izlemede yardımcı olması amacıyla ilk kez oluşturduğumuz ve çalışmada yer alan harita, iddialı olmaktan uzak, ancak bir ön çalışma olarak kabul edilmelidir. Çizimi gerçekleştiren E. Ü. Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Doentlerinden Sayın Asa Koçman'a teŐekkürü borç bilirim.

¹ Archives des Bouches-du Rhône, Intendant de Provence, Série C.I, no.345: "Questions sur les commerce des Indes par la Turquie". Orijinal belgenin tam metni ekte sunulmuştur (Ek I).

- 3) *Türkiye*'den direkt Hint ticaretinde ödemeler nasıl yapılıyor, peşin olarak mı (*au comptant*) yoksa daha sonra ödemek üzere midir (*pour le terme*)?
- 4) Bu ticarete kervanların taşıdığı yükler neleri içeriyor? Gelen Hint mallarını Fransa'nın mal değişimi yoluyla (*troc*) elde etmesi mümkün müdür?
Kervanların getirdiği Hint malları hangileridir?
- 5) Hint malları *Türkiye*'ye ne zaman veya ne kadar sürede geliyor? Yapılan harcamalar ve ödenen gümrükler nelerdir?
- 6) *Türkiye*'nin Hindistan'dan ithal ettiği malların ne kadar tuttuğu veya bunlar için ne kadar ödendiği tahmin edilebilir mi? Bu malları, *Levantta* fiyat artışlarına neden olmadan, birkaç milyon *livres* (Fransız lirası) fazlasına satın almak mümkün müdür?
- 7) *Türkiye* ile Hindistan (*Moğol*) arasında İran üzerinden ticaret bağlantısı var mıdır?

Raporun kimin tarafından ve ne zaman hazırlanmış olacağı konusuna dönersek önce, diğer Batı Avrupa devletleri gibi Fransa'nın da Hint ve Hint Okyanusu ticaretini gerçekleştirmek üzere bir kumpanyası (şirketi) olduğunu hatırlamalı (La Compagnie Française des Indes) ve Yedi Yıl Savaşları sonrası döneme değinmeliyiz.

Bu Kumpanya 1760 yılına kadar Hindistan, Çin ve Kızıldeniz'de oldukça kazançlı ticari ilişkiler sürdürmüştür: İhraç malları % 50, ithal malları ise % 200 kâr bırakmaktadır. Bununla birlikte, yatırımlar ve koruma harcamaları çok fazla olması nedeniyle Kumpanya'nın desteğe ihtiyacı olup, devletten yardım alıyor olduğu unutulmamalıdır. Ne varki kaybedilen Yedi Yıl Savaşlarından sonra imzalanan Paris Antlaşması (1763) bu Kumpanya'nın Hindistan'daki etkisini oldukça sınırlamıştır. 1769 da ayrıcalığı, devlet tarafından bir yıl askıya alınır. Kumpanya daha sonraları her ne kadar devam ediyor olsa da artık iflasın eşiğindedir. Amerikan Bağımsızlık Savaşı'ndan sonra yeni bir kumpanya kurulacaktır.

Fransız kumpanyasının durumu, aldığı ağır eleştiriler ve daha da önemli olarak genel eğilim (ticaret özgürlüğü) sonucu olmalı 1768 yılında "Le Commerce d'Inde en Inde" serbest bırakılmıştır².

² M. Devèze, *l'Europe et le Monde à la fin du XVIIIe siècle*, Paris 1970, s. 131-139; A. Toussaint, *Histoire de l'Océan Indien*, Paris 1961, s. 179; P. Masson, *Histoire du com-*

Aynı dönemde İngiltere'nin durumuna bakılacak olursa Atlantik hakiyetinin doruğundadır: 1763-1775 yılları arası İngiltere kumpanyası altın devrini yaşamaktadır³.

Fransız Dış İşleri Bakanı (1761-1766) ve aynı zamanda *Levant* ticareti yöneticisi Duc de Praslin'e, 1768 yılında, Basra Körfezi ticareti ve bu yöredeki Fransız ticaretinin nasıl geliştirilebileceğine ilişkin uzun bir rapor gönderilir. Halkı "Arap, İranlı, Türk, Amerikalı ve Yahudiler'den" oluşan 70.000 nüfuslu Basra'nın ticari etkinliği, tek bir acentası olan İngilizlerin bu etkinlikteki önemi sergilenmektedir: İngilizler Basra'ya her yıl Bengal, Madras, Bombay veya Surat'tan 5-600 yük (*charge*) çuha (*drap*), 6-700 yük Bengal ürünü beyaz bez (*Toileries blanches*), 4-500 yük ipekli ve pamuklu kumaş, baharat, şeker, vb. gibi mallarla yüklü 5/6 gemi göndermektedirler. Ancak artık Basra'dan *Levant* için kervan kaldırılmamaktadır. Kervanların kalkış yeri Hint mallarının antrepoosu olan Bağdat'tır. Basra'ya gelen Hint mallarının 1/16'si gibi az bir miktarı bizzat şehirde kullanılmakta olup önemli kısmı aralık veya ocak ayında Dicle üzerinden Bağdat'a çıkarılmaktadır. Herbiri 3-400 balye veya denk (*balle*) taşıyabilen ve en az 30-40 yelkeni olan büyük gemilerin (*bâtiment*) Dicle üzerinden mal taşımak üzere oluşturdukları konvoy *kav* ismini almakta olup yeniçeriler tarafından korunmaktadır (*escorte*). Böylece nehir yolundan Bağdat'a getirildikten sonra, malların ülke içinde dağılımı şu şekilde olmaktadır: Beyaz bezlerin 2/3'ü İstanbul'a, kalan 1/3'ü Şam, Halep gibi şehirlere; kahve, şeker ve baharatın Bağdat eyâletinde kullanılan 1/3'ünden arda kalanı, İran ve Suriye'deki diğer şehirlere gönderilmektedir. Diğer taraftan bölgedeki Avrupa mallarına, çuhalara gelince, yaklaşık 600 balye İngiliz çuhasının yarısı İran'a satılmakta olup diğer yarısı Basra ve Bağdat'ta tüketilmektedir;

merce français dans le Levant au XVIII e siècle, New York 1967, s. 545; G. Rambert, Histoire du commerce de Marseille, t. V, de 1660 à 1789 (R. Paris), Paris 1957, s. 428.

Uzun zaman Doğuların elinde tuttuğu, İngilizlerin *Country trade*, Hollandalıların *Handel van haven tot haven*, Fransızların *Le commerce d'Inde en Inde* diye adlandırdıkları ticaretin üç ayrı dalı vardır: 1) Uzun Hint kıyıları boyunca kıyı veya kabotaj ticareti 2) Hindistan'ın Batı kıyılarındaki limanlar ile Basra Körfezi; Kızıldeniz'deki limanlar ile Afrika kıyıları arasındaki ticaret 3) Hindistan'ın Doğu kıyıları ile Birmanya, Malezya ve Endonezya arasında ve Çin ile yapılan ticaret. XVIII. yüzyıl başında en önemli branş ikincisidir. (A. Toussaint, *a.g.e.*, s. 170. Le commerce d'Inde en Inde için ayrıca bk. F. Charles-Roux, *Les Echelles de la Syrie et de Palestine au XVIII e siècle*, Paris 1928, s. 78; G. Rambert, *a.g.e.*, s. 428.

³ A. Toussaint, *a.g.e.*, s. 136.

1200'ü İranlı tüccarlara satılmak üzere 4000 top (*pièce*) Fransız çuhası bu bölgeye sürülebilecektir.

Aynı raporda yollar hakkında da bilgi verilmektedir. Akdeniz ve Okyanus gibi iki yoldan birincisinin Bağdat ve Basra için daha kısa, daha az tehlikeli fakat çok masraflı olduğu; ancak Halep'ten Bağdat'a 4000 top Fransız çuhası (*Biz*'de dokunan *londrins seconds* ve *londres larges*), Basra'ya da değişik mallardan oluşan 74 yük mal gönderilmesinin mümkün olabileceği; nihayet Halep'teki Fransız ticaret evlerinin (*maisons*) Bağdat ve Basra'da acentalar (*comptoir*) açarak bu son yazılan ticareti geliştirebilecekleri bildirilmektedir⁴.

⁴ P. Masson, *a.g.e.*, s. 543-544; Aynı rapordan (1768'de Duc de Praslin'e gönderilen taşıma ücretleri hakkında fikir edinmek mümkündür: 600 *livres* ağırlığındaki bir deve yükü (*charge*) aslında tam olarak 520 *livres*'dir. Bu ağırlıktaki, bir yükün taşıma ücreti (*transport*) 230 *livres*'dir. Ama aynı yükün tonajı 2000 *livres* olan bir gemi ile taşınması isteniyorsa 844 *livres* ödemek gerekecektir. Bu nedenle Hindistan'ın değişik yörelerinden temin edilen malların tonunu 600 *livres*'den taşıyarak getirilebilmesi için Fransız Hint Kumpanyası'na öneri yapılmıştır. Üstelik bu taşıma masraflarına ayrıca Halep-Bağdat arası için yapılması gereken kervan masrafı (*frais des caravanes*); İskenderun için Marsilya'daki gemi ücreti (*frêt de Marseille pour Alexandrette*); ve nihayet İskenderun-Halep arası taşıma ücreti ile Halep'teki giriş vergisinin de (*droit d'entrée*) katılması gerekmektedir. (P. Masson, *a.g.e.*, s. 544). - Ağırlık, uzunluk ölçülerine gelince çoğu kez bu birimlerin yer ve zaman içinde farklı rakamlarla karşımıza çıkabileceği unutulmamalıdır. Fransız birimi olarak verilen yük (*charge*), balye (*balle*) ve top'un (*pièce*) her birinin, değerlerine geçmeden önce *livres* konusuna değinmemiz uygun olacaktır. Fransız (Marsilya) ağırlık birimi olarak kullanıldığı gibi (*livre poids de table*), para birimi olarak da kullanılmaktadır (*Livres tournois*) Bizim bu çalışmamızda incelemekte olduğumuz belgeye (bk. Not 1) göre *La livre* ağırlık birimi olarak 489. 506 gram karşılığıdır. (Bunun yarısı *marc*'in ağırlığını verir. *Marc*, 8 *once*, *once*'da 8 *gros* yapmaktadır). 3 *livres* 2 *onces* ise bir okka karşılığıdır. *W. Hinz*'da (Islamische masse und gewichte, Leiden 1955 s. 24-25) bir okka (=vukiyye), 400 dirhem karşılığı olup, bu da 3.207 gram bir dirhem hesabıyla, 1. 2828 kg ağırlığın karşılığıdır. *H. Sahillioğlu*' da aynı rakamları verecektir (XVIII. yüzyıl ortalarında sanayi bölgelerimiz ve ticari imkanları, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*-bundan böyle *BTTD*-11, no. 11 (1968) s. 62). Fransız para birimi olarak *la livre* ise biri 20 *sous*, bir *sous*'da 12 *denier*'ye ayrılmaktadır (*H. Sahillioğlu*, "XVII. yüzyılın ortalarında sirmakeşlik ve altın gümüş işlemeli kumaşlarımız", *BTTD*, 16(1969)s. 51-52). - Yeniden incelemekte olduğumuz belgeye dönersek, buna göre Bağdat-Basra kervan taşımacılığında söz konusu olan yük (*charge*) 150-180 okka ağırlığındadır. (bk. Ek "Cinquième question"). İki at yüküne eşit olan deve yükü olduğu düşünülebilir (N. Erim, 18. yüzyılda Erzurum Gümrüğü, yayınlanmamış doktora tezi-İstanbul İktisat Fakültesi-İstanbul 1984, s. 136). Ancak yukarıda belirtildiği gibi ölçüler ve tartılar 18. yüzyıl çalışmalarında karşılaşılan önemli sorunlardan biridir. Ağırlık ölçülerinin miktarı, örneğin batman'da, bölgelere ve tartılacak şeylere göre değişmektedir. Balye ve yükün ağırlığı konusuna bu nedenle çok dikkat edilmesi gerekmektedir. Bir örnek vermek gerekirse; balye veya denk (*balle*) 1739 tarihli bir belgeye göre (*Archives de la Chambre de Commerce de Marseille*, I, 71) 18. yüzyılda, İstanbul, İzmir ve Halep gibi ticaret merkezleri için hazırlanan kervanlarda, deveye yüklenen bir bal-

Aynı yıl (1768) Marsilya Ticaret Odası'na da bir rapor gönderilmiştir. Bu raporda, Basra'da Hindistan'dan ithal edilen malların 15-16 kaleminin Bağdat yolunu tuttuğu, bu mallardan bezlerin, kahvenin üçte ikisinin, şeker ve baharatın buradan, yani Bağdat'tan, Suriye ve Anadolu'ya geçirildiği belirtilmektedir⁵.

Sözü edilen iki raporu da hazırlayan Petro de Perdriau'dur.

1750 yılında Fransız Hint Kumpanyası'nın tüccarı (*sous-marchand*) olarak Hindistan'a (Madras'ın güneyinde bulunan Pondichéry'e) gelen Petro de Perdriau, daha sonra Kumpanya'nın 1754 yılında Basra'da kurduğu acentada görevlendirilmiştir. Bir başka deyişle Kumpanya'nın Basra ajanıdır. 1760 yılında Basra'da beratsız (*brevet'siz*) olsa da konsolos ünvanını taşımaktadır. 1768 yılında da Duc de Praslin tarafından Halep'e konsolos olarak atanmıştır. Petro de Perdriau'nun Halep ve Basra Körfezi yolu ile Fransız-Hint ticaretini geliştirmeye çalıştığı bu nedenle (kişisel çıkarları unutulmadan) raporlar düzenlendiği açıkça ortadadır⁶.

Diğer taraftan, Basra Körfezi ve Hindistan haberlerinin Versailles'a Halep konsolosları tarafından iletiildiği, bu konsolosların bilgi kaynağının

ye ipek 25 batman (*battement*) ediyordu. Bir at balyesi ise ancak 15-16 batman olabiliyordu. Belgede bir batmanın 12 livres karşılığı olduğu belirtildiğinden deveye yüklenen bir balye ipek 300 livres, ata yüklenen 180 livres ağırlıkta olmalıdır. Ancak emin olamıyoruz çünkü bir başka kaynak (*Savary des Bruslons, Dictionnaire Universal du Commerce, Paris 1741, p. 51, n.1*) bir batman 6 okka ve bir okka da 18 livres hesabıyla batmanı 108 livres ağırlık olarak değerlendirmektedir. Bir diğer kaynakta ise (*Archives Nationales de Paris, Affaires Et-rangères, B. III 234: 1682 tarihli anonim rapor*) Halep'de 3-400 deveden oluşan kervanlarda her bir deveye dört balye ipek yüklenmekte olup her bir balye 150 livres ağırlık üzerinden hesaplanarak bir devenin toplam yükünün 900 livres ağırlıkta olduğunu görüyoruz. Sonuç olarak yük ağırlığının değişken olduğu bu nedenle kesin sonuçlar çıkarmada dikkatli davranılmasının gerektiğini söyleyebiliriz. Ağırlık ölçülerine devam edersek bir kantar İstanbul'da 44 okka (veya 55 kg) İzmir'de 45 okka (56 kg) karşılığı olup, Fransız ağırlığındaki karşılığı olabilecek kentalden (*quintal*) 5/6 kg daha fazladır (*R. Mantran, İstanbul dans la seconde moitié du XVII e siècle, Paris 1962, s. 316 not.2*). İsim benzerliğinden olmalı İstanbul'da büyükelçi olarak görev yapan pek çok Fransız bu iki ağırlık ölçüsünü zaman zaman birbirine karıştırmışlardır (*L. Berov, "Problème de la métrologie dans les territoires balkanique à l'époque domination ottoman (XV e-XIXe ss) Etudes Balkaniques, 2, Sofia 1975, s. 30*).

Bir top (*pièce*) ise ithal fransız çuhaları (*draps*) için yaklaşık 18 metredir. Ancak fransız topunun aslında her biri 1.1888 metre olan 16 *aune*'luk yarım top (*demie-pièce*) olduğu unutulmamalıdır (*C. Carrière, "La draperie languedocienne d'exportation", Negoce et Industrie en France et en Irlande au XVIII e siècle, Collogue Bordeaux 1978, 1980 s. 92*).

⁵ G. Rambert. *a.g.e.*, (V)s. 428.

⁶ P. Masson, *a.g.e.*, s. 542; G. Rambert. *a.g.e.* (V) s. 428-429.

da, Bağdat veya İsfahan'daki Hristiyan din adamları, Fransız ve Venedikli tüccarlar, İran ve Hindistan'a gelip giderken Basra'ya geçmeden önce Halep'te konaklayan kişiler olduğu bilinmektedir. Bu arada Basra ile Hindistan, İran ile Türk şehirleri (Halep'e kervan düzenlenen) arasındaki ticaretin araçlarının, (intermédiaire) çoğunlukla Ermeniler olduklarını hatırlatmalıyız. Marsilya Ticaret Odası 1768 yılında Duc de Praslin'e yazmış olduğu mektupta, onun yeni planını değerlendirirken, Basra veya Bağdat'ta Halep ticaretinin Doğuluların, Ermeni ve Rumların elinde olduğunu, ekonomik güçleri nedeniyle bunlarla rekabet etmenin zorluğundan söz ederek endişelerini bildirmekteydi⁷.

⁷ Fr. Charles-Roux, *a.g.e.*, annexe s. 201-202; P. Masson, *a.g.e.*, s. 545; Ayrıca bk. aşağıda not II. Tüccarlar meselesine gelince, Bağdat'ın Osmanlıların elinden çıkmasından sonra Kızıldeniz'in öneminin daha bir artmış olabileceğini belirttikten sonra, değerli Pencâp hint kumaşlarını ithâl etmek üzere kullanılan İsfahan yolunun önemine dikkati çekmekte ve nihayet bu yolun İsfahanlı Ermeniler, tam olarak söylemek gerekirse, Culfalı Ermeniler tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. Aynı yüzyıldaki İran-Osmanlı savaşının ticareti tamamen engelleyemediği, Halep ve İzmir'e ipek taşıyan Ermenilerin aynı zamanda Osmanlı pazarlarında tüketime sunulmak üzere, Hint ve İran kumaşları da getirdikleri açıktır. Akdeniz ticaretinde Yahudilerin etkinliğinin ne kadar önemi var ise, Hindistan, İran ve Osmanlı ülkeleri arasındaki ticarete Ermenilerin o kadar önemli olduğunu belirten aynı yazara göre, Ermenilerin bu dönemdeki başarılarının birinci nedeni adı geçen ülkelere yayılmış Ermeniler arasındaki yakın ilişki ve kredi olanaklarının varlığıdır (*a.g.e.*, s.10). Mantran, Avrupa kumpanyaları ile ilişkiler sürdürerek çalıştıklarını ifade ettiği tüccarları, şöyle gruplandırmaktadır: Kuzey Afrika dahil bütün Osmanlı limanlarında Yahudi ve Hıristiyanlar (örneğin İskenderiye'de-Mısır'ın - ve Kahire'de oturan Suriyeliler; Osmanlı limanları dışında Yukarı Mısır ile Sudan arasındaki kervan ticaretini gerçekleştiren yerli Araplar; Bağdat ile Halep arasındaki ticaretin büyük bir kısmını ellerinde tutan Ermeniler; Bağdat'a yerleşen ve İran ile Irak arasındaki ticaret gerçekleştiren İranlı tüccarlar; ve nihayet Basra Körfezindeki etkinliklerde ön planda olan İranlılar ve İngiliz koruması altındaki tüccarlar. ("Transformations du commerce dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle", *L'Empire Ottoman du XVIe au XVIIIe siècle, administration, économie, société*, London, 1984, s. 230).

Hint ticaretinde banyanların sözü edildiğinde, Avrupalıların taktiğinin Hindistanı Hintlilerle fethetmek olduğunu belirten Braudel'e göre, Fransız Hint Kumpanyası 1726'da bir parça işlerini yoluna koyup faaliyetlerini yeniden başlatmak istediğinde, dört milyon rubi borcu olan banyanların yaşadığı Surat ile ilişkileri yeniden kurmak veya ele almaktan kaçınmıştır (*a.g.e.*, 111, s. 421-422). Diğer taraftan Surat'ta "Bağdatlı, Musullu, Kerküklü ve Basralı tüccarların (*bâzîrgânların*) varlığını belirten ve ayrıca Hint tüccarı banyanların nüfuz ve zenginliklerini dile getiren Mehmed Emin Efendi, 1749 yılında yazmış olduğu gezi notlarında banyanların zenginliklerini şöyle dile getirmektedir: "Hindistan'da sarrâf ve bâzîrgân ve cevâhirci ve her türlü san'ata karışan banyândır. Etmek satan ve kassâb ve külli gayri cümle mevcûd ve bu kâfirler zu'mlarınca çok hayrât ederler. Müslümanların işlerinde bulunurlar; dellâllar banyândır. Bütün gün söğüp ve döğsen ağzın açup bir cevâb vermezler; her ne ederler ise hakkımızdır derler ve hayrât su getürürler ve yol tam'ir etdürürler ve bürke ve havuz yapdururlar. Velâkin on guruşu bir âdemde bir gün dursa fâiz alurlar; işleri böyledir ve içlerinde zengin kâfirleri çoktur... Banyan avretleri gece ve gündüz sokaklarda gezirler her birinin boğazında altun zincir üç dört kat ve elinde ve ayağında gümüş halhal

Buraya kadar anlatılanlar ve bizzat içeriğinden bulduğumuz ipuçlarından⁸ sonra çalışmamızın dayandırıldığı raporun, Fransız Dış İşleri Bakanı

birer okka gelür fâris avretleri buna kezâlik bunlara kimse bir şey söylemez yüzleri ve göğüsleri açık ve başı açık belinde bir alaca peştemal ve başına bir alaca peştemal örtmüş her şeyi meydanda açık gece gündüz çarşuda karınca gibi devr ederler bir kimse ana bir kelâm söylemez ve Fâris avretleri dahi bu minvâl üzeredir ve banyan kâfiri ve fâris bunlar cümlesi harac vermezler ve banyan dedikleri gayet çoktur; hadd ü hesâbı yoktur..." *I. Mi-roğlu*, "Hindistan hakkında küçük bir eser", *Tarih Dergisi*, 34 (1983-1984) s. 550-552; Banyanların ve Avrupalıların Yemen'in iskelesi Moha'daki faaliyetleri hakkında (bk. metindeki "Kızıldeniz")

1669 yılına ait bir belgeden "Türklerin asla yabancı bir ülkeye ticaret yapmağa gittikleri görülmez. Ancak kara yolu ile Kahire, Halep ve İzmir'e ulaşan kervanların kalktığı İran ve Hindistan'da tesadüfen görülen bazı maceraperest Türkler ile İstanbul'a gelen birkaç İranlı ve Ermeniden söz edilebilir" pasajını aktaran Mantran'a göre XVI ve XVII. yüzyıllarda Türk tüccarları Hint Okyanusu'na gitmemiş hatta Doğu sınırlarının ötesine dahi geçmemişler. Ancak, Asya yolları üzerinde Türkler yoksa veya çok az sayıda ise bu İmparatorluğun Asya ticareti yoktur demek anlamına gelmeyeceği açıklamasını getiren yazar, bu ticaretin İranlı Ermeni ve Arapların elinde olduğunu belirtmektedir. Adı geçen tüccarlar Asya ticaretini iki yoldan yapmaktadır: Anadolu'dan geçen İran'a ulaşan ve oradan Hindistan, Orta Asya ve Çin'e ulaşan Kuzey yolu (kara yolu) ve 2) Süveyş ve Basra'dan kalkarak, Kızıldeniz veya Basra Körfezi üzerinden Hindistan'ın içlerine, güneyine ve Asya'nın Güney Doğusuna ulaşan Güney yolu (deniz yolu). XVIII. yüzyıla gelindiğinde Mantran dikkati bu kez, Osmanlı İmparatorluğunun ticari ilişkilerinde Fransa ve İngiltere'den sonra gelerek üçüncü sırayı tutan ve 1765'den sonra Doğu Ticareti canlanan Venedik üzerine çekmektedir: Birbirinden ayrı, kendi başına Levant'ta XVI. yüzyılda yalnız Levant ile değil, bir taraftan Avrupa öte yandan İran ve Hindistan yönünde ticari etkinlikleri artan Ermeni tüccarların, özellikle Yeni Culfalı (Nouvelle Djulfa) tüccarların, bir asır sonra, XVII. yüzyılda, ticaret tekeline ellerinde tuttıkları ipeğin yanı sıra, değerli taşlar, baharat, kumaş, boya, kürk vb. gibi malların da dolaşımını sağladıkları anlaşılmaktadır. Aynı yüzyılda, bir ticaret kumpanyası ile bir de ticaret okuluna sahip olan Yeni Culfalı Ermeniler, gittikleri ülkelerin yöresel ticaretine de katılmaktadırlar. Bunların diğer Ermeniler ile birlikte Surat, Delhi, Lahor ve bilhassa Agra başta olmak üzere Hindistan'daki pek çok şehirde yerleştikleri bilinmektedir. Bender-Abbas, Ermenilerin, bu etkinliklerini sürdürürken sık sık uğradıkları, veya gelip geçtikleri, bir şehir olarak dikkat çekmektedir. Yeni Culfalı tüccarların veya onlar adına iş yapacak adamlarının (facteur) Tibet'e, Çin'e, Bengal'e, *Pégou* ve *Ava topraklarına* kadar ulaştıkları olmuyor değildir. Aynı Ermenileri, Hollanda Doğu Hint Kumpanyaları acenta veya ticaret evlerinde (comptoir) ve Filipinlerde de görmek mümkün olmaktadır (K. Kévanian, "Marchands Arméniens au XVIIe siècle-A propos d'un livre arménien publié à Amsterdam en 1699-Cahier du Monde Russe et Sovétique, XVI(2), avril-juin 1975, s. 208-221). İnalçık 1622'de Hüzmüz'ün 1623'de ticari ilişkilerini sürdüren 20 kadar kumpanyası (İstanbul'da 1; Halep'de 5/6; 3/4 Antakya'da; bir o kadar Iskenderiye'de; Kahire'de 6 vardır. Bu kumpanyaların etkinliği esas olarak Uzak-Doğu ve Hindistan'dan gelen malları deniz ve kara yolu ile İmparatorluğun Akdeniz limanlarına ulaştırın transit ticaretidir. Ümit Burnu yolundan uzak kalan Venedikliler, çaresiz, Kızıldeniz, Basra Körfezi, Hint Okyanusu yolu ile Uzak-Doğu ve Hindistan'dan gelen malları, Anadolu'dan (İstanbul ve İzmir) çok Suriye ve Mısır limanlarına taşımaktadır (L'Empire ottoman du XVIe, s. 176, 222).

⁸ Raporun yazıldığı tarihte, İran'daki karışıklıkların ve savaşın üzerinden birçok yıl geçmiş olması; on yıldan beri Bağdat'ta bile Hint ticaretinin iyice azalması (bk. Ek I "septi-

(1761-1766) ve aynı zamanda Levant ticareti yöneticisi Duc de Praslin'in Hint ticaretini Basra Körfezi, Basra ve Halep yolları ile Akdeniz'e çevirme projesi ile ilgili olarak, 1760'lı yıllarda, Petro de Perdriau tarafından hazırlanmış olduğu düşünülebilir. Belki bu tarih, beş yıl daha önceye alınarak 1755-1770 tarihleri arası olarak da tahmin edilebilir.

Yazarı ve tam olarak hazırlanış tarihi ne olursa olsun, elimizdeki raporun XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu kesindir ve Osmanlı-Hint ticaretinin yapısına ilişkin veriler, bilgiler görebildiğimiz kadarıyla sağlamdır.

Raporda, ilişik olarak verildiği belirtilen⁹ ve İstanbul'da tüketilen Hint mallarını, bunların başkent İstanbul'daki satış fiyatlarını gösteren listenin, ilgili arşivde mevcut bulunmaması üzücüdür. Zira yazarın ifadesine göre Türkiye'nin Hint ticareti hakkında bilinmek istenebilecek noktalar hiç ek-sik bırakılmadan burada verilmektedir.

Belgeyi asıl konumuz açısından değerlendirmeye geçmeden önce, yazarın Türkiye üzerinden Fransız-Hint ticareti konusundaki önerilerini kısaca görelim. Bunları iki madde halinde toplamak mümkündür:

- 1) "Türkler" direkt ticaretlerinde Hindistan'a mal götürmediklerinden bu konuda önerilecek bir şey yoktur, ancak dönüşte, Basra ve Halep'e getirdikleri Hint malları Fransız çuha, çivit ve kırmızı boya için kullanılan *cochenille* vb. gibi mallarla takas edilerek satın alınabilir.
- 2) Fransa'nın Türkiye pazarlarından iki veya üç milyon guruş (piastre)¹⁰ değerinde Hint mallarını bir çırpıda satın alması, fiyatların

ème question") ve savaş zamanı Fransa'nın Türkiye üzerinden Hint Ticaretinde tarafsız gemilerden yararlanılmasının önerilmesi (bk. EK I "sixième question") gibi ip uçları söz konusudur. Dolayısıyla raporun 1750 tarihinden önceye ait olması mümkün değildir (ayrıca bk. P. Masson, *a.g.e.*, s. 372-373; J. Sauvaget, *Alep, essai sur les origines d'une grande ville syrienne, des origines jusqu'au milieu du XIX e siècle*, Paris 1941, s. 202). Raporda bahsedilen savaş 1768 Osmanlı-Rus savaşı veya Yedi Yıl savaşı olmalıdır. Burada Hint Okyanusu üzerinde etkileri olan İngiliz ve Fransız çatışmasının beş ayrı dönemi içerdiğini hatırlayalım: 1) Avusturya Veraset Savaşları (1740-1748); 2) Yedi Yıl Savaşı (1756-1763); 3) Amerikan Bağımsızlık Savaşı (1778-1783); 4) İhtilâl Savaşı (1793-1802); 5) İmparatorluk Savaşı (1803-1815) A. Toussaint, *a.g.e.*, s.159-160).

⁹ Bk. Ek I "quatrième question".

¹⁰ Hatırlanacak olursa İmparatorlukta ilk defa Osmanlı parası II. Süleyman'ın saltanat döneminde 1678/88 yılında basılmıştır. Daha sonra da II. Mustafa döneminde tuğralı olarak yeniden basılır (1696-97). Bu devirden önce İstanbul'da dolaşan guruş, yabancı guruşla-

yükselmeye neden olacağından ve Osmanlı tüccarlarına bu işten kazanacakları paranın Fransa tarafından ödenmesi gerekeceğinden, avantajlı değildir. Fransa, Türkiye üzerinden Hint ticareti konusunda başka bir yol denemelidir: Fransızlar önce, kendi adlarına ticaret yapacak adamlarını (facteur) iki ayrı yolu takip edecek şekilde, biri Basra biri Cidde'den, Hindistan'a göndermeli, zaman ve har-

nlup basılanlar ancak bunların taklitleridir (R. Mantran, *Istanbul dans la second.*, s.238-239). XVIII. yüzyıl ortalarında bir Osmanlı gurusu 120 akçe yapmaktadır. Gurusu 30 gramdan ağır gümüş bir sikke olduğundan önemlidir. 3 gurusun bugünkü Hamit veya Reşat altını değerinde bir Venedik altını karşılığı ve zenginlerin servetlerinin 250.000-333.000 altın arasında olduğu hatırlandığında metinde bahsedilen Hint mallarının satın alınması için, fazladan harcanması düşünülen, 2-3 milyon gurusun hiç de küçümsenmeyeceği açıktır. (*H. Sahillioğlu*,... sanayi bölgelerimiz, (1968)s.63). Para (gümüş) gurusun kırkta biri yapar ve 18. yüzyıl ortalarında gurusun gümüş ayarı % 30-40'dır diyerek, Sahillioğlu, bir yıl sonraki çalışmasında konuyu daha da açıklık kazandırır (*H. Sahillioğlu*,... altın gümüş işlemeli kumaşlarımız (1969) s. 51). Yazarın rakamlarına göre 4 paranın da 12 akçe üzerinden işlem görüyor olması doğaldır. C. Carrière'in Marsilyalı tüccarlar üzerine yapmış olduğu mükemmel çalışmasında (Negociants Marseillais au XVIII e siècle Contribution à l'étude des Economies Maritimes, Marseille 1973, t. 11 s. 1037) aynı şekilde bir gurusu (piastre) 40 para (paras) ya veya 120 akçeye (aspres) eşit olacak şekilde verdiğini görüyoruz. Yazar darphanelerinde gurusu için kullanılan değerli madenin 244. 7 gram gelen marc olduğunu belirttiikten sonra marc'in 1/8 inin once'u, bir once'un 1/24 nünde denier olacağı açıklamasını yapmıştır.

Osmanlı gurusu dışında İstanbul'da kullanımı yaygın olan gurusulardan biri de İspanyol gurusudur. İster *sevillane* ister *mexicaine*, bir İspanyol gurusunun her zaman gümüş olup, başkentte aranan bir gurusu olduğu bilinmektedir. (R. Mantran, *Istanbul dans la second.*, s. 241-242). 1787/88 yılında gümüş bir riyalin 100 para karşılığı olduğunu belirttikten sonra riyal'i bir zamanlar imparatorlukta kullanılmış olan İspanyol paralarından biri diye tanımlayan Z. Pakalın'a (Tarih Devimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1983, s. 50) karşı, R. Mantran Türklerin dokuz dirhemlik altın para olan Alman eküsü ve İspanyol gurusuna riyal gurusu dedikleri ve bunun değerinin de 11. Süleyman döneminde 1687-1691) 160 ve 170-175 akçe olduğunu belirtmektedir. Diğer taraftan yazara göre XVIII. yüzyılın ikinci yarısında kara gurusu adı da verilmiş olan Avusturya gurusu çok az kullanılmış olabilecektir. (R. Mantran, *Istanbul dans la second.*, s. 210-242). İncelemekte olduğumuz belgede Macar eküsü (veya kara gurusun) Osmanlı tüccarları tarafından Hindistan'daki alışverişlerinde kullanıldığı belirtildiğine göre (bk. Ek I "troisieme question) Avusturya ile ticari ilişkiler artmış olmalıdır. Nitekim 1769'dan itibaren Bohemya ve Saksyanın çuhalarının Tuna'yı aştukları bilinmektedir (*T. Stoinanovich*, Pour un modele du commerce du Levant: économie concurrentielle et économie bazar 1500-1800, *Association Internationale des Etudes Sud-Est Européen (AIESEE)*, XII-2(1974), s. 89-95 ve id. The conquering Balkan slav marchand, *The Journal of Economic History*, XX/2 (June 1980)s. 261). İmparatorlukta en fazla kullanıldığı düşünülen guruslar ve değerleri şöyledir: Osmanlı gurusu: 120 akçe (1700); 3 akçe=1 para (1700); Hollanda gurusu: 120 akçe (1696-97). Buna aslani-esedi-abouquel de denmektedir; İspanyol gurusu: 130 akçe (1696-97) (R. Mantran, *a.g.e.*, s. 244); Para ile ilgili olarak ayrıca bk: *B.S. Baykal*, "Osmanlı İmparatorluğunda XVII ve XVIII. yüzyıllar boyunca para düzeni ile ilgili belgeler", *Belgeler* 17 (1988)s. 88-100.

camalar bakımından hangi yolun daha cazip olduğunu saptamalıdır¹¹.

Savaş zamanı, bizzat Fransızlar adına alışveriş yapan aracılar (facteur) tarafından satın alınan Hint mallarının, tarafsız ülkelerin gemileri ile Cidde ve Basra'ya taşınması; sonra bu gemilerin aynı malları İskenderun (Alexandrette) ve İskenderiye'ye (Alexandrie), oralardan da Fransa'ya ulaştırması mümkündür.

Buradan itibaren metin içinde ("Kızıldeniz" bölümüne kadar) yalnız belgenin değerlendirileceğini, gerekli görülen açıklamaların ve ilavelerin notlarda ayrıca verileceğini belirtiriz.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DİREKT HİNT TİCARETİ

I. İTHALAT

Son duraklar: İstanbul, Halep ve Kahire

Anadolu'da İstanbul, Suriye'de Halep ve Mısır'da Kahire, İmparatorluğun Hint ticaretinde en önemli ithalat merkezleri olarak dikkati çekmektedir.

Hint malları İstanbul'a Diyarbakır üzerinden; Halep'e Basra veya Basra Körfezi yoluyla; Kahire'ye ise Cidde, ya da eskiden Venediklilerin Hint mallarını Avrupa'ya taşımak için yararlandıkları, Kızıldeniz yolu ile ulaşmaktadır.

Hindistan'la ticaret oldukça zaman gerektiren bir etkinliktir: İstanbul'dan yola çıkan bir tüccarın Hint seyahati en az yirmi ay devam etmektedir. Dört ay İstanbul-Basra, dört ay Basra-Hindistan arası olmak üzere sekiz ayı yollarda geçiren bu tüccar, sekiz ay Hindistan (veya Basra)da kaldıktan sonra, buradan tekrar Basra'ya dönmek için dört aya daha gereksinim duyacaktır¹². Aynı tüccar Hindistan'da, bir limandan öteki-

¹¹ Basra yolu ile mi yoksa Cidde üzerinden mi Hindistan'a gidilmesinin avantajlı olacağına cevabını Saint Priest, İstanbul büyükelçiliği sırasında (1768-1785) vermiştir: Süveyş yolu daha avantajlıdır (P. Masson, *a.g.e.*, s. 548)

¹² Raporda dönüş seyahati içinde Basra-İstanbul arasının değerlendirildiğinden emin olmak zordur: Hint ve Hint Okyanusu ticaretinde "uzaklık"ın belirleyici bir rolü olduğu

ne geçmek amacıyla, daha fazla kalırsa, iş seyahatinin süresi toplam üç yıla kadar çıkabilmektedir¹³.

Hindistan ile ticaret yapan bir Osmanlı tüccarının yardımcısı ile birlikte, İstanbul'dan Basra'ya veya Cidde'ye kadar 600 guruş (piastre), Basra

kuşkusuzdur. Daha o zamanlar Batı Avrupa devletlerinin "çokuluslu" Hint kumpanyaları için, bütün güçlükler arasında, üstünden gelinmesi en güç olanı işte bu uzaklık faktörüdür. Geleneksel Levant yolu, her ne kadar mektup, ajan, önemli yönergelerin (emirlerin) ulaştırılması gibi nedenler için kullanılıyor olsa da, bilindiği, gibi kumpanyalar ticaretlerinde esas ulaşımı deniz yolu ile sağlamışlardır. Atlantik yolu 8 ay bir yönde 8 ay aksi yönde olmak üzere, her şey yolunda giderse (bir limanda kış geçirilmek zorunda kalınmaz veya Ümit Burnu'ndan gidiş ve dönüş seyahatleri için geçilirken bir pürüz çıkmaz ise) gidiş ve dönüş toplam en az 18 ay sürmektedir. 1780 yılında, bir İngiliz'in mason rüzgarlarının yardımıyla Londra'dan kalkarak, Marsilya, İskenderiye (Mısır'ın) üzerinden Kalküta'ya 72 günde ulaşarak rekor kırdığı bilinmekte ise de normalde bu yol çok uzundur ve deniz yolu ile malların ve gemilerin dolaşımı yavaş olmaktadır. Londra veya Amsterdamlı kumpanya yöneticilerini, güçlerini, herbiri kendi başına acil kararlar alabilen, kumpanyanın isteklerini yerine getirmek, kontratları işleme koymak, altı ay veya bir yıl önceden tesbit edilen siparişler için gerekli hazırlığı yapmak, malları toplamak ve ödemeleri düzenlemek gibi yükümleri olan bölgesel yöneticiler, örneğin Madras ve Surat'taki kumpanyanın bölgesel yöneticileri ile paylaşmak zorunda bırakan da işte bu yavaş dolaşım, bu uzaklık faktörüdür. (F. Braudel, *Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme XV e-XVIII e s.*, Paris 1979, t. 3, s. 427).

Rapora güvenildiği durumda Osmanlı tüccarlarının Basra üzerinden İstanbul-Hindistan arası iş seyahatleri için geçirdikleri süre hemen hemen Avrupalıların Atlantik yolundan Hindistan'a ulaşırken harcadıkları süreye eşittir: birincisi en az 20 ay diğeri en az 18 ay.

¹³ Tüccarların Hindistan'da uzun zaman kalmalarının nedenleri arasında gümrük kontrolü, para değişimi veya bankerlik işlerinin çok uzun süre alıyor olmasını söyleyebiliriz. Mehmet Emin Efendi Surat'ta iken bu durumu bizzat gözlemektedir. (İsmet Miroğlu, *a.g.e.*, s. 547-548)

Mehmet Emin Efendi'nin gözlemlerine sık sık başvuracağımız için yazar hakkında burada açıklama getirmek uygun olacaktır: Hint hükümdarı Mehmed Şah'ın, 1744 yılında İstanbul'a yolladığı sefere karşılık olmak üzere, aynı yıl Salim Efendi Hindistan'a sefir olarak gönderilmiştir. Daha önce ticaret amacıyla bu ülkeye gitmiş olan ve Hindistan'ı çok iyi tanıyan Yağlıkçı Yusuf Ağa, oğlu Mehmed Emin Efendi ile birlikte Osmanlı elçisine refakat etmiştir.

Salim Efendi'nin beklenmedik ölümüyle diplomatik misyonu tamamlamak zorunda kalan Yusuf Ağa'nın, bu görevi yerine getirdikten sonra, altı yıl kadar (1744-1749) Hindistan'da kaldığı bilinmektedir. (F.R. Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Seyahatnameleri*, Ankara 1987, s. 82-83). Fındıklılı Süleyman Efendi Yağlıkçı Yusuf Ağa'nın yurda dönüş haberini (1749) "Hind'e giden elçimiz geldi" başlığıyla vermekte ve Yusuf Ağa'yı şöyle tanıtmaktadır: "İstanbul'da yağlıkçı olup, ticaretle elçi maiyyetiyle giden El-Hac Yusuf..." (*Şem-dâni-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi Mür'î Tevârih* (hz. Münir Aktepe, İstanbul 1981, c. 1. s. 153-154).

veya Cidde'den Hindistan'a, tam olarak Surat'a kadar yaklaşık yine 600 guruş olmak üzere seyahat harcamalarının toplamı 1200 guruştur¹⁴.

Yollar ve Gümrükler:

Yukarıda Hint ticaretinin son duraklarından söz ederken belirtildiği gibi, Hint malları farklı yolları izleyerek, İstanbul, Halep ve Kahire gibi üç büyük tüketim merkezine ulaşmaktadır. İncelemekte olduğumuz rapordan ancak Basra-İstanbul, Cidde-İstanbul ve Basra-Halep yolları ve gümrükleri hakkında, özellikle de ilk yol üzerinde ayrıntılı bilgi edinmek mümkün olmaktadır.

Basra-İstanbul Yolu: Hint malları İstanbul'a Diyarbakır üzerinden geliyor derken İstanbul için çalışan tüccarların, Hint seyahatlerinden dönüşte, Basra-İstanbul yolunu izledikleri anlaşılmalıdır. Bu yol Basra'da itibaren Bağdat, Musul, Mardin, Diyarbakır, ve Tokat üzerinden başkent'e ulaşmaktadır. Bir Osmanlı tüccarının Basra'dan İstanbul'a kadar yaptığı harcamaların toplamı yük (*charge*)¹⁵ başına 500 guruş ve % 50 dir. Yükün ağırlığı 150 ile 180 okka¹⁶ arasında değişmektedir. Osmanlı tüccarlarının Hint ticaretinde, bu yol üzerinde, yaptıkları harcamaları ayrıntılı bir şekilde tabloda izlemek mümkündür (bk. tablo)¹⁷.

¹⁴ Mallar için Basra üzerinden İstanbul-Hindistan arası yol boyunca yapılan bazı harcamaların detayı için bk. Tablo; Ayrıca bk: not 11 ve 18.

¹⁵ Bir yük ağırlık için bk. not.4

¹⁶ Bir okka ağırlık için bk. not.4

¹⁷ Tabloda adı geçen harcamaların Osmanlı dahili gümrük rejiminde ismi geçen vergilerin hangilerinin karşılığı olacağı ve gümrüklerin değerlendirilmesi hakkında bk. *M. Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, c. 1 (1580-1838), Ankara 1974, s. 62-63.; Tabloda ancak raporda belirtilmiş olan harcamaların yer aldığı unutulmamalıdır. Anlaşılan kervan ile yapılan taşımacılıkta koruma masrafları bir hayli kabanktır. Dahili gümrüklerin de aynı şekilde yüksek olduğu dikkati çekmektedir; bu yol üzerinde Basra'da satın alınan malların Helle'den Fırat'ın sağ kıyılarına çıkarılıp, buradan itibaren doğru uğranılan Bağdat'ta satın alınan mallarla birlikte Halep'e indirildiği, bu şehirde satışı yapıldığı bilinmektedir. Bazen Halep'ten, bu şehirden alınan bazı malları taşımak üzere küçük kervanlar oluşturularak Basra veya Bağdat'a dönüldüğü de olmaktadır. Halep'ten Musul'a ayda 2-3 kez giden ve eşeklerden oluşan kervanların varlığı da bilinmektedir. Diğer taraftan kervan ticaretinde maliyeti artıran unsurun taşıma masrafı değil de koruma masrafları olduğunu belirten ve İzmir-İran arası kervan taşımacılığının bir hayli masraflı olduğunu düşünen *Neşe Erim'e* göre, 1700 yılında bir deve yükünün İzmir'e kadar olan yol boyunca 40 guruş nakliye 122 guruş yol boyunca ödenen gümrükler ve 46 guruş da İzmir'e giriş gümrük vergisi olmak üzere toplam 168 guruş harcamayı gerektirdiğini belirtmektedir. Taşıma masrafları içinde bizzat hayvanlar için yapılan masrafa da dikkati çeken yazara göre 17. yüzyılda bir

Cidde-İstanbul Yolu: Cidde'den kervanlarla İstanbul'a gelen Hint malları, her türlü vergiden muaf tutulmaktadırlar. Taşıma ücreti olarak yapılan harcamaya gelince (*fraix de voiture*) yük başına 110 guruştur. Rapordaki taşıma ücretlerine hemen burada bir açıklama getirmek gerekirse: Eğer Cidde-İstanbul arasındaki muafiyet belirtilmiş olsa idi Basra-İstanbul arasındaki taşıma ücreti ile kıyaslandığında 30 guruş Bağdat-Diyarbakır, 40 guruş Diyarbakır-İstanbul arası olmak üzere toplam 70 guruş taşıma ücreti ile Hint ticaretinde Basra-İstanbul yolunun taşıma harcamaları açısından daha avantajlı olduğu düşünülebilir¹⁸.

Basra-Halep Yolu: Yine aynı tüccarlar, Basra'dan, çölden geçerek, Halep'e ulaşmak istiyorlarsa, Basra-Halep arası taşıma ücreti olarak (*fraix de voiture*) yük başına 60 guruş ödemekte ve ayrıca 20 guruşluk bir harcama

devenin iki aylık masrafı 40 akçedir. (*a.g.e.*, s. 170-172; ayrıca bir sonraki not. 19'a bk.) Burada söz konusu edilen İstanbul-Bağdat arasındaki yolun IV. Murat'ın Bağdat seferinde, bizzat Sadrazam ve Sultan tarafından dönüşte izlenen yol olması muhtemeldir (*Halil Sahilli-oglu*, "Dördüncü Murat'ın Bağdat Seferi Menzilnamesi", *Belgeler*, c. XII, 17 (1988) s. 64-64 arasındaki harita; 17 ve 18 yüzyıl Anadolu yolları hakkında bk. *F. Teachner*, *Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen*, Leipzig 1926. II. band).

¹⁸ Biri Basra diğeri Cidde üzerinden sürdürülen iki ayrı güzergâhı, Hindistan'dan tam olarak Surat'dan doğrudan ithalat yapacak İstanbul tüccarı için genel olarak değerlendirmek istenirse önce bu tüccarın ister İstanbul-Basra-Surat, ister İstanbul Cidde-Surat yolunu izlesin, yardımcısı ile birlikte tüm seyahat masrafının 120 guruş olduğunu hatırlayalım (bk. "son duraklar bölümü"). Dönüşte Cidde'den İstanbul'a kervanlarla getirilen Hint malları her türlü gümrükten muaf tutulduğundan bu tüccar yalnız kervanlarla taşınan mallar için, yük başına 110 guruş masraf yapmaktadır. Aynı tüccarın Basra-İstanbul arası kervanlarla gerçekleştirdiği yolculuğunda taşıma ücretleri 70 guruştur ama gümrük vergileri eklendiğinde bu yol daha masraflı olacaktır. Ayrıca Arap, Bedevî saldırıları nedeniyle bu ikinci yol güvenlik açısından da sakıncalıdır. Nitekim bizzat İstanbul-Cidde yolunu izleyerek tüccar babası ve Osmanlı sefiri ile birlikte Surat'a giden Mehmed Emin Efendi, 1749 yılında yazdığı gezi notlarında Hindistan'a gitmek isteyenler için en emin ve kısa yolun deniz yolu olduğunu belirtmekte, Hindistan'a giden gemiler Cidde'den kalktığı için önce bu şehre ulaşması gerektiğini hatırlatmaktadır (İ. Miroğlu, *a.g.e.*, s. 542-544). Cidde-Hindistan arasında ulaşımı sağlayan gemiler büyük bir olasılıkla 1760'lı yıllara kadar Surat, bu tarihten sonra Bengal'de, Kalküta tersanelerinde yapılmış olabilecek Hint yapımı gemilerdir. Hint meşesinden (tek ağacı) yapılan ve ömrü normal bir gemiden yaklaşık üç kat daha uzun olan (40 yıl garantili) bu gemiler, ticârî veya askeri amaçlar için Avrupalıların büyük ilgisini çekmiş olup, örneğin İngilizler, buharlı gemilerin zaferine, XIX. yüzyıl ortalarına kadar, Asya denizlerinde yalnız Hint yapımı gemiler kullanmışlardır (F. Braudel, *a.g.e.*, 111, s. 422-436). Hatta, gezi notlarında koz ağacına benzeyen çok dayanıklı ağaçlardan (*zac*) yapılan gemilerden, 100-110 senelik olanlarından; bu gemilerde otuz yıllık olunca geminin altına bir çizgi konuluyor olması gibi uygulamadan bahseden Mehmed Emin Efendi'nin, bu Hint yapımı gemilerin biriyle, 1744 yılında, Cidde'den Surat'a yolculuk yapmış olduğu düşünülebilir (İ. Miroğlu, *a.g.e.*, s. 545).

(fraix) yapmak durumundadırlar. Ancak Arap tehlikesi göze alınamadığından, saldırılardan çekinildiğinden, her zaman bu yolun izlenmediği anlaşılmaktadır. Yazarın ifadesine göre gümrük ödemek pahasına da olsa kervanların Bağdat yolunu izlemeleri daha doğru olmalıdır¹⁹.

İthal Mallar:

Türklerin Hindistan'a genel olarak Bengal, Surat, Madras ve Keşmir'e ticaret yapmak üzere gittikleri ve ithalatlarının tekstil ağırlıklı olduğu söylenebilir. Bengal'den pamuklu bez (toiles de coton), Surat'dan ipekli

¹⁹ Halep-Basra yoluna birçok yazarın çalışmasında değinildiğini görüyoruz: XVIII. yüzyılda Basra-Halep kervanı 6000 develik bir konvoy oluşturmakta olup yılda bir kere kalkmaktadır. Ters yönde Halep'ten Basra'ya yılda iki kez de gittiği görülen kervan ise 2000 develiktir (N. Erim, *a.g.e.*, s. 171); Sestini'ye göre Halep'ten Basra'ya dört farklı yol izleyerek ulaşmak mümkündür: 1) Büyük çöl üzerinden 2) Urfa, Diyarbakır, Musul ve Bağdat üzerinden 3) Urfa, Mardin ve Büyük çöl üzerinden 4) Küçük çöl üzerinden. Bunların içinden en fazla kullanılanı iki numaralı olanıdır (nakleden P. Masson, *a.g.e.*, s. 551); *Abdel-Nour* ise Halep'den Irak'a geçmek için biri Birecik (*Bir*den geçen kuzey yolu, diğeri çölün ortasından geçerek direkt Bağdat'a ulaşan olmak üzere, başlıca iki güzergâh bulunduğunu, ilkinin XVI. yüzyılda daha çok kullanılmış olmasına karşın, ikincisinin Osmanlı-İran savaşı ve bölgedeki karışıklıklar nedeniyle ancak XVII. yüzyılda tercih edildiğini yazarak, geçmiş dönemlerdeki durumu hakkında bilgi verdikten sonra, XVIII. yüzyıla gelindiğinde, Uzak-Doğu kara yolu Avrupalılar tarafından tekrar kullanılmağa başlandığından, Halep-Basra yolunun, gerçekleştirilen seyahatler içinde en fazla kullanılanı olduğunu belirtmektedir. ("Le réseau routier de la Syrie ottomane (XVI e-XVIII e siècles), *Arabica*, t. 3 (juin 1983) Leiden 1983, s. 188); İnalçık; Basra-Halep yolunun her dönemde koşullara göre ayrı ayrı güzergâhlar izliyerek katedildiğini belirterek Abdel-Nour'u desteklemekte ve şöyle açıklık getirmektedir: Kervanların izlediği bir yol, Basra'dan Fırat'ın batı yönünü alarak, El-Kuseyr-Kerbelâ-Kubaysa (Hit yakınında)-Kusûr-al İhvân üzerinden Halep'e varırdı. Bağdat'dan kalkan kervanlar ise Hit-Âna üzerinden giderdi. Çölde Arap Bedevî saldırılarının azdığı dönemlerde, en emin ve çabuk yol nehir yolu ile kelebekler üzerinde, Birecik veya Musul'a çıkıp oradan Halep'e inmekti" ("Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", Orta Doğu Teknik Üniversitesi *Gelişme Dergisi*, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar: 11, 1979-1980 özel sayı, s.9-10; Kervanlar ve izledikleri yollar için ayrıca bk: P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVII siècle*, New-York 1967,, s. 375-378; İd. *a.g.e.*, (XVIIIe siècle) s. 536, 538, 551; N. Steensgaard, *Caravans and companies scandinavian institute of Asian Trade in the early 17 th century*, Copenhague 1972.; K.N. Chaudhuri, *Trade and Civilisation in the Indian Ocean. An Economic History from the Rise of Islam to 1750*, Cambridge, 1985, s. 167-169.; Kütükoğlu'na göre, XIX. yüzyılın ilk yarısında Akdeniz'den geçen Fırat vadisini takip eden Hint ticaret yolu önem kazanacaktır (*a.g.e.*, I, s. 75-77); Metin içinde ilk sayfalarda geçen ve not 17" de kısmen değinilen Dicle ve Fırat nehirlerindeki taşımacılık için ayrıca bk: C. Orhonlu, *Osmanlı, İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar* (Der. Salih Özbaran), İzmir, 1984, s. 6-13.

kumaşlar, Madras'tan türlü kumaşlar, tam olarak açıklamak gerekirse, les *kalenkiars*, *toileries peintes* veya *indiennes*'ler ve nihayet Keşmir'den şal ve ince yünlü kumaşlar satın almaktadırlar²⁰.

TABLO

Bir osmanlı tüccarının İstanbul-Hindistan (Basra üzerinden) arasındaki ithalat ve ihracat için yapmış olduğu bazı harcamalara ilişkin veriler (*Archives des Bouches-du-Rhône, Intendant de Provence, Série C I, no. 345*)-1760'lı yıllarda-

I T H A L A T	HARCAMANIN hangi şehirde veya mesafe için	ne miktarda		ne olarak	ne üzerinden YAPILDIĞI	
		%	guruş		kıymet (guruş)	ağırlık (okka)
	Basra	7		gümrük (giriş) (<i>droit d'entrée</i>)	200	150-180 ²¹ - yük
	Bağdat	5		"	"	"
	Bağdad-Diyarbakır (Musul üzerinden)		30	taşıma (<i>voitures</i>)		"
	Bağdad-Musul arası		26	"		"
	Musul		11	gümrük (<i>douane</i>)		"
	Mardin		10,5	gümrük (<i>douane</i>)		"
	Basra-Diyarbakır arası		4-5	gümrük (çıkış) (<i>Frais de sortie</i>)		"
	Tokat		10	gümrük (<i>duane</i>)		"
	Diyarbakır-İst. arası		40	taşıma (<i>voitures</i>)		"
	İstanbul	4 (Türkler) 5 (diğer)		gümrük (<i>douane</i>)	2500	

²⁰ Hindistan'ın ticari potansiyeli söz konusu olduğunda, bu ülkede iç tüketimden arda kalan ihracata dayalı tanımlanmış ürünlerinden, ham madde ve mamül mallara kadar herşeyin ti-

I H R A C A T	Bağdat	5		gümrük (<i>douane</i>)	malın cinsi sırma (<i>fil d'or</i>)	ağırlık (okka)
	Basra	5		"	"	
	Basra (Hindistan için gemi ile yola çıkışta)	3		taşıma (<i>frêt</i>)	para (<i>especies</i>)	
			12	"	mal	90
	Hindistan	2.5		gümrük (<i>douane</i>)	sırma (<i>fil d'or</i>)	

icaretinin yapıldığı hatırlanmalıdır. Ticaret, endüstri ve ihracatlar gibi maddi yaşamın her alanında, Hindistan'ın bir şehri, Surat, bölgesiyle birlikte ilk planda dikkati çekmektedir. Ticaretin, hem madeni paraların akıp geldiği Kızıldeniz, hem de Avrupa'nın uzak limanları ve Hint Takımadaları (Malezya) ile iletişim kurmasını sağladığı Surat limanı giriş ve çıkışlar için büyük bir limandır. Hindistan'ın yüzyıl boyunca gelişip parlayacak, diğer önemli bölgesi, "Dev Mısır" Bengal'dir. XVIII. yüzyılın birinci yarısında (1739) çok miktarda mamul malların yanında pirinç gibi yaşam için elzem olan şeylerin bolluğu, Kızıldeniz'den Çin'e kadar, olan alanda, Hindistan'ın her köşesine gemiler gönderen, çok sayıda tüccar kendisine çekmesinin başlıca nedenidir. Bunlara tüm Uzak-Doğu'nun en güçlü endüstriyel bloku olan Gücerat ile Kaliküt, Seylan ve Madras ta ilave edilmelidir. XVIII. yüzyılın ortalarında tekstil endüstrisinin Malabar kıyıları hariç, Hindistan'daki tüm büyük bölgelere yayılmış bir endüstri dalı olduğu bilinmekte ve bu bölgelerdeki tekstil ürünlerinin çeşitleri ve hacimleri, yaklaşık da olsa saptanabilmektedir (F. Braudel, *a.g.e.*, s. 437-439); Mehmed Emin Efendi'nin 1749 yılına ait gezi notlarına dayanarak Hint tekstil ürünlerinden şalların Keşmir'den Surat'a getirilerek burada da pazarlanabildiğini, Surat'ta *kutna*, *alaca* ve *kermesut* gibi kumaşların satılmakta olduğunu ilave edebiliriz. Yine aynı yazarına göre para değiştirme işlemlerini tamamlayan ithalatçı tüccarlar, Surat'ta ellerindeki rubilerle" dellâl (bunların banyan olduğunu söylemişti) yediyle Şâkire Sânk(?) ve Ahmedâbâd'a tefârik kumaş ve bir vech dahi kezâlik şeyler (?) "ısmarlamaktadırlar (İ. Miroğlu, *a.g.e.*, s. 547). Cidde valisi Raif Paşa'ya 1778 yılında gönderilen takrirden yararlanarak Hindistan istikâmetinden Cidde limanına gelen gemilerin getirdikleri yükün tekstil ağırlıklı olduğunu, gemilerin kalkış limanına göre de, bu ürünlerin türlerinin değiştiğini söyleyebiliriz: Surat limanından kalkan gemiler büyük bir olasılıkla Ahmedabâd'ın ürünlerini, yani *beldar*, *kutni*, *desdar*, *bruc* (*mal-i şakir-i Ahmedabâd, imâl-i tefârik*), Bengalden gelen "frenk" gemileri ise (İngiliz, Fransız ve Hollandalı) bez, tülbent türünden şeyler, *Evrenkşâhi* ve buna benzeyen ürünler getirmektedirler (Bu takrir'in orijinali Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunmaktadır (No.37) nakleden İ.H. Uzunçarşılı (yay) "Elfevaid'ülmuadde li nizâm-ı hükümeti Bender-i Cidde," *Bellelen*, 101 (ocak 1962) s. 154. Oldukça önemli gördüğümüz bu takrir hakkında birkaç noktaya değinmeliyiz: Bu belge Mısır ve Cidde valiliğine tayin edilen Raif Paşa'nın isteği üzerine (Mısırda oturacağı için Cidde'ye kendi adına iş yapacak bir müsellim göndermeği düşünmektedir) ismi bilinmeyen, ancak valiler maiyyetinde daha önce Cidde'de bulunmuş olduğu kesin, bir rical tarafından hazırlanmıştır. Bahsedilen H. 1192/M. 1778 tarihli bu takrir'in, metin içinde incelenmekte olan ve 1760'lı yıllarda Petro de Perdriau'ya ait olabileceğini

Hint tekstil ithalatları olmakla birlikte Türkiye’de Hint ve İran kumaşlarının tam olarak benzerleri de yapılmaktadır. Ateş mengenesinin (*calandre au feu*) kullanılması bilinmektedir ve bu sırrı İranlılardan öğrenmişlerdir. Bu sırrı Türklerden aşırımı beceren yegane Avrupalılar Venediklilerdir. İranlılar Türkler ve Venedikliler bu sırrı devlet sırrı gibi saklamaktadırlar. Kumaştaki altın teli ezerek, bu telin (sırmanın) kumaş üzerinde yayılmasını sağlayan, böylece kumaşta daha parlak bir görünüm elde edilmesini ve daha az altın tel kullanılmasını mümkün kılan bu ateş mengenesinin bir benzeri Marsilya’daki fabrikalarda da kullanılmaktadır²².

İmparatorluğun Hindistan’dan, ne değerinde (kaç guruşluk) ithalat yaptığını tahmin etmek güçtür, çünkü bunun için ithalatın hacminin ne olduğunun, Mısır, Suriye ve Anadolu’da (İstanbul ve İzmir) Hint malı tüketiminin bilinmesi gerekmektedir. İstanbul’un yılda ortalama 1.000.000 gu-

düşündüğümüz rapor gibi soru ve cevap şeklinde düzenlenmiş olması ilginçtir. Bu takrirde on adet soru ve cevap buluyoruz. Başlığı “Cidde Valiliği ve Cidde Limanı İdaresi Hakkında Hazırlanmış Faydalı Bilgiler” olan belgede, Cidde gümrüğü, Cidde valileri ile Mekke emirleri, teşrifât vb. gibi konular ele alınmaktadır.

Takrir’in yazarı Cidde valisine önerilerini sunarken “Tüccar muhafaza oldukça elbette emtea çok gelir,... ve sort-ı Şâkir ve Ahmed Abad’, emteası beldar, çitari sarık getirülse Cidde valisi ticarete maildir, tüccarı himayet eder deyi memulden ziyade mal getirürler; gümrük üçyüz, beşyüz kise ziyade hasıl olmasına bir letaif ü hiyeldir..” diyerek Hindistan ile ticari ilişkilerde yalnız Cidde’nin veya valilerinin önemini vurgulamakla kalmayıp bu ilişkilerde tekstil ürünlerinin önemini altını çizmektedir. Belgede baştan sona kadar Surat “Sort”, Bengal ise “Benkâlê” olarak geçmekte olup, bu ikinci şehirden Cidde’ye pirinç ve şeker de ithal edildiği, fiyatlarının ucuz olduğu gibi ipuçları da çıkarmak mümkün olmaktadır(s. 160).

²¹ Yük’ün değeri için bk. not. 4: Tablo ile ilgili olarak birkaç noktanın açıklanması gerekmektedir: Tabloda Basra’da giriş vergisinin % 7 ve 150-180 okkalık 2000 guruş değerindeki mal üzerinden alındığı gösterilmek istenmiş ise de raporda 2000 guruş değerindeki mal üzerinden alındığı kesin olan bu gümrük vergisinin malın ağırlığını da ilgilendirdiği çok açık şekilde belirtilmemiştir (bk.Ek.I “quatrième question”). Farkedildiği gibi İstanbul’da alınan gümrükte, malın sadece değeri sözkonusu olup, ağırlığından bahsedilmemektedir. Son olarak Musul’da yapılan harcamanın gümrük (douane) olduğunun raporda açık olarak yazılmadığının bilinmesi yerindedir(bk. Ek I “quatrième question”).

²² Belgedeki türk dokumacılığı hakkında verilmiş olan bilgiler orijinal olmayıp, raporu hazırlayan, 1750 li yıllardaki başka raporlardan, belki de Flachat’dan alıntı yapmıştır (H. Sahillioğlu,... *altın gümüş işli kumaşlarımız*, s. 53); Marsilya’da kullanılan ateş mengenesine gelince kullanımının pek başarılı olmadığı, Fransızların bu sanatu pek beceremedikleri bilinmektedir (*S.Yılmaz*, XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda ipekli dokuma endüstrisine genel bir bakış ve Fransa ile ipekli kumaş ticareti, 22-26 Eylül 1986, Ankara, *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri* (baskıda) s. 15).

ruşluk Hint malı tükettiği sanılmaktadır. Buna göre toplam tüketimin yaklaşık ne kadar olabileceği düşünülebilecektir²³.

II. İHRACAT

Hindistan'a kervanlarla az mal götürülmesine karşılık, tüccarların çok miktarda para (*des especes*) götürdükleri anlaşılmaktadır²⁴.

Osmanlı Hint tüccarlarının, Hindistan'da % 100 kazanç ile sattıkları²⁵, bu ülkede çok beğenilen İstanbul'un altın telidir (*fil d'or*)²⁶. Bu önemli ihracat malı için Bağdat ve Basra gümrüklerinde % 5'şer, Hindistan'da % 2.5 olmak üzere toplam % 12.5 gümrük ödenmektedir²⁷.

III. TİCARİ İŞLEMLER

Ödeme: Osmanlı tüccarları Hindistan'dan ithalatlarında ödemeleri peşin olarak (*au comptant*) yapmaktadır²⁸. Nitekim, İstanbul'dan (Basra yolu ile) Hindistan'a giden bir tüccar altın tel dışında, yanında yalnız nakit

²³ Metin içinde ilk sayfalarda belirtildiği gibi rapora ilişik bir ekte İstanbul'da tüketilen Hint mallarının ve bunların başkentteki fiyatlarının listesi bulunmakta idi. Bu ekin arşivde bulunmayışi nedeniyle tüketimin tam olarak ne gibi malları içerdiği ve hacmi hakkında fazla bir yorum yapamıyoruz.

²⁴ Bk. "ödeme bölümü".

²⁵ Bk. "kazanç bölümü".

²⁶ İstanbul'un meşhur simkeşhânesi, sırma ve simi hakkında ayrıca bk. N. Sahillioğlu, ... *altın gümüş işlemeli*, s. 48-53.

²⁷ Bu veriler tabloya yerleştirilmemiş olsalar dahi, tabloda yer alan ihracatla ilgili kısım değerlendirilmelidir; Mehmed Emin Efendi'nin gezi notlarında (1749) Hindistan'da tam olarak Surat limanında uygulanan gümrük rejimi ve işlemlerini ayrıntılı bir şekilde izlemek mümkün olmaktadır. Dikkati çeken daha önce de değinildiği gibi gümrük işlemlerinin uzunluğu-bazen iki ay kadar uzamaktadır-ve gümrük kontrolünde, Hintlilerin, vergisi ödenmeden ülkeye altın sokulmasını önlemek yolundaki çabalarıdır: "Gümrük emîni olan âdem bir yüksek yerde kapu dibinde oturur; arayıcılar aşağıda oturur. Esvâb çıkarmağa gelen âdem içerüden bir parça şeyi arayıcının önüne götürüp bakdurup taşra çıkına yüz elli kerre döğüş ve bin kerre gavga ana at a söğüşme ve değnek yeme bî-hadd bî-hesabdır. Arayıcının önüne götürür açar esvâbın; bütün bir bir açup bakarlar; 10 dirhem biber dahi bir yerde bağlu olsa anı dahi açup içine bakar ve giyecek esvâbı bir yer açup bakarlar ve yasdık ve yorgan ve döşek cümlesini hamir yoğurur gibi ellerinde ovalayup içinde altın saklı olmasun deyu ve sandık ve sehmare(?) boşaldıkda çekuş ile urup yoklarlar ki arasında tahtanın altın saklanmış olmasun deyu depelerde olan yağ bal her ne var ise şiş sokup karuşdururlar "(İ. Miroğlu, *a.g.e.* s. 547-548); ayrıca bk. aşağıdaki not 29).

²⁸ Türklerin alışverişlerinde ilerde ödemek üzere mi (*pour le terme*) yoksa peşin olarak (*au comptant*) mı yaptıkları sorusuna cevap olarak peşin ödeme yaptıkları bildirilmektedir(bk. Ek I" troisieme question").

para götürmektedir. İstanbul piyasasında kullanılan guruş veya İstanbul guruşu (*piastre*), üç Fransız lirası (*livres*) değerindedir. Bu guruşun Hindistan'daki karşılığı, değeri, bir rubi (veya rupi) dir²⁹. Basra guruşu İstanbul'unkinden bir çeyrek daha düşük değerdedir. Bir başka deyişle Basra'da bir İstanbul guruşu üzerinden % 30 kazanılmaktadır.

Ancak Hindistan'a gelen İstanbullu tüccarlar alışverişlerinde başkent İstanbul'da değeri 2.5 guruş olan İspanyol guruşu (*Sevillanes*) ve Macar eküsü veya Kara guruş (*carragrous*)³⁰ kullanmakta, Hintlilere bunları vermektedirler. 7 livres 10 sols³¹ karşılığında bir *Sevillane* guruşunu 2.5 rubi yerine ödemektedirler. Macar eküsü de Hindistan'da yarı değer üzerinden işlem görmektedir.

Gümüş külçenin (saf) değeri ve ağırlığına gelince: 100 dirhemlik³² saf gümüş külçe, İstanbul'da 22 guruştur. Bunun Fransız lirası olarak karşılığı

Hint okyanusu'nda yapılacak alışverişlerde gerektiği için kervanların külçe halinde altın ve gümüşü İran ve Hindistan üzerine taşıdıkları, değerli madenlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerinden Doğuya aktığı bilinmektedir (R. Mantran, *L'Empire ottoman et le commerce asiatique 16 e et 17 e siècles*, *L'Empire ottoman du XVI e au XVIII e siècles*, London 1984, s. 176) Habeşistan ve Sudan'ın ihraç edilen altın ve diğer değerli madenlerinin büyük bir kısmı Mısır'a geçmekte diğer bir kısmı da, Osmanlı ülkeleri, Mısır, Arabistan ve Suriye'de tüketilmek üzere pamuklu ve ipekli dokumalar satın almak üzere, bez ve kumaş imalinde kullanılan boyalarla birlikte İran ve Hindistan'a götürülmekte idi. Hindistan'da Gücerat (Cambay) gibi küçük devletçikler, Kızıldeniz'in sığ sularında hareket edebilecek şekilde inşa edilmiş olan özel gemilerle, direkt olarak Moha, Cidde ve Kuseyr gibi önemli limanlara ihraç ürünlerini taşımaktaydılar (C. Orhonlu, ... *Habeş Eyaleti*, s. 3-5).

²⁹ Rupî veya rubî Gürkanlı devletinin genel alışveriş birimi olup 11.2 gram ağırlığında bir gümüş paradır (*Hikmet Bayur*, *Hindistan Tarihi*, II, Ankara 1987, s. 549. Mehmed Emin Efendi, gezi notlarında (1749) rubiyi şöyle tanımlamaktadır: "Hindistanda para yerine kızıl mankır geçer; kalın sikkeli dörder beşer dirhem dörder beşer köşeli" (İsmet Miroğlu, *a.g.e.*, s. 548); Yine Mehmed Emin Efendi'nin gezi notlarına göre, Surat limanda para ve para işlemleriyle ilgili olarak bir başka ayrıntı: "... zikr olunan minvâl üzere bir şey kaçırmasın deyu her birin ararlar. Eğer üzerinde akça bulundu ise anın dahi öşrün alırlar; akçayı aldığı mahalle götürdükte dellâller gelüp akçayı sarraf yediyle darbhane'ye verirler; ve riyali dokuz dirhem üzere alurlar ve akçanın üzerine dokuz ay va'det kat'edüp andan rubiyye (?) sikke ederler. Eger mal sâhibi akça isterse yüzde üç aşağı varup andan akça verirler; ve eger sabr eder ise dokuz ay tamamında akçasın alır ve 100 riyale rubiyye ya'ni bir riyale iki rubiyye verirler. Her bir rubiyye 3.5 dirhem, 1.5 çekirdektir. Andan dellâl yediyle Şakire Sânk (?) ve Ahmedâbâd'a tefârik kumaş ve bir vech dahi kezâlik şeyler(?) ısmarlarlar". (İd. *a.g.e.*, s. 547). Tüm bu uzun para işlemlerinin sonuçta tekstil ürünleri alışları için gerçekleştirildiği, görüldüğü gibi, açıkça belirtilmektedir.

³⁰ Bk. not 10.

³¹ Bk. not. 35.

³² Dirhem'in ağırlığı için bk. not 4.; ayrıca bk. H. Sahillioğlu, ... altın gümüş işlemeli s.

66 livres'dir. 77 dirhem bir *marc* ağırlığında³³ gümüş karşılığı olup bu miktardaki gümüşün yine Fransız lirası olarak karşılığı ise, dirhemi 13 *sols* 3 *deniers*'den³⁴ olmak üzere 51 *livres tournois*'dir.

Kazanç: Bir tüccar Hint malları ithal etmek için Basra'ya gitmekle yetinirse malları Basra'ya kadar getiren tüccara% 30 verdikten sonra bu ticaretten % 50 kâr etmektedir. Aynı tüccarın bizzat Hindistan'a kadar gittiğinde, ithalattan kazancı % 100'e çıkmaktadır.

Tüccarlar Hindistan dönüşü, Basra'ya boş keselerle geldiklerinden, bir başka ifadeyle, tüm paralarını Hindistan'da harcadıklarından, yolculuklarının kalan kısmı süresinde yapacakları harcamalar için bu şehirde (Basra'da) % 30 faizle ödünç para bulmak zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu tüccarlar İstanbul'a ulaştıklarında, 45 *sols* için 3 *livres* ödeyerek, Basra'daki borçlarını kapatmaktadırlar³⁵.

1. Kızıldeniz: Hindistan-Cidde; Cidde-Mısır

XVII. yüzyılda Hint ticareti nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Hindistan'a doğru fazla miktarda altın ve gümüş akımı olduğunu, bu durumun zamanın Osmanlı tarih yazarlarının (Naima) dahi gözünden kaçmadığını belirten İnalçık, 1690 yıllarına doğru, İngiliz Doğu Hint Kum-

³³ *Marc* için bk. not. 4.

³⁴ Fransız ağırlık birimi *livres* için bk. not 10.

³⁵ *Sol de sou* gibi Fransız lirası *livre*'in 1/20'i yaptığından İstanbullu tüccarların 2 1/4 *livres*'e karşılık 3 *livres* (yani bir gürüş ödemek üzere Basra'daki borçlarını kapattıklarını söyleyebiliriz.: Metin içinde daha önceden değinildiği gibi Fransız Hint Kumpanyası 1760 yıllarına kadar ihracatta % 50, ithalatta % 200 kazanç sağlıyordu (s. 2). Kızıldeniz'i tam olarak uluslararası ticarete açamadıklarından, yüzyılın sonlarında (1780 sonrası) hacminin çok olmadığını bildiğimiz, İngiliz tüccarlarının Basra yolu ile gerçekleştirdikleri Hint ticaretinden, kazançlarının taşıma masrafı, vergi, koruma tüm masraflar için harcanan % 20'lik kısım çıktıktan sonra kârlarının ancak % 25 olduğu hatırlandığında (bk. s. 29) İstanbul-Cidde yolu ile gerçekleştirilen ticarete kâr payının ne denli yüksek olduğu anlaşılacaktır. Levant ticaretinde Avrupalıların kazançları ile kıyaslamak gerekirse, 1726 yılında spekülasyon yaratarak Osmanlı pazarlarında Fransız çuha satan tüccarların % 50-60'lık kârı, Marsilya Ticaret Odasına göre çok önemli bir miktarı ifade ediyordu. (Archives Nationale, Affaires Etrangères, B III 8 mayıs 1726 tarihli belge); Hint ticaretinin bizzat Hintliler için de cazip olduğu kuşkusuz doğrudur. XVIII. yüzyıl başında, Hindistan'ın Batı kıyılarındaki limanlar ile Basra Körfezi; Kızıldeniz'deki limanlar ile Afrika kıyıları arasındaki "Commerce d'Inde en Inde"'in en önemli ticaret dalı olduğunu belirtmiştik (bk. not.2). Hindistan'ın Batı kıyılarındaki dönemin en önemli limanları Surat ve Bombay'dir. Ticari ilişkiler genellikle bu iki liman ile İran ve Arabistan arasında gerçekleştiriliyordu. Surat'ta bir "Prince"nin -tüccar loncaları başkanının öldüğünde arkasında bıraktığı servet 22 milyon altın (franc-or) değerinde idi (A. Toussaint, a.g.e, s. 170). Hintli tüccarlar için ayrıca bk. not 7.

panyası (English East India Company) ajanlarının, Ortadoğuya gönderilen Hint pamuklularının Avrupa'ya giden miktarın dört katı olduğunu dair gözlemlerine dayanarak, Hint pamuklu kumaş ihracatının Avrupa'dan önce Osmanlı pazarlarını fethetmiş olabileceğini düşünmektedir³⁶. XVIII. yüzyılın başına ait iki belge Osmanlı İmparatorluğu'nun Hindistan'dan ithalatları ve bu ithalatın nasıl ve kimler tarafından gerçekleştirilmekte olduğuna ışık tutabilecektir. Osmanlı Başbakanlık Devlet Arşivi'nde bulunan, XVIII. yüzyıl başı olarak değerlendirilebilecek, ama tam olarak söylemek gerekirse 22 şubat 1699 tarihli, Mısır Valisi'ne yazılmış bir hükümden³⁷ Kızıldeniz yolu ile Süveyş Limanı'na, o zamana kadar görülmemiş derecede Hint malı ile yüklü bir geminin geldiğini ve gümrük gelirinin yaklaşık 200 Mısır kesesi olacağını düşünülüğünü öğreniyoruz. (Bk. Ek. 11) Adı geçen gümrük geliri, bir Mısır kesesi 75.000 akçe (1734 yılında) ve 120 akçe bir gurusş üzerinden yaklaşık 125.000 gurusş gibi hiç de küçümsenemeyecek bir rakam yapmaktadır³⁸. 1702 tarihli diğer belgeye göre³⁹ Kızıldeniz'de "frenk" ticaret gemileri serbestçe dolaşabilmekte, Habeş limanları ile Cidde ve diğer iskeleler arasında her türlü taşımacılığı gerçekleştirebilmekte; bu nedenle Osmanlı tüccarları ile diğer Müslüman tüccarların tekelinde olan Kızıldeniz ticareti gerilemekte; Kızıldeniz liman ve iskelelerine her yıl daha az gemi gelmesi sonucu liman gelirleri azalmakta; ve nihayet, bu limanların yöneticileri gümrük gelirlerini arttırabilmek için çareyi yabancı gemilere göz yummakta bulmaktadır.

Orhonlu, Kızıldeniz'in yavaş yavaş kapalı bir deniz olmaktan çıkıp, değişik ülkelere ait bandıralar taşıyan gemilerin uğrak yeri olmağa başlaması, Yemen ve limanı Moha'nın milletlerarası ticaretin odak noktalarını oluşturması, bu alana önce İngilizler ve Hollandalılar, XVIII. yüzyıl başında da Fransızların ilgi duymuş olmasının nedenleri konusunda, bölgesel yöneticileri cephe alan resmi Osmanlı görüşünün ötesinde, dikkati diğer bir noktaya çekmektedir: emniyet noksanlığı. Deniz ticaretinin gelirlerinin azalmasında Güney sularında kontrolün gevşemiş olduğu; görevli askerlerin limanlarda esasen sayısı gittikçe azalan gemilerin tüccar mallarına el koymaları unutulmamalıdır⁴⁰.

³⁶ H. İncalcık, *a.g.e.*, s. 11-12.

³⁷ *Cevdet Maliye* 4517, H. 21 şaban 1110.

³⁸ A. Tabakoğlu, Gerileme dönemine girerken Osmanlı maliyesi, İstanbul 1985, s. 61; Z. Pakalın, *a.g.e.*, bk. "kese".

³⁹ *Maliyeden Müdever*, 112 s. 384, Evâil-i Receb 1114, C. *Orhonlu*'dan naklen, Osmanlı İmparatorluğunda Güney Siyaseti, Habeş Eyaleti, İstanbul 1974, s. 128-129.

⁴⁰ C. *Orhonlu*,... Habeş Eyaleti, s.129-130.

XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Yemen'in iskelesi Moha'da yalnız Avrupalılar değil banyanların da önemli ticari etkinlikleri olduğunu belirten Mehmed Emin Efendi, 1749 yılında yazmış olduğu gezi notlarında bunu şöyle ifade etmektedir: "...anda (Moha) üç balyoz oturur: Bir Fransa, bir İngiltere biri Felemenk gemileri gelüp gider. Çok alışveriş olur ve Hindistan'dan dahi 3-4 gemi yılda(?) esbâb getirür ve Milbar (Malabar) tarafından gemiler gelür ve kefereleri banyan kâfiridir. Çarşuda bazarda beyu şira eden ekseri banyandır"⁴¹.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Hint ithal mallarının Osmanlı İmparatorluğu'nda tüketiminin önemli miktarda olduğunu düşünmek mümkündür⁴². Osmanlı Hükümeti yabancı gemilerin Cidde'den yukarıya çıkmasına izin vermemiş, Kızıldeniz'i resmen uluslararası ticarete açmamış olmasına karşın, Avrupalılar özellikle İngilizler 1768-1780 yılları arasında bu ithalatın bir kısmını, Kızıldeniz yolunu kullanarak yapmış olabilir.

Orhonlu'ya göre, Mısır'da Bulutkapan Ali Bey olayı sırasında, bir İngiliz gemisinin Habeş sahillerinden Süveyş İskelesi'ne kadar gelebilmesinin, etrafa hediyeler dağıtarak, Süveyş'e demir atabilmesinin nedenleri arasında, Ali Bey'in davranışı dışında, 1768 Osmanlı-Rus Savaşı'nın rolü hatırlanmalıdır. Bilindiği gibi Ali Bey bu savaştan yararlanarak Mısır'da iktidarı ele geçirmiş ve Osmanlı Hükümeti'ne karşı bağımsızlığını elde etmeğe çalışmıştır.⁴³

İngilizler 1768 savaşıdan yararlanarak Kızıldeniz yolunu ticarete açma gayretlerini sürdürürler: 1768 yılında James Bruce, Kızıldeniz yolu üzerinden Hindistan'a veya Asya'ya geçerken Mısır ve daha sonra da Kızıldeniz limanlarına uğramıştır. Bruce'un önerisi üzerine, İngiliz Doğu Hint Kumpanyası'nın Bengal Bölgesi Genel Valisi Warren Harsting, Mısır'da Bulutkapan Ali Bey'e hediyeler göndererek, kendisini ticari ilişkiler kurmağa davet etmiştir. Ertesi yıl Mısır'a bir gemi göndermek vaadinde bulunmayı da unutmamıştır. Bu sıralarda Cidde ile Moha arasında ticaret yapan Bengal'deki bazı tüccarların Süveyş'e seyahat planı hazırladıkları bilinmektedir. 1771 yılında Avrupalılar Kızıldeniz'i ticaret açısından iyice araştırıp değerlendirmeye başlarlar.

⁴¹ İ. Miroğlu, *a.g.e.* s. 544.

⁴² İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV/2* s. 570-571.

⁴³ C. Orhonlu, *a.g.e.*, s.129-130.; 1768 savaşıdan yararlanarak Mısır'da iktidarı ele alan Ali Bey, Tahir (veya Zahir) Ömer ile anlaşarak dört yıl kadar Mısır ve Suriye'nin bir kısmına hakim olmuştur (İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.* IV/1 kısım, Ankara 1978, s. 430-433.

Cidde ve Mekke havalisinde Ali Bey'in hakimiyetine son verilip Mısır'da iktidar Muhammed Bey'e (Ebü-z seheb Mehmed Bey) geçtiğinde James Bruce bu defa, Mısır'ın yeni "valisini" ziyaret edecektir. Kendileriyle mahalli idareciler arasında, Mısır'a getirdikleri mallar için, Cidde'de kararlaştırılan gümrük vergisinin, % 14 değil % 8 olmasını Kahire'ye kabul ettirmiştir. İngiliz tüccar gemileri bu tarihten hemen sonra her yıl bir öncekinden daha fazla olmak üzere Hint mallarını Süveyş'e taşımağa başlarlar. Büyük bir çoğunluğu İngiliz çuhaları olmak üzere Avrupa malları ile dolu bir gemi İngiltere'den İskenderiye'ye gönderildiğinde, diğer bir gemi de Hindistan'dan, Osmanlı İmparatorluğunda tüketilen Hint malları ile yüklenmiş olarak yine Süveyş'e ulaşmak üzere Mısır istikametine yola çıkarılmaktadır. Daha önce, İngiliz Doğu Hint Kumpanyası'nın Mısır'da hiç ajanı yok iken 1775 yılında George Boldwin'e bu görev verilmiştir⁴⁴.

Bulutkapan Ali Bey zamanında İngilizlerin direkt Süveyş'e ulaşabilme yolundaki girişimlerinde, Türklerin ilk kez Cidde'de oturma ve ticaret yapma izni verdikleri Venedikli tüccar Carlo Rosetti'nin etkisine dikkati çeken Mantran, Mart 1775 yılında Warren Hasting ile Ebü-z zeheb Mehmed Bey (Muhammed Abu Dhahab) arasındaki anlaşmaya değinmekte ve bunu şöyle özetlemektedir: Mısırlıların koruması altında, Kızıldeniz'de karşılıklı ticaret özgürlüğü, Süveyş ile Kahire arasında mal taşıma özgürlüğü⁴⁵.

1778 yılında Osmanlı yetkililerine tam olarak söylemek gerekirse Reisülküttâb'a göre on üç, İngiliz elçisine göre sekiz adet olduğu iddia edilen İngiliz bandıralı gemiler Süveyş'e gelir. Bir yıl sonra iki İngiliz gemisi daha, aynı limana uğrayarak ticaret sürdürülür. 1780 yılında yine İngiliz bandıralı iki gemi daha, yalnız bu kez Kuseyr'e mal getirecektir. İngiliz yetkililer bu etkinlikleri kendi otoriteleri dışında birkaç maceraperestin davranışı olarak göstermek isterler⁴⁶.

⁴⁴ C. Orhonlu, *a.g.e.*, s. 132-135.

⁴⁵ R. Mantran, "La transformation du commerce dans l'Empire ottoman au XVIII e siècle", *L'Empire ottoman du XVI e au XVIII e siècle, Administration, économie, société*, London 1984, s. 230; Ebü-z Zeheb Mehmed Bey, Mısır'da isyan ederek valiyi uzaklaştıran Bulut Kapan Ali Bey'i öldürerek Mısır'ın idaresini eline alan ve görünüşte devlete itaat eden bir "şeyhülbeled" dir. Kendisine vezirlik verilmiş ise de fermanını alamadan ölmüştür. (*I.H. Uzunçarşılı* (yay) *Elfevaid'ül.* s. 160).

⁴⁶ C. Orhonlu, *a.g.e.*, s. 135-136.

1778 yılında Cidde Valisi Raif Paşa'ya gönderilen bir takrire göre⁴⁷ Hindistan yönünden Cidde'ye, biri Bengal diğeri Surat iskelesinden kalkmak üzere, normal olarak yılda iki gemi gelmekte olup, bunlara *tevahi* veya *hind gemisi* denilmektedir.

Geminin sayısından çok, getirilen malların ve değerinin önemli olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü *kaba mal* getiren bir gemi 100 kese⁴⁸ gümrük geliri bırakırken, değerli mallar taşıyan bir gemiden bunun üç veya beş katı kadar gümrük geliri elde etmek mümkün olmaktadır.

Surat limanından gelen gemiler, anlaşıldığına göre, Cidde'ye yüklerin sahipleri tarafından getirilmekte olup, mal sahibi, gümrük işlerini tamamladıktan sonra ithal Hint mallarını-çoğu tekstil ürünleri olmalıdır-parakente olarak Cidde'deki tüccarlara dağıtabilmektedir. Oysaki Bengal'dan gelen gemiler için durum farklıdır. Bengal-Cidde arasında bu ticaret "Frenk" gemileri ile (yani Fransız, İngiliz ve Hollanda bandıralı gemiler) gerçekleştirilmekte olup, bu gemilerdeki yine tekstil ağırlıklı malların sahipleri bizzat geminin kaptanıdır. Bu mallar Surat'tan gelen malların aksine parakente olarak satılmayıp, kaptan tarafından, şehrin tanınmış varlıklı bir tüccarına toptan satılmaktadır. Gemi yükü, 500-1000 hatta 2000 keselik dahi olsa, mutlaka toptan bir tek bir kişiye satıldığına belgede özellikle belirtilmiş olmasına dayanarak, alıcıların zenginliği veya niteliği hakkında fikir edinmek mümkün olmaktadır. Bu varlıklı tüccar, kaptandan toptan satın almış olduğu Hint mallarını üzerine 1/10 ilave ederek, şehirdeki tüccarlara dağıtmaktadır. Gümrük rejimine gelince Cidde limanında Hint malları üzerinden alınan gümrükler, geminin kalkış yerine göre değişmekte yani Avrupalıların Bengal'den getirdikleri ürünler ile büyük bir olasılıkla Hintlilerin Surat'tan getirdikleri mallardan farklı olarak alınmaktadır. Bu konuda belgenin sunduğu bilgiler bize pek açık gelmediğinden şimdilik bu konuya değinmiyoruz.

Yine aynı belgeye, yani Cidde Valisi Raif Paşa'ya gönderilen takrire göre, Cidde'nin gümrük gelirlerinin düzenli olmadığı, normalde 500-600 keselik gümrük gelirlerinin, 100 kesesinin Hindistan'dan gelen mallardan kazanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi normal olarak senede biri Surat diğeri Bengal'den olmak üzere Hindistan'dan Cidde'ye iki geminin geliyor olması söz konusu ise de gemi sayısının ba-

⁴⁷ İ.H. Uzunçarşılı (yay) *Elfevaid'ül..* s. 154.

⁴⁸ Kese 500 guruş karşılığıdır (H. Sahillioğlu, ... *sanayi bölgelerimiz...* s. 63).

zen dörde de çıkabildiği olmaktadır. Ancak fazla iki geminin yine Hindistan'dan mı yoksa Mısır veya diğer deniz yolu ile iletişim kurulan bir bölgeden mi geldiği takirde açık olarak belirtilmektedir⁴⁹.

Braudel'e dayanarak, Surat veya Bengal'den geliyor olsun bu gemilerin Hint yapımı gemiler olduğunu söyleyebiliriz⁵⁰.

İngilizlerin, 1780 yılından sonra Kızıldeniz yolunu güvenli bulmadığı, Doğu Hint Kumpanyası'nın bölgeden çekildiği ve Cidde-Süveyş arası taşımacılığın yerli gemilerle yapıldığı bilinmektedir. Ancak Kumpanya'dan boşalan bölgede şansını denemek, Kızıldeniz üzerinden Hint ticareti yapmak isteyen İngilizler yok değildir. Hatta Süveyş'te bir han inşasına girişilir. Osmanlı yetkilileri, elçilikleri aracılığı ile İngilizleri uyarılmış, ne varki İngiliz elçisi Reisülküttâp Efendi'yi, bu yeni beliren gemilerin korsan gemisi olduklarına inandırmayı başarmıştır⁵¹.

Aynı tarihlerde Fransızların Kızıldeniz'e ilgisinin ne olduğuna baktığımızda, 1780'li yılların başında Marsilyalılar, Kızıldeniz ve Mısır yolunun Osmanlı pazarlarına sürülecek mallar için avantajlı olduğunu düşünmekte, bizzat Fransa ticareti sözkonusu ise direkt Marsilya-Cidde bağlantısını kurmayı planlamaktaydılar: Osmanlı ülkelerinde tüketime sunulacak Avrupa malları Arabistan'ın antreposu Cidde'ye doğrudan taşınır. Böylece Akdeniz-İskenderiye-Kahire yoluyla gidildiğinde karşılaşılan üç farklı aracı ve bir o kadar da gümrükten kurtulmak başarlarsa, bu ticaretten % 100 kazanmak mümkün olacaktır⁵².

Kahve ticareti, Moha Limanı, Batı'dan Doğu'ya değerli maden akışı ve Hintli tüccarların önemini vurgulayan Braudel ile XVIII. yüzyıl Kızıldeniz Ticaretini tamamlıyoruz. Yazara göre:

- 1630 yıllarında Hollandalıların baharatı Kızıldeniz'den uzaklaştırmasına rağmen bu denizdeki ticaret tamamen durmamıştır. Her yıl Mısır'dan pirinç, bakla ile Süveyş'te depolanan-Kahireli tüccarların elindeki-Avrupa mallarını güneye indiren birtakım gemi ve kayıkların (navires et des longues barques-germes-) Bâb-ül Mendeb Boğazı'nı geçtikleri bilinmektedir. Yine her yıl, genellikle direkt olarak,

⁴⁹ İ.H. Uzunçarşılı (yay) *Elfevid'ül...* 152-160.

⁵⁰ Yukarıdaki not 18'e bk.

⁵¹ C. Orhonlu, *a.g.e.*, s. 135-136.

⁵² P. Masson, *a.g.e.*, s. 583-584; Fransa'nın büyükelçisi Choiseul-Gouffier'nin bu konudaki misyonu için bk. daha ilerde "Kara Yolu: Bağdat Basra..." kısmı.

Moha ve Aden'e geçen, Osmanlı Sultanı hesabına çalıştığı kesin, 7-8 gemiden (batiment dont le navire dit royal) oluşan konvoy 400.000 guruş (piastre) ve 50.000 Venedik altını (sequins d'or) taşıyan, Halep'den (Mekke'ye uğrayarak) Süveyş'e giden kervan, altın para (pièce d'or) hakim olacak şekilde, yine aynı miktarda değerli maden taşımaktadır.

1170'li yıllarda bile, herşeyden önce Hintli tüccarların (marchands indiens) elindeki Kızıldeniz ticareti, Surat'a önemli miktarda altın ve gümüş akıtmaktadır: 1778-1779'da bir Hint gemisi(un navire indien) Moha'dan 300.000 altın rupi, 400.000 gümüş rupi ve 100.000 inci kazanarak geri dönmüştür; bir başka gemi ise 500.000 altın ve gümüş rupi ile dönecektir.

Moha'nın Levant ticaretindeki yeni bir ticaret merkezi olarak önemi vurgulanmalıdır: Orta Arabistan'ın kahve ürününün merkezi ve ticaretin tamamen serbest olduğu bir şehir. Her yıl karabiber, tarçın, küçük hindistan cevizi (muscade) veya karanfil yüklü 10 gemi (navires) Hint Okyanusu, Kaliküt, Surat veya Masulipatan'dan ayrıca Goa'dan kalkan bir Portekiz gemisi önce Moha'ya gelmektedir. Daha sonra, bu şehirde mevcut yüklere yani baharatlara, günden güne daha fazla ilave edilen kahve yükleri ile birlikte, tüm mallar, Cidde ve Süveyş'e ulaşmaktadır; bir Fransız tüccarına göre, (İskenderiye veya Rosetta'yı yeğleyen Fransızların otuz tüccarından bir tanesidir) başta kahve olmak üzere, günlük (encens), zamk (gomme), her cins sarısabır (aloés), güz çiğdemi (séné), demirhindi (tamarins), safran (safranons), mirre, otriş yani devekuşu tüyü (plume d'autruche), hem pamuk ipliği hem diğer ipliklerden dokunan bez (toile), kumaş, porselen gibi mallar Hint tüccarları tarafından (marchands des Indes) Kızıldeniz'e sokulmaktadır. Görüldüğü gibi listede baharat yoktur, ancak yeni ürün kahve ile Kızıldeniz yeniden ihya olmuştur. Her ne kadar Hint Kumpanyası'nın büyük gemileri dönüşte Moka'ya uğrayıp kahve aldıktan sonra Avrupa yolunu tutuyorlar ise de kahve, İskenderiye ve Rosetta yolu ile Türkiye veya Avrupa'daki müşterisine çok daha çabuk ulaşabilmektedir. Bu durumda Hint tüccarlarının Cidde veya Süveyş'e getirdikleri malların daha öteye geçirilmiş olması mümkündür⁵² bis).

⁵² bis F. Braudel, "L'Empire turc est-il une economie-monde?", *Mémorial Ömer Lütfi Barkan*, Paris 1980, s. 46-48.

2. Kara Yolu: Basra-Bağdat; Basra-Halep

Çalışmanın ilk sayfalarında 1768 tarihli raporu incelerken İngilizlerin Basra'daki etkinliklerini görmüş, her yıl Bengal, Madras, Bombay veya Surat'tan kalkan 5-6 İngiliz gemisinin, çuha, Bengal ürünü beyaz bez, ipekli ve pamuklu kumaş, baharat, şeker vb gibi malları Basra'ya getirdiklerinden söz etmiştik. Basra'ya gelen bu ürünlerin çok az bir kısmı bizzat şehirde tüketildikten sonra kalanı Bağdat'a çıkarılmakta ve oradan kalkan kervanlarla Osmanlı İmparatorluğunun değişik bölgelerine dağılmaktadır. Bağdat, İstanbul, Halep ve Şam Hint mallarının ulaştığı ve tüketiminin yapıldığı şehirler olarak dikkati çekmektedir.

Fransızlara gelince, Duc de Praslin'in, Hint ticaretini Basra ve Halep üzerinden Akdeniz'e çevirme projesinin amacı kuşkusuz Hindistan'ı İngilizlere bırakmamak içindir. Bağdat-Basra yolu yeniden ticarete açılmış olduğundan projenin gerçekleşmesi mümkün görünüyor ise de elde edilen sonuç daha önceki girişimlerden farksız yani başarılı değildir. Bilindiği gibi aynı proje XIV. Louis ve Colbert tarafından da ele alınmış ancak o zamanlar, Mısır'ı, Kızıldeniz'i basamak yaparak Hindistan'a ulaşabilmek için, "Isthime de Suez" den transit geçiş hakkı almak için uğraşılmış idi⁵³.

1785 yılında Fransızların Basra Yolu ile Hindistan bağlantısı kurmak arzularının hâla devam ettiği anlaşılmaktadır. Dönemin Fransız yönergele-ri İstanbul Büyükelçisi Choiseul Gouffier'den (1784-1792 arası bu görevde-dir) Basra Körfezi ile Kızıldeniz yolunu kıyaslamasını ve hangisinin daha avantajlı olacağını saptamasını istemektedir. Daha önce belirtildiği gibi ce-vap Saint-Priest tarafından verilmiş idi: Hint mallarının Avrupa'ya özellikle de İstanbul'a geçirilmesi için Süveyş yolu Basra'dan daha avantajlıdır. Hint ve İran ticaret yolunu Ümit Burnu'ndan çevirmek isteyen tüm çaba-ların o sırada yeniden organize olan Fransız Hint Kumpanyası tarafından engellenmeğe çalışılacağı muhakkak idi. Mısır ve Kızıldeniz kıyılarında düşündüklerini yapamayan ve daha az avantajlı olan Basra Körfezi yolu ile İngilizlerle rekabet etmeyi hayal eden Marsilyalı tüccarların planlarının Hint Kumpanyası tarafından engellenmiş olması doğaldır⁵⁴. Petro de Perd-riau'nun 1768 yılındaki kervan yolları ile Hint ticareti planını 1787/88 yıl-

⁵³ Fr. Charles-Roux, *a.g.e.*, s. 77-79.

⁵⁴ P. Masson, *a.g.e.*, s. 548.

iarında yeniden gündeme getiren Seymandi'nin çabaları da durumu de-
ğiştirmeyecektir⁵⁵.

Masson'a göre yüzyılın son senelerinde Basra Körfezi'nden Akdeniz'e ulaşım, Avrupalılar açısından, günden güne zayıflamıştır. Bu yol oldukça aktif bir şekilde Doğulu tüccarlar, onların direkt ticareti için kullanılır. 3-4000 develik kervanlar en az yılda bir kez İran, Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu arasında büyük miktarlarda mal değişimi sağlamaktadır. Hindistan'ın ürünü kaba müslin (mousselines grossières) ve her türlü pamuk bezin (toiles de coton) KuzeyAfrika dahil Osmanlı İmparatorluğunda tüketimi çok fazladır. İngilizler bahsedilen bu ticaret için elverişli olan Kızıldeniz yolunu açmadıklarından Basra yolu ile ticaret yapmışlardır. Gerçi "taşımaya masrafı yüksek, yaklaşık 40 günlük çöl ve ödenen 5/6 gümrük ile vergilerin % 20'ye kadar yükselmesine rağmen bu ticareti yapanlar % 25 kazanıyorlardı" ama sonuçta Avrupa ile İran ve Hindistan arasındaki ticaret, kervanlar için çok az bir yükü oluşturabilmekteydi. Bakanların gayreti, tüm diplomatik oyunlar ve beceri, aynı yazara göre, eski yolu yeniden açmağa yeterli olamamış, politik durum, ekonomik problemler bu yolu Avrupa ticaretine kapamıştır⁵⁶. Masson, pek altını çizmiyor olsa da, kanımızca Osmanlı Hükümeti'nin Hindistan'a ulaşan yollarda uygulamış olduğu gümrük rejimi de aslında böyle bir amaca, yani Doğu ticaretini Avrupalılara kapatmaya yönelik olmalıydı.

*
**

P.G. İnciciyan "Coğrafya"sında (c.V, s. 5-46), İmparatorluğun Batı ile ticari ilişkilerinde, ihracatın ithalattan daha fazla olup, çok miktarda gümüşün ülkeye girmesini sağladığı için, kazançlı olduğunu belirttiikten sonra, Doğu ile ilişkilere geçmekte ve yalnız Arabistan yolu ile Hint tekstil ürünleri ithalatı nedeniyle zararlı çıktığı ifade etmektedir. Yazara göre, İmparatorluğun bu ülke ile ticari ilişkilerinde ihracatı söz konusu olmayıp, Hindistan'dan yapılan tülbent, ipekli kumaş(sevâi), şal gibi pek çok tekstil ürünü ithalatının ortalama yıllık değeri (büyük bir olasılıkla 1789-1804 tarihleri arasında olmalıdır) 30.000.000 guruşluk Venedik altınıdır⁵⁷. Üç gu-

⁵⁵ G.Rambert, *a.g.e.*, s. 430.

⁵⁶ P. Masson, *a.g.e.*, s. 552.

⁵⁷ Nakleden P.G. İnciciyan, 18 Asırda İstanbul (çev. H. Andreasyan), İstanbul 1976, s. 37 not 79. Bilindiği gibi İnciciyan'ın S. Akontz ile birlikte yazdığı "Dünya Coğrafyası" onbir cilt olup V,VI ve X. ciltleri, Rumeli ve Anadolu'ya ait olduğundan Osmanlı İmparatorluğu'nu ilgilendirmektedir. H. Andreasyan'ın çevirmiş olduğu "İstanbul", bu ünlü "Coğrafya"nın V. cildinin yarısını oluşturmaktadır; Ayrıca bk. İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* IV/2, s. 571.

ruşun bir Venedik altını karşılığı olduğu hatırlandığında (XVIII. yüzyıl ortalarındaki değeri) bu ithalatı 10.000.000 Venedik altını (Hamit ve Reşat altını değerindedir) veya buna yakın görmek mümkün.

Aynı miktardaki Venedik altınının Fransız lirası, *livres* olarak değerinin ne olabileceği düşünüldüğünde, bir guruş üç livres üzerinden 90.000.000 livres olduğu anlaşılır ki ne kadar büyük bir ithalatın karşısında bulunulduğu daha çok ortaya çıkar: Fransa'nın (Marsilya Limanı ile) XVIII. yüzyıl boyunca Levant'tan yapmış olduğu ithalatlar içinde en yüksek üç yıldan biri olan 1785 ithalatının yaklaşık üç katıdır.⁵⁸

Diğer taraftan, Fransa'nın barış yıllarında (1770 - 1777) Hindistan'dan ithalatının, Avrupa'daki satışlar üzerinden hazırlanan verilere göre, yılda ortalama 10.000.000 livres değerinde olduğu, özellikle de İngiltere'nin 1772-1778 arası yine aynı ülkeden ortalama ithalatının 50.000.000 livres olduğu hatırlanırsa, Osmanlı Devleti'nin (bir çeyrek asır sonrasına ait rakamlara dayanarak dahi olsa) 90.000.000 livres değerindeki Hindistan'dan yapmış olduğu ithalat ile Avrupa Devletleri'nin İngiltere'nin bile önünde yer aldığı düşünülebilir.⁵⁹ Böyle bir değerlendirmenin ancak fikir verebileceği, kesin konuşabilmek için aynı döneme ait seri ve sağlıklı verilere gereksinim olduğu, özellikle de değer üzerindeki değil, ağırlık veya miktar üzerindeki rakamları konuşturmanın gerçek hacmi ortaya koyacağı açıktır.

Bu çalışma aslında, Osmanlı-Hint ticareti hakkında pek çok sorunun cevabını değil, ama cevap beklediğini ortaya koymaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Hindistan'dan yapmış olduğu ithalatın, XVIII. yüzyıl boyunca veya ikinci yarısı gibi uzun bir zaman dilimi için gelişimini incelemek mümkün olabilecek midir?. Osmanlı arşivleri böyle bir çalışmaya ne denli kaynaklık yapabilecekler?. Genel ithalat içinde tekstil ürünlerinin payı kuşkusuz önemlidir, ancak bu ürünlerin tam olarak yeri nedir?. Türkçedeki "Bulunmaz Hint Kumaşı" deyişinin bir anlamı ve tarihi olmalıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli tekstil merkezleri olarak gösterilen Halep, Kahire ve İstanbul gibi merkezlerin Hint tekstil ürünleri

⁵⁸ Birim değerleri için bk. yukarıda not 10; 1785 yılının Fransız ithalatı için bk. G. Rambert, *a.g.e.*, s. 600.

⁵⁹ Fransa ve İngiltere'nin Çin ve Hindistan'dan yapılan ithalatlarının toplamı söz konusu olursa yine aynı dönemler için: Fransa, 16.000.000 livres tournois, İngiltere, 81.000.000 livres tournois (3.400.000 livres sterling). (M. Devèze, *a.g.e.*, s. 138.)

tüketiminin genel ithalat içindeki payı nedir?. İstanbul'un tüketimi, 1760'lı yıllarda, incelediğimiz raporda tahmini olarak verildiği gibi, yılda ortalama 1.000.000 guruşluk ise İnciciyan'ın verdiği 30.000.000 guruşluk ithalatı nasıl açıklayabiliriz. Bu sonuncusu abartmalı bir rakam mıdır yoksa yüzyılın sonlarına doğru Hint ithalatlarının hacminin ne denli arttığını yahud da İmparatorluk'tan Avrupa'ya önemli miktarda Hint tekstil ürünlerinin geçirmekte olduğu mu ifade etmektedir?

Hint tekstil ürünlerinin İstanbul'a kadar ulaştırılmasında Türk tüccarlarının rolü nedir?. XVIII. yüzyılın ortalarına doğru, Yağlıkçı Yusuf Ağa gibi İstanbul'dan Hindistan'a kadar, doğrudan, alışveriş yapmağa giden Türk tüccarlarının sayıca önemli olduğu söylenebilir mi? Daha önce belirtildiği gibi, aynı yüzyılın son senelerinde, Basra Körfezi'nden Akdeniz'e ulaşımın aktif bir şekilde Doğulu tüccarlar ve onların direkt ticareti için kullandığı bilinmektedir.

Kızıldeniz ve Basra yolu ile İngilizlerin ithalatı, yine aynı yollardan Venediklilerin transit ticareti, Kızıldeniz yolundan Hintli tüccarların, Basra'dan itibaren kervan yolları üzerinde Ermeni tüccarların etkinlikleri dikkati çekmektedir. XVIII. yüzyıl boyunca herbirinin Osmanlı-Hint ticari ilişkilerindeki yeri nedir?

Yine tekstil ürünlerine dönersek, önemli bir nokta da Hint ürünlerinin, aynı yüzyılda en önemli sanayi sektörü tekstil olduğu bilinen Osmanlı İmparatorluğunda yerli ürünlere yeğleniyor olmasıdır. Acaba söz konusu olan yalnız moda veya lüks tüketimi midir yoksa Hindistan'daki işçi ücretlerinin İmparatorluktakine göre daha düşük olmasından kaynaklanan ucuzluk faktörü böylesine uzun yola bağımlı bir ticareti ithalatı için de olsa, yine geçerli olabilmekte midir?. Hint ticaret yolları üzerindeki (kara ve deniz) şehirlerin valileri veya müsellimlerince gümrük gelirlerinin arttırılması amacıyla, tekstil ithalatları cesaretlendirilmiş olabilir mi?

III. Mustafa, I. Abdülhamit'den sonra III. Selim'in de (1789-1807) İmparatorlukta yapılan aşırı harcamaları önlemek lükse son vermek için çalıştığı bilinmektedir. Nitekim, sosyal ve iktisadi düzensizliğin bir nedeni olarak kabul edilen bu aşırı lüks ve moda için yapılan harcamaları engellemek için, yetkililerin daha önce aldıkları önlemleri yeterli görmeyen III. Selim, yardımını isterken Sadrazam'a şöyle seslenmektedir: "Benim vezirim; Ben daima İstanbulkâri Ankarakâri kumaş giyerim. Devlet ricalim ise hâlâ Hintkâri ve İrankâri kumaş giyerler, memleket kumaşları giyerlerse

memleket malı revaç bulur"⁶⁰. Karal'a göre kıyafet, ziynet ve lüks tutkusu yalnız" yüksek memurları değil "esnaf ve kibarlar hizmetinde bulunanları da" sarmıştı: "kudreti yeten ve yetmeyen herkes lüks ve süs peşine düşünce memleketin parası İran'a, Hind'e ve o vaktin tabiriyle, Frengistan'a akmağa başlamıştı". Aynı yazar, devletin ileri gelenlerinden modaya uygun samur, kakum ve vaşak kürk, çiçekli kumaş giymenin yasaklanması; kadınların İngiliz çuhalarından elbise yapmalarının menedilmesi ile III. Selim'in bu kıyafet meselesini çözümlenerek, aşırı masrafları önleyebildiğini düşünmektedir⁶¹. Gerçekten öyle midir?.

Son olarak, incelediğimiz 1760'lı yıllara ait rapordan, Osmanlı İmparatorluğu'nun, altın ve gümüş işlemeli kumaşlarla diğer tekstil ürünlerinin imalatında kullanılan, altın tel ihraç ederek Hint tekstil sanayini beslediği anlaşılmaktadır. Üzerinden Bağdat'ta ve Basra'da % 5'şer, Hindistan'da % 2.5 olmak üzere toplam % 12.5 gümrük vergisi ödenen ve ihracatçısına % 100 kazanç sağlayan bu altın telin aslında, para hammaddesi olan gümüş ve altının kullanıldığı bir Osmanlı sanayi ürünü olduğu hatırlanırsa - XVIII. yüzyıl ortalarında İstanbul simkeşhanesi darphaneden alınan altı ton gümüşü işleyerek tel haline getirmekte ve istendiğinde 320 gram beyaz gümüş tel için bir Venedik altını kullanmak üzere bunları yaldızlamakdadır⁶²- bu güne kadar bilinenin aksine İmparatorluğun Hindistan ile ticari ilişkilerinde ihracatların da önemli olduğu düşünülecektir. Ancak bu son değerlendirme ihracatın hacmine bağlı olarak kabul edilebilir.

"Akdeniz tarihçisi" olarak Braudel, XVIII. yüzyıl sonunda, XVI. yüzyıl bitimindeki durumu görmekten şaşımaktadır: Bütün ticaret mallarının içinde özel bir yeri olan altın ve gümüş para, en kısa, belki de en emin(?) yol olan Kızıldeniz üzerinden Hint Okyanusu'na akmağa devam etmektedir⁶³.

Bütün buraya kadar söylenenlerden sonra, XIX. yüzyılın ortalarına kadar, Batı Avrupa'ya, tekniğe karşı direnebildiklerini düşündüğümüz iki Doğulu-devletin, Osmanlı İmparatorluğu ile Hindistan'ın, ticari ilişkilerinin araştırılmasının, yalnız bölgesel veya ulusal değil, dünya ekonomik tarihi açısından da yararlı olacağı anlaşılmaktadır.

⁶⁰ Nakleden E. Z. Karal, Selim III'ün Hatı Hümayunları-Nizam-ı Cedid, 1789-1807, Ankara 1988, s. 100-102.

⁶¹ E.Z.Karal, a.g.e., 135-136.

⁶² H. Sahillioğlu, ... altın gümüş işlemeli... s. 51-52.

⁶³ F. Braudel, "L'Empire turc...", s. 47.

EK I

Archives des Bouches-du-Rhône, Indendant de Provence, Série C. I, no. 345:

“QUESTIONS SUR LE COMERCE DES INDES PAR LA TURQUIE”

Premiere question La Turquie a t'elle un comerce direct avec l'Inde? Constantinople fait ce comerce par Diarbekir, Alep par Bassora ou le golphe Persique, le Caire par Gedda ou par la mer Rouge, ancienne route par laquelle les Venitiens apportoient en Europe les marchandises de l'Inde.

Seconde question Imite-t-on en Turquie les étofes des Indes? On imite exactement en Turquie les étofes des Perse et des Indes. ce Sont les premieres qu'on y a Connües. On y a même le Secret de la Calandre au feu, Secret que Turcs ont apris des Persans, et que les Venitiens Seuls ont derobé aux Turcs. Les uns et les autres le gardent comme un Secret d'Etat. cette Calandre imitée a la manufacture de marseille fait d'un or poli, aplati et comme écaché Sur l'étofe, une feüille unie brillante et Legere; elle employe moins de matiere et lui donne plus d'eclat.

Troisieme question Le Commerce direct de la Turki pour les marchandises des Indes Se fait il au Comptant ou pour le Terme? Il Se fait au Comptant. Les marchands de Constantinople qui Vont aux Inde, par Bassora n'y portent que des especes. Des piastres effectives de constantinople de la Valeur de 3.livres tournois. Cette piastre Vaut dans L'Inde un roubié, le bénéfice a Bassora est d'un tièrs en Sus.

Des piastres Sevillanes qu'ils donnent aux Indes a raison de 2. roubié 1/2 cequi fait 2 piastres 1/2 de Constantinople et 7 Livres 10 Sols de france.

Des Carragrous ou écus d'hongrie Sur le même pied de la piastres Sevillane.

De l'argent fin en Lingots qui coûte a Constantinople 22. piastres ou 66. livres les 100 Drachmes (77: drachmes font le marc) ainsi chaque drachme de fin revient a 13 sols. 3 deniers et les 77. drahmes ou le marc a 51: Livres tournois.

Du fil d'or de Constantinople qui est fort estimé aux Indes et qu'on bénéficie de 100 pour cent, il Supporte 5: pour cent de douane a Bagdat 5: pour cent a Bassora et 2. 1/2 pour cent dans L'Inde: en tout 12.1/2 pour cent de douane.

Quatrieme question Quelles marchandises portent les caravanes et peut on placer en troc de celles des Indes? quelles marchandises raportent-elles?

Les Caravanes comme je l'ai dit cidessus, portent peu de marchandises et beaucoup d'especes, Cependant en achetant a Bassora ou a alep les retours des Indes, on peut placer en troc des drap de l'indigo, de la cochenille et.a.

Les endroits ou Vont ordinairement les Turcs Sont Bengale, Surate, Madras et Kesmir. Ils achètent a Bengale les Toilles de cotton. a Surate les etofes de Soye.

A Madras les Kalenkiars, Toileries peintes, ou indienes. A Kesmir les chalis ou Ceintures et les étofes de laine fine.

Je Joins a la Suite de c mémoire l'assortiment des marchandises des Indes pour la Consommation de Constantinople avec le prix de la Vente a cette Capitale. Ce Detail ne doit rien laisser a desirer Sur celui qu'on peut fournir d'ici pour avoir la Connoissance le moins imparfait du Commerce actuel de la Turqui avec l'Inde.

Cinquieme question En quel tems en combien de tems reçoit on en Turquie les marchandises de l'Inde, quels font les frais et les droits qu'on paye?

La Caravane de Bassora arrive a alep en été. le voyage le plus court d'un marchand de Constantinople qui va aux indes est de 20 mois.

4 mois de Constantinople a Bassora

4 autres de Bassora aux Indes

8 mois de Sejour aux Indes ou a Bassora.

4 autres pour le Retour jusqu'a Bassora.

20:mois

Il y en a qui mettent 3 ans au Voyage lorsqu'ils Sejourment plus longtemps dans l'Inde pour aller d'un port a l'autre.

La dépense d'un marchand du pays avec son domestique pour la route jusqu'a Bassora ou a gedda est de 200. piastres (=600 livres) De Gedda ou de Bassora jusqu'a Surate environ 200 piastres (= 600 livres)

On paye 3 pour cent de frêt des especes qu'on embarque a Bassora pour l'inde.

fret des marchandises 12 piastres ou 36. livres pour 30. ocques qui font 94. livres poids de table a raison de 3. livres 2. onces par ocque.

doüane d'entrée a Bassora 7. pour cent.a Bagdat 5 pour Cent Sur l'evaluation de 2000. piastres la charge, le poids est évaluée de 150. a 180, ocques.

On prend a Bagdat pour moussol des Voitures jusqu'a Diarbekir qui coûtent 30. piastres la charge, et on paye 26. piastres de fraix par charge pour l'escorte jusqu'a moussol.

On paye 11. piastres par charge a moussol. De moussol on Va a merdin ou on paye 10 piastres 1/2 de doüane par charge. De Diarbekir on va a Tocat ou on paye 10. piastres de douane par charge.

Voiture de Diarbekir a Constantinople 40. piastres la charge. Les Turcs payent a Constantinople 4 pour

cent douane et les Sujets du Grand Seigneur 5 pour cent Sur l'évaluation de 2500 piastres la charge.

On peut Calculer enfin la Totalité des fraix de Bassora jusqu'a constantinople a 500 piastres la charge et a 50 pour cent.

Les marchandises qui viennent de Gedda par la Caravane Sont exemptes de toute sorte de droits de route et les fraix de voiture coûtent environ 110. piastres la charge.

La charge de Bassora jusqu'a alep par le desert paye 60 piastres de voiture et environ 20 piastres de fraix.

On ne passe pas toujours par le desert a cause du risque des arabes, on...? mieux payer la douane et prendre la route de Bagdat.

J'observerai ici que ceux qui se bornent a aller faire leurs achats a Bassora gagnent 50 pour cent après en avoir donné 30. de profit aux marchands qui apportent a Bassora les marchandises de l'Inde.

Ceux qui Vont eux mêmes aux Indes gagnent 100 pour cent Sur les retours.

Les marchands qui arrive de L'Inde a Bassora Se trouvent depourvûs d'argent pour payer les fraix en Turquie empruntent a Bassora a 33. pour cent ils remboursent a Constantinople 3 livres 45 sols qu'ils ont reçus.

Sixieme question

Peut on estimer l'objet du Commerce de la Turquie avec l'Inde et Seroit il possible de la portes a quelques millions de plus Sans crainte de faire hausser au Levant le prix de la marchandise?

Il n'est pas possible de faire au Juste telle evaluation pour laquelle il faudroit Connoitre l'objet du commerce et de la Consommation de l'Egypte, de la Syrie, de Smyrne et de constantinople. Cette Capitale peut

Consommer année Commune pour un million de piastres des marchandises des Indes, on peut Juger des trois autres relativement a ce Calcul.

Si l'on achetoit tout a coup en Turquie des marchandises des Indes pour 2. ou 3. millions on en feroit à coup Sûr hausser le prix et il ne conviendrait pas de payer aux gens du pays le profit considerable qui leur reste.

On pourroit donc faire aller par la Turquie aux Indes des facteurs françois qui prendroient également la route de Bassora, et de Gedda, afin de pouvoir comparee ensuite qu'elle feroit la plus Convenable en égard a la durée du Voyage et aux fraix. En tems de guerre des Vaisseaux neutres peuvent portée les marchandises des Indes achetées par nos facteurs et les débarquer a gedda ou a Bassora. on peut les faire Venir ensuite Sous le même pavillon neutre des ports d'Alexandrette et d'Alexandrie.

Septieme question Y at-il une correspondance intermediaire par la Perse entre la Turquie et le mogul?

On Connoit les Troubles interieurs et les guerres civiles qui depuis plusieurs années ravagent la Perse et detruisent Son Commerce. Il y a plus de dix ans qu'il ne Vient point de Caravane à droiture de Perse a alep. le Commerce même de perse a bagdat est réduit aujourdhuy a très peu de chose.

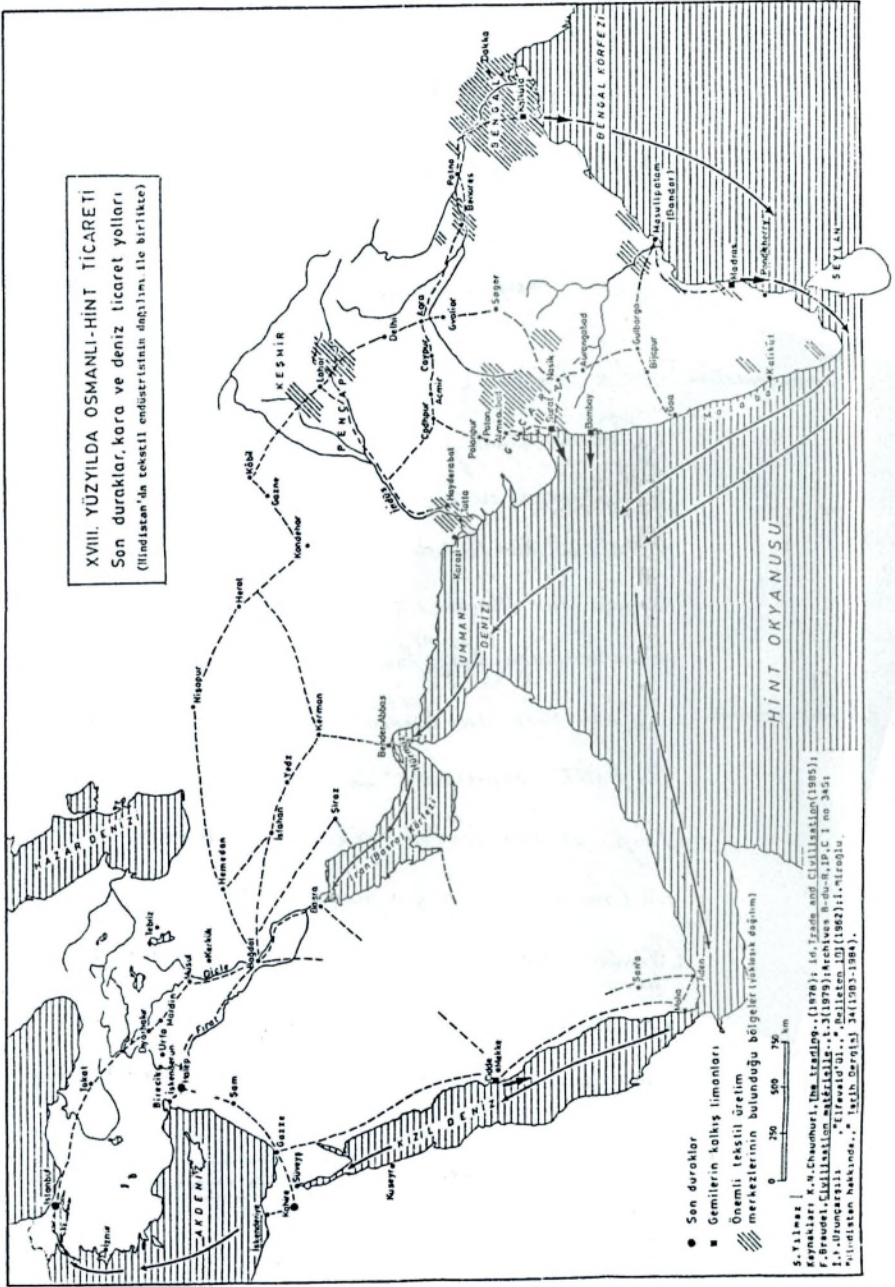
Questions sur le commerce des Indes par la Turquie

Première question. La Turquie a-t-elle un commerce direct avec l'Inde?

Constantinople fait ce commerce par Diarbekir, et par
par Danoubie ou le golfe Persique, le Caïre par
Souda ou par la mer Rouge, aucune route par
laquelle les Indiens apportent en Europe les
marchandises des Indes.

Seconde question. Amène-t-on en Turquie les étoffes des Indes?

On amène exactement en Turquie les étoffes de
Lors et des Indes. ce sont les premières qu'on
y a connues. On y a même le Secret de la
Catalane au feu, Secret que les Turcs ont appris
des Persans, et que les Vénitiens, Juifs ont
écrits aux Turcs. Les uns et les autres

AHMED ÂRİF HİKMET BEYEFENDİ'NİN RUMELİ TANZİMAT MÜFETTİŞLİĞİ VE TEFTİŞ DEFTERİ

MAHİR AYDIN

A) RUMELİ TANZİMAT MÜFETTİŞLİĞİ

I) Tanzimat Teftişinin Sebebi

Tanzimat Fermânı'nın 3 Kasım 1839 tarihinde ilânından kısa bir süre sonra, fermânda yer alan maddelerin lâyıkiyle tatbikini temin için, muhasıllık merkezi olan kazâlar ile bunlara bağlı bulunan kazâ, kasaba ve köylerin teftişine ihtiyaç duyulmuştur. Zirâ, vergilerin tahsili, mahallî meselelerin halli, memleket meclislerinin tertibi ya da, emlâk ve nüfûs tahriri gibi mühim meseleler üzerinde, türlü güçlüklerle karşılaşmıştır. Halbuki bu konularla ilgili olarak, muhasıllara tâlimâtlar verildiği¹ ve müşirlere emirler gönderildiği² halde, bâzılarının, kendilerine havâle olunan vazifeyi tam mânâsıyla anlayamadıkları, maiyyet memûrlarıyla aralarında bir takım ihtilâflar meydana geldiği veya fermâna aykırı hareket ettikleri görülmüştür³.

Bu yüzden, Tanzimat'tan beklenen neticenin temini için, Rumeli ve Anadolu'da fermânın tatbik olduğu mahalleri teftiş etmek, gezdiği yerler hakkında lâyıkiyle mâlûmat toplamak ve serî bir şekilde geri dönmek üzere, birer müfettişin gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁴. Böylece,

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dâhiliyye (İD)*, nr. 251, 260.

² BOA, *Cevdet Dâhiliyye (CD)*, nr. 14521.

³ *İD*, nr. 603.

⁴ Fakat bu müfettişlerin, hangi mahalleri teftiş edecekleri, sarîh bir şekilde belirtilmemiştir. Bu konuda, ancak, Anadolu ve Rumeli'nin yedi kolunda bulunan ve fermanın tatbik olduğu mahallerden bahs edilmektedir. Mevzumuzla ilgisi bakımından, Rumeli'nin kollarını belirtmek gerekirse:

Sağkol— Vidin: Vize, Ahyolu, Varna, Babadağı, Silistre, Şumnu, Ruscuk, Niğbolu, Vidin, Plevne, İslimye.

Ortakol— Manastır: Çorlu, Edirne, Uzuncaabad-Hasköy, Zagra-i atik, Filibe, Samakov, Sofya, Niş, Radomir, Köstendil, Cumapazarı, Manastır, Kesriye, Avrathisarı, Menlik, Görice.

memleketin âsâyiş ve mâmûriyyetini, tebaanın huzûr ve refâhını temin etmek maksadıyla ilân edilen fermânın⁵, kazâlarda ne şekilde tatbikine çalışıldığına açığa çıkarılması ve bu meyânda, her bir mahalde karşılaşılan meselelerin, mümkün olduğu kadar halli düşünölmüştür. Buna mukabil ahâlinin de, haklarında gösterilen merhamet ve şefkatin kıymetini bilerek, hamiyet ve insaniyyetin de emrettiği şekilde, memleketlerinin imâr için sadâkatle çalışılacakları ümid olunmuştur⁶.

II) Teftiş Heyeti

Tanzimat teftişinin kararlaştırılmasından sonra, konunun önemi ve nezâketinden dolayı, tahkik edebileceği mâlûmâtı zabta muktedir, dirâyet, kabiliyet, rütbe ve haysiyet sâhibi olan birer memûrun gönderilmesi gerekli görölmüştür. Bunun üzerine, ulemâdan, sudûrdan ve Meclis-i ahkâm-ı adliyye âzâsından Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli cihetine, yine sudûrdan ve Meclis-i nâfia müftisi Çerkeşi Mehmed Efendi'nin de Anadolu tarafına tâyinleri, 28 Mart 1840 tarihinde⁷, tespit edilmiştir. Kendileri, böyle bir memûriyete lâik olma konusunda, diğer memûrların fevkinde bulunan her iki müfettiş, tâyinleri husûsundaki kararî öğrendikleri zaman, teşekkür ederek, memnûniyet tezâhüründe bulunmuşlardır⁸. Diğer taraftan, Meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliyye kâtibi Hacı İzzet Efendi ile Anadolu Mektupcusu Odası hulefâsında Süleyman Fâik Efendi, 9 Mayıs 1840 tarihinde, Ârif Hikmet Beyefendi'nin maiyyetine verilmişlerdir⁹.

Solkol— Yenişehir: Silivri, Tekfurdağı, Dimetoka, İpsala, Gelibolu, Gümölcine, Zihne, Serez, Selânik, Karaferye, Yenişehir, Tırhala, Ermiye (bk. *İD*, nr. 485, lef 1). Buna rağmen, biraz geç bir döneme âit olmakla birlikte, 3 Mayıs 1849 tarihli bir vesika ile Rumeli kıt'asında Tanzimat'a dâhil olan mahalleri de şu şekilde tespit edebiliyoruz: Silivri, Tekfurdağı, Gelibolu, Selânik, Üsküp, Drama, Serez, Tırhala, Kazâ-i erbaa, Edirne, Varna, Filibe, İslimye, Samakov, Köstendil ve Sofya (bk. BOA, Bâbiâli Evrak Odası, *Mektûbi-i Mühimme Kalemi*, nr. 57, lef 1).

⁵ Burada, Tanzimat Fermânı'nın ilan maksadı, "...mülk ü milletin âsâyiş-i hâl ü mâ'mûriyyet ve huzûr-ı bâl ü refâhiyyet esbâbını istihsâl..." ifâdesiyle, müfid ve muhtasar bir şekilde anlatılmaktadır (bk. *İD*, nr. 485).

⁶ BOA, *Hatt-ı hümayûn* (HH), nr. 58170; *İD*, nr. 485.

⁷ *İD*, nr. 485; HH, nr 58170.

⁸ *İD*, nr. HH, nr. 58170; Ahmed Lütü, *Tarih*, İstanbul 1302, IV, 101.

⁹ *İD*, nr. 1059, lef 7; *İD*, nr. 1111; *CD*, nr. 1526. Anadolu müfettişinin maiyyetinde de üç memur olması gerektiği halde (bk. *İD*, nr. 485; HH, nr. 57170), ancak, 26 Aralık 1840 tarihinde vazifelendirilen Mustafa Dâver Efendi'yi tespit edebildik (bk. *CD*, nr. 5016). Ayrıca, Çerkeşi Mehmed Efendi Çanakkale civârında vefât edince, müderrisinden, Meclis-i umûr-ı nâfia müftisi Ârif Hilmi Efendi, aynı miktarda maaş ile, 24 Kasım 1840 tarihinde Anadolu müfettişi tâyin olunacaktır (bk. *İD*, nr. 1248).

Her iki cihete tâyin olunan müfettişler, memuriyetleri esnâsında, ahâlden hizmet veyâ herhangi bir şey almayıp, *bir sudan başka*, hâne kirâsı, hayvan bahâsı ve yiyecek parası gibi, az ya da çok, bütün masraflarını bizzat karşılayacaklarından, kendilerine, hiç bir şekilde sıkıntı çekirtmeyecek derecede tahsisat verilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat, diğer taşra memuriyetleri gibi, her ikisine birden aynı derecede ve toptan harcırah verilse, Çerkeşî Mehmed Efendi'nin gezeceği mahallerin çok ve dolayısıyla masraflarının fazlalığı yüzünden, mağdur olacağı, Ârif Hikmet Beyefendi'ye ondan noksan verilse, rütbelerinin eşitliği sebebiyle, bu defa onun mahzun kalacağı düşüncesiyle, sefer hazırlıkları için önce her ikisine birer miktar harcırah verilmesi ve diğer masrafları için de, bir derecede maaş tahsisi münâsip görülmüştür. Böylece, memuriyet süresi uzasa bile maaş devam edeceğinden, Çerkeşî Mehmed Efendi'nin mağduriyetine mâni olunmuştur. Netice itibâriyle, müfettişlerin her birine 75.000 kuruş harcırah ile, ilki peşin ve hareketleri gününden muteber olmak üzere, 25.000 kuruş maaş verilirken, önceki memuriyetlerinden kalan maaşları da, hânelerinin idâresi için uhdelerinde bırakılmıştır¹⁰.

Ayrıca, maiyetteki kâtiplerin yol ve sâir masraflarının, müfettişler tarafından karşılanması gerektiği halde, sefer hazırlıkları için birer miktar harcırah ile gezdikleri mahallerde cep harçlığı olarak harcayabilmeleri için, biraz maaş tahsisi münâsip görülmüştür¹¹.

Diğer taraftan müfettişlere, Tanzimat Fermânı'nın, cezâ kanunnâmesinin ve taşradaki şer'îye, zabtiye ve mâliye memurlarına gönderilen tâlimatın birer matbû nüshaları ile, teftişinin nasıl yapılması gerektiğine dâir kalemeye alınan bir de talimatnâme verilmiştir¹².

III) Rumeli Teftişinin Cereyânı

Maiyyetindeki memurlar ile birlikte, 28 Mayıs 1840 tarihinde İstanbul'dan hareket eden Ârif Hikmet Beyefendi¹³, varlığı beldenin ileri gelen-

¹⁰ İD, nr. 509, 1248.

¹¹ İD, nr. 509. Bu meyanda, Süleyman Fâik Efendi'ye 5.000 kuruş harcırah ve 1.500 kuruş maaş (bk. CD, nr. 1526), Mustafa Dâver Efendi'ye de 6.000 kuruş harcırah ve 4.000 kuruş maaş (bk. CD, nr. 5016) verildiğini görüyoruz.

¹² İD, nr. 603. Bu tâlimatnâmenin metni, makalemizin sonunda yer almaktadır.

¹³ Ârif Hikmet Beyefendi'nin İstanbul'dan hareket tarihini, kayıtlarda açık bir şekilde bulamıyoruz. Fakat, teftiş ile ilgili olarak ilk defa 14 Haziran 1840 tarihinde gönderdiği tahririnde, Edirne'ye 8-10 gün kadar önce, bir Pazar günü ve İstanbul'dan ayrılışının 11. günü geldiğini bildirmektedir (bk. BOA, *İrâde Meclis-i vâlâ -İMV-*, nr. 80, lef 3). 14 Haziran 1840,

leri tarafından karşılanmak, ücretini kendisinin ödediği¹⁴ münâsib bir mi-sâfirhânedede bir kaç gece kalmak¹⁵, Tanzimat Fermânı'nı tavzihan yanına aldığı fermânı¹⁶, o mahallin hâkim, muhassıl, müfti, meclis âzâsı, vücûh, müslim ve reyâsından müteşekkil bir topluluk huzûrunda okutup, mahkeme sicilline kaydettirmek¹⁷, ahâlinin, Tanzimat'a veyâ herhangi bir konuya dâir sordukları sualleri cevaplandırmak¹⁸, o mahallin meclisini ve daha önce seçimle tespit olunan âzâlarını görmek, tabya, kışla, anbar ve hastahâne gibi mevkilere nezâret etmek¹⁹, mahallî memurlar ve köylüler ile mülâkatlarda bulunup²⁰, imkân dâhilinde olan ihtilâflarını halletmek, halledemediklerini de, kendilerine mülâyim cevaplar verip, İstanbul'a arz etmek sûretiyle, takriben bir senelik zaman zarfında, zayıf bünyesine rağmen²¹, Rumeli kıtasını dolaşmıştır²².

Bu teftiş süresince Ârif Hikmet Beyefendi'nin, kılavuzlarla hareket ettiği, köylülerin kendisine yardımcı olduğunu²³, İstanbul ile haberleştiği-

Pazar günüdür ve bu tarihten 8-10 gün önceki ilk Pazar ise, 7 Haziran'a tesâdüf etmektedir. 7 Haziran da dâhil olmak üzere, geriye doğru tespit olunan 11. gün, diğer bir ifade ile 28 Mayıs 1840 Perşembe, Rumeli müfettişinin İstanbul'dan ayrılış tarihi olsa gerektir.

¹⁴ Kirâ bedelinin, Pravadi muhassıl vekili Âyân Ömer Ağazâde'nin konağı için 40 kuruş olarak ödediğini görüyoruz [bk. Ahmed Arif Hikmet Beyefendi, *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 5/a, İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi, TY, nr 2466. Tanzimat teftişi esnâsında bizzat Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi tarafından kaleme alınan bu defterin tarafımızdan neşredileceği, daha önce ihbâr olunmuş idi (bk. Mahir Aydın, "Şeyhülislam Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi", *Belleter*, LIV/209 (1990), 251). Bu vesile ile, hem meseleye teferrûat veçhesi kazandırmak, hem de sözümüzü yerine getirmek için, üslûp, tahrir ve varak tertibindeki intizamıza rağmen, Rumeli Teftiş Defteri'ni makalemizle birlikte yayınlıyoruz.

¹⁵ *ID*, nr. 1059. Teftiş heyeti, 34 gece (21 Zilhicce 1256-25 Muharrem 1257) ile, en fazla Vidin'de kalmıştır (bk. *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 42/a).

¹⁶ Bu fermânın metni için bk. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1985, s. 180-184.

¹⁷ *ID*, nr. 1059, lef 2, 5.

¹⁸ *IMV*, nr. 80, lef 3.

¹⁹ *ID*, nr. 1059, lef 5; *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 6/a, 21/a.

²⁰ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 21/a, 22/b.

²¹ *ID*, nr. 1059, lef 2.

²² Bu teftişin, daha ziyâde Bulgaristan toprakları üzerinde cereyân ettiğine şahit oluyoruz. Arnavudluk'ta ise, Tanzimat'ın ileride tabiki düşünülmediği için, Üsküp nâzırı Hıfzı Paşa, Yakova mütesellimi Abdurrahman Paşa ve İvranyalı Hüseyin Paşa gibi, devlete sâdik Arnavud paşalar İstanbul'a dâvet edilerek, bu mesele hakkında, kendileriyle fikir teâtisinde bulunulmuştur (bk. *ID*, nr. 727).

²³ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 36/a.

ni²⁴, gece fırtınaya tutulup yolu kaybettiğini²⁵, hava muhâlefeti yüzünden at arabasının kullanılmadığı durumda, belde muhassılının kızıağı ile yola devam ettiğini²⁶, ahâlinin işinden gücünden kalmaması için, fermânın okunuşunu bir sonraki güne bıraktığını²⁷, köylülerle sohbet edip, ihtilâflarını halle çalıştığını²⁸, belde eşrâfî tarafından tertiplenen ziyâfete dâvet olunduğunu²⁹, isyân hareketi yüzünden Vidin'de 22 gün ikamete mecbûr kaldığını³⁰ ve fazla gezmekten dolayı hâsıl olan ızdırâbı dindirmek için, ayaklarını gece sıcak suya koyduğunu³¹ da görüyoruz.

Burada, hem teftişin cereyânına dâir küçük bir kısmı, hem de yapılan bir merâsimi aksettirebilmek maksadıyla, Vidin'e âit şu mâlûmâtı vermek istiyoruz:

13 Şubat 1841 Cumartesi akşam ezânından sonra Vidin'e varan heyet, daha önce kirâlanan hâneye nüzûl etmiş ve Ârif Hikmet Beyefendi, kendisini ziyârete gelen nâib Nazif Molla ve bâzı meclis âzâsı ile bir süre mülâkatta bulunmuştur. Mülâkat esnâsında fermânın okunması bahsine gelince, meclis odasının önündeki mahallin müsâit olduğu ve Pazar günü öğleden sonra orada okunmasının münâsip olacağı hususunda mutâbakata varılmıştır. Fakat ertesi sabah, Ârif Hikmet Beyefendi'nin ziyâretine gelen müşir paşa "*Bu gün havâ hayli muhâlifdir. Huzzâr berd ü berfden meşakkat çekmesünler. Yârına te'hîri münâsib zann ederim*" diyerek, karlı ve soğuk bir havada, ahâlinin bekletilmesine rızâsının bulunmadığını bildirmiştir. Ârif Hikmet Beyefendi ise, bu teklifi derhal kabul etmiş ve alınan karar ahâliye bildirilmiştir.

Ertesi gün misafirhânedan çıkmak üzere iken, müşir paşanın bir alay tertip etmek isteğini öğrenen Ârif Hikmet Beyefendi "*Bu kâ'ideyi aslâ icrâ etdirmedik. Şimdi bu tarafda icrâ olursa, ilerüye sirâyet edüp, dâîlerine mücib-i meşakkat ve külfet olacağına mebnî, bu husûsu terk buyurmalarını ricâ ederim*" cevâbını vermiş ve böyle bir merâsim tertibinden vazgeçilmiştir. Ahâlinin hâzır oldukları haberi gelince de, maiyetiyle birlikte toplantı mahalline gitmiştir. Müşir paşa teftiş heyetini görünce, merdivenden aşağı inip onları

²⁴ İD, nr. 1059, lef 5.

²⁵ Rumeli Teftiş Defteri, vr. 24/a.

²⁶ Rumeli Teftiş Defteri, vr. 38/a.

²⁷ Rumeli Teftiş Defteri, vr. 22/b.

²⁸ İD, nr. 1059, lef 2.

²⁹ Rumeli Teftiş Defteri, vr. 12/a.

³⁰ İD, nr. 1059, lef 7.

³¹ Rumeli Teftiş Defteri, vr. 21/a.

karşılmak isterken, Ârif Hikmet Beyefendi daha erken davranıp, merdivenin başında kendisine yetişmiştir. Meclis odasının önünde, paşa, müfettişi takdime çalışmış ve yer vermek husûsunda karşılıklı olarak hayli ısrâr edilmiş de, Ârif Hikmet Beyefendi paşaya gizlice “*Kanun-ı cezâya müstehak buyurup günâhım zimmet-i devletinizde kalur*” diyerek kurtulmuş, neticede, erkân kendi yerinde, teftiş heyeti de onların biraz aşağısında durmuştur.

Beklenen ân geldiğinde, herkes hâzır ve ayakta iken, Tanzimat’ı tavzihan sâdir olan fermânın okunmasına başlanmıştır. Fakat tamamlanması bir miktar vakte muhtaç olduğundan, nikrise³² müptelâ olan paşanın oturması, Ârif Hikmet Beyefendi tarafından bir kaç defa teklif edilmişse de, paşa, “*Zahmet çekmiyorum*” diyerek kabul etmemiştir. Lâkin kiraatin sonuna doğru mecbûren oturmuş, fakat kısa süre sonra kalkıp, emrin nihâyetini ayakta dinlemiştir. Neticede, müderris Lokman Efendi duâyâ başlamış ve herkesin topluca “*Âmin*” demesinden sonra, ahâli dağılmıştır. Ârif Hikmet Beyefendi ise, meclis âzâları ile birlikte müşir paşanın odasına gelip, kendileriyle, bir saatten fazla süren sohbet meclisine iştirâk etmiştir³³.

IV) Rumeli Teftişinin Güzergâhı³⁴

İstanbul’dan hareket: 28 Mayıs 1840³⁵

1) Silivri³⁶

2) Çorlu³⁷

³² *Nikris*: Ayak parmaklarında, topuklarda ve mafsallarda meydana gelen, gut veya damla hastalığı olarak da bilinen, ağrılı bir hastalık.

³³ *İD*, nr. 1059, lef 10. Edirne ve Silivri’de yapılan merâsim için bk. *İMV*, nr. 80, lef 3.

³⁴ Bu güzergâha dâhil olan mahallerden bir kısmını arşiv vesikalarından, diğer kısmını da Rumeli Teftiş Defteri’nden tespit edebiliyoruz. Fakat arşiv vesikalarındaki mâlûmât menzil be-meniz olmayıp, Edirne’ye gelindiğinde, oraya kadar geçen mahallerin (bk. *İMV*, nr 80, lef 3), Varna’ya gelindiğinde de, Edirne-Varna arasındaki menzillerin (bk. *İD*, nr. 1059, lef 6), sâdece isimlerinin verilmesi şeklinde olduğundan, hangi kazâyâ hangi tarihte varıldığını tespit etmek mümkün değildir. Rumeli Teftiş Defteri ise, Osmanpazarı’ndan başlamakta ve Bulgarların Vetren tesmiye etikleri, Tatarpazarcığı’na bağlı Yelliköy’de sona ermektedir. Ayrıca, arşiv vesikalarından farklı olarak, varılan mahaller hakkında verilen mâlûmât, saat be-saat kaydedilmiştir. Fakat bu defterde, bâzı köy ve mezraalar hakkında bile mâlûmât bulurken, bâzı büyük merkezler hakkında herhangi bir kayda rastlayamamaktayız. Buna rağmen, küçük merkezlerin isimlerini teftiş güzergâhına dâhil etmedik ve defterin nihâyetinde, teftişin bittiğine dâir herhangi bir ibâre olmadığı halde, Yelliköy’ü son menzil olarak kabûl ettik.

³⁵ Bk. 13 Numaralı dipnotu.

³⁶ *İMV*, nr. 80, lef 3.

³⁷ *İMV*, nr. 80, lef 3.

- 3) Bergos³⁸
- 4) Edirne (7 Haziran 1840)³⁹
- 5) Baba-i atik⁴⁰
- 6) Havass-ı mahmudpaşa⁴¹
- 7) Kırkkilise⁴²
- 8) Ahyolu⁴³
- 9) Misivri⁴⁴
- 10) Aydos⁴⁵
- 11) Karinâbâd⁴⁶
- 12) Yanbolu⁴⁷
- 13) İslimye⁴⁸
- 14) Osmanpazarı (12 Ağustos 1840)⁴⁹
- 15) Cuma-i atik⁵⁰
- 16) Hezargrad⁵¹
- 17) Şumnu (22 Ağustos 1840)⁵²
- 18) Yenipazar⁵³
- 19) Pravadi (25 Ağustos 1840)⁵⁴
- 20) Varna (12 Eylül 1840)⁵⁵

³⁸ *İMV*, nr. 80, lef 3.

³⁹ *İMV*, nr. 80, lef 3.

⁴⁰ *İMV*, nr. 80, lef 3.

⁴¹ *İMV*, nr. 80, lef 3.

⁴² *İD*, nr. 1059, lef 6.

⁴³ *İD*, nr. 1059, lef 6.

⁴⁴ *İD*, nr. 1059, lef 6.

⁴⁵ *İD*, nr. 1059, lef 6.

⁴⁶ *İD*, nr. 1059, lef 6.

⁴⁷ *İD*, nr. 1059, lef 6.

⁴⁸ *İD*, nr. 1059, lef 6.

⁴⁹ *İD*, nr. 1059, lef 6; *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 2/a.

⁵⁰ *İD*, nr. 1059, lef 6.

⁵¹ *İD*, nr. 1059, lef 6.

⁵² *İD*, nr. 1059, lef 6; *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 3/b.

⁵³ *İD*, nr. 1059, lef 6.

⁵⁴ *İD*, nr. 1059, lef 6; *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 5/a.

⁵⁵ *İD*, nr. 1059, lef 6; *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 6/b.

- 21) Hacıoğlupazarcığı (15 Eylül 1840)⁵⁶
- 22) Balçık (16 Eylül 1840)⁵⁷
- 23) Minkalye (20 Eylül 1840)⁵⁸
- 24) Köstence (22 Eylül 1840)⁵⁹
- 25) Babadağı (7 Ekim 1840)⁶⁰
- 26) Tulca (18 Ekim 1840)⁶¹
- 27) İskacı (21 Ekim 1840)⁶²
- 28) Maçın (23 Ekim 1840)⁶³
- 29) Hırsova (27 Ekim 1840)⁶⁴
- 30) Silistre (2 Kasım 1840)⁶⁵
- 31) Ruscuk (12 Kasım 1840)⁶⁶
- 32) Tırnova (29 Aralık 1840)⁶⁷
- 33) Servi⁶⁸
- 34) Lofca⁶⁹
- 35) Plevne⁷⁰
- 36) Niğbolu (20 Ocak 1841)⁷¹
- 37) Zıştovi (21 Ocak 1841)⁷²
- 38) Rahova⁷³

⁵⁶ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 7/a.

⁵⁷ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 8/a.

⁵⁸ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 10/b.

⁵⁹ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 11/a.

⁶⁰ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 15/a.

⁶¹ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 16/a.

⁶² *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 17/a.

⁶³ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 17/b.

⁶⁴ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 20/a.

⁶⁵ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 21.

⁶⁶ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 22/a.

⁶⁷ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 29/a.

⁶⁸ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 30/a.

⁶⁹ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 31/a.

⁷⁰ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 32/a.

⁷¹ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 33/a.

⁷² *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 25/a.

⁷³ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 37/a.

- 39) Lom⁷⁴
- 40) Akçar⁷⁵
- 41) Vidin (13 Şubat 1841)⁷⁶
- 42) Berkofca⁷⁷
- 43) Şehirköyü⁷⁸
- 44) Akpalanka⁷⁹
- 45) Niş (10 Nisan 1841)⁸⁰
- 46) Sofya (21 Mayıs 1841)⁸¹
- 47) İhtiman⁸²
- 48) Yelliköy⁸³

V) Rumeli Teftişine Dâir Bâzı Meseleler

a) Mahallinde Hallolunan Meseleler

Ârif Hikmet Beyefendi, teftiş esnâsında, vazifesini bir an önce tamamlayıp İstanbul'a dönmek istemesine rağmen, vardığı mahallerdeki ahâli, "*Devlet-i alîyye tarafından bir bende-i hassları, fukarânın ahvâlini teftîşe tâ'în buyurulmuş, geliyor ve herkesin hakkını izhâr ediyor*" diyerek, voyvoda ve âyânlık dönemlerinden kalan dâvâlarının halli için de kendisine mürâcaat etmiştir. Bunun üzerine o da, teftişin maksadına uygun düşeceği kanaatiyle, yapılan mürâcaatları mümkün olduğu nispette cevaplandırmaya çalışmıştır.⁸⁴ Burada, tespit edebildiğimiz kadarı ile, kendisinin halline çalıştığı bu türlü meselelere temâs etmek istiyoruz.

⁷⁴ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 40.

⁷⁵ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 41/a.

⁷⁶ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 42-43; İD, nr. 1059, lef 10.

⁷⁷ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 47/a.

⁷⁸ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 48/a.

⁷⁹ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 49/a.

⁸⁰ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 50/a.

⁸¹ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 53/a.

⁸² *Rumeli Teftiş Defteri*, ver. 54/a.

⁸³ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 55/a.

⁸⁴ İD, nr. 1059, lef 2.

1) Müftilerin Fetvâdan Ücret Almamaları Meselesi

Ârif Hikmet Beyefendi Şumnu'da, müfti Süleyman Efendi, muhassıl Râif Mehmed Paşa ve mirliva Şâkir Paşa ile bir sohbet meclisinde iken, Râif Paşa lâtife yollu kendisine:

— *Her bir fetvâda, mu^ç tâd olmuş olan ücretden mâ^ç adâ, fetvâya gelenler bâ^ç - zen bir mikdâr yağ ve bal ve meyve misillü şeyler getirseler bunun hükmü nedir?* diye sorunca, o da:

— *Bu husûs, menhî olan rüşvete münkalib olduğundan, bu makule müftî hakkında bir mazbata tertib ve atebe-i Devlet-i aliyye'ye takdîm olunmak lâzime-dendir, cevâbını vermiştir. Bunun üzerine müftî:*

— *Benim bir nesne aldığım yokdur, ancak bâ^ç zı kimesneler, kendü mah-sûlünden bir vakıyye revgan [ve]yâ bir mikdâr meyve getürmüş ise, menhî olan[ı], kesr-i hâtır vuku^ç a gelmemek için zarûrî kabûl etmişimdir, diye feryâd etmiştir. Kendisine, fetvâ ücretinden bir ayda ne kadar hâsîlat elde edildiği sorulduğunda da:*

— *Gâh 20 - 30 guruş, nihâyet, pek ziyâde kesret-i vekayî^ç de 100 guruşu te-câvüz ettiği olmadığını, belirtmiştir. Ârif Hikmet Beyefendi ise:*

— *Bu husûs benim me'mûriyyetim olmayup, men^ç i bâbında bir emr-i şerîf su-dûru dahi mesmû^ç olmamış ise de, ben müftî olsam, bu makule şey'-i kalîli, şev-ketlü efendimizin maâş tahsîs ve inâyet buyurduklarından sonra⁸⁵, teşekküren li-vechullah terk eder idim, demiştir. Bu ifâdeden sonra, Süleyman Efendi:*

— *Ben de şimdi ahd etdim, bir dahi fetvâdan bir akça almayım, şeklinde söz verdiği gibi, bu kararını, ertesi gün ahâliye ilân edeceğini de bildirmiştir.*

Şumnu'dan sonra Varna'ya giden Ârif Hikmet Beyefendi, oradaki bir sohbet meclisinde bu durum anlattığı zaman, muhafız Ziya Paşa ile muhassıl Abdülahad Ağa:

— *Bizim müftimiz[in] dahi terk edeceği bî-ıştibâhdır dediklerinde, zaten derviş-nihâd bir kişi olan müfti Halil Efendi:*

— *Ben dahi ahd etdim, bundan sonra bir akça kabûl etmeyim, şeklinde mukabelede bulunmuştur. Hattâ meclisten kalkıldığında, bu hususu kendisi*

⁸⁵ Zirâ, türlü türlü tevilâta fetvâ vermenin ve bu münâsebetle hediye almanın yollarını kapamak için, bütün meclis müftilerine maaş tahsis olunmuştur (bk. *İD*, nr. 1059).

ahâliye bildirmiş ve o esnâda fetvâ almaya gelen bir kişiden ücret kabûl etmeyince de, cümle ahâlinin hayır duâlarını almıştır⁸⁶.

2) Şinik Meselesi

Ârif Hikmet Beyefendi Balçık kazâsına bağlı Kovarna köyünde iken, kendisini ziyârete gelen rençber köylüler:

— *Bizler köylerimizde buğdaylarımızı sahîhan ölçüp, arabalara tahmille bu tarafa irsâlimizde, tüccâr yazıcılar ölçüp, nâkıs geliyor ve bizim ölçdüğümüz sahih olduğundan şüphemiz yoktur. Bu ihtilâf, yazıcıların şinikleri⁸⁷ bozuk olduğundan neş'et ediyor. Huzûrunuzda şinikleri bir a'yâr edelim, diye ricâda bulunmuşlardır. Bunun üzerine yazıcılara, bu hususta söyleyecek bir şeylerinin olup olmadığı sorulunca:*

— *Bizler vekilleriz, asullarımız Asitâne'dedirler. Bizlere damgalı cedîd şinikler göndermişler. Ânlar ile ölçüp ve ânları sahih bilirüz, diye cevap vermişlerdir.*

Daha sonra Ârif Hikmet Beyefendi'nin huzûrunda, Balçık meclisinin âzâları, Kovarna müdiri, rençberler ve yazıcılar hâzır olduğu halde, bütün şinikler bir araya toplanmış ve aralarında fark olup olmadığı öğrenilmek istenmiştir. Neticede, şiniklerin ekserisinin gereken ölçüden farklı olduğu görülünce, yazıcılara:

— *Tefâvüte ne dersiz? Damgalı şinik bir kıyâs üzre olmak lâzım değil midir?* diye sorulmuştur. Onlar ise:

— *Biz buna vâkıf değiliz, ancak, irsâl edenlere i' timâd etmişiz, şeklinde cevap vermişlerdir. Bunun üzerine, bir hal çaresi bulmak için yazıcılara:*

— *Sizler rençberânla ittifâken bir şinik ihtiyâr edin, sâirini âna kıyâs edelim, diye söylenince, yazıcılar ile rençberler, kendi aralarında bir şiniki ölçü olarak belirlemişler ve bu, ölçü kabûl olunup, diğerleri iptâl edilmiştir. Yi-ne de Ârif Hikmet Beyefendi, bu ihtilâfın neden kaynaklandığını, konuya vâkıf kişilere sorunca, bu durumun, bâzı kimselerin şiniklerin orta demirlerini asıl yerleri üzere koymayıp, etrâfını dışarıya doğru biraz genişletmelerinden ileri geldiğini öğrenmiştir. Bu tespitten sonra, diğer şiniklerin orta*

⁸⁶ İD, nr. 1059, lef 4.

⁸⁷ Şinik: Hubûbât ve mâyiât ölçmek için kullanılan, 20 okka nispetinde bir ağırlık ölçüsüdür.

demirlerine vurularak yerlerine gelmeleri ve böylece, hepsinin aynı âyârda olmaları temin edilmiştir⁸⁸.

3) Rağla Meselesi

Yine Kovarna köylüleri, şiniklere buğday doldurduktan sonra, üzerindeki fazlasını atmak için yazıcılar tarafından kullanılan ve rağla tâbir olunan ağaç hususunda, Ârif Hikmet Beyefendi'ye şikâyetle bulunmuşlardır. Zirâ, bu türlü ağaç eskiden beri kullanılmakta ise de, bir süredir hîle yoluna gidilerek, kalın ve ağır bir ağaç ihdâs olunmuş ve böylece, iki türlü rağla kullanılmaya başlanmıştır. Buna göre yazıcılar, köylüden hubûbatı alırken, iki kıyye ağırlığında, yuvarlak, ortası geniş ve iki tarafı azıcık çekecek olan ağır rağlayı, gemiye yüklerken, gayet ince, iki tarafı alçak ve ortası çukur olan hafif rağlayı kullanmaktadırlar. Buğday ile doldurulan bir şinik, ağır rağla ile silinince, ağırlığı sebebiyle basıp daha çok buğdayı sıkıştırdığı gibi, ortası geniş olduğundan, şinikin ortasındaki demire dokunup, iki tarafındaki incelik münasebetiyle, şinikten bir parmak yukarıda kalmaktadır. Hafif rağla ise, buğdaya aslâ basmadığı gibi, iki tarafı alçak ve ortası çukur olduğundan, demire dokunmayıp, tamâmen şinikin ağzından silmektedir. Neticede köylüler, ağır rağla kullanılması yüzünden, her şinikte, bir parmak buğday kalınlığı nispetinde, zarar görmekte idirler.

Ârif Hikmet Beyefendi bu rağlaları bir araya toplatıp, yazıcılara sebebini sorduğu zaman, onlar:

— *Bu husûsu bizler ihdâs etmedik. Ancak bizler, bu siyâk üzere bulduk. Binâenaleyh bu üslûp gidiyoruz*, cevâbını vermişlerdir. Fakat hâzir bulunanlar, ağır rağlanın eskiden mevcut olmadığını ve yakın zamandan beri kullanılmaya başlandığını söylemişlerdir. Bunun üzerine Ârif Hikmet Beyefendi:

— *Böyle alırken bir vechile, verir iken diğer vechile verilmek câiz değildir*, demiş ve cümlesinin rızâsıyla ağır rağlalar kaldırılarak, eskiden beri kullanılan hafif rağlalar kabûl olunmuştur⁸⁹.

4) Kırkkilise Sandık Emîni Meselesi

Kırkkilise muhassılı Atâ Efendi, Edirne'de bulunan Ârif Hikmet Beyefendi'ye bir şukka göndererek, ahâli ile aralarında bir ihtilâf meydana geldiğini ve derhal o tarafa gitmesini ricâ etmiştir. Ayrıca, Kırkkilise ahâli-

⁸⁸ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 9/b.

⁸⁹ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 9/b.

sinden olup da Edirne'ye gelen iki müslim ve iki kocabaşı, aynı konu ile ilgili bir mahzarı, müşir paşaya teslim etmişlerdir. Bu mahzarda belirtilen şekliyle, ihtilâfın sebebi şu şekildedir. İki sene müddetle Kırkkilise'de hâkim bulunan Dürriâde Hacı Şâkir Efendi, bu süre zarfında ahâliye hayli cefâ çekirmiş ve Tanzimat Fermânı'nın ilânı ile azl olunmuştur. Fakat Kırkkilise'den gitmediği gibi, kimse kendisini istemediği halde, mutasarrıf efendinin sâyesinde ve usûlü hilâfına, sandık emini olarak meclise girmiştir. Bu defâ da, muhassıla güvenerek, ahâliye eziyet etmek istemektedir. Diğer taraftan mahzar sâhipleri, içlerinden seçimle belirlenen birinin, kendilerine sandık emini tâyin olunmasını ve dört aylık masraflardan dolayı, 63.000 kuruşluk bir hesapları olduğundan, bu hususa da bakılmasını talep etmektedirler.

Edirne'de, Kırkkilise'den gelen heyete:

— *Cümhür ile ifâde menhîdir, sonra sizler mucâzât olursunuz, denildiğinde,*

— *Kazâmızdan bir kaç kimesne ve mülhâkımız olan Pınarhisar'ın kezâlik hesâbları olduğundan, ânlardan dahi bir kaç adam gelüp, tesviyye-i maslahatımız ricâ olundukda, unî ile muâmele olduğumuzdan, bu tarafa ifâde-i hâle muhtâc olduk, vak'a budur, diyerek yemin etmişlerdir. Bunun üzerine, heyettekilerden biri alıkonulup üçü gönderildikten sonra, vaziyeti kendisinden suâl maksadıyla, muhassıl Hacı Şâkir Efendi, müşir paşa tarafından Edirne'ye çağırılmıştır. Edirne'ye gelen Hacı Şâkir Efendi, istintak esnâsında, aslâ kimseye gadr etmediğini, ahâli kendisinden râzı ise de, bu ihtilâfın, kendisine garezi olan bir kaç kişinin ayartmasından kaynaklandığını, vefât eden bir büyücek oğlunu Kırkkilise'ye defn ettiğini, kendisinin de defn olunmak arzusuyla ikamet üzere olduğunu ve sandık eminiğini emâneten yapıp, artık terk eylediğini belirtmiştir. Kendisine:*

— *Bu kadar kıyl ü kalden sonra, senin o tarafda ikamet münâsîp değildir. Kendü rızânî ile gelüp, Edirne'de ikamet eylemenizi ricâ ederiz, denildiğinde,*

— *Ahâliye kırk elli bin guruş deyn vermiş idim. Bunun tahsiline kadar orada ikamet ve sonra başka mahalle nakl ederim, diyerek Kırkkilise'ye dönmüştür.*

İki gün sonra Kırkkilise'ye giden Ârif Hikmet Beyefendi, teftişe dâir muayyen işleri gördükten sonra, bu meseleyi meclise havâle etmiştir. Fakat bu esnâda, 63.000 kuruşluk defterden bir hayli şeyin tenzil olduğu görülmüştür. Ahalinin:

— *Hacı Şâkir Efendi müddet-i hükümetinde, altı ayda 5.000 guruş deftere idhâl etmeği, âdet etmiş idi. Şimdi Mart'a kadar dört mâhda 8.000 guruş idhâli-*

nin *mâ nâsı nedir?* suâli karşısında zor durumda kalan muhassıl Atâ Efendi:

— *Benim ibtidâ geldiğim esnâda olduğundan, hakikat hâl mâ lûm değildir. Ale'l-gasfe konmuş,* diyerek mukabele edebilmiştir. Daha sonra, mecbûrî olarak 4.700 kuruş ve bunun gibi bâzı şeyleri tenzil etmiştir. Ayrıca, Ârif Hikmet Beyefendi'nin iki gün sonra, sandık eminliği için yaptırdığı seçim neticesinde, yirmi seneden fazla zamandır Kırkkilise'de sâkin ve bütün ahâlinin kendisine mahabbeti bulunan, Enderun'dan mahrec Şâkir Bey sandık emini tâyin olununca, herkes memnûn ve müteşekkîr kalmıştır⁹⁰.

5) İslimye Mutasarrıfı Meselesi

Ârif Hikmet Beyefendi, İslimye'de ahâli tarafından kendisine verilen bir takım arzuhâlin ekserisini kaide üzre meclise havâle etmiş ise de, bir kısmı muhassıl Mustafa Bey'in şahsına dâir olduğundan, bunlarla husûsî şekilde ilgilenmek istemiştir. Bu maksatla, kendisini ziyârete gelen ve hem İslimye'nin zabtiye işlerine, hem de Çuka Fabrikası'nın idâresine memur olan *ismi müsemâsına mutâbık* mirliva Kâmil Paşa'dan, bu meseleye *şemâ-tetsizce bir hüsn-i sûret* verilmesi ricâsında bulunmuştur. Bunun üzerine mesele meclise havâle olunduğunda, kazâ ahâlisi:

— *Beyefendi, tevziât akçasıdır deyu, bizden 130.000 guruş mikdârı akça taleb ediyor. Bu ne makule akçadır. Bize beyân etsün, kabûl edelim,* diye sormuşlardır. Muhassıl Mustafa Bey ise:

— *Ben bunu sarf etdim ve edâsı bâbında, Asitâne-i alîyye'den mektûb-ı resmî getürdüm ve bunu meclisce mazbata etdiler. Bitmiş şeydir. Hemen akçayı versünler,* şeklinde mukabele etmiştir. Bu defa ahâli:

— *Ehl-i meclise suâl olunsun, ne vechile bu akçayı bizim üzerimize isbât edüp, mazbata etdiler, dediklerinde, meclistekiler:*

— *Bir mektûb-ı sâmi çıkarup "Şu mektûbu götürüp, bununla mazbata etmeğe me'mûrsunuz" dedi, biz de der-akab mazbata etdik, cevâbını vermişlerdir. Mektup hakkında muhassıl Mustafa Bey:*

— *Asitâne'de benim ahâlîde şu mikdâr bakayâ matlûbum var. Defteri imzâ etdirüp götürmek üzre idim. Ahâli ile beynimizde 10.000 guruşda ihtilâf vâki' olup, ânı düzeltilmek üzere iken, ale'l-hesâb akçasıyla meşgul olup, aceleten Asitâne'ye geldim. Binâenaleyh imzâ etdiremedim,* diye ifâdede bulunmuştur. Yine ahâli:

⁹⁰ *ID*, nr. 1059, lef 5.

— *Masârîfımız vücûhumuzda. İttifâken kabûl olunan meblâğî hâkim imzâ edüp, bâ^c dehû atebe-i aliyyeye arzla, eğer tenkîh olunacak mevâdd var ise, bâ^c de't-tenkîh sâh-ı âlî keşîde olunduktan sonra, tarafımıza iâde ve ol vechile tevzî^c olunmak ka^c idemiz iken, bunda biri vaki^c oldu mu?* dediklerinde, meclis:

— *Bizlere "Mektûb-ı sâmi ka^f iü'l-müfâddır, heman imzâ edeceksiniz" dedi, bizler dahi der-akab mazbata etdik, cevâbını vermiştir. Bunun üzerine ahâli:*

— *Üzerimize isbât olunan deyn nedir? Bir kerre müfredâtını görelim, diyerek, mektubun sûretini istemişlerdir. Bu talep karşısında Mustafa Bey:*

— *Ben Asitâne'de bıraktım. Bende diğer sûreti yokdur ve hem bu bitmiş şeydir. Bir dahi bakılmaz. Ben emr ile istedim, cevâbını vermiştir. Bu cevaptan sonra, ahâli ile Mustafa Bey arasındaki ihtilâf uzayınca, bu duruma son vermek isteyen hâkim efendi:*

— *Bir sûreti bizde idi. Galiba mahkemede mevcûddur, getürsünler, deyince, muhassıl, hâkim efendiye hitâben:*

— *Bu defteri hıfz etmekden gareziniz, fukarâyı tahrik etmek imiş. Şimdi sizinle da^c vâm vardır, diye onunla tartışmaya başlamış ise de, mâni olunup, meclise ara verilmiştir. Meseleyi hâriçten tâkip eden Ârif Hikmet Beyefendi, gizli olarak, meclis âzâlarına:*

— *Bir maslahatı meclise havâle etmekden garez, sizin tahkikinize havâledir. Hattâ emir-nâmede "Meclisce tesviyye ve mazbata edesiz" meâlî mündericdir, deyince, onlar da:*

— *Evâil-i me'mûriyyetimiz olduğundan, bizler, sâbıkları gibi emr-i ka^f i zanıyla hatâ etdik, şeklinde itirâfda bulunmuşlardır.*

Nihâyet, üç dört gün mücâdeleden sonra, ahâliye bir takım nasihatlerde bulunulması, Kâmil Paşa'nın tavassutu ve Mustafa Bey'in de kendi rızâsıyla 15.000 kuruş tenzil etmesi üzerine, mesele hallolmuştur⁹¹.

6) Müşteki Köylüler Meselesi

Ârif Hikmet Beyefendi, Vidin'e gitmek üzere Niğbolu'dan ayrıldıktan üç dört saat sonra, yolda, müslim ve reâyâdan müteşekkil yirmi beş kadar köylü ile karşılaşmıştır. Karşılıklı selâmlaşmadan sonra, ne taraftan geldikleri ve ne işleri olduğu sorulan köylüler, İvracalı olup, Tanzimat usulüne

⁹¹ *ID*, nr. 1059, lef 5.

aykırı bir şekilde, haklarında bâzı muamelelerin cereyân ettiğini ve onun halli için ricâyâ geldiklerini, ifâde etmişlerdir. Bunun üzerine:

— *O husûslar ne gûna şeylerdir*, denildiğinde,

— *Bizlerin avuç içi kadar bağlarımız var, üzerlerimize ânları emlâk deyu tahrîr etdiler*, şeklinde şikâyette bulunmuşlardır. Kendilerine:

— *Eğerçi avuç içi kadar bağ mukabilinde on dört dönüm bağ vergüsü talep olunur ise, o zaman nizâ olunur. Şimdi mücib-i nizâ yokdur*, denilmiştir. Sonra köylüler:

— *Anbâr noksânı deyu, bizden kokoroz⁹² tahsil etdiler. Bu, Tanzimât'a mugayir deuil müdir?* dediklerinde,

— *Eğerçi bu senelik için bilâ-sebeb sizden noksân bedeli deyu bir habbe aldılar ise, mugayirdir. Eğerçi sâbıktan olan hesâblardan, anbâra kazânın deyni ise, mugayir değıldir. Hattâ voyvodalar sâbıklardan olan bakayâsını tahsil etmek için, emr-i şerif sâdır olmuşdur*, cevâbı verilmiştir. İçlerinden biri, itirâf ile:

— *Sahih olan, bu tahsil, beş senelik hesâbın baktıyyesidir*, demiştir. Bir diğer köylü ise:

— *Benim timarımı zabt etdiler, vermiyorlar*, deyince,

— *Bedelini dahi vermiyorlar mı?* diye sorulmuştur. Köylü cevâben:

— *Bedelini istemem, ben timarım mahsûlünü isterim*, demiştir.

— *Belki defterde mukayyedir*, denilince,

— *Ben Hüseyin Paşa'nın kolunu bükemem, beş sene mukaddem cebren kayd etmiştir*, cevâbını vermiş ve daha sonra kendisine:

— *O dahi yine emr ile kayd etmiş. Kâide üzre bedelini almak lâzım gelir*, denilmiştir. Ayrıca, köylüler:

— *Biz fukarâ gürühuyuz. Bizim beş on gurusluk emvâlimizi tahrîr edüp, bizlerden vergü talep edecekler imiş. Bizim aslâ vergü verdiğimiz yokdur*, dediklerinde, Ârif Hikmet Beyefendi:

— *Beldenizde fakirü'l-hâl olup, kisebe dahi iktidârı olmayan kimesneden bir şey istemezler. Kudreti olup vermez ise, diğer ahâliye zulm etmiş olur. Müftilere suâl edin. Bir beldenin ve bir karyenin zâtı üzerine gelen vergüde, cümle ahâli*

⁹² Kokoroz: Mısırbuğdayı.

müşterek olmaz mı? Ve çünkü, sizlerin emlâk ve temettuatınız kalîl imiş, sizlere isâbet eden vergü dahil kalîl olmak lâzım gelür. Ve bunca inâyetlere nazaran, bu makule şey için kıyl ü kal etme yakışur mu? Ve istemediğiniz mukaddemki muhassıl vekili Hurşid Ağâ, kendüsü isti^fâ edüp, o dahi tebdîl olunacaktır, demiştir. Bunun üzerine sözü tevile çalışan köylüler:

— Bizim muhassıl vekilinden şikâyetimiz yokdur. Ancak beldemizde âna irâe-i tarîk eden, sandık emini Hasan Efendi var. Şikâyetimiz ândandır, ifâdesinde bulununca, kendilerine:

— Bizler şimdi Vidin'e azîmet üzreyiz. Niğbolu muhassılı ağâ dahi bu günlerde o tarafa geleceklerdir. Sizden dahi bir kaç kimesne gelsün. İktizâ eden husûsâtınız orada birlikde tesviyye olunsun ve bakiyyesi dahi, inşaallah-ı teâlâ karîben beldenize vürudumuzda itmâm olunur, denilmiştir. Neticede köylüler:

— Ağamız şimdi yeni gelmiş. Niğbolu'ya varup, bir kerre âna mülâkat ederiz, diyerek teklifi kabûl edince, bu görüşmeye son verilmiştir⁹³.

7) Kazak ve Zevcesi Meselesi

Ârif Hikmet Beyefendi İsakcı'ya bağlı Kışla köyünde iken, 21 Ekim 1840 Salı sabahı bir Kazak gelip, zevcesini elinden aldıklarını söyleyerek:

— İsterim, diye yardım talebinde bulunmuştur. Mesele tahkik olununca, zevcesinin bir kaç gün önce bir Müslüman'a kaçtığı ve hâlen hâkimin hânesinde saklandığı öğrenilmiştir. Bunun üzerine, yanına bir Müslüman, bir de tercüman verilerek, hâkimin hânesine gönderilmiştir. Fakat kadın:

— Ben İslâma geldim. Seninle alâkam kalmadı. Bir dahi semtime gelme, diyerek kendisini reddetmiştir. Tekrar Ârif Hikmet Beyefendi'nin yanına gelen Kazak:

— Ânı aldığımında, babasına 200 guruş verdim. Ânı versün, demiştir.

— Bu lâzım gelmez, denildiğinde,

— Öyle ise, kendi benden ayrıldığına [dâir] bir sened versün. Zirâ şübhe [siz] başka karı bana varmaz, şeklindeki isteği üzerine, kendi dilinde bir sened hazırlanarak, bu konudaki talebi karşılanmıştır⁹⁴.

⁹³ İD, nr. 1059, lef 10.

⁹⁴ Rumeli Teftiş Defteri, vr. 17/a.

b) İstanbul'a Sorulmak Sûretiyle Hallolunan Meseleler

Ârif Hikmet Beyefendi, hakkında kâfi derecede mâlûmâtı bulunmayışı veya yetkisi dâhilinde olmayışı sebebiyle, halledemediği meseleleri İstanbul'a sormuş ve Meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliyye'de görüşülen bu meseleler, bu konularda çıkan irâdeler ile kesinlik kazanmasından sonra, kendisine bildirilmiştir. Burada, tespit edebildiğimiz bu türlü meseleleri, önce Ârif Hikmet Beyefendi'nin arzı, sonra meclisin mütâlaası ve varsa sadâretin tashihi olarak, safha safha vermek istiyoruz.

1) Emlâk Tahriri Meselesi

Ârif Hikmet Beyefendi, bâzı muhassılların emlâk tahririni, farklı şekillerde yaptıklarını görmüştür. Şöyle ki, kimi, ahâlinin hânelerine bahâ takdir etmeyerek yazmazken, kimisi emlâk, arâzi ve hayvanâtını, hânelerinin bakır ve sâir eşyâsını dahi yazmıştır. Kimisi de, yazdığı emlâk ve sâireden bir senede ne miktar kâr hasıl olursa, masrafını tenzil ile kalanını kayd veya temettuat adıyla, emlâk bahasının yarısını ya da yarısından fazlasını, emlâk yekûnuna ilâve etmiştir. Mesela, bir adamın emlâki 20.000 kuruşa çıkmış ise, 10.000 - 12.000 kuruş da, temettu adı altında asıl mala zam ile, 30.000 - 32.000 kuruşa yükseltilmiştir. Tanzimat'ın kendileri için hayırlı olacağına inanan ahâli, bu meselenin hallini Ârif Hikmet Beyefendi'den ricâ etmişlerdir. O da, ihtilâfların, talimattaki temettu lafzının ne demek olduğunun, lâyikiyle anlaşılammış olmasından kaynaklandığını belirterek, meseleyi İstanbul'a arzetmiştir.

Meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliyye ise, emlâk tahririnden murâdın, herkesin kazancının bilinip, senevî ödemeleri gereken vergi bahsinde, ahâli ve reâyâ eşit tutularak, tâdil ve tesviye şartına riâyetle, hâl ve temettuuna göre tevzi ve taksiminden ibâret olduğunu, öyle herkesin evlerinde kullandıkları bakır ve sair eşyanın tahririnin gerekmeyp, fakat tahrir sırasında kazancın noksan haber verilmemesini ve icab eden senelik verginin temettua göre tarh ile, hiç kimseye gadr olunmamasını belirtmiştir. Hatta tahrirde bazı kimselerin, çiftlik, han, dükkân gibi kiraya verecek ve kendisine menfaat hasıl edecek bir şeyi yoksa, bunların durumlarının etraftan tahkik ile, usûlüne riâyet olunmasının icap ettiğini, emlâk ve hâne sâhibi bâzı memleket ahâlisinin, gayrimenkullerine nispeten kazançları az, bâzılarının çok olduğundan, bunlardan talep edilen şeyin, emlâke nazaran olmadığını ve birbirlerine dâvâcı tutularak icrasına bakılmasını istemiştir. Diğer taraftan, bu husus, muhassıllara verilen talimatın dördüncü bendinde açık ola-

rak belirtilmişse de, tahrir maddesinde bir karışıklık olmaması için, yine muhassıllara yazılacak emirnamelerde tekrar belirtilmesine, karar vermiştir⁹⁵.

2) Belde Umûrunun Tefriki Meselesi

Ârif Hikmet Beyefendi, Edirne'ye gidinceye kadar uğradığı mahallerde, mahkemelere âit meselesi olanların tamamının, meclislere giderek işlerini orada gördürdüklerini, bu durumun, hem meclislerin asıl bakmaları gereken mühim meselelerin ertelenmesine, hem de mahkemelerin hâsılâtının azalmasına sebep olduğunu görmüştür. Hattâ bâzı mahallerde *Bundan sonra muhâkemede mesâlih rûyet olunacak değildir, cümlesi meclislerde görülecektir*, denildiğine şâhit olmuştur. Bu durum karşısında Ârif Hikmet Beyefendi, mecliste ve mahkemede görülecek meselelerin başka başka olduğunu ilân etmişse de, ileride varılacak mahallerin icap eden yerlerinde, bu şekilde davranmanın mümkün olup olamayacağını ve ayrıca, mahkemelerde alınan resimlerin birbirine uymayıp, kimi ikişer ve kimi dörder para almakta olduklarından, bunlardan hangisinin muvâfık olduğunu sormaktadır.

Bütün şer'î hususların ve vilâyete âit işlerin meclislerde görülmesinin, işlerin çoğalmasına ve asıl bakılması gereken meselelerin tâtiline sebep olduğunu ve bu durumun ortadan kaldırılması için, meclislere birer emir-nâme gönderileceğini belirten Meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliyye, mahkeme resmi adıyla ikişer ve dörder para alınmasının nizâma aykırı olduğunu, bu husustaki tâlimatın ikinci bendinden anlaşılacağı gibi, kuruştan birer para ve diğer konularda verilecek hüccet ve şer'î senetlerden de, bir mütedil miktarın alınmasının lâzım geleceğini ve bu hususların, hâkimlere yazılacak tenbihnâmelerde açıkça belirtilmesini kararlaştırmıştır⁹⁶.

3) Vücûhun Temsili Meselesi

Edirne'ye kadar olan kazâların ekserisinde ve belki tamamında reâyâ bulunduğundan, meclislerine, vücûh ve kocabaşılardan birer kişinin âzâ seçildiğini, fakat, vücûhtan bir âzânın, küçük kazâlar için kâfi ise de, bağlı oldukları muhassıllık merkezinden daha büyük ve dolayısıyla meseleleri de ona göre fazla olan bâzı mülhak kazâlar için kâfi gelmediğini ifâde eden Ârif Hikmet Beyefendi, vücûhun iki âzâ ile temsilinin ve zabtiye hiz-

⁹⁵ İMV, nr. 80, lef 2.

⁹⁶ İMV, nr. 80, lef 2.

metinde bulunanlar sekban takımından olurlar ise, meclise dâhil edilebilmelerinin mümkün olup olmadığını sormuştur.

Zabtiye memurlarının, devlet meselelerinde bilgisi olması bile, mâdem ki zabtiye işlerinin idâresinde yetkilidirler, onların da mecliste bulunmaları lüzûmuna hükmeden Meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliyye, tâlimata aykırılığına rağmen, böyle büyük mülhak kazâlarda, Ârif Hikmet Beyefendi'nin cevaz göstereceği bir adama şâyîâsızca ruhsat verilerek, âzâ sıfatıyla meclise idhâline müsaade etmiştir.

Sadâret ise, bu uygulama umûmî bir hal alacak olur ise, pek çok masrafı gerektireceğinden, ancak bir kaç mahal için özel olarak tatbik olunmasına, sekban takımı asıl zabtiye memuru demek olmayıp, muhassıllık merkezindeki zabtiye memurlarının adamları olduğundan, zâten binbaşılık ve kolağalığı rütbelerinden aşağı bulunan zabtiye memurlarının meclislere girmesinin icap etmediğine, ayrıca, mülhak kazâların küçük meclislerinde alınan kararlar, muhassıllık merkezindeki meclislerde görüşülmeden tatbik olunamayacağından ve bu sebeple oy çokluğu lâzım gelmediğinden, ileride birleştirilmesi düşünülen bu meclislerdeki âzâ adedinin artuşından sakınılmasına hükmetmiştir⁹⁷.

4) Reâyânın Temsili Meselesi

Muhassıllık merkezlerinde reâyâ bulunur ise, icâbına göre o mahallin meclisinde reâyâ tarafından, metropolid ve bir iki kocabaşının bulunması tâlimatta belirtilmiş fakat, fazlasına cevaz gösterilmemiştir⁹⁸. Bu sebeptendir ki, Edirne meclisinde üç milletten birer despot, karabaş ve hahambaşı bulunmaktadır. Fakat şehirde külliyetlice bulunan Rum milletine mensup bâzı söz sâhipleri ile, bâzı Ermeniler Ârif Hikmet Beyefendi'nin tarafına gelerek, mecliste kendi kocabaşlarının da bulunmasını istemişlerdir. Daha önce Bursa için, kocabaşların bir iki nefer fazla olabileceğine ve böyle büyük mahallerde, meclis erbâbının kocabaşlar ile berâber 17 nefere kadar çıkabileceğine cevaz gösterildiğini hatırlatan Ârif Hikmet Beyefendi, bu konu tâlimatnâmede yer almadığından, tereddüd hâsıl olduğunu ve ne şekilde irâde buyurulur ise, gerek Edirne'de ve gerekse ileriki mahallerde ona göre icrâsına başlanabilmesi için, alınacak karârın tarafına bildirilmesini istemiştir.

⁹⁷ *IMV*, nr, 80, lef 2.

⁹⁸ Zirâ, müfettişlere verilen tâlimatnâmede, Katolik metroplidleriyle, hahambaşı vekilinin âzâlığa tâyinleri hususı yer almamıştır (bk. *ID*, nr. 356).

Meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliyye, Katolik ve Yahudi milletleri de diğer milletler gibi Osmanlı Devleti'nin reâyâsından bulunduğundan, birer nefesinin meclise idhâline Bursa'da müsâade gösterildiğini belirttiikten sonra, böyle sancak merkezi olan mahallerde bu iki milletten fazlaca bulunur ise, onlardan birer kişinin meclis âzâsına ilâvesine cevaz gösterilebileceğine ve ileride bu şekilde bir talep meydana gelirse, müsâade edilmesinin münâsip olduğuna karar vermiştir.

Sadâret ise, metropolid, karabaş ve hahambaşılar, ancak reâyânın mezhep işlerine nezâret edeceklerinden ve bunların ekserisi başka mahallerden geldiklerinden, her milletten birer âzânın meclise girmesinin gerek-meyip, aralarında seçtikleri bir âzânın bulunmasının kâfi gelebileceğini tespit etmiştir⁹⁹.

5) Muhassılların Maiyyet Memurları Meselesi

Muhassılların ekserisi, memuriyetleri esnasında evlât, dâmâd ve kardeşlerini istihdâm ettiklerinden, bu uygulamanın, gerek Tanzimat'a ve gerek devlet idâresine aykırılığı hususunda şüphesi olduğunu belirten Ârif Hikmet Beyefendi, bu konuda kendisine bilgi verilmesini istemiştir. Ayrıca, bâzı muhassıllar, refâkatlerinde bulunan kâtipleri, evvelki mütesellimlik ve voyvodalık vakitlerinde istihdâm eyledikleri gibi, kendi hizmetkârları olarak gördüğünden ve böylece aralarında ihtilâf meydana geldiğinden, kâtiplerin, bâzı konularda mâlûmâtı olmadığı, bâzı mâlûmları olan şeylerin de hilâfını kaydetmek mecbûriyetinde kaldıklarını belirten Ârif Hikmet Beyefendi, bu hususta ne yapılmak gerektiğini sormuştur.

Muhassılların, kendilerine emniyet duyulan ve memuriyetlerinin sorumluluğu yine kendilerine âit kişiler olmalarından dolayı, itimadları bulunan akraba ve müteallikatını istihdâm etmelerinde bir mahzur olamayacağını belirten Meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliyye, buna rağmen bâzı muhassılların, refâkatlerinde bulunan kâtiplere *dûn muamele* ettiğini ve kâtiplerin ise, devlet tarafından memur buyurulmuş olduklarından, kendilerine o türlü muamele olunmasının ve muhassılların iyisine kötüsüne *vukufsuz* kalmalarının nizâma aykırı olduğunu belirterek, bu hususta tâlimata göre hareket edilmesi için, Mâliye Nezâreti'nden muhassıllara tenbihnâme yazılmasının gereğini kararlaştırmıştır.

⁹⁹ *İMV*, nr. 80, lef 2.

Sadâret ise, kâtipler hakkında bütün kazâların meclislerine hitâben ayrı ayrı mektuplar gönderildiğini, onların, evvelki mültezim kâtipleri gibi olmayıp, devlet tarafından vazifelendirilen müstakil memurlar olduğunu, kendilerinden edebâne ve müstakimâne hareketler beklenmesine mukabil, iyi kötü her bir hâle vukuflarının icap ettiği üzerinde durmuştur¹⁰⁰.

6) Zabtiye Askerine Ruhsat Verilmesi Meselesi

Kızanlık ve Çırpan'da bâzı redif neferâtının, bir kaç kişiyi katl ve bir kaçını yaraladıktan sonra, yol keserek şakavete başladıklarını ve yakalanmaları için zabtiye neferi gönderilmiş ise de, eşkiyânın silaha davranması hâlinde, misliyle mukabele olunmak lâzım geleceğini belirten Ârif Hikmet Beyefendi, bu hususta müsaade verilip verilmeyeceğini sormaktadır. Zirâ, nizâmiye askerine mahsus nizamnâmede münderic olan bu maddenin, zabtiye askeri hakkında da geçerli olup olmadığını bilmediklerinden, müsaade vermektan çekindiklerini, halbuki eşkiyânın bir ân önce tedibi gerektiğinden, bu hususta ne karar alınır ise, icap edenlere sarahaten bildirilmesini istemiştir.

Meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliyye, âniden bir fesad zuhûr ettiği veya bir yerde yol kesildiği haber alındığında, meclisce müzâkereye vakit olmaz ve tez elden üzerlerine varılmak gerekir ise, zabtiye memuru tarafından hem gereğinin icrâ olunup, durumun meclise bildirilmesini ve mazbatasının alınmasını tavsiye etmiştir.

İlk defa karşı taraf silah davranırsa, beri taraftan da karşılık vermek gerekeceğini belirten sadâret, ele geçirilenlere, muhakeme olunmaksızın cezâ verilmesini yasaklayan kanun hükmüne dikkat edilmesi şartıyla, kuvvet kullanmaya müsaade etmiştir¹⁰¹.

7) Taltifat Meselesi

Varna nâibi Emin Efendi ve müftisi Halil Efendi, büyük küçük herkesin kendilerinden hoşnud ve râzı olduğu kimselerdir. Hem gayret ve hizmetlerini teşvik, hem de taltif etmek maksadıyla, muhafız, muhassıl ve meclis âzâsı tarafından, Ârif Hikmet Beyefendi'ye bir mazbata verilmiş ve bunu, mühürleyerek İstanbul'a arzemesi niyâz olunmuştur. Varna'da kaldığı bir kaç gün zarfında, haklarında *hüs-n-i hal*lerinden başka bir şeye şâhit olamayan Ârif Hikmet Beyefendi, Emin Efendi için İstanbul ve Halil

¹⁰⁰ İMV, nr. 80, lef 2.

¹⁰¹ İMV, nr. 80, lef 2.

Efendi için de Edirne ruusu talebinde bulunarak, bu isteğin yerine gelmesi hâlinde, herkesin memnun kalacağını bildirmiş¹⁰² ve bu talep aynen kabul olunmuştur¹⁰³.

c) İstanbul'a Teklif Olunan Meseleler

Teftiş esnâsında karşılaştığı meseleleri mümkün mertebe halle çalışan Ârif Hikmet Beyefendi, ayrıca, gerek şahit olduğu ve gerekse arzına vesile olması kendisinden ricâ olunan hususları, İstanbul'a teklif etmiştir. Burada, tespit edebildiğimiz bir kaç hususa yer vermek istiyoruz.

1) Lüzûmsuz Meclisler Meselesi

Daha önce Ahyolu'ya mülhak bulunan Ruskasrı ve Süzebolu ile İslimiye mülhakatından Yanbolu, Kızılağaç ve bunların emsâli bazı mahaller, kazâ itibâr olunarak her birinde birer meclis tertip edilmişse de, aslında bu mahaller kasabasız olup, yalnız bir takım köylerden ibâret halledirler. Bu yüzden meclise ihtiyaçları olmadığı gibi, içlerinde, meclisin ne demek olduğunu bilecek kimse dahi bulunmamaktadır. Hâriçten birer şer'î hâkim, muhassıl ve zabtiye vekili gönderilerek, içlerinden iki çiftçiyi âzâ seçmek sûretiyle meclis tertip etmek beyhûdedir. Bunlara akça verilmekte ise de, vergi hususu kararlaştırılncaya kadar, işlerin halledilmesi için kalmalarının, fakat daha sonra, köyleri münâsip mahallere ilhâk ile meclislerin kaldırılmasının, tasarruf bakımından faydalı olacağı, Ârif Hikmet Beyefendi tarafından teklif olunmuştur¹⁰⁴.

2) Köylüye Sermâye Verilmesi Meselesi

Ârif Hikmet Beyefendi, geçtiği kasaba ve köylerin her birinin ziraî ve ticârî durumunu tahkik ederken, bâzısında arâzinin geniş nüfusun az, bâzısında da köylünün kudretinin olmayışı yüzünden, hayli münbit toprakların boş kaldığını görmüştür. Bu yerlerin imârı ve köylünün iş görebilecek hâle gelebilmesi için, talimatnâmenin altıncı maddesinde istenilen şekliyle, her birinin ne miktar akçaya muhtaç olduğu, aldıkları sermâyeyi sonra nasıl ve ne şekilde ödeyebilecekleri hususunda, vücûh ve ihtiyarlar ile müzâkerelerde bulunmuştur. Fakat, akça verileceklerin sağlam kefillere

¹⁰² *İD*, nr. 1059, lef 3.

¹⁰³ *İD*, nr. 1059.

¹⁰⁴ *İD*, nr. 1059, lef 5.

rabtu gerektiği halde, bu hususta bâzıları tereddüt gösterirken, bâzı yerlerde de, kefil tutulacak kimse bulunamamıştır.

Böylece, hem köylülerin refâhını temin, hem de o beldenin imârı için verilmesi düşünülen sermâyenin, kefâlet sebebiyle mümkün olamayacağını 12 Kasım 1840 tarihinde İstanbul'a arz eden Ârif Hikmet Beyefendi, buna mukabil köylülerin Tanzimat'tan ümitli olduklarını, icrâsı hâlinde çiftçi ve ekincilere kudret geleceği kanaatini taşıdıklarını ve memnuniyetlerini de:

— *Mürûr u ubûr edenlerden ve sâireden hiç bir gûna zahmetiniz ve rahatsızlığınız var mıdır?* şeklindeki sualine,

— *İş bu devr-i Sultan Abdülmedic-i hânîde kimin haddi vardır ki bizlere bîgayr-ı hakkın ezâ ve cefâ etsün, hamdullah cümleten âsûde-hâl ve müsterihü'l-bâlîz, cevâbını vererek ifâde ettiklerini, belirtmiştir*¹⁰⁵.

3) Köyler ve Yolları Meselesi

Ârif Hikmet Beyefendi Hezargrad'da iken, kendisini ziyârete gelen köylüler, köylerinin kazâ merkezine uzaklığından şikâyetçi olmuşlardır. Gerçekten de bâzı köylerin, hiç bir husûsiyeti olmadığı halde, bağlı buldukları kazâyâ on, buna mukabil diğer bir kazâyâ, iki üç saat mesâfede oldukları görülmüştür. Nitekim köylüler:

— *Bizim karyelerimiz ile Hezargrad beyinde altı ve Cuma kasabasıyla bir saat mesâfe olup ve dâimâ bizler Cuma ahâlisiyle me'lûf ve bağ ve tarlalarımız tarlalarıyla mahlût olduğundan, mesâlihimiz vuku'unda Hezargrad'a gitmek gayet meşakkatli oluyor. Bizim Cuma'ya ilhak olunmamızı ricâ ederiz, diyerek, bir arzuhâl takdim etmişlerdir. Ârif Hikmet Beyefendi de, bu taleplerini İstanbul'a bildireceğini belirterek:*

— *İstî zan ederiz, sonra haberi gelir, şeklinde cevap vermiştir.*

Ârif Hikmet Beyefendi'nin bu hususta teklif ettiği diğer bir konu da, köylerin yakınındaki tarla ve mezraalarla ilgilidir. Zirâ, bir çok köylerin yakındaki tarla ve mezraalara başkaları, o köylerin ahâlisi de başka tarla ve mezraalara sâhip olduklarından, bu durum, hem köylülerin meşakkat çekmelerine, hem de zaman kaybına sebep olmaktadır. Teklife göre, köylerin yakınındaki toprakların, sahiplerinin rızâsı alınarak o köy ahâlisine, onlara da, uzaktaki arâzilerin bedel olarak verilmesi, her bakımdan faydalar sağlayacaktır.

¹⁰⁵ *ID*, nr. 1059, lef 6.

Ayrıca bir çok yollar, ilgisizlikten dolayı bozulduğu ve çukurlar meydana geldiği için, gelip geçenlerin meşakkatine sebep olmaktadır. Bu husus muhassıllar tarafından meclislere aksettirilse, her bir mahal için, âzami 40 - 50, nihâyet 100 kuruşa halledilebilecektir.

Son olarak, yolların birbirinden ayrıldığı yerlerde birer taş dikilerek, ne tarafa gidileceğini belirtmek için, o taşların üzerine isimlerinin yazılmasının lâzım geldiği teklif olunmaktadır¹⁰⁶.

4) Tâşirât Meselesi

İstanbul'a teklif olunan meselelerden biri de, Edirne vücûhundan Ahmed Rüşdi'nin belirttiği oşür meselesi ile ilgilidir. Ârif Hikmet Beyefendi'nin tahrirâtıyla birlikte İstanbul'a gönderilen bu teklife göre, tâşirât maddesinde iki husus hâtırâ gelmektedir. Bunlardan birincisi, eskiden olduğu gibi, her türlü döğülen buğday ve sairenin alınması, diğeri, tarlada biçilmiş demetin alınıp, her köyde *beylik* adıyla bir harman açarak, samanı karşılığında ahâliye döğdürüp, elde edilen hubûbâtını anbara koymaktır.

Fakat Ahmed Rüşdi, birincisinin uzun uzadıya bir iş olup, hem masrafının çok, hem de telefâtının fazla, ikincisinde ise, işin az vakitte arkası alınacağından, masrafının da az olacağını, bu durumda köylülerin işlerinin biraz geri kalması muhtemel ise de, borçlarını önceden ödeyip kendi işleriyle meşgul olmalarının ve *ketm ü ihfâ* töhmetlerinden kurtulmalarının, o gecikmeyi telâfi edeceğini de belirtmektedir¹⁰⁷.

5) Eskicuma Nâibi Meselesi

Ârif Hikmet Beyefendi'ye mürâcaatta bulunan Eskicuma ahâlisi, nâib vekili Mehmed Emin Ârif Efendi'den şikâyet ederek, azlini istemişlerdir. Şumnu meclisi de nâib vekilinin aleyhinde şehâdette bulununca, kendisinin, Osmanpazarı nâibi ile becâyışı kararlaştırılmıştır. Fakat Mehmed Emin Ârif Efendi'yi tanıyan Osmanpazarı ahâlisi, daha erken davranarak, böyle bir değişikliği kabûl etmeyeceklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Eskicuma nâib vekilinin azli, 22 Ağustos 1840 tarihinde, Ârif Hikmet Beyefendi tarafından İstanbul'a teklif olunmuştur¹⁰⁸.

¹⁰⁶ İD, nr. 1059, lef 5.

¹⁰⁷ İMV, nr. 80, lef 5.

¹⁰⁸ Rumeli Teftiş Defteri, vr. 3/b.

VI) Rumeli'de Tanzimat Meclisleri¹⁰⁹

Ârif Hikmet Beyefendi, teftiş esnâsında tespit ettiği meclislerin bir kısmını, mensuplarının vazife, isim ve maaşları ile birlikte, bâzılarını ise, ancak müdâhil oldukları bir meseleden dolayı zikretmektedir. Burada, meclislerle ilgili olarak tespit edebildiğimiz isimlerin tamâmını, vesikalardaki teferrüat nispetinde vermek istiyoruz. Fakat daha önce, mensuplarının ehliyet ve aralarındaki ülfetten dolayı, takdire şâyân bir meclis mâhiyetinde anlattığı Varna meclisi hakkında kanâatini, tavsifindeki zenginliği aksettirebilmek maksadıyla, aynen belirtmek istiyoruz:

[Varna'da] tesviye-i ba'zı levâzım-ı zarûriyye hasebiyle beş on gün ikamet-i daiyyânemiz esnâsında, me'mûrîn bendelerinin cümlesiyle hüsn-i âmizîş ü ülfet ve ahvâl-i zâhire vü bâtınalarına dikkat olunup, cümlesi ehl ü erbâb ve sâhib-i gayret ü hamiyet olarak meşhûdumuz olmak ve yekdiğerlerinden hoşnûd u râzî, cümlesi her bir husûsda bi'l-ittifak sa'y ü dikkat etmekte ve a'zâları gayet ehl-i ırz u sâlih kimesneler bulunmuş ve husûsan, umûr-ı zabtiyye ve muhâfazaya me'mûr ferikan-ı kirâmdan Ziya Paşa bendeleri zâtında rızâ-cûy u edîb ve gayûr ve nâmusunu vikayeye gayet mukaddem ve mecbûr olup, muhassıl dergâh-ı âlî kapucubaşlarından Abdülhad Ağa dahi, hayli umûrda bulunarak pişmiş ve mesâlih-i me'mûresinde mukaddem ve ibrâz-ı sadâkate hâhiş-kâr bir bendeleri bulunmuş olarak, nâib efendi ve müfti efendi bendelerinin dahi ikisi de ehliyetli ve halûk u mûmtezic ve ale'l-husûs nâib efendinin inşâ ve rabt-ı kelâma iktidâr olup, sâir vuku'-yafte olan husûsâtta dahi tekâsülü olmadığından, kendüye cümlelerin ziyâde mahabbetini mûcib olmuş ve Şumnu gibi, bu meclisin dahi kâtipleri zâifce ise de, meclis me'mûrlarıyla uyuşup imtizâc eylemiş ve nâib efendi bendeleriyle cebr-i noksân olup, umûr-ı lâzîmeleri cümlesi mihver-i lâyıkında, bilâ-kusûr tanzîm ve rûyet olunmaktadır¹¹⁰.

1) Ağustos Meclisi;¹¹¹

Derviş Ağa, 200 kuruş

Dimitri, 150 kuruş

¹⁰⁹ Memleket Meclisleri veya Muhassıllık Meclisleri olarak da adlandırılan bu meclislerin, Tanzimat Fermanı'nın tatbiki ile birlikte meydana gelmeleri münâsebetiyle, Tanzimat Meclisleri şeklindeki tesmiyesini tercih ettik. Muhassıllık merkezlerinde 13, mülhâk mahallerinde ise 5 kişiden meydana gelen bu meclisler hakkında daha fazla bilgi için bk. Reşat Kaynar, *Aynı eser*, s. 254-257; Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, XXVIII/109-112 (1964), 625-627; İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985, s. 33-35.

¹¹⁰ *ID*, nr. 1059, lef 5.

¹¹¹ *CD*, nr. 6965.

- 2) Âhiçelebi Meclisi ¹¹²
 Muhassıl Vekili : Salih Ağa, 1.000 kuruş
 Abdullah Efendi, 300 kuruş
 Kosti Efendi, 200 kuruş
- 3) Babadağı Meclisi ¹¹³
 Muhassıl : Kapucubaşı Hüseyin Ağa
 Hâkim : Elhac Süleyman Şükrü Efendi
 Zabtiyye : Miralay Hüseyin
 Nüfus Nâzırı : Halil Mehmed
 Sandık Emîni : Esseyyid Hasan
 Emvâl Kâtibi : Esseyyid Ömer Tahir
 Âzâ : Esseyyid Hüseyin
 Âzâ : İbrahim
- 4) Balçık Meclisi ¹¹⁴
 Muhassıl Vekili : Ahmed Ağa, 800 kuruş
 Nâib Vekili : Elhac Hüseyin Efendi
 Âzâ : Sarrâcî Ahmed Ağa, 250 kuruş
 Âzâ : Süleyman Ağa, 250 kuruş
- 5) Berkofca Meclisi ¹¹⁵
 Muhassıl Vekili : İhtimanlı Ahmed Ağa : 1.000 kuruş
 Nâib : Müderris Mustafa Efendi, 1.000 kuruş
 Zabtiyye : Yüzbaşı, Vidinli Hüseyin Ağa, 600 kuruş
 Âzâ : Koşanalı Halil Ağa, 250 kuruş
 Çorbacı : İlikov, 200 kuruş
- 6) Braveşne Meclisi ¹¹⁶
 Muhassıl Vekili : Mestan Bey, 750 kuruş
 Sandık Emîni : Abdülkerim Ağa, 500 kuruş
 Kocabaşı : Dimitri, 250 kuruş
- 7) Cuma-i atik Meclisi ¹¹⁷
 Muhassıl Vekili : İbiş Ağa, 750 kuruş
 Sandık Emîni : Hacı Mehmed Ağa, 350 kuruş
 Kocabaşı : Markov, 200 kuruş

¹¹² CD, nr. 6975.

¹¹³ ID, nr. 1059, lef 11.

¹¹⁴ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 8/a; CD, nr. 6975.

¹¹⁵ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 47/a; CD, nr. 4893.

¹¹⁶ CD, nr. 6975.

¹¹⁷ CD, nr. 6975.

- 8) Çiğlayık ve Sarışaban Meclisi ¹¹⁸
 Muhassıl Vekili : Zekeriya Ağa, 500 kuruş
 Sandık Emini : Ahmed Ağa, 400 kuruş
 Osman Ağa, 400 kuruş
- 9) Çırpan Meclisi ¹¹⁹
 Muhassıl Vekili : Elhac Mehmed Ağa
 Nâib Vekili : Mustafa Arif Efendi
 Zabtiye Vekili : Ahmed Ağa
 Âzâ : Mehmed Emin Efendi
 Kocabaşı : Volkov
- 10) Drama Meclisi ¹²⁰
 Mustafa Mestan Bey, 600 kuruş
 Elhac Halil Ağa, 450 kuruş
 Elhac Ahmed Efendi, 450 kuruş
 Sandık Emini : Ali Ağa, 500 kuruş
 Kocabaşı : Apostol, 250 kuruş
 Kocabaşı : Anastas, 250 kuruş
- 11) Firecik Meclisi ¹²¹
 Müftü : Elhac Hüseyin Efendi, 650 kuruş
 Sandık Emini : Elhac Mustafa Ağa, 400 kuruş
 Defter Nâzırı : Mehmed Ağa, 350 kuruş
 Vücûhdan İbrahim Ağa, 400 kuruş
 Ömer Ağa, 150 kuruş
 Kocabaşı : Linberfaki
- 12) Gümülcine Meclisi ¹²²
 Defter Nâzırı : Mustafa Nâmık Efendi, 750 kuruş
 Sandık Emini : İbrahim Ağa, 500 kuruş
 Hasan Efendi, 400 kuruş
 Kocabaşı : Dimitri, 400 kuruş
 Kocabaşı : Mesko, 300 kuruş

¹¹⁸ CD, nr. 6975.

¹¹⁹ CD, nr. 17412.

¹²⁰ CD, nr. 6975.

¹²¹ CD, nr. 4290.

¹²² CD, nr. 6975.

- 13) Hacıoğlupazarcığı Meclisi ¹²³
 Muhassıl Vekili : Osman Ağa, 1.000 kuruş
 Nâib : İbrahim Efendi
 Müfti : Ahmed Efendi, 400 kuruş
 Zebtiyye Vekili : Halil Ağa
 Kocabaşı : Ermeni Çorbacı İstefan, 200 kuruş
- 14) Hezargrad Meclisi ¹²⁴
 Muhassıl Vekili : Yusuf Ağa, 800 kuruş
 Vücûhdan Selim Efendi, 300 kuruş
 Kocabaşı Vekili : Daskal, 150 kuruş
- 15) Hırsova Meclisi ¹²⁵
 Muhassıl Vekili : Salih Ağa, 500 kuruş
 Ahmed Şükrü Ağa, 200 kuruş
 Hüseyin Efendi, 200 kuruş
- 16) Strumiça Meclisi ¹²⁶
 Muhassıl Vekili : Mehmed Bey, 750 kuruş
 Sandık Emini : Mehmed Bey, 150 kuruş
 Kocabaşı : Yorgi, 50 kuruş
- 17) İbsala Meclisi ¹²⁷
 Muhassıl Vekili : Ahmed Ağa, 700 kuruş
 Hacı Mehmed Ağa, 200 kuruş
 Kocabaşı : Yozan, 200 kuruş
- 18) İnoz Meclisi ¹²⁸
 Muhassıl Vekili : Hasib Efendi, 750 kuruş
 Ahmed Hilmi Efendi, 200 kuruş
 Kocabaşı : Balkov, 200 kuruş
- 19) İsakcı Meclisi ¹²⁹
 Muhassıl Vekili : Hafız Selim Efendi, 500 kuruş
 Ali Ağa, 200 kuruş
 Kocabaşı : Yani, 100 kuruş

¹²³ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 7/a; CD, nr. 6975.

¹²⁴ CD, nr. 6975.

¹²⁵ CD, nr. 6975.

¹²⁶ CD, nr. 6975.

¹²⁷ CD, nr. 4290.

¹²⁸ CD, nr. 4290.

¹²⁹ CD, nr. 6975.

20) Karaferye Meclisi¹³⁰

Müfti Efendi	: 600 kuruş
Sandık Emini	: Mehmed Dâniş Ağa, 500 kuruş
Mustafa Edib Efendi,	400 kuruş
Salih Bey,	350 kuruş
Yusuf Ağazâde Agop Ağa,	350 kuruş
Kocabaşı	: Anastas, 150 kuruş
Kocabaşı	: Nikola, 150 kuruş

21) Kavala ve Birgivi Meclisi¹³¹

Muhassıl Vekili	: Elhac Osman Ağa, 500 kuruş
Sandık Emini	: Elhac Halil Efendi, 400 kuruş
Elhac Hasan Ağa,	400 kuruş
Kocabaşı	: Nikola, 250 kuruş

22) Kızanlık Meclisi¹³²

Muhassıl Vekili	: Tayyar Efendi
Nâib Vekili	: Mehmed Şükrü Efendi
Zabtiyye Vekili	: Hüseyin Bey
Âzâ	: Tahir Bey
Kocabaşı	: Ostoyanço

23) Köstence Meclisi¹³³

Muhassıl Vekili	: Mahmud Ağa, 500 kuruş
Nâib	: Abdullah Efendi
Âzâ	: Elhac Emin Ağa, 200 kuruş
Âzâ	: Mustafa Efendi, 200 kuruş

24) Lofca Meclisi¹³⁴

Muhassıl Vekili	: Hacı Mehmed Ağa
Nâib	: Müderris Mehmed Ağa
Müfti	: Halil Efendi
Sandık Emini	: Hacı Yusuf Ağa
Çorbacı	: Hacı Saçev

¹³⁰ CD, nr. 6975.¹³¹ CD, nr. 6975.¹³² CD, nr. 17412.¹³³ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 11/a; CD, nr. 6975.¹³⁴ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 31/a.

- 25) Lom Meclisi¹³⁵
 Muhassıl Vekili : Hacı Mehmed Ağa, 750 kuruş
 Nâib : Sadık Mehmed Efendi, 500 kuruş
 Zabtiyye Vekili : Hacı Yusuf Ağa, 250 kuruş
 Nüfus Nâzırı : Molla Mustafa, 300 kuruş
 Sandık Emini : Süleyman Efendi, 200 kuruş
 Kır Kâtibi : Molla Süleyman, 200 kuruş
 Âzâ : Molla Halil, 250 kuruş
 Çorbacı : Nikola, 250 kuruş
- 26) Maçın Meclisi¹³⁶
 Muhassıl Vekili : Mehmed Said Ağa, 750 kuruş
 Hacı Ali Ağa, 200 kuruş
 Kocabaşı : Aleksi, 100 kuruş
- 27) Megri Meclisi¹³⁷
 Muhassıl Vekili : Hacı İbrahim Efendi, 650 kuruş
 Seyyid Ömer Ağa, 200 kuruş
 Kocabaşı : İstovraki, 100 kuruş
- 28) Menlik Meclisi¹³⁸
 Müfti Vekili : Osman Efendi, 100 kuruş
 Defter Nâzırı : Mehmed Ağa, 150 kuruş
 Sandık Emini : İbrahim Ağa, 400 kuruş
 Osman Bey, 150 kuruş
 İzzet Bey, 150 kuruş
 Kostantin, 100 kuruş
 Stoyov, 50 kuruş
- 29) Minkalye Meclisi¹³⁹
 Muhassıl Vekili : Elhac İsmail Ağa, 700 kuruş
 Nâib : Hafız İsmail Efendi
 Zabtiyye Vekili : Ali Bayrakdar
 Âzâ : Hacı Murteza Ağa, 200 kuruş
 Âzâ : Said Efendi, 200 kuruş

¹³⁵ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 40/a.

¹³⁶ *CD*, nr. 6975.

¹³⁷ *CD*, nr. 4290.

¹³⁸ *CD*, nr. 6975.

¹³⁹ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 10/a; *CD*, nr. 6975.

30) Niğbolu Meclisi ¹⁴⁰

Muhassıl	: Dergâh Kapucubaşlarından esbak Surre Emîni Süleyman Ağa, 10.000 kuruş
Nâib	: İslambolî Ali Sırrı Efendi, 2.500 kuruş
Müfti	: Ehl-i beldeden Elhac Esseyyid Hafız Abdullah Efendi, 750 kuruş
Emlâk Kâtibi	: Osman Efendi, 1.500 kuruş
Emvâl Kâtibi	: Hurşid Nasuhi Efendi, 2.500 kuruş
Sandık Emîni	: Elhac Raşid Ağa, 600 kuruş
Zabtiyye	: Mansure Binbaşısı Salih Ağa, 2.500 kuruş
Zabtiyye	: Topçu Binbaşısı Mustafa Ağa, 800 kuruş
Âzâ	: Müderris Hüseyin Hakkı Efendi, 500 kuruş
Âzâ	: Elhac İsmail Ağa, 400 kuruş
Âzâ	: Ağuşi Mehmed Ağa, 500 kuruş
Âzâ	: Bulgar Hacı Petraki, 150 kuruş
Bulgar Çorbacı	: Simyon, 150 kuruş

31) Niş Meclisi ¹⁴¹

Muhassıl Vekili	: Emin Bey, 3.000 kuruş
Hâkim	: Halil Feyzi Efendi, 2.000 kuruş
Müfti	: Zeynelâbidin Efendi, 400 kuruş
Sandık Emîni	: Mehmed Emin Bey, 500 kuruş
Meclis Kâtibi	: Elhac Ferhad Efendi, 600 kuruş
Defter Nâzırı	: Elhac İsmail Bey, 400 kuruş
Kocabaşı	: Açeşkan, 300 kuruş
Kocabaşı	: Stonkov, 200 kuruş
Gümrük Emîni	: Yusuf Ağa, 400 kuruş
Jurnal Kâtibi	: İsmail Efendi, 200 kuruş
Kâtib Muavini	: Mehmed Efendi, 300 kuruş
Nüfus Mukayyidi	: 200 kuruş

32) Osmanpazarı Meclisi ¹⁴²

Muhassıl Vekili	: Hasan Ağa, 750 kuruş
Sandık Emîni	: Hacı Ahmed Ağa, 350 kuruş
Çorbacı	: Sazetran, 200 kuruş

¹⁴⁰ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 32/a.¹⁴¹ *CD*, nr. 13737.¹⁴² *CD*, nr. 6975.

33) Petriç Meclisi¹⁴³

Muhassıl Vekili	: Mehmed Bey, 750 kuruş
Sandık Emmini	: Osman, 150 kuruş
Kocabaşı	: Bafet, 100 kuruş

34) Plevne Meclisi¹⁴⁴

Muhassıl	: Kapucubaşı Osman Bey
Nâib	: Şumnulu Ahmed Naim Efendi
Müfti	: Ehl-i beldeden Osman Efendi
Zabtiyye	: Mansure Binbaşısı Sadullah Ağa
Emvâl Kâtibi	: Mehmed Selim Efendi
Emlâk Kâtibi	: İbrahim Edhem Efendi
Nüfus Nâzırı	: Elhac Mehmed Efendi
Sandık Emmini	: Salih
Âzâ	: Kapucubaşı Osman Bey
Âzâ	: Karapehlivanzâde Elhac Ahmed Ağa
Âzâ	: Elhac Mehmed Ağa
Çorbacı	: Vilad veled-i Nikov
Çorbacı	: Hacı Tudor veled-i Refko

35) Pravadi Meclisi¹⁴⁵

Muhassıl Vekili	: Âyân Ömer Ağazâde Hüseyin Bey
Nâib Vekili	: Numan Efendi
Zabtiyye Vekili	: Süleyman Ağa
Âzâ	: Hacı Süleyman Ağa
Âzâ	: Rüstem Ağa

36) Rahova Meclisi¹⁴⁶

Muhassıl Vekili	: Dergâh Kapucubaşlarından Genç Osman Ağa, 1.000 kuruş
Nâib	: İbrailli Elhac Osman Efendi, 500 kuruş
Sandık Emmini	: Molla Mustafa, 400 kuruş
Zabtiyye	: Yüzbaşı Osman Ağa, 242,5 kuruş
Bulgar Çorbacı	: Tana, 120 kuruş

¹⁴³ CD, nr. 6975.¹⁴⁴ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 32/a.¹⁴⁵ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 5/a.¹⁴⁶ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 37/a.

- 37) Ruscuk Meclisi¹⁴⁷
 Silistre Eyâlet Müşiri : Vâsıf Mehmed Paşa (Ruscuk'da mukim)
 Muhassıl : Ferik Hafız Paşa
 Müfti : Hâfız Osman Nuri Efendi, 500 kuruş
 Zabtiyye : Topçu Livası Birgivilî Mehmed Paşa
 Sandık Emîni : İmamzâde İbiş Ağa
 Nüfus Nâzırı : Hüseyin Efendi, 500 kuruş
 Âzâ : Uzunâbâdî Mühürdâr Ahmed Efendi, 400 kuruş
 Âzâ : Portakalcızâde Hacı Mehmed Ağa, 400 kuruş
 Kocabaşı : Delçev, 250 kuruş
- 38) Serez Meclisi¹⁴⁸
 Abdi Mecid Bey, 750 kuruş
 Mehmed Sami Bey, 650 kuruş
 Gümrükcü Hacı Mehmed Ağa, 500 kuruş
 Hacı Ahmed Ağa, 500 kuruş
 Kocabaşı : İstambal, 250 kuruş
 Kocabaşı : Kostantin, 250 kuruş
- 39) Servi Meclisi¹⁴⁹
 Muhassıl Vekili : Mehmed Ağa
 Nâib : Lomlu Şeyh Ali Efendi
 Müfti : Mehmed Sadık Efendi
 Sandık Emîni : Ali
 Çorbacı : Hacı Stoyan
- 40) Silivri Meclisi¹⁵⁰
 Kapucubaşı Atâ Bey, 500 kuruş
 Abdullah Ağa, 500 kuruş
 Müfti : Osman Efendi, 400 kuruş
 Sâlih Bey, 500 kuruş
 İlyas Ağa, 300 kuruş
 Kocabaşı : Zotri
 Kocabaşı : Antaş

¹⁴⁷ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 22/a; *CD*, nr. 6975.

¹⁴⁸ *CD*, nr. 6975.

¹⁴⁹ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 30/a.

¹⁵⁰ *CD*, nr. 4290.

- 41) Sofya Meclisi¹⁵¹
 Hasan Ağa, 500 kuruş
 Mehmed Bey, 500 kuruş
 Müfti : Mustafa Efendi, 250 kuruş
 Hasan Hamdi Efendi, 500 kuruş
 Halil Hulûsi Efendi, 400 kuruş
 Kocabaşı : Koço, 200 kuruş
 Kocabaşı : Nikolcev, 200 kuruş
- 42) Sultanyeri Meclisi¹⁵²
 Muhassıl Vekili : İbrahim Efendi, 800 kuruş
 Hâfız Mehmed Efendi, 300 kuruş
 Kocabaşı : Yayçev, 150 kuruş
- 43) Şumnu Meclisi¹⁵³
 Muhassıl : Ferik Mehmed Ârif Paşa
 Müfti : Süleyman Efendi, 500 kuruş
 Sandık Emîni : Hacı Mustafa Ağa, 500 kuruş
 Defter Nâzırı : İbrahim Efendi, 500 kuruş
 Elhac Hüseyin Hamdi Efendi, 400 kuruş
 Esseyid Hasan Efendi, 400 kuruş
 Kocabaşı : Stoyan, 350 kuruş
 Kocabaşı : Saçador, 350 kuruş
- 44) Şehirköyü Meclisi¹⁵⁴
 Muhassıl Vekili : Mehmed Ağazâde Mustafa Efendi, 1.000 kuruş
 Müfti : Şeyh Abdürrahim Efendi, 250 kuruş
 Kocabaşı : 200 kuruş
- 45) Tekfurdağı Meclisi¹⁵⁵
 Muhassıl : İbrahim Efendi, 500 kuruş
 Müfti : Hasan Efendi, 650 kuruş
 Zabtiyye : Ali Sıddık Efendi, 500 kuruş
 Emvâl Kâtibi : Ahmed Bey, 500 kuruş
 Emlâk Kâtibi : Ahmed Bey, 400 kuruş

¹⁵¹ CD, nr. 4893.

¹⁵² CD, nr. 6975.

¹⁵³ ID, nr. 1059, lef 5; CD, nr. 6975.

¹⁵⁴ CD, nr. 4893.

¹⁵⁵ CD, nr. 12226.

- Rum Kocabaşı : Limraki, 250 kuruş
 Ermeni Kocabaşı : Anatin, 250 kuruş
- 46) Temürhisarı Meclisi¹⁵⁶
 Muhassıl Vekili : Mehmed Garib Bey, 750 kuruş
 Ali Bey, 450 kuruş
 Kocabaşı : Stoyan, 250 kuruş
- 47) Tulca Meclisi¹⁵⁷
 Muhassıl Vekili : Kilili Hüseyin Efendi, 800 kuruş
 Müfti : Tatarköylü Mahmud Efendi
 Âzâ : Kilili Câmii imamı Hâfız Halil Efendi, 200 kuruş
 Rum Çorbacı : Yasef
- 48) Varna Meclisi¹⁵⁸
 Muhâfız, Zabtiyye ve Meclis Reisi: Ziya Mehmed Ali Paşa, 25.000 kuruş
 Muhassıl : Dergâh Kapucubaşılarında Abdülahad Ağa, 10.000 kuruş
 Şer'î Hâkim : Kadı Mehmed Emin Efendi, 2.500 kuruş
 Müfti : Halil Efendi, 550 kuruş
 Emlâk Kâtibi : Mehmed Ârif Efendi, 2.500 kuruş
 Emvâl Kâtibi : Hüseyin Hüsnü Efendi, 1.500 kuruş
 Sandık Emni : Hasan Ağa, 800 kuruş
 Âzâ : Hacı Hasanzâde Mustafa Ârif Ağa, 500 kuruş
 Âzâ : Tüccardan Abdülaziz Ağa, 450 kuruş
 Âzâ : Sipahi Mütেকaidi Halil Ağa, 450 kuruş
 Rum Çorbacı : Çorbacıoğlu Dimitri, 250 kuruş
 Ermeni Çorbacı : Nerkis, 250 kuruş
- 49) Yenice-i karasu Meclisi¹⁵⁹
 Muhassıl Vekili : Hüseyin Bey, 1.250 kuruş
 Yüncüzâde Ahmed Ağa, 400 kuruş
 Kocabaşı : Dimitri, 200 kuruş
- 50) Yenipazar Meclisi¹⁶⁰
 Muhassıl Vekili : Mustafa Ağa, 750 kuruş

¹⁵⁶ CD, nr. 6975.

¹⁵⁷ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 16/a; CD, nr. 6975.

¹⁵⁸ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 6/b; CD, nr. 6975.

¹⁵⁹ CD, nr. 6975.

¹⁶⁰ CD, nr. 6975.

Sandık Emîni : Selim Ağa, 350, kuruş
 Çorbacı : Yani, 200 kuruş

51) Yenişehir-i fener Meclisi ¹⁶¹

Ârif Ağa, 400 kuruş
 Dâniş Bey, 400 kuruş
 Halil Bey, 400 kuruş
 Hacı Mehmed Bey, 700 kuruş

52) Zagra-i atik Meclisi ¹⁶²

Muhassıl : Elhac Mesud Ağa
 Hâkim : Ali Reyhan Efendi
 Zabtiyye : Binbaşı Musa Bey
 Müfti : Ali Efendi
 Defter Nâzırı : Mehmed Kâmil Bey
 Sandık Emîni : Mehmed Tahir Bey
 Âzâ : Kadızâde Ahmed Ağa
 Âzâ : Memiş Ağa
 Kocabaşı : Naçov
 Kocabaşı : Dimitri

53) Zagra-i cedid Meclisi ¹⁶³

Muhassıl Vekili : Mehmed Emin Ağa
 Nâib Vekili : Elhac Mehmed Efendi
 Zabtiyye Vekili : Seyyid İbiş Ağa
 Âzâ : Hafız Musa Ağa
 Kocabaşı : Islof

54) Zihne Meclisi ¹⁶⁴

Muhassıl Vekili : Ali Rasim Efendi, 750 kuruş
 Sandık Emîni : Hüseyin Ağa, 500 kuruş
 Kocabaşı : Stonkov, 250 kuruş

55) Zıştovi Meclisi ¹⁶⁵

Muhassıl Vekili : Vücûh-ı beldeden Salim Ağa, 1.250 kuruş
 Hâkim : Vidinli İbrahim Efendizâde Mehmed Said

¹⁶¹ CD, nr. 4290.¹⁶² CD, nr. 17412.¹⁶³ CD, nr. 17412.¹⁶⁴ CD, nr. 6975.¹⁶⁵ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 26/a.

Müfti	: Elhac İbrahim Efendi
Sandık Emîni	: Elhac Hasan Ağa, 500 kuruş
Nüfus Nâzırı	: İsmail Ârif Efendi, 200 kuruş
Nüfus Mukayyidi	: Eşref Efendi, 200 kuruş
Bulgar Çorbacı	: Renkolcov, 200 kuruş
Jurnal Kâtibi	: 200 kuruş
Zabtiyye	: —

VII) Zirâat ve Ticârete Dâir Bâzı Mâlûmât

Ârif Hikmet Beyefendi, dolaştığı mahallerin zirâat ve ticâreti hakkında da mâlûmât toplamaya çalıştığından, bu hususta teftiş defterinde yer alan ve özellikle meyve, sebze ve hubûbâta dâir olan tespitlerini, faydalı olacağı kanaatiyle belirtmek istiyoruz.

*Vidin*¹⁶⁶ :

Hinta	Şair	Kokoroz
Yulaf	Darı	Burçak
Nohud	Böğrölce	Bakla
Çavdar	Akbuğday	Karadut
Dırakışeftali	Fındık	Ceviz
Badem	Şamduhu	Elma
Armut	Ayva	Erik
Vişne	Kiraz	Üzüm
Kızılıcık	Şeftali	Zerdali
Kayısı	Muşmula	Üvez
Dut	İncir	Nar
Kestane	Kavun	Karpuz
Hıyar	Asmakabağı	Kestanekabağı
Balkabağı	Delikabak	Sakızkabağı
Patlıcan	Karabamya	Bamya-i sultanî
Frenkpatlıcanı	Karaturp	Beyazturp
Şalgam	Pancar	Yerelması
Komyer	Çilek	Böğürtlen
Pırasa	Ebegümeçi	Ispanak
Semizot	Alabaş	Havuç
Marul	Salata	Pazı

¹⁶⁶ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 43/b.

*Lom*¹⁶⁷

Vodine	Kantartopu	Dölekkavunu
Moskovkavunu	Selimdevleği	Şeftalikavunu
Elma	Armut	Ayva
Şeftali	Zerdali	Vişne
Kiraz	Kızılcık	Fındık
İncir	Kavun	Karpuz
Sakızkabağı	Dolmakabağı	Barnya
Patlıcan	Lahana	Kestanekabağı
Pırasa	Duhan	Ispanak
Bakla	Fasulye	Buğday
Arpa	Darı	Kokoroz
Kablıca	Yulaf	Çavdar
Böğrölce	Nohud	Arnavudbuğdayı
Bal	Tuz	Süreççilik
Soğan		

*Niğbolu*¹⁶⁸

Hinta	Şair	Kokoroz
Darı	Kablıca	Çavdar
Yulaf	Nohud	Mercimek
Fasulye	Kiraz	Vişne
Vişnab	Elma	Armut
Ayva	Şeftali	Kayı
Zerdali	Erik	Badem
Ceviz	Unnab	Kestane
Üvez	Kızılcık	Fındık
Muşmula	İğde	Dut
Karadut	Kavun	Karpuz
Kabak	Patlıcan	Barnya
Meyankökü	Bal	İpek

*Hacıoğlu pazarcığı*¹⁶⁹

Kızılcıca	Darı	Mısır
Şair	Yulaf	Kablıca
Burçak	Böğrölce	Erik
Kavun	Karpuz	Bal
Fülüs		

¹⁶⁷ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 40/a.¹⁶⁸ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 33.¹⁶⁹ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 7/a.

<i>İstavirta</i> ¹⁷⁰ :	Buğday Darı	Arpa Karpuz	Mısır Bal
<i>Sofya</i> ¹⁷¹	Maline Pancar	Govline Çilek	Pidekabağı Suntra
<i>Şehirköyü</i> ¹⁷² :	Üzüm	Erik	Dokuma
<i>Ziştovi</i> ¹⁷³ :	Süreççilik	Tuz	Dokuma
<i>Berkofça</i> ¹⁷⁴ :	Süreççilik	Tuz	Dokuma
<i>Niğbolu</i> ¹⁷⁵ :	Üzüm Süreççilik	Kiraz Tuz	Vişne Yapağı
<i>Silistre</i> ¹⁷⁶ :	Hinta	Üzüm	
<i>Ruscuk</i> ¹⁷⁷ :	Üzüm		
<i>Pravadi</i> ¹⁷⁸ :	Bal		
<i>Balçık</i> ¹⁷⁹ :	Bal		
<i>Tulca</i> ¹⁸⁰ :	Karpuz		
<i>Lofca</i> ¹⁸¹ :			

¹⁷⁰ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 36/a.

¹⁷¹ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 53/a.

¹⁷² *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 48/a.

¹⁷³ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 26/a.

¹⁷⁴ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 47/a.

¹⁷⁵ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 33/a.

¹⁷⁶ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 21/b.

¹⁷⁷ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 40/a.

¹⁷⁸ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 5/a.

¹⁷⁹ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 8/a.

¹⁸⁰ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 16/a.

¹⁸¹ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 31/a.

	Dokuma	
<i>Rahova</i> ¹⁸² :	Yapağı	Bal
<i>Plevne</i> ¹⁸³ :	Üzüm	

VIII) Teftiş Tâlimatnâmesi

Tanzimat'ın teftişine dâir kalemeye alınan ve memuriyetleri esnâsında düstûr ittihaz etmeleri için, birer sûreti hem Ârif Hikmet Beyefendi'ye hem de Çerkeşî Mehmed Efendi'ye verilen tâlimatnâme, aynen şu şekildedir:

Evvelki madde: Efendi-i müşârünileyhümâ bî-minnet-i teâlâ Der-sa^â-det'den hareket ve muktezâ-yı me'mûriyyetleri üzre mevzu^â-ı meclîs olan kazâlara vuslatlarında, yedlerine verilen fermân-ı âliyi kırâat, akibinde hitâbiyye-i lîsâniyye ve hükûmet-i şer'iyye ve akliyye ve icâbât-ı nizâmiyye ile tanzimât-ı mülkiyyeden murâd-ı hazret-i pâdişâhî olan ma'mûriyyet-i mülkiyye ve menfaat-i umûmiyye niyyet-i nâfiyasını her bir mahallin icâb-ı hâl ve makamına göre tefhîm ve telkîn ve kulûb-ı ahâli ve tebeayî ez-hercihet tanzimât-ı müesseseden dolayı teşvik ve te'mîn eyleye.

İkinci madde: O makule meclis olan mahallerin, ber-vech-i muharrer umûr-ı mütenevvasına me'mûr zâtlar ile görüşüp ve tertîb olunan meclîslere gidüp ve a^â-zâlarını görüp tanzimât-ı hayriyyeye dâir usûl-i mütenevvia ve mevâdd-ı icrâiyyelerini, ya'ni murâd-ı devlet-i aliyye ne vechile i'ân olunmuşdur ve ahâli ve tebea ne sûretle anlamışdır ve intihâb-ı hakîki-ahâli hâsıl olmuş mudur ve mevâdd-ı vak^â-a hakk ü adl üzre söyleşilmekte midir, yoğise ba^â-zıların re'y-i hodu ve teferrüdü ile meclîslerde adem-i emniyyet ve şâibe-i arz ve noksâniyyet muâmelât-ı reddiyyesi var mıdır, yok mudur, elhasıl bu vâdilere dâir rûh-ı nizâm mesâbesinde mevâdd-ı esâsiyyeyi dikkat-i nazariyye ve hakikat-i yakiniyye ile anlayup ve icâbına göre bu maddeleri hafî ve celî teecessüs ve taharrî edüp ber-vech-i âtî âna göre iktizâsına mübâderet ede ve o makule meclis a^â-zâları intihâb ile tertîb olunmamış olduğu hâlde, iş bu meclis tertîbi hakkında müesses olan ta^â-lîmât usûlünce yeniden intihâb-ı ahâli ile tertîb ve tanzîmine dikkat eyleye.

¹⁸² *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 37/a.

¹⁸³ *Rumeli Teftiş Defteri*, vr. 32/a.

Üçüncü madde: Çünkü efendi-i müşârünileyhümânın sıfat-ı me'mûriyyeti hakk ü adâlet ve muvâzene-i hakkaniyyet ile olmak icâb-ı maslahatdan olmağla, tahkikat vak'asında emâre-i kizb ü mübâlağa ve i'tirâz-ı mahsûsaya dâir zanniyyâtı olduğu hâlde tefrîk ü tedkîk ve dâimâ me'mûriyyetce harekât ve iş'ârât ve icrââtı kemâl-i usûl-i ma'delet ve hakkaniyyete tevfiğ ve tatbîk olunmak, zâten indlerinde dahi mültezim görüldüğünden, vardığı mahallerde edeceği tahkikat mevki'-i sahihaya göre o makule me'mûriyyetin bir gûna hilâf-ı nizâm ve maksad-ı âlî harekât-ı nâ-makbûlesi vâki' olmuş ise, garazsızca keyfiyyeti derhâl Bâbiâli'ye inhâ ve işâret ve tanzîmât-ı hayriyye usûlüne tatbika riâyet eyleye.

Dördüncü madde: Beyâna hâcet değildir ki, cemî' zamânda bu makule nizâmât-ı mevzu'ânın devâm ü icrâsı, me'mûr olanların ikdâm ü ihtimâmılarına mevfük olduğundan ve bu dahi ittifâk-ı me'mûrîne menût ve merbût olacağı mevâdd-ı müsellemeden ve bunun hilâfında bulunanlar, mazarrât-ı umûmiyye-i mülkiyye ve belki madde-i tefrîka-i ümmet-faziha-i reddiyyesinde bulunmuş demek olacağından, şer'an ve kanûnen o makule bed-hâhânın def'ü ref'leri te'kîd ü teşyîd bünyân-ı nizâmiyyeden bulunduğundan, o misillü şer'îyye ve zabtiyye ve mâliyye me'mûrlarından beynlerinde nifak u şekak vuku'uyla madde-i matlûbe-i nizâmiyyenin adem-i icrâsına sebep olanlar ve husûsiyle cezâ kanûn-nâmesinin men' eylediği mevâdd-ı adîdeye mütecâsir bulunanlar ve lâ-siyemmâ madde-i tahribiyye-i mülk ü milletin en alt kaviyyesi olan ve şer'an ve aklen tecvîz olunmayan madde-i reddiyye-i zulm ü taaddî ve rüşvet misillü harekât-ı memnu'îyyeye cesâret edenler olduğu hâlde, her kim ise sahiha-i sarîhasıyla bilâ-ketm kemâl-i safvet ve hakkaniyyet üzere derhâl bu tarafa iş'âr eyleye ve bu makulelerden farazâ evlâdı dahi bulunsa kat'an sahâbet etmeyüp ve hukuk-ı nân ü ni'met-i saltanat-ı seniyye madde-i mefrûzasını gözedüp, hakikat üzere beyân ve ihtâr eyleye.

Beşinci madde: Efendi-i müşârünileyhümâ te'sîs-i nizâmât ve tahkik-i ahvâl ü keyfiyyât zımında, o makûle meclîs bulunan kazâlarda, iktizâsı vehile bir kaç gün ikamet ile tesviyye-i maslahata himmet eyleyeceği misillü, böyle me'mûrlarda kemâl-i nezâket ve adem-i kibr ü gaflet elzem ve kendülerince dahi mültezim olacağından ve devletlere göre hukûk-ı tebaiyyetde her kavm ve şahsı siyyân tutulması ve âna göre ihkâk-ı hakk olunması kavâid-i esâsiyye-i düveliyyeden bulunduğundan, bu cihetle ifâde-i hâl zımında bây ü gedâ ve müslim ve reâyâ yanlarına gelmeğe ve ifâde-i hâl eylemeğe me'zûn olduklarını, icâbına göre neşr ü iş'â'a eyleye ve esnâ-yı râhda mürûr edeceği kur'â ve kasabâtta tahkikat-ı ahvâl lâzimededen olmağla, kat'an gaflet olunmaya.

Altıncı madde: Bî-minnet-i teâlâ iş bu tanzimât-ı hayriyyenin gayet-i matlûbesi, ma'mûriyyet-i mülk ü millet kazıyye-i nâfiyası demek olacağından, yâver-i tevfiyat-ı samedâniyye ile, bundan böyle ez-her-cihet istirâhat-i tebea ve memleket ve refâh ü emniyyet ile istihsâl-i esbâb-ı ma'mûriyyetleri ne makûle şeylere, ya'ni her mahall ü mevâki'in mahsûlât-ı arâziyye ve ticâret-i mahsûsa ve sînâat-ı mu'tâdesine göre bu makûle esbâb-ı ma'mûriyyetin tevfir ü teksiri nasıl ikdâm ve ne vechile ikdâr ü sermâyeye mevkûf görünür ise, bu misillü mevâdd-ı nâfiaya dahi tahkik ve mazbata-yı mahsûsaya kayd ü tahrîr ile, bî-minnet-i teâlâ avdetlerinde takdîm ü ifâdeye bezl-i rûyet kılınır.

Yedinci madde: Tasmimât-ı seniyyeye göre, ilerüde memâlik-i mahrûsa-i şâhânenen müretteb olan emvâl-i vergünün her bir mahallin ma'mûriyyet-i hakikiyye ve tahammülât-ı sahihasına göre, tevzi'-i umûmî sûretiyle tahsîsi enseb ve ehven görüldüğünden, şimdiden, dolaşacakları mahallerin zirâat ve ticâret ve sînâat ve sair cihetlerle tahammüllerine göre vergülerinin zammı ve bazı tahammüllerinden ziyâde bulunan mahallerin tenzîli lâzım geleceğine nazaran, bu maddeleri dahi kendüsü muktezâ-yı dirâyeti ve meşhûd-ı tahkiki üzere lede'l-hâce âna göre tanzîm olunmak üzere ma'lûmat-ı vâkiasını zabt ve hıfz eyleyüp her bir kazânın sene-i sâbıkâ vergüleri dahi ne mikdâra bâliğ olmuş ise, mahallerinde başka başka tahkik ve istiknâh ederek keyfiyyetini mikdâr-ı sahihiyle mahallerinden pey-der-pey sür'at üzere bu tarafa iş'âr eyleye.

Sekizinci madde: Husûsât-ı vak'anın birinden şâyet iştibâh vuku'uyla ta'limât-ı seniyyeye tatbikinde dahi mugayeret-i ezhân cihetiyle ihtilâf bulunarak faysal verilmediği takdirde, ol madde meşihata etrâfiyla îzah ve tasrîh olunarak, meclîsce bi'l-müzâkere Dersaa'det'e mahtûmen arz ve istizân kılınır.

Dokuzuncu madde: Efendi-i müşârünileyhümânın masârıf-ı seferiyyelerine vâfi harc-ı râh ve maaş i'tâ ve tahsîs buyrulmuş olduğu eçlden, varacağı mahallerden gerek beytütet edecekleri hâne kirâsı ve gerek hayvanât ücreti ve me'kûlât masârıfı ve'l-hasıl bir sudan mâ'adâ cüz'î ve küllî her ne olur ise olsun kendü yedlerinden idâre ve tanzîm eylemesi lâzım geleceğinden, bu dakikalara kemâliyle dikkat ve bu vechile dahi tanzîmât-ı hayriyyenin âsâr-ı hasenesini fi'len irâe ve ibrâza himmet eyleye.

Hâtime: Bu makûle me'mûriyyet-i cesîmeye me'mûr olan zâtlara verilen ta'limât mahdûdü'l-müfâd olmayarak, bir azı dirâyet-i zâtiyye ve ma'lûmat-ı mevki'iyye ve bir azı dahi vuku'ât-ı hâliye ve âtiye göre gönderile-

cek vesâyâ-yı îcâbiyyeye havâle olunageldiğinden, bundan böyle mevâdd-ı îcâbiyye lüzûmuna göre iş'âr olunacağından, öylece hareket olunması lâzım geleceği ve efendi-i müşârünileyhümâ haysiyyât-ı zâtiyye ve kisbiyye ve ahlâk-ı marziyye ve ma'lûmât-ı usûl-i seniyye ile mevsuf olarak mevâdd-ı nizâmiyye ve ta'limât-ı aliyyenin hilâfî hareketde bulunmayacakları meczûmât-ı yakıniyyeden olup, bir gûna te'kidâta hâcet yoğise de hıfz-ı li'l-nizâm ba'zı mertebe ihtârâtın derci dahi tabi'at-ı maslahatdan olmağla, hudâ-negerde hilâf-ı nizâm hareket-i nâ-marziyye tahakkuk eder ise, kendü a'zâları kavî da'vâcı ya'ni Meclîs-i ahkâm-ı adliyye, aleyhinde olacakları bedihî olduğu misillü, bî-tevfikihi teâlâ me'mûl-i âli vechile hidemât-ı makbûleye muvaffak olarak, avdetlerinde hüsn-i mükâfât-ı seniyyeye mazhâr olacakları dahi, kayd-ı taahhüd ve ifâdeden âzâdedir.

B) RUMELİ TEFTİŞ DEFTERİ

Osmanpazarı, Şumnu, Pravadi, Varna, Hacıoğlupazarlığı, Balçık, Kovarna, Minkalye, Köstence, Burlak, Karamurad, İnhan, Babadağı, Tulca, İskaçı, Maçın, Dayekaryesi, Hırsova, Silistre, Ruscuk (1/b)¹⁸⁴.

OSMANPAZARI, mülhak Şumnu. Fî 13 Cümâdelâhir sene 56. Vu-sûl leyletü'l-selâse, saat 4. Salı gecesi saat dörtde, Cümâdelâhir'in on üçünde Osmanpazarı kasabası vsûl müyesser oldu. Tatar Hüseyin'in hazırladığı hâna nüzûl olundu. Kâmil Paşa bizden evvel gelmiş, sabah, Salı günü geldi. Bir mikdâr ülfet etdik, saat dörtde binüp Ruscuk tarafına gitti. Sonra vücûh geldi, hayli mahabbet olundu. Derbendin mâhiyye husûsu ve derbenden bahşış aldıkları ta'lim taşına gelmezden evvel, yolda bozulmuş mahallin tesviyyesi ve Fargan reâyâsının cizye husûsları ifâde olundu. Osmanpazarı'nın tahmînen senevî ihtisâbı 15.000 guruş.

Ziştovi karşusunda sayd-ı mâhî edenlere Eflâk cânibinden "Tuna'nın nısfı bizimidir" deyû, nısfı tecâvüz, mâni' olup, sayd etdirmezler imiş. Ma'hezâ kendüleri nısfı tecâvüz edüp, sayd ederler imiş. Ziştovi karşusunda ve bir mikdâr bâlâsında Mahzar Adası bir mikdâr bâlâ ve diğer Büyük Ada. Ziştovi karşusunda ve biri Dimitraki Adası, bu üç adanın beyninde sayd-ı mâhiye mâni' olurlar.

Yirmi beş senesi Şa'bân-ı şerîfinin galibâ dokuzunda, vire ile çıkmışlar. Sonra bir mikdâr mürûrunda, yirmi gün mikdârı sonra reâyâyı

¹⁸⁴ Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi, teftiş ettiği mahaller hakkında, mufassal mâlûmât vermesinin yanı sıra, bu güzergâha dâhil olan mahallerin isimlerini, toplu olarak da verebilmektedir.

sürmüş, beldeyi ihrâk etmişler. Sonra yine, iki sene sonra bir mikdâr İslâm cem^c edüp, sonra gelüp, bir gece sabaha karîb, Tuna incimâdında cümlesini esîr edüp, sonra karşudan bir kaç kız alup, mâ^cadâsını terk etmiş.

Hâkim, Mehmed Said Efendi, 800 gruş. Muhassıl vekili, Mehmed Şahin Ağa, 1.250 gruş. Müftî, Elhâc İbrahim Efendi, a^czâdan. Sandık emini, Elhâc Hasan Ağa, 500 guruş. Bulgar çorbacısı, Rankolçov, 200 guruş. Nüfus nâzırı, İsmail Ârif Efendi, 200 gruş, Nüfus mukayyidi, Eşref Efendi, 200 guruş. Curnal mukayyidi, 200 guruş. Zabtiyye.

Cevâmî^c-i Zîştovi:¹⁸⁵ Hacı Veli. At Pazarı. Hacı Ramazan, bilâ-minâre, bu dahi kadîmdir. Saat Câmî^c'i, câmî^c-i atîkdir. İhsânîyye, bu dahi kadîmdir, yüz senelik kadar. Câmî^c-i cedîd. Hacı Mahmud. Feyzî Ağa. İskele. Kadı, arsa-i hâliyedir. Sâlim Ağa, bilâ-minâre. Evliya Hoca. Çarşu Câmî^c'i, Seyl deresi arsasını mahv etmiş. Mesâcid: Hacı Abdullah. Yeni Mescid. Kıbtîyân Mescidi (2/a).

Ruscuk'dan. Dolab karyesi. Ruscuk'dan çıkup kibel-i magribde bir saat sonra, solda Dolab karyesi mürûr olundu. Tarîkden bir çar-yek ba^cid reâyâ karyesidir. Ruscuk'a bundan akreb Ortaçiftlik karyesinden mürûr olundu. Yine solda, reâyâdır, Ruscuk'a nısf saat. Bundan evvel, Ruscuk'a nısf saatden akalce Kule karyesi mürûr olundu. Reâyâ, yine solda. Hâric-i Ruscuk'da taşdan Lom köprüsü mürûr olundu. Yine bir saat mürûrunda, sağda tabya mürûr olundu. Tabya toprakdan, Moskov amelidir. On beş yirmi adım sonra bir tahta köprü mürûr olundu. Dört saat sonra Pergos'a geldik. Şiddet-i şitâ zulmet-i leyl münâsebetiyle, kılağozlar yolu şaşurup, bir saat tehhür etdik, dört saatde geldik. Pergos ise Ruscuk'a üç saatdir. Bir gece Hacı-oğlu Muhtar Ömer Ağa'nın evinde yatup, Salı gecesi, Salı günü saat yedide bindik. Kar yağmak üzere. Bu karye[ye] dört [saat] mesâfede vâki^c yine Ruscuk kurâsından Basın karyesine teveccüh olundu. Bir saat mürûrunda, Tuna kenârında Sivri-kaya nâm, beş adem kaddince bir taş kaya harâbesinden mürûr olundu ve Sivri-kaya etrâfında Ceneviz'den kalma, suyun kenârında bir kal^ca âsârı ve kara tarafından yine bir kal^ca âsârı var idi. Bu ikisinin arasından geçdik. Bu mahalde Derbend nâm

¹⁸⁵ Bu teftiş defterinde yer alan mimârî eserler ve özellikle de câmiler, Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından tespitte çalışılmışsa da, tamamından istifâde edilmemiştir. Bu konuda, yalnız Zîştovi'ye âit bir mukayese için bk. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Aurupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, İstanbul 1982, s. 139.

mahallin içinden geçüp, saat dokuz buçukda Basın'e geldik. Anda Hacı-oğlu İsmail'in odasına indik. Anda zuhru ve asrı edâ edüp, bahşış verüp, saat on buçukda bindik. Nevgrad'a nısf saat kala, Zıştovi kurâsından sağda Grosna harasından mürûr olundu. Ba^cdehu Yanıtra nehri kenârına gelindi. Donmuş ve lâkin hafif mahûf mahalli var. Köyden bir kaç kimesne gelmiş, onların delâletiyle, birer birer, âheste, selâmetle geçdik. Sonra bir mikdâr gidüp, gece saat birde Nevgrad'a geldik. Hayli dağınık karyedir, akarsuyu yokdur, Yatra nehr[inden] içerler. Minâreli câmi'i var. Basın sahrâsında büyük orduyu Rusyalu basup, küllî cenk olup, nihâyetsiz eşhas âhirü'l-emr, Koşanalı Halil Paşa ahsam üstü şehîd, ordu bozulmuş ve Koşanalıyı buraya defn etmişler, sonra üzerine taş dikmiş. Mezar köyün üstünde, Ruscuk tarafından mevcûddur (2/b).

ŞUMNU. Şerif Paşa Câmi'i, kubbeli ve kurşunlu, medresesi ve kütüb-hânesi vardır. Eski Câm'i, Nasuh Paşa'nındır ve medresesi vardır. Saat Câmi'i. Debbağ-hâne, Hacı Receb binâ etmişdir. Çarşu Câmi'i. Karaman-zâde Câm'i. Dümdâr Câmi'i. Meşikli Câmi'i, medresesi vardır. Murâdiye Câmi'i, sebep-i tesmiyyesi, herkes murâdiyla bir mikdâr nesne verüp bu câmi'i binâ etmişler, binâenaleyh böyle tesmiye olunmuş, sonra muhterik olup, câmi' ve medresesini, Ruscuk'da divân kâtibi Halim Efendi binâ eylemiş, tahmînen sene 1240. Şerif Ağa Câmi'i, kurbiyyetiyle olunup, bânîsi değildir. Sıçancık Câmi'i. Yanık Câmi'i. Çalık-oğlu Câmi'i. Veli Efendi (3/a).

Solak Sinan Mahallesi, der-Şumnu. Sükkânından Ali Çelebi ibn Yahya câmi' binâ eylemiş, der-Şumnu. Târihü'l-vakfiyye fi evâhir-i Zilkâ'de sene 1026.

Mehmed Emin Ârif Efendi Selânikli, Şumnu mülhâkı Hersekli Cum'a'da nâib vekîli idi. Ahâli kabâiyih isnâdıyla azlini taleb edüp, bu husûsda Şumnu meclîsi dahi şahâdet edüp, Osman-pazarı ile becâyiş olunacak idi. Anlar da mukaddem hâkim olup, anlar dahi ahvâlini bildiklerinden, kabûl etmeyüp, azli tarafımızdan sipâriş olundu. Fî 24 Cümâdelâhir sene 56.

Evkaf husûsunda bir zamm-ı icâret ve bu zamîme olmak üzere üç yüz gurus mâhiyye ile bir müdür Ali bin Mehmed ve yüz elli gurus mâhiyye maaş ile Ali bin Hüseyin kâtib olunmak istid'âsında bir mazbata tahrîr olundu. Tarafımızdan bilâ-temhîr, fî 23 Cümâdelâhir sene 56.

Şerif Halil Paşa Câmî'î vezâif ve masârıfı için mazbata tarafımızdan temhîr olundu. Fî 23 Cümâdelâhir sene 56. Mukaddem dahi mazbata takdîm olunmuş, fi 28 Rebiülâhir sene 56.

Hacı Ali Ağa-zâde ser-bevvâbîn-i dergâh-ı âlîden Mustafa Bey, Eski-cum'a a'yânı olup, bu târihe kadar bir senelik hesabından dolayı, hâric ez-defter musahhah yetmiş iki bin guruş istirdâdını ahâli Şumnu meclisinde istid'â ederek, âhirü'l-emr mîr-i mûmâileyh tarafından ahâli tarafına on bin guruş i'tâsıyla musâlaha oldular ve tarafımızdan mazbatası temhîr olundu, fi 23 Cümâdelâhir sene 56.

Muhassıl ve zabtiye pašalar ve me'mûrîn ve ketebe ve sâirenin bir aylık maaş ve mâhiyyeleri: 41.225 guruş, zabtiye kavvâslarının bir aylık mâhiyyeleri: 2.500 guruş, asâkir-i mürettebenin bir aylık maaş ve mâhiyyeleri ve ta'yinât-bahâ ve masârîfât-ı mütefferika ve yevmiyyeleri: 8.562 guruş, derbendât bekçilerinin bir aylık mâhiyyeleri: 810 guruş, yerlü topçularının bir aylık mâhiyyeleri: 8.200 guruş, yekûn: 61.297 guruş x 12 şehri = 735.564 guruş.

Sene-i sâbıkada âdî ve gayr-i âdî fıkrdan çıkmış olan emvâl-i mürettebe ve gayr-i mürettebenin bir senelik icmâli: 593.535 guruş 38 para.

İhtisâb hâsilâtı: Gurre-i Muharrem sene 56: 6.000 guruş, Safer: 10.033 guruş 15 para, Rebiülevvel: 11.825 guruş 27 para, Rebiülâhir: 17.894 guruş 23 para Cümâdelülâ: 9.146 guruş 18 para, yekûn: 54.900 guruş 3 para + 54.900 guruş 3 para = 109.800 guruş 6 para.

İhtisâb hâsilâtı: 109.800 guruş 6 para, Şumnu kazâsının ber-vech-i tahmîn bir senede kantar rûsûmâtı: 7.161 guruş 14 para, resm-i ispenç: 1.233 guruş 10 para, reâyânın cizye tahsilâtı: 97.821 guruş, kıbtiyânın cizye tahsilâtı: 37.043 guruş, yekûn: 253.058 guruş 30 para (3/b).

Göl. Kara-harman, karye-i Baba-dağı, denize bir saat. Değirmen. Palaz, karye-i Köstence, denize nisf saat. Göl, göl kendüden kaynar, bu göle Sud-gölü derler. Sud gölünde çok balık var imiş, Kazaklar gelüp sayd eder imiş. Köstence. Bu göle Köstence'den gider iken, Sud gölüne varmazdan bir küçük göldür. Laz mahallesi, karye-i Köstence, denize nisf saat. Açıce, mukaddem karye imiş, şimdi bir sapma var, denize bir çar-yek. Tekfur-gölü, karye-i Köstence, denize bir saat. Tuzla, Minkalye karyesi, denize nisf saat. Minkalye, limanı var ve divâr içinde imiş, şimdi harâb olmuş, sefineler andan havf eder. Yılanlı, denize bir çar-yek. Satılmış gölü, Minkalye'ye üç saat. Satılmış. Kartallı. Kartallı gölü. Garice. Fener. Şabla,

kanare de bir saat, fenere de bir saat. Kılıç-bey karyesi, bundan fener üç çar-yek. Kaya-bey karyesi. Sürtük karyesi, sagir kayıklara limanı var. Gülfere. Çerakman burnu. Kovarna. Balçık. Eğirme hatab iskelesi karyesi. Hacı-kov dağı, hatab bundan iner. Varna (4/a)¹⁸⁶.

PRAVADÎ. Mülhak-ı Varna. Yeni-pazar'dan Varna'ya azîmetde, bir gece muhassıl vekili A^cyân Ömer Ağa-zâde'nin hâlî konağından beytütet olundu ve kirâ bedeli, itba^cına kırk gurusu atıyve verildi. Vusûl, gece saat 3, leyletü'l-isneyn. Hürûc, saat-, yevmü'l-isneyn. Fî 26 Cümâdelâhir sene 1256.

Yeni-pazar'dan Pazar günü saat sekizde hurûc ve üç çar-yek saat mikdârı azîmetde Yunus karyesi pişgâhına vusûlde, bir cedîdce binâ meşhûd ve sual olundukda, cennet-mekân-ı merhûmun Varna'dan teşrîf-i hümâyûnları esnâsında, Necip Paşa merhûm, zât-ı hümâyûn içün.

Saat on buçuk esnâlarında Köşe nâm Yeni-pazar karyesine vusûl müyesser olup, yenice minâreli bir câmi^c müşâhede olundukda, hâricine nüzûl ve anda Hacı İzzet Efendi ile, sünnetleriyle edâ-yı asr olundu.

Pazar-ertesini gece saat bir sularında, Veyhit nam, Pravadi karyesine vusûl ve der-akab yatsı ve kapu pişgâhından edâ-yı magrib olundu. Bir depe altında, boğaz hâricindedir. İstîlada cümlesi dağılmış, sonra Ahmed Ağa nâm şahsın elinde çiftliği var, o kimse, dört beş ehl-i İslâm cem^c etmiş. Şimdi ânlar sâkindir. Mukaddemâ reâyâ imiş.

Cümle balcıların züamı bal çiçek olarak, asmadan nüzûl eder ve anı ancak mumu ezhârdan ahz eder. Hîn-i tahrîrde zuhûr eden kovanları: 16.003 aded.

Pravadi: Kible istikametindeki Aydos'a, Çenge üstünden 14 saat mesâfede, Gülefce üstünden Şumnu'ya 8 saat mesâfede, Yenipazar'a 5 saat mesâfede, Hacıoğlupazarcığı'na 10 saat mesâfede ve gün-doğrusundaki Varna'ya da 8 saat mesâfededir¹⁸⁷.

Memleket derûnundan, Yenipazar nehr-i sagîri mürûr eder. Sol cânibinde depede, Ceneviz zamânında kal^ca âsârı meşhûd olur. Çeşmeleri gümrâhdır, etrâfında bayırlardan çıkar. Tek bir hammâmı vardır. Bir çifte hammâm dahi var imiş, harâb olmuş.

¹⁸⁶ Bu paragrafın orijinal hâli için bk. 1 numaralı kliše.

¹⁸⁷ 2 numaralı kliše.

Nâib vekili, Nu^cman Efendi. Muhassal vekîli, Hüseyin Bey, A^cyan Ömer Ağazâde. A^czâdan, Hacı Süleyman Ağa. Süleyman Ağa, zabtiyye vekîli. A^czâdan, Rüstem Ağa.

Solak Câmiⁱ, harâb, minâresi mevcûd. Hammâm Câmiⁱ, harâb, minâresi bâkî. Çoban Câmiⁱ, ta^cmir olunmuş. Çarşu Câmiⁱ, ta^cmir olunmuş. Mahkeme Câmiⁱ, ta^cmir olunmuş. Sarı Hüseyin Ağa Câmiⁱ, ekber cevâmi^c idi, kubbesi kurşunlu idi, küffâr hedm edüp, bir mikdâr divân ve minâresi bâkî (5/a).

VARNA. Teşrîfiyye, aslı Kurd Ali Efendi Câmiⁱ'dir, istîlâda bi'l-külliyeye münhedîm olup arz-ı mahzar ile Sultan [Mahmud] zamânında binâ olunup kendüleri Varna'yı teşrîflerinde böyle tesmiyye buyurmuşlar. Hayriyye, Bedreddin Efendi Câmiⁱ'dir, istîlâda külliyyen münhedîm olup, Dilâver Paşa Varna muhâfızı iken, yeniden binâ etmişdir. Kal^a Câmiⁱ, cebehâne pişgâhında, el-hâl harâb ise de, içinde edâ-yı salât olunur. Abdurrahman Efendi, Mirza Sa^cid Paşa yeniden gibi tecdid etmişdir. Câmiⁱ-i atîk, kal^a ile berâber ta^cmir olunmuşdur. Çavuş-zâde, kal^a binâsıyla berâber harâb olup, müceddeden binâ olunmuşdur. Alâüddîn, Mirza Sa^cid Paşa ta^cmir etmişdir. Hacı Ali Tekye Câmiⁱ, Pinti İbrahim Ağa'nın vasiyyetiyle sâlis malından mücedded gibi ta^cmir olunmuşdur. Kavaklı. Şa^cban Efendi. İnâdiyye. Subhşah. Çarşu Câmiⁱ. Baba-zâde. Kalender Hoca Mescidi. Kazancılar. Osman Paşa Mescidi.

Gümrük tabyası görüldü. Evvel Taşkiri tabyası görüldü. İki aded süreklî sâlhânesi vardır. Birini hâlâ Âsitâne'de muhtesip İmrahor Mehmed Ağa binâ etmiş ve diğelerini, hâlâ Varna muhâfızı ferik Ziya Paşa, bir kaç şerikiyle binâ etmişdir. Mehmed Ağa Varna kal^ası binâ-emîni iken, binâ etmiş.

Cum^a namâzını, Debbâğ-hâne civârında Hayriyye Câmiⁱ'nde, fi gur-re-i Receb sene 56, ikinci, yine cum^aayı Hayriyye'de edâ etdik. Andan ferik Ziya Paşa ve muhassal Abdülahad Ağa ile Taşkiri tabyasına vardık, temâşâ etdik. Maçuna ile topu kaldırıırken halat kopdu ve lâkin zarar olmayup, mahalline konmadı. Andan Gümrük tabyasına gidildi. Ândan, karşıusunda mühimmât anbarına varıldı. Andan cebehâneye varıldı, bir mikdâr barut var idi. Andan hânemize avdet olundu.

Üçüncü cum^aayı Abdurrahman Efendi Câmiⁱ'nde edâ etdik. Andan Nusret palankasına gitdik. Etrâfını ve toplarını ve handekî temâşâ etdik.

Rûz-ı Hızır ve Kasım mevsimi ikişer ay müddetden ziyâde, Âsitâne'ye yevmiyye ikişer yüz bin yumurta gider imiş.

Fındıklı iskelesi, Varna'ya altı saat, Misivri cânibinde. Eğirme iskelesi, Varna'nın Balçık tarafında, 4 saat. Bu iki iskeleden, yirmi bin çeki hatab suhûletle tahsil olunur. İki çekiden noksanca gelen beher arabası üçer gurusu fiyatla.

Mülhâkatıyla berâber istihdâm olunan neferât: Sûvârî ma^c-zâbitân: 71 nefer, piyâde ma^c-zâbitân: 50 nefer, yekûn 121 nefer. Topcuları dört bölükdür. Beher bölük: 1 yüzbaşı, 1 mülâzim, 80 nefer, yekûn: 82. Umûmî yekûn: $82 \times 4 = 328$ (6/a).

Muhâfız-ı Varna ve zabtiyye me'mûru ve re's-i meclis, ferikan-ı hassadan Ziyade Mehmed Ali Paşa: 25.000 gurusu. Muhassil, dergâh kapucu-başlarından Abdülâhad Ağa: 10.000 gurusu; Hâkimü'ş-şer^c, kuzâtdan Mehmed Emin Efendi: 2.500 gurusu, sonra İslambol ruusu verildi. Müftî-i meclis, Halil Efendi: 550 gurusu, sonra Edirne ruusu verildi. Kâtib-i emlâk Mehmed Ârif Efendi: 2.500 gurusu. Kâtib-i emvâl, Hüseyin Hüsnü Efendi: 1.500 gurusu. Sandık emîni, Hasan Ağa: 800 gurusu. A^czâdan, Hacı Hasan-zâde Mustafa Arif Ağa: 500 gurusu. A^czâdan, Aziz Ağa: 450 gurusu, tâcir. A^czâdan Halil Ağa: 450 gurusu, sipâhî mütেকa^cidi. Rum çorbacısı, Çorbacı-oğlu Dimitri: 250 gurusu. Ermeni çorbacısı, Âci Nergis: 250 gurusu.

Varna'nın on iki adet tabyası olup, üçüne palanka, dokuzuna mutlak tabya tesmiyye ederler. Dâiren-mâdâr memleket, bir insan kaddinde divâr ile sûre içine alınmış ve her yerinde mazgal surahları var. Bu divârın topa dayanamayacağından, ne fâidesi sual. Tabyaların üzerleri çim yerine, nevresim çubuklar destelenüp, bağl[an]up, etrâfına konmuş ve içine toprak doldurulmuş ise de, ahd-i karîbde destelerin ipleri fenâ-pezîr olup, çubuklar dağılıp, içinden toprak dökülmeye başlamış. Anen faanen karîb köylerden çubuklar ve âdemler gelüp ta^cmir etmekte iken, Tanzimat-ı hayriyye zuhûruyla angar[ya] kalkmış, şimdi o vechile kalmış. İçinde tam otla bir kaç top endaht olursa der-akab cümle çubuklar dağılıp, topraklar dökülüp, tabyalar açıkda kalacak. Hattâ velâdet-i hümâyûnda, bu havfa mebnî topları gerüye çeküp, nısf od ile endaht etmişler ise de, yine ba^c-zı mahallâtda hâlel vuku^ca gelmiş ve esâsı gayet za^f üzere binâ olunduğundan, dâimâ çökmekte ve taşları dağılmakta olduğu meşhûddur ve topların güllesi Galata Burnu'na yetişmiyor. Gümrük Tabyası'nın topu, karşusuna yetişmiş ise de a^cda'ya bir zarar veremeyeceği bedîhidir ve yine bu toplar tabyalara nazaran kebîrdir. Za^f-ı binâya mebnî tam oduyla bunlar bir kaç kerre atılsalar, tabyaların etrâfi dağılıp, çökmek ihtimâli vardır ve ba^c-zı mahallâında dahi bu hâlet vuku^ca gelmiş.

Nefis, vâsilere bir cedîd konağı, pişgâhında nev-resm sancak kulesi içine alınmış saati var ve konağın karşusunda, bir hayli kebîr, etrafı sedd yapılmış mahall var. Cümlesi mezâr-istân imiş. İstîlâda Moskovlu cümlesinin mermer taşlarını gemilere koyup, götürmüş. Sonra binâ-yı kal'a vaktinde etrâfına divâr yapıp, bağçe şekline konmuş. Bu mahalde, nişan-taşı altında, üç kurnalı çeşme olan bu çeşme ve diğer altı çeşmeyi, sâhibü'l-hayr Nuh Ağa nâm binâ edüp, kendü dahi çeşmenin verâsında medfûn imiş. Rusyalu cümle taşları alup, bu çeşmenin bânîsi, o mezârın sâhib[i] olduğu ihbâr olunmuş olduğundan, anı almamış. Sonra tabyalar binâsında bizim zevât anı da tahrîb ve seng-i mezârını almışlar ve kışlanın altı ve etrâfi cümle mezâr-istân imiş ve memleketin vusutunda imiş. Rusyalu çanını almış sonra binâ dikkatinde Kabrova'dan âdem gelmiş, saati yeniden ta'mir ve çanını yapup, şimdi olduğu mahalle vaz' olunmuş.

Dersa'adet'de Ekmekçiler Kethüdâsı Hacı Ahmed Ağa'nın, Kovarna İskelesi'nde yazıcısı olan Kovarnalı Hacı Ağa'ya Varna Muhassılı tarafından i'tâ olunan zehâir beyânıdır: Kovarna İskelesi'nden i'tâ olunan hinta, kîl-i İslambolî, 5.000 kile, beheri 13,5 guruş, 67.500 guruş. Minkalye İskelesi'nden i'tâ olunan hinta, kîl-i İslambolî, 10.000 kile, beheri 13 guruş 30 para, 137.500 guruş. Kezâlik şa'ir, 5.000 kile, beheri 6 guruş 10 para, 31.250 guruş. Yekûn 236.250 guruş (6/b).

HACIOĞLUPAZARCIĞI. Mülhak-ı Varna. Pazar gecesi saat sekizde vâsil olup, Receb-i şerîfin on sekizinci Pazar-ertesi günü saat dokuz-bu-çukda ba'de'l-asr, andan kıyâm olundu, fî 18 Receb sene 56. Varna'nın cânib-i şimâlinde, Menzil Caddesi'nden, ki Batva'nın Çakır-pınarı tarîkından sekiz saat, Araba Caddesi'nde, ki Acemler Tarîkı derler, on saat mesâfede vâkî' bir bayır batısında memleket zemîninin batı tarafı yüksek ve gündeğrusu tarafı alçaktır. Âli olan tarafa Kemer-sırtı derler. Elli iki sene si hudûdunda bir kaç minâresi ve ba'zı mahallât ve Abdülkadir Efendi'nin kebîr hânının sakafı, külliyyen zelzeleden münhedim olmuş, elhâletü-hâzihi o harâbet üzredir. Mukaddemâ bu beldeyi Tirsinikli-oğlu tarafından asker gelüp, ahâli dahi hâricde andan tahaffuz için bir toprak tabya binâ eder iken, galebe edüp, nâkıs tabyayı zabt ve kendüleri itmâm ve altı mâh muhâsara edüp, âhiren ahâli âciz kalup, vermişler. Kapuları açmışlar ve a'yânları olan Tatar Ağa öte taraftan firâr eder iken, Tirsinikli askeri âni urmuşlar. Düşdükde tutmuşlar. Sonra i'dâm olunmuş. Bu belde, yirmi üç ve yirmi dört hudûdunda ve kırk üç hudûdunda iki def'a istîlâ görmüş. Etrâfında gayet çok kadîm mezâr-istân var. İstîlâ sebebiyle yüz ve kûsûr hâne kalmışken, yine âbâd olmuş. Bu sene yedi yüz elli eh-

li İslâm ve yüz reâyâ hânesi mevcûd idi. Mukaddem Baba Paşa bundan esîr gitmiş ve Ali Paşa ikinci istilâda, bu belde kurbünde güzel muhâbebe etmiş.

Nâibi, İbrahim Efendi en-Nîşî. Müfti, Ahmed Efendi, a^çzâ yerine, metîn âlim imiş. Muhassıl-vekîli, Osman Ağa, Danigel nâmıyla müştehir. Zabtiyye-vekîli, Halil Ağa. Ermeni çorbacısı, İstepan.

Aded-i nüfûs-ı zükûr: Ehl-i İslâm 4.104, Ermeni 98, Rum -.

Hacıoğlupazarcığı; Varna'ya 8 - 10 saat, Kozluca'ya 6 saat, Prevadi'ye 10 saat, Şumnu'ya 16 saat, Yenipazar'a 12 saat, Silistre'nin Tuna İskelesi'ne 26 saat, Maçin'in Tuna İskelesi'ne 40 saat, İsakça'nın Tuna İskelesi'ne 18 saat, Minkalye İskelesi'ne 12 saat, Kovarna İskelesi'ne 8 saat ve Balçık'a 6 saat mesâfedir¹⁸⁸.

Şehre iki saat ve üç saat mesâfeden mürûr edüp, Tuna tarafına gidüp, gaib olan Oşanlı nehri üzere müteaddid değirmenleri vardır. Ekser buğdayları kolos ve azı kızılca. Tahîrde zuhûr eden kovanları 13.288 aded.

Mahsûlâtı: Fülüs, kızılca, darı, mısır, şa^çir, yulaf, kablıca. Ba^çzen burçak, böyrülce. Kavun ve karpuzu, her sene mütemâdî eyü olmaz. Kiraz aslâ yokdur. Meyve aslâ yokdur. Ba^çzen erik bulunur. Meyve istilâ münâsebetiyle telef olmuş. Bağ, bu sene dökmüşler, sene 1256.

Yeni Câmî'i. Eski Cami'i, medreseli, minâresinin nisfî harâb, hareket-i arzdan, aslı Hacı Ferhad'ındır. Tekye Câmî'i, medreseli, yine nisf-ı minâre harâb. Çarşu Câmî'i, yine nisf-ı minâre harâb, zelzeleden. Tahmînen sene 1252. Aslı Hacı Hamza'nındır. Mahkeme Câmî'i, medreseli, Mirza Said Paşa tevdîd etmiş, kadîmi Mehmed Çavuş'undur. Kovarnalı Câmî'i, minâresi harâbca. Saray Câmî'i, Karakaşlı'nındır, minâresizdir. Çömlekcî Câmî'i, minâresi harâbdır. Hacı Hızır Câmî'i, bir mikdâr harâb olup, yerlûden biri ta^çmir etmiş.

Tek bir hammâmı var. Beş aded medresesi var. Bir mescid var, Üç-odalı tesmiyye olunur.

Bir akar-suyu vardır. Derûn-ı şehir, cümle sekiz aded mikdârı çeşmenin suyu bundandır. İsmi Sıtma-pınarı'dır. Opança karyesi kurbünde, beldeye iki saat mesâfede neb^ç eder.

¹⁸⁸ 3 numaralı klişe.

Sarıklı-oğlu Mehmed Ağa, Hacıoğlupazarcığı a'yânı Bazu-bend-oğlu ile hal edüp, Varna'yı zabta asker sevk edüp, alamamış. Sonra fermanlı olup, sonra üzerine paşa ta'yin olunup, mukavemet edemeyüp, firâr etmiş. Balkan'da tutmuşlar. Âsitâne'ye gider iken, emir gelüp, Aydos kurbünde Faki'de katl etmiş. Orada medfûn olup, ser-i maktu'u Âsitâne'ye irsâl olunmuş (7/a).

BALÇIK. Mülhak-ı muhassılığ-ı Varna. Hacıoğlupazarcığı'ndan bu beldeye, Receb-i şerîfin on dokuzuncu Salı gecesi saat üç-buçukda geldik. İskeledir. Dobruca ovasının küllî zahîresi bu iskeleden sefâine tahmîl olunur. İki gece anda beytütet olunup, Çihâr-şenbih günü saat 5. Fî 20 Receb sene 56.

Aded-i nüfûsu: 1.995 ehl-i İslâm, 1.301 reâyâ, 130 kıbtiyân, yekûn 3.426. Kurâ adedi: 72. Kovanları: Bu sene, 1256, 13.000 aded. Tevzi-i sâbıkı 100.264 guruş, ale'l-hesâb olan 58.898,5 guruş, bakıyye 41.365,5 guruş.

Balçık, Varna'ya 6-7 saat, Hacıoğlupazarcığı'na 6 saat, Minkalye'ye 10 saat, Kovarna'ya 2,5 saat. mesâfededir¹⁸⁹.

Câmi'-i atîk, Turgud Reis bâni-i kadîmi, minâresi var, taşdan. Solak Câmi'i, minâresi sol tarafındadır. Tahta Câmi'i, minâresi tahtadan. Karbânsaray, taş minâreli. Çavuş Câmi'i, taş minâreli. Gemici Câmi'i, taş minâreli. Tahta Mescid. Turna-oğlu Mescidi. Karşu-mahalle Mescidi.

Bu iskeleye kendü kurâsının yulafı ve Silistre'nin Yemişli nahiyesi ve Umurfaki ve Tulcı nâhiyesi ve Pazarcık zehâiri nüzûl eder. Gemici Mahallesi'nde, zirvede bir pınardan su getirülüp, memleket içinde üç çeşme icrâ olunmuş ve yine bu mahalle bir kadîm çeşme suyu başka ve memleket içinde bir kaç za'ifce sulu çeşmeler dahi var. Poroz ve Çingâne-iskeleyi Limanı'ndan sonra, Karadeniz'in Rumeli cânibinde, Balçık'dan gayrı Kışlimanı yoğimiş. Bu beldenin mahalli gayet münâsebetsiz derûniye olup ve toprağı çürük kilisi olduğundan, dâimâ akmakda ve yüksekde olan hâne, aşâğıkinin üstüne düşmek ve türâb düşmek ve ihtimâleri der-kârdır ve mevsim-i sayfa havası gayet sakîl imiş. Etrafında küllî harâmî yerler var. Denize karîb yarlar etrafında pek çok idi. Yüz para î'tâsıyla, beher kıyyesine on okka cem' etdirdik. Üç yüz kıyye cem' olunsa mümkindür (8/a).

KOVARNA. Balçık kurâsından ma'dûd bir belde-i kadîme ve harâbdır. Fî 20 Receb sene 56, Çihâr-şenbih günü saat 11. Balçık'dan vürûd

¹⁸⁹ 4 numaralı klişe.

olundu. Anda iki gece beytütet olunup, Cum'a günü, saat 4, hürûc olunup, Minkalye tarafına azîmet olundu.

Nüfûs-ı zükûru: 208 ehl-i İslâm, 205 reâyâ, 413 yekûn, bunlar Balçık defterindedirler.

İskele. Bu derenin içinde iki tarafında bir kaç çeşme olup, onların suları cem' olunup, on iki değirmen çevirir¹⁹⁰. Bu mahalde bir kaç mağaza ve bir kaç fırın ve bir harâb câmi' var. Câmi'e mevkuf bir harâb mağaza var.

Şabile'nin mu'teber olan gayet nefis buğdayı, bu karyelere mahsûs-dur: Kovarna, Kefere-sөгütcüğü, Kara-ali-kışlası, Sürtük-köyü, Kaya-beyköyü, Kılıç-bey karyesi, Şabla, Garibce, Satılmış, Kovarna mukata'ası, Özgübenlik-i sagîr, Minkalye'ye tâbi' Tuzla, dahi Küçük-tatlucuk, ve Büyük-tatlucuk, dahi Pirolu, Kozluca'da Hısım-dede, Şabla Balçık'ın.

Kovarna; Balçık'a 2,5 saat, Pazarcık'a 8 saat, Yemişli'ye 10 saat, Karasu-maçın -, Minkalye'ye 8 saat mesâfedir¹⁹¹.

Hacı Sâdik Ağa Câmi'i, Câmi-i cedîd dahi derler. Bu memleketin ağası olup, sene 1109 ve kasabası tertîb edüp, kubbeli câmi'i binâ edecek imiş. Sonra devletden kıyl ü kal olup, kalmış. On bir sene sonra hastalanup, İmam Abdullah Efendi'yi vâsi' nasb edüp, sülûs malından, sene 1120, Abdullah Efendi bu câmi'i binâ etmiş. Minâresi eğilmiş, çokdan böyle imiş. Cümlesi yonma taşdan. Bir mikdâr mahalli yarılmış. Evvelki istilâda küffâr etmişler, bu def'a ihrâk olunmamış. Sonra bu otuz dokuzda binâ olunmuş. Kurbünde, Mescid-i Hacı Mehmed, minâresiz, cum'a edâ olunur. Kadîm mescid olup, yirmi dört istilâsında muhterik olmuş, sonra Hacı Mehmed Binâ etmiş. Haseki Hacı Mehmed Ağa Câmi'i, vücûh-ı beldeden imiş, sene 1209, binâ etmiş ve hafî bir değirmen var. Sonra istilâda muhterik olup bir mikdâr neferi var imiş ve değirmen ağasıyla, sene 1253/4 senelerinde tecdîd olunmuş. Câmi-i atîk, Mehmed Bey nâm kimesne, sene 1020. Üç def'a istilâlarda muhterik olmuş, el-hâl harâbdır. İskele Câmi'i. Medrese-i atîk, câmi' sâhibi Mehmed Bey'in oğlu Hasan binâ etmiş. Müderrisi Elhâc Hâfız Ahmed Efendi. Medrese-i atîk Câmi'i cedîd hazîresinde Havvâ Kadın nâm sâhibü'l-hayrât, tahmînen sene 1150'den sonra binâ etmiş. Âhir istilâda muhterik olmuş. Sonra, tahmînen 1250 senesinde binâ olunmuş.

¹⁹⁰ 5 numaralı klişe.

¹⁹¹ 6 numaralı klişe.

Bunda Âci Dimitri nâm bir cerrâh ve çıkıkçı benâmları vardır. Yazıcılara şâ'ir ve hıntada beher kîl-i İslambolî'de onar para, hizmet mukabilinde tüccâr tarafından i'tâ olunur imiş (9/a).

Kurevî rençberân "Bizler köylerimizde buğdaylarımızı sahihan ölçüp, arabalara tahmille, bu tarafa irsâlimizde, tüccâr yazıcılar ölçüp, nâkıs geliyor ve bizim ölçdüğümüz sahih olduğunda şübhemiz yoktur. Bu ihtilâf, yazıcıların şinikleri bozuk olduğundan neş'et ediyor. Huzûrunuzda şinikleri bir â'yâr edelim" deyu ifâde eyleyüp, yazıcılara bu bâbda cevapları olduğu sual olunup, "Bizler vekilleriz, asillerimiz Âsitâne'dedirler. Bizlere tamgalı şinikler göndermişler, anlar ile ölçüp ve anları sahih bilirüz" deyu cevâb verdiler. Nihâyetü'l-emr cümle şinikler cem' olunup, Varna ve Balçık meclîsi tamâmen ve Kovarna müdürü ve rençberân ve yazıcılardan cemm-i gafir huzûrunda, şinikler imtihân olunup, ekserinde tefâvüt zâhir olup, yine yazıcılara "Tefâvüte ne dersiz, tamgalı şinik bir kıyâs üzre olmak lâzım değil midir?", "Biz buna vâkıf değiliz, ancak irsâl edenlere i'timâd etmişiz" deyu cevâb verdiler. Yine yazıcılara "Sizler rençberânla ittifâken bir şinik ihtiyâr edin, sâirini ana kıyâs edelim" deyu kat'î kelâm olunup, iki böyle kıyl ü kalden sonra, ittifâken bir sahih şinik intihâb etdiler. Bu şinikle intihâb olunup, muhâlif gelenleri ta'til olundu. "Acebâ bu ihtilâf neden neş'et etmişdir?" deyu tefiş olundukda, ashâb-ı idrâkden bâ'zı kimesne, şiniklerin orta temürleri asl-ı vaz'ları üzre kalmayup, etrâfı bir mikdâr kabardılmış olduğun bulup, o temürlere urulup, yerlerine geldikleri gibi, anlar dahi muvâfik geldi.

Ve yine rençberân tarafından, şinikler doldukda, üzerinde fazlasını atmak için rağla ta'bir olunup bir ağaç olduğu kadîm ise de, karîb-i ahd-den berü hîle tarîkına sülûk olunup, bir kalın ağır haşeb ısdâr olunmuş olduğunu ve bundan küllî mutazarrır olmakda olduklarını ve bu haşeb, ızrâr-ı fukarâ için olduğuna, sefineye verir iken silmekde oldukları diğer ince ve iki tarafı aşağı mâil haşeb delîl-i kavî olduğuna iddiâ ve ref'-i zararlarını ricâ etdiklerinde, yazıcılara sual olunup, "Bu husûsu bizler ihdâs etmedik. Ancak bizler, bu siyâk üzre bulduk. Binâen-aleyh bu üslûp gidiyoruz" deyu cevâb verdiler ise, ekser nâs, bu haşeblerin karîb-i ahdde bâ'zı kimesnenin ihrâcı olduğu etmişler ve bu haşebler de celb ve müşâhede olundukda, rençberândan aldıkları vakit sildikleri haşeb müdevver ve ortası geniş ve iki tarafı azıcık çekerek ve iki kıyye ağırlığında bulunup ve şinik doldurulup bununla silindikde, ağırlığı münâsebetiyle basup, şinike küllî buğday sıkışdırup ve ortası geniş olmak mülâsebesiyle, vustda olan temüre dokunup, iki tarafında incelik münâsebetiyle, şinikden bir parmak yüksek iktizâsıyla, bunda rençberâna hasar-ı küllî mûcib olacağı tebeyyün etmiş

ve sefîneye tahmillerinde sildikleri rağla gayet ince olmak sebebiyle aslâ basmayup ve iki tarafı munhatt ve ortası çukurca olmak münâsebetiyle, temür hâil olamayup, tamâmen şinikin ağzından sildiğinden, hakkaniyyet bunda zâhir olup, yazıcılara sûre-i mülattifin mehmâ-emken mâ'nâ-yı şerîfi tefhîm olunarak, "Böyle alurken bir vechile, verir iken diğer vechile verilmek câiz değildir" denildikde, cümlesinin rızâsıyla o ağır rağlalar ref ve kadîmen isti'mâl olunagelen hafif rağla ibka olunup, bu vechile dahi, yine zât-ı hümayûn-ı kiti-sitâniye fukarâ kullarının da'vât-ı hayriyyeleri isticlâb olunmuşdur.

Kovarna; Sahtiyanklık'a 4 saat, Süleymanlık'a 4 saat, Hasilçe'ye 5 saat mesâfededir (g/b)¹⁹².

MİNKALYE. Mülhak-ı muhassılığ-ı Varna. Kara-deniz sâhilinde Kovarna ile Köstence meyânında, zehâir nüzûlüne [yazar] iskeledir. Fî 23 Receb sene 56, sebt gecesi saat ikide geldik, bir yetim konağına inice, kaldık. Pazar günü saat 4, kalkdık, Köstence cânibine. Sâhib 40 guruş ve zabtiyyeye 30 guruş verildi ve bir kovan alındı, 25 guruş bakıldı.

Meclis: Nâibi, Hâfız İsmail Efendi. Muhassıl-vekîli, Elhâc İsmail Ağa, â'zâdan kadîm. A'zâdan, Hacı Murtezâ Ağa. A'zâdanı, Molla Sa'id. Zabtiyye-vekîli, Ali Bayrakdar.

Havası gayet sakîl imiş, sayfda. İstîlâda bağları harâb olmuş, şimdi üç-dört bağları var. Akbaş karyesinden belde tarafına üç çar-yek mesâfede Şâhin-pınarı nâm bir kaynak olup ve andan bir çar-yek berü, Baş-pınar nâm bir mâ-i cârî olup, üç lüleden cereyân ederek, birbirine karışup, bir sazlık içinden geçüp, nısf saat sonra bir göl peydâ' olup ve bu göle, etrâfindan müteaddid sızındılar karışarak, beldeye civârından denize munsabb olur. Zikri göl budur ve bu gölün tûlü bir saat çar-yekdir.

Beldenin etrâfında kesret Pelin-otu görüldü ve sancak-tepesi gibi türâbdan tepe. Bu belde etrâfında mübâlağa ile kesret üzre müşâhede olundu ve bu etrâfda, bu beldeden ekser sinekli belde görülmedi ve alt tarafında, ittisâlinde bir nehir var. Hayli vüs'atlı göl olmuş. Ucu, ittisâlinde bahra munsabb olur ve bu göl ağzından beldeye gider iken, sekiz on arşun arzında bir dil üzerinden geçilüp ve bunun ortasında dahi, bir haşeb köprü var ve hâric-i beldede, Rusyaludan kalma bir kaç toprak tabya görüldü ve nehr-i merkumun vustunda, sekiz kulaç mikdârı umk var imiş

¹⁹² 7 numaralı klişe.

ve beş-yedi kıyyeye kadar sazan balığı çıkar imiş ve beldeye karîb mahal-
linde, bir ince ittisâlle, zarifce bir ada var (10/a).

KÖSTENCE. Müstakill kazâdır, şimdi. El-hâl Babadağı muhassıllığı-
na mülhaktır. Fî 25 Receb sene 56. Receb-i şerifin yirmi beşinci Pazar-er-
tesi gecesi saat yarımında vürûd etdik. Şehr-i merkumun yirmi dokuzuncu
Cum'a günü saat -.

Meclis: Nâibü'ş-şer^c, Abdullah Efendi. Vekîl-i muhassıl, Yazıcı Mah-
mud Ağa. A^czâdan, Elhâc Emin Ağa. A^czâdan Mustafa Efendi, mukad-
dem hâkim imiş.

Divarları som taşla metin yapılmış, üzeri kiremit pûşideli, yüz elli bin
kile-i İslambolî'ye mütehammil, mîrî mübâyaa anbârı ve ittisâlinde, yine
sâbık şeklinde binâ olunmuş, mühimmât anbârı, otuz iki bin kîl-i İslam-
bolî'ye mütehammil. Mukaddemki kal^canın sol kapusunun içinde ve iske-
leye karîb mahallde, zahîre anbârı. Yüksek kürsü taşları üzerinde olup,
ancak gözlerini Rusyalu bozup, şimdi yek-pâre bir anbâr olmuş. Mühim-
mât anbârının ve altı aded mağaza ki, tüccâr emvâlini komağa münâsib,
her biri on ikişer bin kîl-i İslambolî'yi mütehammil. Bunlar ta^cmir muh-
tâcdır. Mikdârı sual olundukda, biner guruşdan ziyâdeye muhtaç olduğu
ifâde olundu. Boryaları olmadığından, buğday toprak üzerine konur. Bun-
lar ta^cmir olundukda, beheri senevî üçer yüz ellişer guruşa icâr olunacağı
ihbâr etdiler. Bunları, sâbık muhâfız Hüseyin Paşa binâ etmiş ve ikisini,
Mahmûdiye Câmî'i'ne vakf ettiğini ihbâr etdiler. Yine kal^ca içinde bir
topçu kışlası ve bir arabacı kışlası olup, el-hâle divârları bâkî ve bir cüz^ci
ahşâbı var. Mahmûdiye Câmî'i'nden gayrı bir câmî'leri yoğise, bu dahi
küllî ta^cmir muhtâcdır ve cenûbunda mekteb ve imam-evi dahi harâbdır
ve bir paşa-kapusu olup, el-hâle divârları ve sakafları mevcûddur, bu çar-
şu-başındadır. Üç mağazanın üzerinde odalar olduğundan, aşağıları altışar
binden ziyâde olmaz ve diğer üçü on ikişer bin kile alur ve vakf etdi de-
dikleri konaksızlardan imiş ve konaksızlar, senevî dörder yüz guruşa ve
konaksızlar, ikişer yüz guruşa icâr olunabilür. Eğer odaları ednâ tagyîr ile
mağaza sûretine konur ise, anlar dahi dörder yüz eder ve yine Hüseyin
Paşa'nın yine kasaba içinde bir kebir yel-değirmeni olup, senevî yüz guru-
şa bir mütesellime ilzâm olunup, bu akça, câmî'in hademesine verilüp,
değirmencinin aldığı öşrü, ta^cmirine havâle etmişler.

Bu kal^ca on bir gün muhâsara olup, on ikinci günü cümle eşyalarını
almak ve kal^ca takımından gayrı nesne bırakmamak şürûtuyla verüp, çık-
mışlar. Yerlü altmış ve Âsitâne'den yarım orta, yine altmış nefer topçu ve

on aded humbaracı var imiş ve İsakça bozgunundan yedi-sekiz yüz Anadolu nefir-i âmmı gelmiş, kal'aya girmişler, bir günde. Varna'ya gider iken, büyük ordusu taşradan ve elli aded cümle su ve zehâir gemileriyle gelüp, gündüz top endahtıyla tazyik etmişler. Sarıklı-zâde Abdullah Ağa, kapucu-başı muhâfız imiş ve Pazarcık a'yânı bunları çıkarmış. Yanlarına Moskovlu âdemler ta'yin, Minkalye'ye götürmüşler. Bunlar ol havâlîde kimseyi görmemişler. Sonra cümlesi kendü cem'iyetleriyle varup, andan dağılmışlar. Sonra geldiklerinde, memleketi evvelki gibi bulmuşlar. Harik harâb etmemiş, ancak kal'ayı lağım la atmış.

Salı günü muhassıl-ı Babadağı Hüseyin Bey Köstence'ye teşrif, o gün ba'de'l-asr, berâber iskele tarafı temâşâ olunup (11/a).

Köstence Vapur İskelesi, Minkalye'ye 7 saat, Pazarcık'a 18 saat, Boğazköyü Vapurun İskelesi'ne 10 saat, Babadağı'na 16 saat, Karaharman'a 6 saat mesâfededir (11/b)¹⁹³.

BURLAK. Köstence kazâsında kabâil kurâsından, Ala-kapu ve Handek, Karaköyü ve Çalabca karyeleri meyânında, Köstence'ye beş saat mesâfede, Köstence'den Tuna'ya mümtedd kadîm handek kenârında bir karyedir. Receb-i şerîfin yirmi dokuzuncu Cum'a günü saat onda, kurbünde yine kabâilden Şâkir Efendi'nin çiftliğine nüzûl olundu. Fî 29 Receb sene 56. Karye-i merkumede sekiz gece beytütet olundu. Cum'a günü gelinüp, diğer Cum'a-ertesî Deli Ali Bey'in oğlu Devlet Giray, bu karyenin mirzasıdır. Bunlar Kıpçak'dan Yetişik oğlundan Burlak kabîlesidir. Çıkıldı, Karamurad karyesine gidildi. Kara-murad Burlak'a üç saatdir. Âhir istîlâya gelince, Burlak dört karye imiş. Şimdi telefden sonra bu karyeye münhasır, bu mikdâr nüfûs kalmış. Bu karye istîlâdan sonra, âhiren Kara-tay karyesinin savat mahalline binâ olunmuş. Kara-tay mahalli şimdi, bir çar-yekden ziyâde mahalde hâlî mer'adır. Şâkir Efendi'nin çiftliği, Kırhadlar mezra'ası mahallindedir.

Cum'a gecesi Ruscuk nâibi, ma'zûlen Varna'ya gelüp, bizi bulamamış. Vapura binüp Tulca'ya çıkmış, andan gelüp bu karyede bizi bulup Cum'a-ertesî Babadağı muhassıl Hüseyin Bey, Panayıra gitti. Ahşam-üstü biz, Ahmed Ağa, Şâkir Efendi ahşam vakti gezerek, bir kaynak var imiş, anı görmeğe girdik. Gezdik, su içdik, ahşamdan sonra geldik. Pazar günü Abdülâhad Ağa, çiftlik pişgâhında bir kuyu kazdırdı. Etrâfını taş örerek, içine iki kuzu asup, püryan yaptık. Gayet iyü pişmiş. Geç başladığından,

¹⁹³ 8 numaralı klişe.

gece saat üçde yedik ve Hüseyin Bey panayırdan geldi. Pazar-ertesi Mustafa Mirza Cura Paşa'nın âmmî-zâdesi Urumbey oğlunun mirzası ve Arslan Bey-zâde Mirza Bey, Orak oğlunun mirzası ve Kutlu-şar'ın oğlu Ali Bey dahi Orak oğlu mirzası. Cura Paşa yeğen-zâdesi Mehmed Mirza ibn İslâm Mirza geldiler. Görüştük ve kabâil kaim-makamı Kan Mirza, Çedisan mirzası geldiler. Salı günü bir Tatar, kelbden büyük bir kurt yavrusu tutmuş, getürdü. Temâsâ etdik ve on guruş bahşiş verdik. Çihâr-şenbih günü köyün kuyusuna bir fâre düşmüş, şişmiş, çıkardılar. Akşam-üstü kuyuyu, Abdülahad Ağa tathîr etdirdi. Bizlere üç günlük namaz lâzım geldi. Cum'a günü sülükcü Âsitâne'den geldi. Bize Bekir Ağa'dan bin guruşluk rub' getürdü. Eşyâmız var imiş, vapur ile gelmiş. Vapur, Köstence'den panayır yerine, Muhassıl Hüseyin Bey'e irsâl etmeğe gitdi. Cum'a-ertesi Abdülahad Ağa, Varna cânibine azîmet etdi. Zuhûrdan sonra saat onda, biz de kıyâm etdik (12/a).

KARAMURAD. Bu karye Burlak'a üç saatdir. Kabîlesi Yedisân'dır. Lisân-ı nâsda Çedisan derler. Mirzası, Mirza Paşa-zâde İslâm Mirza'dır. Şimdi Âsitâne'ye gitdi. Fî 8 Şa'ban sene 56. Şa'ban-ı şerîfin sekizinci Pazar gecesi saat birde geldik, sabahı, Pazar günü saat üçde kalkdık (13/a).

İNHAN. Bu karye Burlak'a sekiz saat ve Kara-murad'a beş saat ve Kocalak'a bir saat ve Baba-dağı'na altı saat mesâfede vaki'dir. Kabîlesi Or-Mehmed oğludur, mirzası Cura Paşa-zâde Ali Bey'dir. Bu karyede, yine bir gece beytütet olundu. Fî 8 Şa'ban sene 56. Şa'ban-ı şerîfin sekizinci Pazar günü saat on birde gelüp, ertesi, Pazartertesi saat beş-buçukda çıkdık. Bir mikdâr hava serd ve yağmur yağmakda idi. Hâric-i karyede, mezâr-istânda Cura Paşa medfûn olduğundan, pişgâhından esnâ-yı mürûrda, ihlâs ve fâtiha kıraat olundu (11/a).

BABADAĞI. Müstakill muhassıllıktır. Mülhâkatı: Köstence, Tulca, İsakca, Maçın, Hırsova. Fî 10 Şa'ban sene 56. Şa'ban-ı şerîfin onuncu Salı gecesi ba'de'l-magrîb, dühûl etdik.

Bu kazâda, altı okka pancarın bir dânesi olduğunu, Tulca vekili Hüseyin Efendi "*mirâren ve kirâren vezn etdim*" dedi.

Fî 10 Şa'ban sene 56. Geldiğimiz sabah, kaim-mâkamı müteka'ib, Küplü kabîlesinden Hasan Bey geldi. Çihâr-şenbih, muhassıl konağında emr-i şerif kıraat olundu. Penç-şenbih, kabâil ihtiyarları geldi: Kan Mirza, kaim-makam-ı Çedisan. El-hâc Abdülvahab, Küplü. El-hâc Abdülkasım, Canboyluk, Pedişki oğlundan. El-hâc Bekir, Orak-oğlu, Yedisân'dan, kabâil içre bundan i'tibârlı ve mâl-dâr tâcir yokdur, Karapelid'de sâkindir.

Abdurrahman, Orak-oğlu, Yedisân'dan müfrez. Molla Bekir, Or-oğlu. Mehmed, Pedişki oğlundan. El-hâc İshak, Pedişki oğlu. Mustafa Efendi, Or-Mehmed oğlu, Pedişki oğlundan. İslâm Efendi, kadı, Or-Mehmed oğlu.

Cum'a namazı Ali Paşa Câmî'i'nde edâ-yı salât olunup, cümle berâber etrâfi temâşâ ederek, etrâfi divârlı bir mahall müşâhede olunup, sual olundukda, Rusya istilâsında bir kenîsa bed' olunup, nâkıs kaldığı ihbâr olunup, içine girildi. Sakafsız, sâde divârdan ibâret ve ânlar dahi harâba müşrif olunduğundan.

Sebt. Ahd. İsneyn, ba'de'l-asr, yayan, kışlaya gitdik, temâşâ etdik. Selâsen, ağnad bir balık getürdüler "Sizin niyyetinize tutduk" deyû. Kabûl etmeyüp, otuz guruş bahşîş verdik. Sonra, "Balığı bize helâl edüp, bahş ediniz mi" dediler. "Belî" dedik. Alup, çarşuda kıyyesini birer guruşa bey' etdiler, biz de aldık. Erba'an, muhassıl beyin vekîl-harcı Hüseyin Ağa, Köstence'ye hazîne ile gitti. Varup binecek, biz de mektûb verdik. Hamîş, kabâil arzuhâl getürdü. Afvları niyâzında. Veda' edüp, gittiler (15/a).

Babadağı; Kara-harman'a 8 saat, Köstence'ye 14 saat, Kara-su'ya 16 saat, Hacıoğlupazarcığı'na 32 saat, Silistre'ye 32 saat, Hırsova'ya 12 saat, Maçin'e 12 saat, İsakca'ya 8 saat, Tulca'ya 6 saat, Baba-gölü'ne yarım saat, Razem-gölü'ne 2 saat mesâfededir. Kara-su, hem Hacıoğlupazarcığı'na ve hem de Silistre'ye 16 saat mesâfededir (15/b)¹⁹⁴.

TULCA. Baba-dağı'na altı saat mesâfede, Tuna kenârında, İsmâ'il Adası'nın karşusunda, Hora-bayırı kurbünde, bir menfa'atli iskeledir. Mukaddemâ Tulca, şimdiki olduğu mahallde olup, yirmi istilâsında harâb olup, ba'de'l-musâlaha yirmi yedide, altmış hâne mikdârı tecemmü' edüp, sonra otuz hudûdlarında kal'a binâsında, mahallini beğenmeyüp, memleketi, yine Tuna kenârında, eski mahallinden bir saat bir çar-yek ba'id, Somova gırlasının Kireçlik-bayırı'nda kal'a binâ olunup, hâh ve nâ-hâh ellîşer guruş ev parası verilerek, ahâliyi kal'a derûnuna nakl etmişler. Mahalli yüksek ve önü sazlık olduğundan, Tuna suyundan intifa'ları olamayup, gırladan göl suyu taşıyup, içerler idi. Bu sebeple, nihâyet yüz yirmi ev tecemmü' edüp, kırk üç istilâsında, bunlar dahi vere ile çıkup, kal'ayı Moskovlu barutla atup, eser kalmamış. Mukaddemâ istilâ hengâmında, kırka karîb hâne derûn-ı kal'ada olup, mâa'dâsı hâric-i kal'ada imiş. Hîn-i muhâsarada evlere düşmân tahassun edüp, kal'aya sıklet vermesün için,

¹⁹⁴ 9 numaralı klişe.

cümlesini yakmışlar. Sonra kırk altı senesi ba^cde'l-musâlaha, yine ahâlisi gelüp, evvel olan mahalline yapmışlar. Rusya vaktinde, biraz reâyâ, ehl-i İslâm mahallinden mülkler yapmışlar. Anları İslâm satub alup, reâyâ geri tarafa çekilmişler. Şimdi, evvelkinden ziyâde tecemmü^c etmişler.

Fî 21 Şa^cban sene 56. Şa^cban-ı şerîfin yirmi birinci Cum^caertesi gecesi saat üçde dühûl edüp, anda üç gece beytütet ve Pazarertesi günü saat altıda hareket olundu ve vekil Hüseyin Efendi filokaya rükûbla, İsakca'ya, berâber azîmet etdi.

Meclis: Nâib ve Müftü, Mahmud Efendi, Tatar-köylü. Muhassıl-vekili, Hüseyin Efendi, Kilili. A^czâdan Hâfız Halil Efendi, Kilili, imâm-ı câmi^c. A^czâdan, Yasef Çorbacı, Rûmî.

Mesâfesi. Baba-dağı tarafından Tulca'ya üç saat. Yeni-köy ve İsakca tarafından Parkeş ki, üç saatdir. Tulca'ya ve Tulca'dan aşağıda bir çar-yek mahallden i^tibâren Beş-tepe tesmiyye olunan mahall ki, ba^cidi beş saatdir ve buna muttasıl Donevis tesmiyye olunan mahall ki, üç saat tûlü vardır ve ikisinin meyânında Muri-gölü nâm bir göl vardır ve Dovenis ve Muri-gölü nâm iki karye var idi ki, Potkalı kazakları sâkin olurlar idi. Bu Beş-tepe arâzisi, gayr-i meskûn kalmak üzere bizim tarafa terk olunmuş. Bunun misli, arâzi-i haliye Rusya tarafında var imiş. Anlar üç sene kadar olmuş. Kara-orman nâm bir karye icâd etmişler ve Tulca vekili Hüseyin Efendi'ye "*Siz dahi hâlî mahallinizi mâ^cmûr edin. Zirâ bunların hâliyete terkleri, firârî bulmak için idi. Şimdi tarafeyn, firârîsini veriyor. Buna hâcet kalmadı*" demişler. Binâen-aleyh, iki senedir bizim tarafdandır zirâ^c at olunur imiş.

Bu kasabada iri karpus [karpuz] olup, dokuz kıyyeliğini gördük. Sene 1255. Muhassıl Hüseyin Efendi'nin bostanında on üç kıyyelik olduğunu, kendü vezn ettiğini nakl etdi.

Tulca, Baba-dağı'na 6 saat, Maçin'e 11-12 saat, İsakca'ya 6 saat mesâfededir¹⁹⁵.

Malkoç, Prislav, Müslim-beş-tepesi, Reâyâ-beş-tepesi, Mori-gölü, Donevis. Bu altı karye Tuna sâhilinde imiş. Bey-bıçağı, Sarı-nasuh, Kara-esbel. Bu üç karye içerde, ya^cni Tuna sâhilinde değil imiş. Bu dokuz karyenin hudûdu, Beş-tepe ismiyle hîn-i musâlaha hadd-i fâsıl olup, hâliyâ terk olunmak üzere karyeleri dağılıp, şimdiye kadar kalmış. Sonra Rusya kendü tarafından bu mahallin mukabili hâlî kalan muhalline karyeler ih-

¹⁹⁵ 10 numaralı klişe.

dâs edüp, Hüseyin Efendi sual edüp, "Mukaddemâ bu mahallerin hâlî kalması, firârî bulmak için idi. Şimdi, tarafeyn, firârîsini âhara vereyor, bu hâlî kalmağa ihtiyaç kal/ma/dı. Sizler dahi şenlik edin" demişler. Bir iki senedir ekin eküp, bağ yetiştirmişler. Bu sene karye dahi binâ edecek.

Tulca kal'ası binâ olunur iken evvel muhâfız sadrâzam Reşid Paşa olup, dört seneden ziyâde kalmış ve Reşid Paşa'dan gayet memnûn olmuşlar. Sonra Fevzi Paşa gelmiş, bunu, altı yedi ay içinde, ta'addisinden şikâyetle azl etdirmişler. Sonra Sofyalı Osman Paşa gelmiş ki, şimdi muhassıl Osman Bey'dir. Bu dahi ta'addî etmiş. Bundan sonra kilili kapucu-başı Yunus Ağa gelmiş. İstîlâya karîb vefât edüp, İbrahim Paşa'ya vermişler. Yirmi dört gün muhâsara olup, vere ile çıkmışlar (16/a).

İSAKÇI. Tuna kenârında, Tulca'ya altı saat ve Maçın'e altı saat mesâfede, ikisinin beyninde, Kartal karyesi karşusunda, Rusyalu ile hudûdda vâki' bir iskeledir. İki câmi'i vardır. Biri, bâni-i kasaba Sultan Osman merhûmun. Lâkin harâb olup, son-cemâ'at yerini ba'zı sâhib-i hayrât i'âmâr edüp, şimdi anda edâ-yı salât olunur. İkincisi, Hacı Tahir Ağa'nın câmi'idir, çarşudadır. İkisi tahta minârelidir. Son-cemâ'at mahallini, Sultan Osman Câmi'i'nin, Hasan Bey'in vâlidisi yaptırmış. Derûn-ı kasabada, Sultan Câmi'i kurbünde, İshak Baba Türbesi vardır. Kasaba bunun ismiyle tesmiyye olunup galiba sonra tahrîf olunmuş. Fî 24 Şa'ban sene 56. Şa'ban-ı şerîfin yirmi dördüncü Salı gecesi, Tulca'dan, muhâfız-ı Baba-dağı Hüseyin Bey ve Tulca vekîli Hüseyin Ağa ve a'zâsından Hâfız Halil Efendi ile vürûd olunup, şehri mezbûrun yirmi altıncı hamîs günü saat yedide kıyâm olundu.

Fî 23 Şa'ban sene 56. Pazar-ertesi saat altından sonraca Tulca'dan hareket olunup, bir saatden ziyâde mesâfesi olan Kışla karyesine nüzûl olunup, anda zuhur edâdan sonra, dokuzda kıyâm olundu. Bu karyede Hüseyin Efendi'nin bir hafif çiftliği var. Sonra asrı edâ için, on bir esnâsında Parniş nâm karyeye nüzûl olundu. Andan, kibel-i magribde kıyâm olundu.

Kazâsının Baba-dağı ve Tulca tarafından Tellice karyesine varınca üç saat ve Maçın tarafından Ranel karyesine varınca, iki saat mesâfesi olup ve arzen en vüs'atli mahalli, dört saat ve ba'zı mahallâtı üç-buçuk saatdir.

Etrâf dağlarında küllî ihlamur ağacı olduğundan, mukaddemâ az kat olunur ise de, beş altı senedir külliyetli kat olunmaktadır ve ekserî Âsitâne cânibine gider ve gayet arzî bulunur ve lâkin bir kaç sene dahi böyle

kesretle kat^c olunur ise, bu makule kebîr ağaç kalmayacağı[nı] ihbâr etdiler ve ıhlamur münâsebetiyle, aselleri gayet râyihâli ve nefis olur ve gördük, ekl etdik ve beğendik ve lâkin iki sene mukaddem, mütemâdi kovanları telef olmuş ve bir mahsûl olmamış. Ancak bu sene bir mikdâr asel hâsıl olmuş.

Meclisi: Nâibi -. Muhassıl-vekili, Hâfız Süleyman Efendi.

Salı günü sabahla bir Kazak gelüp, karısı, zevcesini elinden almışlar. “İsterim” deyu ifâde etdi. Sual olundukda, bir kaç gün mukaddem İslâm’a gelüp, hâkimin hânesinde olduğun ihbâr etdiler. Yanına bir Müslim ve bir dahi tercemân terfikiyle, zevcesine irsâl olundu. “Ben İslâm’a geldim, seninle lâkam kalmadı, bir dahi benim semtime gelme” deyu tard etmiş. Bu takrîr ile geldiler. “Anı aldığında babasına iki yüz guruş verdim, anı versün” dedi. “Bu lâzım gelmez” dedik. “Öyle ise, kendi benden ayrıldığına bir sened versün” dedi. “Zîrâ, şübhe başka karı bana varmaz” dedi. Bu vechile, lisânından bir sened tahrîr ve teslîm etdik.

Yine Salı günü, ba^cde'l-asr, Kebîr Tuna kenârında eski kal^a mahalli ki, mukaddemâ anda, Rusyalu mürûruna mâni^c olmak için bir kaç toprak tabya yapub, beklemiş. Bir iki top endahtıyla, cümlesi firâr etmiş. Ertesi gün Rusyalu, o mahallden tonbazlar ile cîsr binâ edüp, geçmiş. Temâşâsına, Tulca vekili Hüseyin Efendi ve bizim Hacı İzzet Efendi ve kabâilden, sâbıkâ Ruscuk nâibi Şâkir Efendi ve bir kaç ittiba^{la} gidilüp, temâşâ olundu. O mahalle bir iskele ve bir hân ve bir kaç dükkan yapılsa, hayli menâfi^c i mûcib olacağı teyakkun olundu (17/a).

MAÇİN. İsakça'ya altı saat ve Hırsova'ya on iki saat mesâfede vaki^c, İbrâil karşusunda, Tuna sâhilinde, ser-hadd-i İslâm bir karye ve iskeledir. Eski kal^{ası} bayır üstünde olup, istilâdan sonra ehl-i İslâm, varoş mahalline binâ etmişler. İki câmiⁱ var. İstilâdan sonra binâ olunmuş. Tahta minâreli Eski Câmîⁱ, kal^a yerinde harâb kalmış. Minâresi ve sakafı mevcûd.

İsakca'dan saat sekizde çıkup, Ranel karyesine geldik Anda asrı edâ etdik. Unnâb yedik, Anbar-gölü gırlası sağda kalarak gelinüp, sonra göl yine [sağda] kalarak, ba^czen dağlar içinden geçüp, bu karyeye, bunun iki saat mesâfesi vardır. Bundan İsakca hudûdu bitüp, sonra binüp, bu karyeye üç çar-yek ba^cid olan Linkaviçe karyesine geldik. Bu Maçin'indir. Ahşam-üstü inmeyüp, çorbacılar bahşîş verüp, bir mikdâr gidüp, bir düzde ahşam namazı kılup, bindik. Sonra, gece saat üçde Maçin'e geldik. Bunun on üç karyesi vardır (17/b).

Maçın, İsakca'ya altı saat ve Hırsova'ya on iki saat mesâfede vâki İbrâîl karşusunda, Tuna sâhilinde, ser-hadd-ı İslâm bir kasaba ve iskeledir. Cum'a günü bunda idik. Fî 27 Şa'ban sene 56. Hırsova vekîli Sâlih Ağa'nın bir salh-hânesi vardır (18/b).

DAYE karyesi. Maçın'e sekiz saat ve Hırsova'ya dört saat mesâfede, Hırsova kurâsından bir karyedir. Peçenin gırlası yanında. Maçın'den saat yedi-buçukda çıkup, üç saat mürûrunda, solda Harman-gölü üstünde, Sersem-bayırı kurbünde, Maçın'ın Tuz-kaya karyesinden mürûr ve vakt-i asrda Tuna kenârında balıkçı kulübesine inüp, asrı edâ ve ahşama karîb binüp, Maçın'e beş saat mesâfede Peçenin karyesi içinden mürûr, balıkçı kulübesi arkasında Ostorov karyesine gelüp, ândan fenar alup, bir-buçuk saat sonra, saat altıda Dâye karyesine geldik.

Ahyolu ile Misivri beyninde vâki Bobarna demekle ma'rif mahallde, pek amîk olmayarak, Eflâk tuzu ma'deni olduğunu, hengâm-ı istîlâda Rusyalu ihbâr etdiğin, Abdülahad Ağa ihbâr etdi (19/a).

HIRSOVA. Maçın'e on iki ve Boğaz-köyü'ne sekiz ve Silistre'ye yirmi dört saat mesâfede bir sagîr kasabadır. Tuna sâhilinde, Eflâk'la ser-hadd-ı İslâm iskeledir. Âhir istîlâda iki yüz hâne mikdârı imiş, şimdi yüz hâne mikdârıdır. On iki gün muhâsara olup, sonra vermişler. Muhâfızı, silâhşorândan Selim Paşa çırağı, Kırçalı Emin Ağa imiş. El-hâl Âsitâne'de kapucu-başı imiş. Kal'asını, sâir kılâ' gibi Rusyalu tahrîb edüp, eseri kalmamıştır. Ancak bir bayır üstünde, zehâir anbarının divarları kalmıştır ve câmi'ini, hasta-hâne etmiş olduğundan tahrîb etmemiş. El-hâl bakîdir. İçinde namaz kılınur ve andan gayri kasabanın câmi'i yokdur. Ancak bir mikdâr harâb olmuş. On bin guruş mikdârı masârif muhtacdır. Sakafî ahşab ve kiremitli ve minâresi hacerdendir. Ancak şerefenin etrâfi harâb olup, ahşabdan şerefe yapılmış.

Hammâmı yokdur ve etmekçi furını dahi yokdur. Herkes lâzım mikdârı ekmeğini, hânesinde tabh ederler. Misâfirine lâzım nânı hânelerde tabh edüp, ba'zı fukarâ bey' ederler. Karşusunda iki saat aşağıda, Eflâk'ın Yelamite nâm iskelesi vardır.

Tulca ve İsakca, Rusyalu hudûdu ve İsakca-Maçın beyninde, karşuda Boğdan hudûdudur ki, Kalas bunun içinde, Boğdan'ın işlek iskelesidir. İsmâ'il ve Tomarev Rusyalunundur. Maçın'e gelmezden üç saat mikdârı evvelce, Boğdan hudûdu bitüp, Eflâk hudûdu girer ve İbrâîl, Eflâk'indir ve Maçın'e gelmezdenki hududdan, Hırsova karşusundan ve Silistre karşı-

sundan, tâ Ada-kal'ası'na varınca Eflâk hudûdudur ve bunları cümlesinin, Tuna kenârından bir çar-yek ve nısf saat ve dahi akl ü ekser mahallerde kortina karavolları¹⁹⁶ vardır. Leyl ü nehâr muhâfaza edüp, geceler tâbesabah sabah gülâbiye ederler.

Dâye köyü, Gırlic, Çoban-kuyusu, Hırsova, Tatarândan Rahman. Bu beş mahalli ekin çekmekte iken, dolu urup, ekinlerini külliye telef etmiş olduğundan, tohumluk için muhasıl beyden istikrâz-ı buğday istediler. Ol dahi, ekecek zaman vermeğe vâ'd etdi. Dolunun iri ceviz mikdârı ve yumurta mikdârı dâneleri olup, etrâfı hayli ihâfe, gece saat bir ile iki bey-ninde nüzûl etmiş. Eğer gündüz olsa, çok mezarrâtı olur imiş.

Nihâyet, gümrüğü mâhiyye beşer yüz guruş tutar. Kendüsünden çıkan meta', ancak balıktır (20/a).

SİLİSTRE. Fî 7 Ramazan sene 56. Vürûdumuzun ertesi pazar günü, ba'de'z-zuhûr meclis konağı havlusunda kürsü vaz'ıyla. Emr-i şerîf kıtaat etdi. Sonra müftî efendi duâ etdi. Ba'dehu meclis odasını ve sâir mahallâtı temâşâ etdik. O esnâda asr ezânı okundu. Biz mahallimize geldik, kâtib efendiler câmi'e girdiler.

Pazar-ertesi gecesi, muhasıl Halil Bey ve Baba-dağı muhasılı Hüseyin Ağa ve Şakir Efendi, iftârı bizimle etdiler ve ba'de't-terâvih, beş adet çorbacı geldi ve miralay bey ve müftî efendi ve hâkim efendi geldiler ve süvârî yüzbaşısı ve ta'limci mansûre geldiler ve topçu yüzbaşısı geldi.

Salı gecesi yine, sâbıkdakiler iftârı bizde etdiler. Ba'de't-terâvih yine topçu yüzbaşılari dört nefer geldiler ve meclis çorbacısı geldi ve Halil Bey, mâliyyeden yeni gelen mekâtibi getürdü. Abdurrahman Işıklı, İbrahim Ağa kapucu-başı ve Silistre'nin eâzim-i sâhib-i nüfuzundan, taşrada imiş. Geldi, Çihar-şenbih günü. Her gece gelür idi.

Penç-şenbih. İlet-i bâsurdan, hayli şiddetli mürr icrâ olup, cümle bin halle konağın karşısundaki camî'de edâ-yı cum'a olunup, hademe[ye] almış gurus [i'tâ] olundu. Etrâfa cümle ahâli ve fukarâ tecemmü' etmiş, kimine selâm ve kimine akça vererek, muhasıl beyler ile konağa geldik. Sebt gecesi, ayaklarımı sıcak suya koyup ve mürver içüb derleyüp [terleyüp] bir mikdâr hiffet bulmuş ise de, yine ızdırâb gitmeyüp, sebt günü savma niyyet etmedik. Sebt günü Baba-dağı muhasılı Hüseyin Bey gitdi. O dahi sâim değil idi.

¹⁹⁶ Karantina Karakolları.

İstîlâda Hacı Ahmed Paşa, Silistre'de vâli olup, gayet sû-i hâlini hikâye etdiler ve Serd Mahmud Paşa dahi bunda imiş. Lâkin bir akçası ve beş on âdemden gayrı kimesnesi yoğ imiş. Cesûr imiş. Cisir kurup geçeri iken, temâşa edüp, bir top endaht etmişler ve Ahmed Paşa evvel bar-girlerini ve eşyâsını Edirne'ye irsâl etmiş ve kendüsü dâimâ zîr-i zemînde ikamet ederimş Bunun çok rezâletini beyân etdiler. İçerüde bir alay Deli-orman deli-kanlusundan nizâm olup, ol hayli şiddetli muhârebe eder iken, Necib Paşa gelüp "*Ben pâdişâh askerini kırdıramam*" deyu, asla cenk etdirmeyüp, esîr oluncaya dek muattal kalmışlar. Necip Paşa yine saat üçde bir tabya basmağı tertîb, iki taraftan yürüyüş etmiş. Ba'zısı "*Sabah üstü olur, bu vakit olmaz*" demiş ise de dinlemeyüp, yürümüş. Zulmetde bizim nefer birbirini urmuşlar. Nihâyet, bilâ-kaide rücu^c etmişler. Şehidler meydanda kalmış, kaldırmamışlar. İçinde bir hayli mecrûh kalmış. İki gün âl salmış, kimse gitmemiş, kefere tarafına.

Taraleş'de korentina nâzırı Dimitraki, hâlen Devlet-i aliyye tarafında kemâl-i sadâkati olup, bu tarafa geçen göçlere iâne eyler bir gayûr kimesne imiş. Binâen-aleyh, merhûm Sultan Mahmud kendüsüne nişan vermiş. Bu def'a hasta olup, Bükreş'e gitmiş. Anda yirmi bin guruşla berâber bir pîş-tahta içinde, nişânını sirkat etmişler. Bu def'a bir nişan verilmek istid'asına, Sa'îd Paşa'ya bir mektup tahrîr etmiş.

Câmi^c-i atîk, ki Bayraklı Câmi^c-i deyu şehîrdir. Fehim Bey i^cmâr etmiş. Sonra Selim Mehmed Paşa hedm edüp, yeniden binâ etmiş. İstîlâ-yı âhirde bir mikdâr zedelenmiş. Mirza Sa'îd Paşa dahi anları ıslâh etmiş. Kurşunlu Câmi^c-i, kal'a binâ-emîni Çelebi Ağa binâ etmiş. Ak-kapu, cum^c ayı bunda edâ etdik. İvaz Paşa Câmi^c-i. Saturlu Câmi^c-i. Seyyidî Efendi Câmi^c-i. Hacı Ahmed Paşa Câmi^c-i.

Yedi aded mülhak kazâlara, ancak bilâ-meclis üç vekil nasb olunmuş. Topcu ve Umur-fakı kazâlarına, yüz guruşluk ve Afaltar ve Karalar ve Çardak ve Şarlı kazâlarına iki yüz guruş maaşla İbrahim Ağa'nın birâderi Yusuf Ağa nasb olunmuş. Yemişli, nâhiye, Topcu, bu dahi, Karalar, bu dahi, Şarvi, bu dahi, Afaltar, bu dahi, Çardak, kazâ. Umur-fakı, kazâ, Yemişli, aded-i kurâ: 96.

Tarafımızdan, a'zâdan Elhâc Tâhir Efendi'ye iki yüz [guruş] verilüp, bir mevlîd-i şerîf kıraati sipâriş olunmuşdu, Ramazan-ı şerîfin. Kıraat olunmuş ve inşâ-allahü'r-rahman, beher sene kıraati va^cd olunup, vakf-ı şerîfimizden akçası tanzîm olunacaktır.

Derûn-ı kasabada mey-kede: 22 aded. Silistre muhassıllığı dâhilinde reâyâ kurâsında tahsil olunan kontur bedeli: 40.975 guruş, varoş konturundan tahsil olunan: 4.920 guruş, yekûn: 45.895 guruş. Varoş konturu bedeli: 16.000 guruş, bâlâda teslîmâtları: 4.920 guruş, bakiyye: 11.080 guruş. Mâhiyye, a^clâsı: 40 guruş, evsât: 30 guruş, ednâ: 20 guruş (21/a).

Ve Salı gecesi. Fî 15 Ramazan sene 56, bizim takvim i^ctibâriyle. Silistre'nin savmı i^ctibâriyle, fî 14 Ramazan sene -. Zirâ Şa^bân'ı isneyden isbât edüp, Çihâr-şenbih'den sâim olmuşlar. Bu gece tarafımızdan, muhasıl bey ve müfî ve hâkim efendi ve diğerlerine, iki yüz guruş teslim olundu. Bir mevlîd-i şerîf kıraati sipâriş ve fazâili beyân olundu ve inşâ-Allahü'r-rahman bizim vakıfdan her sene icrâsı va^d olundu. Dil-nişîn Kadın rûhiyçün aleyhü'r-rahmete ¹⁹⁷.

Silistre; Varna'ya 24 saat, Kozluca'ya 18 saat, Yeni-pazar'a 18 saat, Şumnu'ya 18 saat, Hezar-grad'a 18 saat ve Ruscuk'a 24 saat mesâfedir ¹⁹⁸.

Küllî bağları olup istilâ sebebiyle harâb olup, yeniden i^cmâr ve gars etmek üzeredirler. Ruscuk'un üzümü bunlardan a^clâ olduğundan, şimdi çubukları dâimâ andan getürüp, gars ederler. Etrâfı bir saat mesâfe mikdârı, dâiren-mâdâr bağlardır. Şimdi tahmînen killet-i nüfûs olduğuna nazaran, bunların cümlesini ihyâ edemeyeceklerini ifâde etdiler. Kırk senelik ve altmış senelik, ziraat ile meşgul âdemler var, "Bu sene-i mübârekede olan menâfî'i ve kesret-i huntayı, ömren müşâhede etmedik" deyû ifâde etdiler, Asel. Baba-dağı havâlisinde kovanları progon etmek ka^cide olup, Silistre'de dahi a^clâ olur ise pargon edüp, olmaz ise, cümlesini birden fuçuya basup, ezerler imiş. Yel-değirmeni bunlarda istilâdan berü Rusyaludan görölüp, âdet olmuş. Kazâlarında şimdi, otuz mikdârı peydâ olmuş. Kazâlarında şimdi, otuz mikdârı peydâ olmuş. Silistre'de beş aded var idi.

Müteaddid mâ-i cârileri olup, derûn-ı şehirde mahallât-ı müteaddidde çeşmeler ve ba^czı cevâmî'de dahi şadırvan dahi vardır. A^clâ suları, Pınarbaşı ve Köşk-suyu dedikleridir. Onlar[ı] icrâ eden Sinan Paşa'dır. Bundan, şimdi derûn-ı şehirde altı aded çeşme vardır ve bir su dahi, kendü Kapan-suyu'dur. İskender Paşa icrâ edüp, on dört aded derûn-ı şehirde çeş-

¹⁹⁷ Burada, Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi'nin, henüz vefât etmiş olan halîlesi için, her sene mevlîd okutmak istediğini görüyoruz. Fâtıma Dilnişîn Kadın'ın mezar kitâbesi için bk. Mahir Aydın, *Aynı makale*, s.255.

¹⁹⁸ 11 numaralı klîşe.

mesi vardır. El'an cümlesi muattaldır. Şimdi icrâ, otuz bin guruşa muhtâç imiş. Sinan Paşa'nın bir câmi'i ve hammâmı olup ve iki aded medresesi olup, cümlesi el'an arsa-i hâliyedir. Ancak hammâmın bakıyye-i âsârını zîr-i zemîn yapmışlar. El-hâl mevcûd imiş. Bu def'a harabeleri dahi o mahalde hıfz etmişler. İki sene mikdârı muhârebe olunmuş ise de, âhir kırk beş gün şiddet üzre ve etrâfını handek çevirüp, müstakillen gülle ile dövmüş. Nihayet Müftî Tabyası yanından lağım atmış, yine der-akab içerüden handek kazup, top vaz'ıyla mukabele olunmuş ise de, za'f-ı târî olup, Tuna'dan Şumnu ordusuna hallerini bildirüp, imdâd istemişler ise de, "*Sabr edin, imdâd gelmek üzere*dir" demişler ise de, bir kimesne zuhûr-ı gaye iz'ac edüp, âkıbet vire, çıkmışlar. Muharrem ibtidâsında verilmiştir.

Kırk dört senesi Zilkâ'de'nin on beşinci ahd günü, rûz-ı Hızır'ın evâilinde Rusyalu tekrâr kal'ayı muhâsara edüp, kırk beş gün muhârebe ve tazyik ile âhirü'l-emr, mukavele ile teslîm olunup, on beş gün mikdârı pazar edüp, halk eşyâsını, ne mikdâra bahâ bulmuş ise fûruht edüp, kırk beş senesi Muharremü'l-harâmın onuncu isneyn günü, Silistre'den hürûc etmişler.

Kal'anın dört kaptanı olup, birisi Saray-kaptanı, diğeri Çayır-kaptanı, üçüncüsü İslambol-kaptanı, dördüncüsü Varoş-kaptanı. Çayır-kaptanı'nu muhârebe esnâsında Rusyalu tahrib etmeğın, ahâli sedd edüp, el'an mesdûd kalmış. Pazar-ertesi, fi 14 Ramazan sene 56, ba'de'l-asr, muhassıl bey ve miralay bey ve birinci topçu yüzbaşı Mehmed Ağa, bizim adamlar ile Saray-kaptanı'ndan çıkup, etrâfı temâşa ederek, kenârda şalopeler için İbrahim Paşa bed' edüp, Selim Mehmed Paşa'nın inşâ'ı etdiği limanı gördük. İsmi Lom demekle arıdır. Şimdi şalopelerden bir nesne yoktur. Liman dahi harâbeye müşrif olmuş. Saray-kaptanı hâricinde kortine mahalli ve merhûm Sultan Mahmud'un teşrifinde binâ olunmuş iki fevkanî ve iki oda tahtânî ve iki kahve-ocağın müstemil kasrı ve merhûmun teşrifini muhbir, ikame olunan mermer-i amûdî temâşa etdik ve liman kurbünde ve hâricinde bir mahall var ki Çatma Mahallesi derler. Sonra, taşra Çengel Tabyası cânibinde, bu istilâda müstecir reâyâ mahallesi ve kalil Müslim mahallesi kuruldu. Bunda evvel Çayır-kaptanı'yla İslambol-kaptanı beyninde, lağım ile Rusyalunun atup yürüyüş etdiği mahallât görüldü. Ordu Tabyası ve Müftî Tabyası beyninde. Sonra Varoş-kaptanı'ndan girdiler. Sonra birinci topçu yüzbaşı Mehmed Ağa'ya, topçular için üç yüz guruş bahşiş verildi.

Kal'a on aded tabya[yı] müstemildir ve hâricinde iki tabya dahi olup, cümlesi on ikidir. Derûn-ı kal'ada: Mühendis Tabyası, Ordu, Müftî, İs-

lambol-kapusu, Gaziler, Şâhin, Gümrük, Çengel, Binâ-emîni, Paşa. Hâricde: Taşra-çengel, Liman Tabyası. Derûn-ı kal'adaki âsâr: 1 aded topçu kışlası, 2 aded mühimmât anbârı, 2 aded zehâir anbârı, 2 aded cebehâne. Cebehânenin biri gayet a'ladır, ancak divârları ta'mire muhtâçdır. Mââ'dâ mahaller kabil-i isti'mâl değildir. Hengâm-ı istîlâda çok havân olsa, Rusya takarrüb etme mümkün değil imiş. Ancak dört aded havanları ve iki nefer lâğımcıları vâir imiş (21/b).

RUSCUK. Müstakill kürsi-i muhassıl ve makarr-ı müşîr-i Silistre'dir. Vapur sefinesiyle, Ramazan-ı şerîfin on yedinci Penç-şenbih gecesi saat beşde iskelesine vürûd edüp.

Müşîr-i eyâlet-i Silistre, Vâsîf Mehmed Paşa, Ruscuk'da mukîm. Ferîkandan muhassıl Hâfız Paşa. Zabtiyye topçu livası, Yerköylü Mehmed Paşa. Sadıkemîni İmam-zâde İbiş Ağa. A'zâdan, Portakalçı-zâde Hacı Mehmed Ağa. A'zâdan, Hüseyin Efendi, nüfûs nâzırı. A'zâdan, Mühür-dâr Ahmed Efendi, Uzunâbâdî. Nâib, Müftî Hâfız Osman Nuri Efendi.

Tahrîrâtla El-hâcc İzzet Efendi ve Tatar Hüseyin, Âsitâne-i aliyye'ye irsâl olundu, fi 22 Şevvâl sene 56, Çihâr-şenbih, ba'de'l-asr İslimye firârîlerini Bükreş'den mahallerine getürmüş olan Vidin Vâlisi Hüseyin Paşa hazretlerinin mütealliki El-hacc Tosun Ağa, İslimye'den geldi, fi 23 Şevvâl sene 56, Penç-şenbih. İslimye'den bile ahâlisinin hareketine dâir mazbata geldi, fi 24 Şevvâl sene 56, Cum'a. Seherî liva Mehmed Paşa geldi. Bizim Fâik Efendi ve Hacı Osman Ağa ve Hacı Tosun bizde idi. Sonra müşîr paşa geldi. Bunlar gitdi, sonra muhassıl Hâfız Paşa geldi. Câmî kurbünde mey-kede def'ine mazbata ifâde olundu ve evkaf hanlar sual olundu. Ezan vakti gitdiler. Mısır'dan yetmiş gemi, haber geldiğin, vapur memûru Luka'dan rivâyet etdiler. Sonra cum'a[yı] edâ ederek, sonra nâib ve müftî ve a'zâ geldiler.

Silah-dâr Hânı, câmi' ve medreseye mevkuf, Niksârî Câmî'ine mevkuf. Müftî Hânı, çeşmelere mevkuf. Alâiyyeli Mustafa Paşa Câmî'ine mevkuf hân, içinde Yehud sâkin. Kara Ali Bey Câmî'ine mevkuf hân, içinde Yehud sâkin (22/a).

Penç-şenbih gecesi saat beşde geldik. Vapur yanaşdı. Müşîr paşa tarafından imiş, bir sakallı ağa geldi. Sual etdik, kapucular kethüdâsı imiş, bizi karşılamağa gelmiş. Bizim esbler Silistre'den dahi gelmediğinden, bir rahvan getürmüş. Bir mikdâr kavâs ve zabtiyye neferâtı berâber gelmiş, "Bunlar niçün geldi, bizim, karşılama, usûlümüzden değildir" dedik. "Bunlar her

gün bu mahallde gezerler. Bir hazırlanmış zahmetli maslahat değildir” dedi. Bizim, Silistre’den mahall tedârikine irsal ettiğimiz Tatar Hüseyin dahi vapura geldi. Bir kimesnenin konağını tahliye etmek üzere olduklarını ve nihâyet, mahall bulunamaz ise câmi^e inceğimizi ifâde ile terk etdirüp, misâfir-hâne tanzim olunmuş menzil-esbleri ahurunu müştemil mahalli tedârik ettiğini haber verdi. Andan rahvana süvâr olduk. Kavâslar pişgâhımıza meşy etdiler. Zarûfî, ma^c-ızdırâb azîmet olunur iken, pişimizde imiş. Kapucular kethüdâsı var imiş, gelüp, *“Doğru paşa efendimize gidelim, zirâ muntazırdılar”* dedi. *“Şimdi misâfir-hâneye nüzûl edelim, bâ^cdehû mülâkat edefriz/”* dedim. Mahallimize indik. Saat¹⁹⁹ hudûdlarında, sabah, Peñç-şenbih. *“Halkın belki asîr olur, Cum^a günü bâ^cde’l-cum^a, emr-i şerîf kıraat olunması münâsibdir”* dedik, kapucular kethüdâsına.

Cum^a gecesi, hâli. Cum^a-ertesi bâ^cde’t-terâvih nâib ve müftû sâir a^c-zâ geldiler, bir mikdâr ikamet etdiler, gitdiler. Verâdan muhassıl Hâfız Paşa ve topçu livası Mehmed Paşa geldiler, bir iki saat oturdular. Bâ^czı mekâtib getürdü, zımnında[n] şübhe etmiş. Hasbe’l-fehm ifâde olundu, gitdiler. Yine bu gece, saat sekizden sonra korucular geldiler. Varna ve Şumnu bulaşık olup, bunlara mukayyed olunamamış. Bunlardan şikâyet ve taleb-pezîr husûsunda, cümlesinde kusur vâki^c olduğunu beyânla, müşir paşa tarafından tesmiyye ve Varna’dan bir emr-i şerîf re’y olundu. Pazar gecesi dört nefer mülâkat için geldiler. Giridli-zâde tebeasından: Şalopeler kapudânı tersânedan Ömer Bey, İbrâilli El-hâcc Osman Ağa, diğer. Sonra gitdiler. Pazar-ertesi gecesi, kapucular kethüdâsı Hafız Ağa, Hacı İzzet Efendi geldiler. Müşir paşa teşrif buyuracağını ifâde ettiğün bize ihbâr etdikde, misâfirhânede bizler *“İkrâmda kusûr ederiz ve müşir hazerâtına, bikra hâneye gelmek münâsib değildir”* deyû, men^{ine} tasaddî olundu. Salı gecesi bâ^cde’t-terâvih Bereket Molla-zâde bâ^czı mes’ele sual, infisâle, müşir paşa himâyesinde sâkin imiş, o geldi. Bir mikdar ikamet esnasında, *“Müşir paşa geliyor”* dediler, der-akab gitdi. Müşir ve muhassıl paşa geldiler, hayli müddet ikamet olundu. Tamâmen posta ahvâlini beyân ve basmalarını kıraat etdik. Bu maddeye dâir bâ^czı şey’ hal olundu.

Fî 12 Şevvâl sene 56. Ahd günü erken, Hâfız Paşa geldi, ser-beste defterini getürdü. Verâsından Şâkir Paşa geldi, bir mikdâr oturdu, veda^c edüp gitdi. Verâsından, nâib ve müftû ve nüfûs nâzırı Hüseyin Efendi ve sadık-ermîni İmâm-zâde İbiş Ağa ve a^czâdan Portakalcı-zâde Hacı Mehmed Ağa geldiler. Eytâm husûsuna nizâm vereceklerini ifâde etdiler ve

¹⁹⁹ Saati yazılmamıştır.

kurâya iâne bakar ve tahammülle olup ve “*Lâkin mîrî deynini edâ edeceklerine ihtiyarlar kefil olmadığın*” dediler. Sonra, Silistre muhassılı Halil Bey geldi, hayli oturduk, veda^c edüp gitti. Kapu yanında bir Ermeni sarraf getürdü. Silistre’[de] menfî ma^cden sarrâfının karîni imiş. Anın itlâkını recâ etdiler ve Hâfız Paşa, kâtibi Gırlı Ahmed ile gelmişidi. Defteri açup, bir mikdâr sual ve tashih-i mevâdd etdik ve Osman Ağa’[ya] Kazak tesviyesini söylemişdik ve bizim arabaya cam sipâriş olundu.

Gurre-i Şevvâl sene 56, Çihâr-şenbih günü İyd-i şerîf²⁰⁰ oldu. Niğbolu’dan ve sâir mahallerden Ramazan-ı şerîfi bi’r-rûye, Pazar-ertesinden tuttuklarına mebnî gelüp Ruscuk’da dahi isbât olundu. Bizler Salı’dan sâim olduğumuza mebnî, bir gün savm zimmetimizde kaldı. Çihâr-şenbih gecesi müşir paşa hazretleri gelüp, bunu muâyede tutup, yarın tarafından terki ricâ olunup, yine topçu livâsı Mehmed Paşa geldi ve meclis takımı ve bir kaç kimesne geldi. 2 Şevvâl, Penç-şenbih, müşir paşa hazretleri ve muhassıl Hâfız Paşa geldiler. Biz soğukdan gidemeyüp, izhâr-ı mahcûbiyet etdik. 3, Cum^a, biz müşir paşa hazretlerine gidüp, kapuda, cümlesinin odasına gittik ve ândan, namâzı Hacı Yusuf Câmî’i’nde edâ etdik. Sebt. Ahd, Baba-dağî Hüseyin Ağa’nın adamı Hüseyin, Baba-dağı’na akça ile mektubla çıkdı. İsneyn, bir kadın, yetimlerin husûsîşün muhâkeme kâtibi Hasan Efendi’den şikâyet ederek, bir arzuhal verdi. Meclise gönderdik, tanzimine mübâşeret etdiler. Sâlisen, Silistre muhassılı Halil Bey geldi. Müşir paşaya muayedeye ve bize mülâkata. Yine müftî ve nâib ve sâbık Silistre müftisi geldiler. Bir Yahûdi’nin, tuz husûsundan, garmaya vermeyüp, aldığı akça söylediler. “*Âsitâne’ye mazbata etdik*”, dedi. Bu gün Yahûdi, bir arzuhal-i musanna^c getürdü. “*Âsitâne’ye yazıldı*”, deyu cevâb verdik. Erba’an, yine Halil Paşa bize geldi. Sonra muhassıl Hâfız Paşa geldi. Hamîs, yine Halil Paşa geldi ve kortina nâzır Necâti Efendi, Rusya postası geçüp, yine pasaportun göstermediğın ifâde etdi ve adamını kakup, kovmuş. “*Âsitâne’ye ifâde et*” dedim. Cum^a, müşir paşa hazretleriyle muhassıl Hâfız Paşa teşrîf, namaza karîb gtdiler ve bunlardan mukaddem, topçu Mehmed Paşa ve kapudan Ömer Bey’in teşriflerinde gtdiler ve anlar, biz de Silistre muhassılı Halil Bey geldi ve bu gün, Tırnova hâkimi Edhem Efendi’den ve muhassıldan bir mektûb, bize intizârlarını ifâde eder ve Âsitâne’den Tatar gelmiş, tevcihât-ı vüzerâ haberiyle. Sebt, Hâfız Paşa geldi ve Tirova’ya cevâb gönderdik ve korentina me’muru Necâti Efendi geldi. Şâkir Paşa’yı muhâfaza ile içerü alacağını ihbâr etdi ve bizim

²⁰⁰ Ramazan Bayramı.

İzzet Efendi, Şakir Paşa'ya "Hoşgeldin", İzzet Efendi varmadan, Şakir Paşa geldi. Hafız Paşa bizde idi. Sâbık nâibden, Raif Paşa irsâl olundu, üç bin iki yüz gurusu için, sâbık nâibler için tahvil aldığını, dedi (22/b).

Ruscuk'da kâin cevâmi^c mesâcid:

Câmi^c-i cedîd Mahallesi'nde vâki cevâmi^c ve mesâcid: Arnavud Ağa'nın binâ ettiği Debbağ-hâne Câmi^c'i, etrâfı kerpiç divarlı, tahta minâreli, havlusunda üç medrese oda ve bir mektebi. Hacı Yusuf Câmi^c'i, paşakapusu civârında, üzeri kubbeli câmi^c, etrâfı parmaklıklı ve taş minâreli ve tehi bir mektebi ve havlusunda mekabir, bir kaç. Bunda cum^a kıldık. Hüseyin Hoca Câmi^c'i, üzeri ahşab, etrâfı taş divar ve taş-kârî minâresi ve havlusunda mekabir-i Müslimîn, sokak aşuru medrese kurbünde olduğundan, bânîsi gayr ise de yerlüye nisbet olunur. Salkımlı denmekle arîf Hacı Ali Câmi^c'i, taş minâreli ve etrâfı taş divarlı, mekabiri müştemil, bunda cum^a kıldık, evvelâ. Goganez Câmi^c'i, sakafı ahşab, dolma divarlı, tahta minâreli, civârı mezâr-istân, aslâ vazîfesi yoktur. Yurtmaç Câmi^c'i, çubuk dolma divarlı, tahta minâreli, havlusunda iki oda ve bir mektebi var. Pazar-yeri Câmi^c'i, Câmi^c-i cedîd, Hacı Ali Cami^c'i nâmlarıyla arîf, geçen-taş minâreli, etrâfı taş divarlı ve mekabiri hâvî, tevis^c olunmuş. Kal^a kapusu, ordu-kapusu hâricinde, bilâ-minâre mescid.

Hacı Musa Mahallesi'nde kâin mesâcid ve cevâmi^c: Bey-mezarlığı nâm mahall karşusunda, Hüsâmeddin, nâm-ı diğer Kara Hacı Mustafa Ağa'ya nisbet olunur, Elçi-oğlu Câmi^c'i, taş minâreli, kerpiç divarlı ve bir mektep ve bir mikdâr havlulu. Mahall-i merkum verâsında Hacı Mehmed Câmi^c'i, tuğla minâreli, kerpiç divarlı, mekabir ve bir harâb mektebi müştemil. Kapan-çarşusu'nda, dükkânlar üzerinde, Bâli-zâde Câmi^c'i, fevkani, etrâfı tahta, bilâ-minâre. Un-meydânı'nda, fevkanî Hacı Musa Câmi^c'i, tahta minâreli, havlusunda mektep ve mezâr-istân ve altında bakkal ve çömləkci ve taşçı dekâkini. Ermeni Mahallesi nâm mahalle karîb, Hacı Süleyman Ağa Câmi^c'i, etrâfı, divarları harâb ve tahta minâreli ve havlusunda mekabiri hâvî. Dane Usta Câmi^c'i, etrâfı parmaklıklı ve tuğla minâreli ve bir harâb mektebi ve mekabiri hâvî. Baçdarlık nâm mahallde, Kadı Hüseyin Efendi Câmi^c'i, tuğla minâreli, etrâfı taş ve kerpiç ve mektep ve mekabiri hâvî. Büyük-çarşu ortasında Bayraklı Câmi^c'i ki, Defter-dâr Ali Efendi binâ etmiştir, etrâf-ı erba^cası ve minâresi taşdan. Alâiyyeli Mustafa Paşa'[nın] binâ ettiği Sarı-yar kapusu çarşusunda, Baçdarlık nâm mahallde, Memiş Dede Tekyesi'nde kâin câmi^c, çit divarlı ve tahta minâreli.

Kara Mustafa Mahallesi'nde kâin cevâmî^c ve mesâcid: Gönek-kapusu civârında Kuzu Hacı Hüseyin Câmî^ci, kerpiç duvarlı ve taş minâreli ve civârında iki mekteb ve bir mikdâr ağaçlık. Kal^ca hâricinde, Lom başında, fevkanî Celiloğlu Câmî^ci, harâb çit duvarları ve tahta minâreli ve bir mikdâr ittisâlinde arsayı hâvî. Kal^ca hâricinde, iskele civârında İbrahim Paşa Câmî^ci, bilâ-minâre, ittisâlinde bir mekteb ve dekâkin olduğu, Tuzcular Câmî^ci. Eski-saray nâm mahallde, Eski Saray kurbünde Bali Bey Câmî^ci, etrâfî taş duvarlı ve tahta minâreli havulusunda makabir olduğu. Hacı Teles Câmî^ci, Taylesan Câmî^ci, dahi derler, divarı çit tahta minâreli ve etrâfî ağaç parmaklık ve mezâr-istânî hâvî. Benli Câmî^ci, divârı ve minâresi tuğla, etrâfî ağaç parmaklık, ittisâlinde mekteb ve mezâr-istânî hâvî. Taş Mes-cid demekle arîf, Ayşe Hanım Mescidi, tuğla, minâresiz, etrâfî taş ve mezâr-istânî hâvî. Câmî^c-i atîk, Abdülbâki Paşa Câmî^ci, duvarları be minâresi taşdan, kebîr mezâr-istânî ve taşra kapusu zirinde çeşmeli ve karşusunda bir medrese ve yedi oda ve bir tahtiye ve bir mikdâr bağçeyi hâvî. Mirza Sa'îd Paşa Câmî^ci, aslı Boyalı Câmî^ci denmekle arîfdir. Muhterik olmuş, sonra Sa'îd Paşa, divârı ve minâresi tuğla, ittisâlinde bir maksûre, tahtında bir mekteb, diğer dört dükkân, iki mahzen ve diğer iki mahzen ve diğer mahzen, taraf-ı kible harâbe hân arsası ve bir tarafı medrese ve dükkânlar ve iki tarafı tarîk-i âmm. Mahmud Voyvoda Mahallesi'nde Kurrâ Câmî^ci ki, şimdi Çelebi Ağa denmekle meşhûrdur, taş duvarlı, tahta minâreli, civârında bir mikdâr mezâr-istânî hâvî. Gümrük civârında, Gümrükcü El-hâcc Mehmed Ağa Câmî^ci, divarı tuğla ve minâresi taşdan, fevkanî civârında kütüb-hânesi ve bir kaç mezârî hâvî, taş duvarı. Bican Mahallesi'nde Alaiyyeli Mustafa Paşa Câmî^ci, minâresi tahta, divarı sıvalı çit, civârında medresesi, yedi aded odası ve bir mektebi. Mesih Voyvoda Mahallesi'nde fevkanî Haydar Bey Câmî^ci, duvarları tuğla ve minâresi taşdan, altından yol geçer ve kapusu altında bir bâb çeşme var. Yine Mesih Voyvoda Mahallesi'nde, Balık-pazarı nâm mahallde fevkanî câmî^c, duvarları tuğla ve minâresi taşlı ve bir mikdâr mezâr-istân ve bir mektebi hâvî Miksârî Câmî^ci (23/a).

Pergos, Zıştovi, Parlı karyesi, Resne karyesi, Tırnova, Lofça, Plevne, Niğbolu, Kırte karyesi, Ravitsa, İstavertisa, Rahova, Bütan, Vulçadrıma, Lom, Akçar, Vidin, Veytbol, Topolofça, Volkovaıslatna, Berkofça, Hankenise, Sanpirot, Şehirköyü, Akpalanka, Niş, Halkalı, Sofya, Ormanlı, İhtiman, Yelliköy (23/b)²⁰¹.

²⁰¹ Kezâ, teftiş güzergâhına dâhil olan mahaller.

PERGOS. Ruscuk kurâsındandır. Beynleri üç saat mesâfedir. Ruscuk'dan Zıştovi'ye azîmetimizde, anda bir gece beytütet olundu, muhtâr-ı karye Hacı-oğlu Ömer Ağa'nın hânesinde. Ruscuk'dan şehri Zilka^cde'nin yirmi yedinci Pazar-ertesi günü, ezân-ı magrîbe karîb, hürûc olunup, Salı gecesi saat dördte, karyeye vüsûl müyesser oldu. Bir şiddetli gece idi. Zirâ cümle etrâf berfle memlû ve cümlesi buz tutmuş ve rüzgâr şiddet üzere esüb ve kılağozlar dahi yolu şaşurdukları gibi, bizim adamlar me'yûs olma derecesine geldiler ise de, yine cenâb-ı Hüdâvend-i kerîm ihsân buyurup, yolu bulduk ve bir saat gecikerek, gece saat dördte karyeye geldik. O gece beytütet edüp, ertesi Salı günü saat yedide, Hacı-oğlu hoş kimesne olup, yol göstermek için berâber olup, hareket etdik. Selç nüzûl ederek, yine Ruscuk kurâsından Basin nâm karyeye, edâ-yı salât için nüzûl etdik. Bu karye Ruscuk'a altı saat ve kezâlik Zıştovi'ye altı saat ve Pergos karyesine dahi dört [saat] mesâfede kâinedir. Basin karyesi pişgâhında, yirmi yedi senesi hudûlarında Rusya, Koşanlı Halil Paşa'nın ordusunu bozup, kendüsü dahi, anda ahşam üstü şehîd olmuşdur. Karyenin üstünde, tepede kabri vardır. Ba'd ü ba'd Ali Paşa üstüne taş dikmiş, mevcûddur. Edâ-yı asrdan sonra, yanından hareket edüp, şitâ ile kat^c-i râh ederek, magrib esnâsında, sağda, aşağıda bir çar-yek mesâfede, Zıştovi kurâsından Kirovna karyesi pişgâhından mürûr olunup, andan aşağı inerek, nısf saat sonra, Nevgrad altında, Yantıra nehri kurbüne vüsûl bulduk. Nehir münce mid olmuş ise, bir mikdâr mahalli vustunda gevşemiş olup, havf olunduğundan, karyeden adamlar çıkup, delâlet ederek, âheste âheste, selâmetle geçildi. Sonra Çeroviç'e hayvanlar ile gidüp, yine Zıştovi kurâsından Nevgrad nâm karyede, istikrâ olunan muhtâr[ın] hânesine, Çihâr-şenbih gecesi saat birde nüzûl olundu (24/a).

NEVGRAD: Lisân-ı âvâmda Novgrad derler. Zıştovi kurâsından ve beynleri dört saat mesâfedir. Tırnova kasabası içinden mürûr eden Yantıra nehri, bu karyenin kurbünden mürûr eder. Bu karyede, Ruscuk'dan Zıştovi'ye azîmet esnâsında, Pergos karyesinden gelüp, bir gece beytütet olundu. Şehir-i Zilka^cde'nin yirmi dokuzuncu Çihâr-şenbih gecesi saat birde, şiddet-i şitâ ile dâhil olup, Çihâr-şenbih günü saat yedide Zıştovi'ye azîmet olundu (25/a).

ZIŞTOVİ. Tuna sâhilinde, müstakill bir cesimce kasaba ve kazâdır. Niğbolu muhassılığına ilhâk olunmuşdur. Yirmi iki aded karyeyi müşte mildir. Defter-i nüfûsu mücebince, kasabasında bin yedi yüz yetmiş beş zükûr ehl-i İslâm ve iki bin elli altı reâyâ ve kazâsında bin iki yüz altmış zükûr ehl-i İslâm ve dört bin seksen iki zükûr reâyâ ki, cem^can üç bin

otuz beş ehl-i İslâm ve altı bin yüz otuz sekiz reâyâ ki, mahlûten cemî' dokuz bin yüz yetmiş üç eder, mevcûddur. Kasaba-i merkumenin sûk u pazarı ma'mûr ve ekser ahâlisi ehl-i ticâret ve tâ Arnavudluk'a kadar, Tırnova üzerinden gelüp giden eşyâya işlek iskeledir ve ekser ticâretleri süreççilik ve tuzculuktur ve karşusunda Eflâk'ın Zemniçe nâm bir büyük karyesi vardır, işlek iskeledir. Bey' ü şîrâları ândadır.

Tuna sevâhilinde bulunan iskelelerin cümlesinin işleği ve ma'mûru budur ve Zîştovi'nin tüccârı, el'an cemî' mahallâtdan kuvvetlidir ve lâkin içinde râbitalı vücûhdan kimesne yokdur ve Rum-eli'nin, tâ Arnavudluk'a kadar, Eflâk cânibine işlek iskeledir. Bunda a'lâ çorab nesc olunur. Leyyin ve havlı olmak cihetiyle, Lofça'dan a'lâdır ve lâkin, ândan bahâsı ziyâdedir.

Sene-i sâbıkada tamâmen tevzi'âtı: 432.471 guruş, bu def'a rahmü'l-fukarâ tenzîl olunan: 82.470 guruş, bakiyye: 350.001 guruş. Saati var. İki sürekh salh-hânesi var. Ceneviz'den kalma, bir kaya üstünde bir harâbe kal'ası vardır. Çifte hammâmı var. Kasaba kurâsından Belene nâm karye, kendüye ve Niğbolu'ya üçer saat mesâfede, batı tarafında kâine, bir karye-i kebîredir. Pavelkânların kebîri anda ikamet edüp, cümle Pavelkân âna tâbî'dir.

Meclisi: Hâkim, Mehmed Sa'id Efendi, kuzâtdan Vidinli İbrâhim Efendi-zâde, asıl, 800 guruş. Muhassıl vekîli, vücûh-ı beldeden Sâlim Ağa, 1.250 guruş. Müftî, El-hâcc İbrahim Efendi. Sandık emîni, El-hacc Hasan Ağa, 500 guruş. Bulgar çorbacısı, Nokolçov, 200 guruş. Nüfûs nâzırı, İsmâil Ârif Efendi, 200 guruş. Nüfûs mukayyidi, Eşref Efendi, 200 guruş. Jurnal mukayyidi, 200 guruş. Zabtiyye. Mâliyye kâtibi, Mehmed Emin Efendi, 500 guruş. Mukataalunun idâresine me'mûr, El-hâcc Süleyman Ağa, 400 guruş. Gümrük göllerinin idâresine me'mûr Molla Mustafa Ağa, 300 guruş. Gümrük idâresine me'mûr Nu'man Ağa, 600 guruş. Gümrük kâtibi hizmetinde Hâfız Abdürrahim, 150 guruş. Üç aded kenârcılar, beherine altmışar guruşdan, 180 guruş. Kirâ-hâne müdürü mâhiyyesi, 120 guruş. İki aded süreççilerin beherine altmışar guruşdan, 120 guruş.

Zabtiyye neferâtı, süvârî ve piyâde: 1 yüzbaşı, 1 mülâzim, 1 baş-çavuş, 1 çavuş, 2 süvârî on-başısı, 1 piyâde on-başısı, 7 süvârî kasabada, 12 süvârî kazâda, 14 piyâde kasabada, yekûn 40 nefer.

Rûz-ı hızır'dan sonra, kırk gün kadar hafta be-hafta hayvan panayırı kurulup, pazar yeri mahsûlü: 3.000 guruş. Tahmînen gümrüğü: 100.000

guruş. Üç aded göl olup, ikisi gümrük ve biri mukataanın. Cümlesine yetmiş bin guruş vermişler, vermeyüp, meclisden idâre olunmuş. Yine tahmînen bu mikdar tutacak imiş. Biri Sarı-göl, diğeri Yeskut ve biri Gümrük-gölü (26/a).

RESNE. Tırnova kurâsından. Kasabaya üç saat ve Yovanço karyesine, kezâlik üç saat mesâfede kâinedir. İslâmı pek kalildir. Fî 4 Zilkâ'de sene 56. Şehr-i Zilkâ'de'nin dördüncü Pazar-ertesi gecesi Tırnova'ya azîmetimizde, ancak bir gece beytûtet olundu (28/a).

TIRNOVA. Müstakill muhassıllık ve kürsî i'tibâr olunmuşdur. Mülhâkı yokdur. Muhassılı, Kapucu-başılar İsmâil Âdil Ağa ve bey ve efendi idi ve nâibi, sâbıka Kudüs kadısı Es-seyyid İbrâhim Edhem Efendi idi. Şehr-i Zilkâ'de'nin beşinci Salı gecesi saat bire karîb, Zıştovi tarafından, derbend tarîkinden, gayet karlı ve buzlu ve barid bir gecede, vusûli müyesser-gerde-i hazret-i rabb-i muslihü'l-vusûl olmuşdur. 5 Zilkâ'de sene 56 (29/a).

SERVİ. Çarşu Câmî'i, ma' medrese, 1 ders-hâne, 4 oda. Çoban-oğlu Câmî'i. Hacı Hüseyin Ağa Câmî'i, ma' medrese, 1 ders-hâne, 4 oda. Şâban-oğlu, yâhûd Aşağı Mahalle Câmî'i, minâresi vâr ise de, anda cum'â edâ olunmaz. Bir çeşmesi var. Mâa'dâsı nehirden isti'mâl ederler. Tek bir hammâmı var. 1 saat, 1 sagırce sürek salh-hânesi. Tevzi'at-ı sene-i sâbıkaları: 273.131,5 guruş, rahmü'l-fukarâ tenzil: 27.283 guruş, bakiyye: 245.848,5 guruş.

Meclisi: Nâib, Şeyh Ali Efendi, Lom'dan. Vekîl-i muhassıl, Hânedân ve A'yan-zâde Mehmed Ağa. Müfti ve a'zâdan Mehmed Sâdık Efendi, genç ve Servili ve nisf-ı tahsîl. A'zâdan, Sandık emîni Ali. A'zâdan, Çorbacı Hacı Istoyan.

Servi, Kızanlık'a 14 saat, Lofca'ya 6 saat, Niğbolu'ya 16 saat, Zıştovi'ye 18 saat, Tırnova'ya 8 saat mesâfedir (30/a)²⁰².

LOFÇA. Müstakillen bir kazâ ve cesîm olup, Niğbolu muhassıllığına ilhâk olunmuşdur. "Selvi'den altı ve Plevne'ye dahi altı saatdir" deyû meşhûr ise de, Servi tarîki yedi saat ve Plevne tarîki beş saat gelür. Şarkdan garba mûmtedd bir dağ, şehrin üç taraf mikdârını ihâta edüp ve vustundan münşekk olarak ve şehri tansif ederek, Osıma nâm nehr mürûr edüp, Niğbolu üstünden nehr-i Tuna'ya munsabb olur. Şark tarafındaki dağa

²⁰² 12 numaralı klişe.

Sıra-ateş derler. Âna muttasıl, bir mikdâr şarkdan şemâile [şimâle] mâil Sinan Paşa Tepesi vardır ve ne'vîmâ garb tarafında bir kaya vardır. Baş-tepe ve Hisar-bayırı derler. Kasaba-i merkumenin miyâh-ı câriyyesi kesîre ise de, nehr-i mezbûru tercihle, ândan şürb ederler ve zât-ı kasaba, nehrin imtidâdı üzere, şimâlden cenûba doğru tûlânî düşmüşdür. Sene-i sâbıka tevzi'âtı: 1.160.799 guruş, bu def'a rahmü'l-fukarâ tenzil olunan: 115.954 guruş, bakiyye: 1.044.845 guruş.

Cevâmî': Hünkâr Câmî'i. Orta Câmî'i. Ada Câmî'i. Köprü Câmî'i. Bayraklı Câmî'i, kurbünde medresesi var. Medrese Câmî'i, medresesi var. Yalı Câmî'i, Paneç-oğlu Ahmed Ağa yirmi seneden mukaddem binâ etmiş, bir medresesi var. Bozluk Câmî'i. Matlabcı Hüseyin Ağa Câmî'i, kurbünde Hacı Eyyûb Ağa Medresesi var. Çavuş Mehmed Câmî'i. Abdullâh Ağa Câmî'i. Hacı Eyyûb Ağa Cami'i, otuz seneden mukaddem binâ etmiş. Varoşda Abacı Câmî'i, cum'ası kılınmaz.

İki tek hammâmı vardır, biri suyun karşusunda, diğeri beri cânibinde. 1 adet saat, 1 adet süreksal hânesi. Meşhûr ve gümrâh esnafları debbağdır ve bu etrâfın ekseri bu vech üzedir. A'lâ kâvsala i'mâl edüp, gön i'mâli bilmezler. Varoşda ince, zarif çorab nesc ederler ve etrâfa bey' olunur. Ancak kurak ve havsızdır. Çifti beşer buçuk guruşa iştirâ olundu.

Nâib, ehl-i beldeden Müderris Hacı Mehmed Efendi. Muhassıl vekili, çeribaşı Hacı Mehmed Ağa. Müftüsü, ehl-i beldeden Halil Efendi, a'zâdandır, seksen yaşında, ulemâdan ise de, mecnûn-siret, kahvelerde tanbur çalar bir âdemdir. Sandık emini, Hacı Yusuf Ağa. Çorbacı, Hacı İli oğlu Hacı Sacev. Nâibi, beledî ve müderris Hacı Mehmed Efendi idi. [Bi'l-âhure], A'zâdan, Çavuş-başı Mehmed Ağa. Müftü, Halil Efendi. Sandık Emîni, Yusuf Ağa. Çorbacı, Hacı Sacev, Hacı İli oğlu (31/a).

Hazîne-i âmire'de mazbût kuyûdâtı mücebiñce emvâl-i seneviyyesi: 287.375 guruş Rûz-ı hızır ve kasım tevzi'âtı: 140.649 guruş. Tevzi'at-ı sene-i sâbıkları: 398.340 guruş, rahmü'l-fukarâ tenzil: 39.741 guruş, bakiyye: 358.549 guruş. Kazâ ve kasabada yerlü ve göçebe kıbtiyân 712 nefer, bu sene cizyeye müstehakk olan, sene 56, 557 nefer, bakiyye 155 nefer. Derûn-ı kasabada bekâr reâyâ, deftere geçmemiş, 47 nefer.

PLEVNE'de çorab nesc olunmaz. Bağları Lofca'dan ziyâdedir.

Meclis-i sâbıkı: Muhassıl, Kapucu-başı Osman Ağa. Nâib, Ahmed Na'im Efendi, Şumnulu, 2.500 guruş. Zabtiyye, binbaşı, mansûreden, Sa'dullâh Ağa, Plevne'den. Müftü, Osman Efendi, Plevneli. Kâtib-i mâl,

Mehmed Selim Efendi. Kâtib-i emlâk, İbrahim Edhem Efendi. Kapucu-başı Osman Bey, a^çzâdan, Plevneli, mütevellî-i vakf-ı gazi. Nâzır-ı nüfûs, El-hâcc Ahmed Efendi, a^çzâdan. Kara Pehlivan-zâde El-hâcc Ahmed Ağa. El-hâcc Mehmed Ağa. Emîn-i sandık, Sâlih. Çorbacı, Viladov veled-i Nikov. Hacı Tudor veled-i Refko (32/a).

NİĞBOLU. Tuna sâhilinde, müstakill kazâ ve muhassıllıktır. Mahal-li, dere ve tepe, evleri, bir iki dağ üstüne ve Tuna'ya doğru bir dere misâ-li, bayıra yapılmıştır. Şark tarafında dağ olup, Karamanlı-kayası tesmiyye olunur ve yine andan kıbleye karîb, diğeri tepe var, Teferrüc Mahallesi tesmiyye olunur ve yine muttasıl diğeri tepe var, Lopata tesmiyye olunur. Bunların verâsında, yine şark tarafında diğeri tepe var üstünde saat kulesi binâ olunmuş, Kaya-başı ve yine kurbünde bir tepe var, Emin-bağı tesmiyye olunur. Garb tarafında kal^â binâ olunan tepe var ki, kal^â içinde ve taşrasında hâneler dahi vardır, Yukarı-pazar tesmiyye olunur.

Niğbolu, Tuna kenârında bir büyücek şehir. Hayli metîn hisârı vardır. 796 senesinde, ehl-i İslâm bu şehrin yanında küffârı bozub, yirmi binden mütecâviz askerini, kılıçdan geçürmüşlerdir.

Sene-i sâbıkada tevzi^â atı : 529.981 guruş, rahmü'l-fukarâ tenzîl: 52.041 guruş, bakıyye: 477.940 guruş.

Fî 29 Zilkâ'de sene 56, Cum^â gecesi saat ikide, ezan-ı işa' ile, hayli soğucak bir gecede vüsûl ve dühûl müyesser oldu. Gurre-i Zilhiccetü'ş-şerîfe olan ahd günü, ba^çde'z-zuhr, kal^âda saray itlak olunan muhassıl konağında, meclis odası piş-gâhında, cemm-i gafir huzûrunda, emr-i âli kıraat olundu. Hava muhâlif idi. Hattâ kıraat esnâsında, hayli suluca, dolu gibi kar yağdı. Fî 4 Zilhicce sene 56, Çihâr-şenbih günü, dört aded esnâfdan ve ve bir imâm muafiyet emrini getürüp, Âsitâne'ye gideceklerini ifâde ile bizim dahi tahrîr ve ricâmızı niyâz etdiler.

Kal^â derûnunda Yıldırım Bayezid Câmî'i, harâbdır, derûnunda edâ-yı salât olunmaz. Kal^â derûnunda Hacı Kasım Câmî'i, kubbeli. Kal^â derûnunda Kâtib Bâlî. Yukarı-pazar'da, kal^â hâricinde Kadı İvaz Câmî'i. Yine Yukarı-pazar'da Hüseyin Çelebi, hareket-i arzdan harâb olmuş. Dere ittisâlinde, Eski-hammâm Mahallesi'nde Câmî-i atik. Yine dere kurbünde dahi, Aşağı Muradiyye Câmî'i. Yine dere kurbünde, çarşuda, Şah-melek Paşa Câmî'i. Tatar Mahallesi'ne giden râh üstünde, Ömer Ağa, üç-beş oda medresesi vardır. Emin-bağı tarıkında Kabrancı, minberi yokdur. Karamanlı tarıkında Danacı Câmî'i, istilâda harâb olmuş. Emin-bağı Ma-

halesi'nde câmi^c, minberi yokdur. Kaya-başı'nda Varnalı Hacı Mehmed Ağa. Lopata Mahallesi'nde Hacı Kadın, cum^ca kılınmaz Teferrüc Mahallesi'nde câmi^c.

Ehl-i meclis: Dergâh kapucu-başlarından, esbak surre emîni El-hacc Süleyman Ağa, 10.000 guruş. Nâib, El-hâcc Ali Sırrı Efendi, İslâmbolî, 2.500 guruş. Müftî, El-hâcc es-seyyid Hâfız Abdullah Efendi, Niğbolî, 750 guruş. Kâtib-i emlâk, Osman Efendi, 1.500 guruş. Kâtib-i emvâl, Hurşid Feyzî Efendi, 2.500 guruş. Sandık emîni, El-hâcc Râşid Ağa, 600 guruş. Müderris Hüseyin Hakkı Efendi, 500 guruş. El-hâcc İsmail Ağa, 400 guruş. Âğuşi Mehmed Ağa, 500 guruş. Topçu bin-başısı Mustafa Ağa, 800 guruş, topçu bin-başılığı maaşı 750 guruş. Zabtiyye, bin-başı, mansûre, Sâlih Ağa, 2.500 guruş. Çorbacı, Bulgar Simyon, 150 guruş. Hacı Petrâki, Bulgar, 150 guruş.

Küllî üzüm bağları olup, inebleri, etrâflarında olan büldânın cümlesine fâik olduğu, iddiâ ederler. A^clâ kiras ve vişnesi var ve içinde müteaddid miyâh-ı câriyye olup, Tuna'dan içmeyüp, dâimâ çeşmelerden içerler. A^c-zim ticâretleri, Eflâk tuzuna münhasır ve hayvan alup savatlayup, etrâflarından gelenlere ve kendüleri irsâl ile ticârete maksûrdur (33/a).

Niğbolu; Lofça'ya 12 saat, Plevne'ye 6 saat, Vraca'ya 27 saat, Rahova'ya 18 saat, Belene'ye 3 saat, Zıstovi'ye 6 saat, Ruscuk'a 17 saat, Tırnova'ya 18 saat mesâfededir. Ayrıca, Vraca, Rahova'ya 12 saat ve Belene, Zıstovi'ye 3 saat mesâfededir²⁰³.

Bir tene üstünde saati var, lâkin kulesi harâb olmuş. Ta^cmiri, akall iki bin guruşa muhtâçdır. Umûmen kilesi yüz yirmi okkadır. Liman kal^casında bir kebîr zahîre anbarı vardır. Kal^ca içinde fevkde, kebîr, kargir cebehânesi vardır.

Mahsûlâtı: Hintta; şa^cir; kokoros ya^cni mısır-buğdayı; darı; kablıca; çavdar; yulaf; nohud; mercimek; fasulye; kiras; vişne; iri, aşılama , a^clâ vişne dahip olup, vişnâb tesmiyye ederler; elma; amrud; ayva; şeftalü; kayısı; zerdâlü; erik; bâdem; ceviz; unnâb; kestâne, pek kalîl; üvez; kızılçık; fındık; muşmula; iğde; dut var ise de, yabânî olup, ekl olunmaz; karadut, nedret üzere mavcûddur; kavun ve karpuz gayet iri olup, ekser dokuz ve on kıyye gelür.

Nâ-mevcûd: İncir, bir kaç ağaç olup, şitâda üzeri örtülüp muhâfaza olunarak incir veriyor, nar dahi böyledir; nar; limon; portakal; nârenc; koca-yemişli; alıç; enginar; karnabiş.

²⁰³ 13 numaralı klîşe.

Küllî asel hâsıl olup, taşraya bey^ç olunur. Bir mikdâr ipek dahi hâsıl olur. Bağlar içinde, kurbünde meyan-kökü çıkar imiş. Kabak ve badlıcan ve bamya mevcûddur. Kabak, bâ-nevâ^a mevcûddur. Bir kaç senedir, hâriçden, bamya şeklinde, yine bamya tesmiyye edeyorlar, bir nesne zer^ç olup, kesret ve şöhret bulmaz. Kendüsü bamya şeklinde, cesâmeti ke-bîr, müdevver badlıcan mikdârında, çekideği karpuz şeklinde ve lezzeti bamyaya müşâbih olmayup, diğere lezzeti var, kendüye mahsûs ve zer^çi hi-yar gibi yere batup, üzeri sonra çardak yapub, kabak gibi ânın üstüne alur imiş ve çiçeği turuncu imiş.

İstîlâ-yı ewelde, sene 1224, tahmînen, bi'l-küllîyye muhterik olup ve kal^a tahrîb olunmuş. Yirmi altı esnâsında, ba^de's-sulh, Bekirlili Mustafa Paşa'[ya] bu sancak tevcih olunup, gelüp bir mikdâr ta^mir etmiş. Ahâli evlerini ta^mir etmiş. Yedi seneye kadar Mustafa Paşa, iki tuğla tasarruf edüp, sonra üç tuğla Yer-köyü muhâfızı olmuş. Sonra gidüp, ânda iki sene mikdârı kalup, vefât etmiş. Nişli Hâfız Paşa-zâde mirmirândan sonra, Bekir Paşa gelüp, iki sene mikdârı kalup, sonra azl olunup, yine mirmirândan Kâşif Ömer Paşa gelüp, beş-altı sene mikdârı kalup, sonra Kavanoz-zâde Vezir Hüseyin Paşa gelüp, bir buçuk sene mikdârı kalup, sonra Belgrad tevcih olunmuş. Sonra, Servi a^çyânı Ahmed Ağa kaim-mâkam olmuş, sonra Bosna vâlisi sâbıkâ, Belenli Mustafa Paşa gelmiş, on sekiz gün ikamet, Bosna'dan dolayı kendüsüne çavuş gelüp, Kırk-kenîsa'ya def^f etmişler. Ahmed Ağa yine müsellim olup kalmış. Sonra Ahmed Ağa, iki sene mikdârı müsellim olup, Tanzimat usûlü ihrâcında azl olunup, Mısırlı Emin Paşa'ya tevcih olunmuş ise de, Zîştovi'ye karîb mahalde azli gelüp, beldeye gelüp, ma^zûlen üç gün ikametle, Vidin'de Serezli İbrahim Paşa'ya çarhacı nasb olunduğundan Varna'ya azîmet etmiş. Sancak, Cabbarzâde Celâl Paşa'ya tevcih olunup, gelüp bir seneye karîb ikamet etmiş. Sonra azl ve Tekfur-dağı'na nefy olunup, üzerine, Ramazan'da, ale'l-gasfe Giridli-oğlu mirmirân Mehmed Paşa gelmiş. Celal Paşa ma^zûl iken, arefe gecesini, bunda, kethüdâsını katl etmiş ve ânın vaktinde iki aded kule-i cedid, kule-i kal^alarını, karşuda, Rusyalı almış. Giridli-oğlu iki sene mikdârı kalup, sonra Sâdık Paşa gelüp, üç sene mikdârı kalup, sonra azl ve vâlisi İzzet Mehmed Paşa'ya ilhâken verilmiş, bir sene mikdârı. Ândan, Hüseyin Paşa, yine ilhâken verilmiş (33/b).

Karye-i KIRATA. Niğbolu kurâsından. Niğbolu'ya dört mesâfede, kırk hâneyi müştemil bir karyedir. On dokuz ehl-i İslâm ve yirmi beş mikdârı reâyâ-yı Bulgar. Tuna'dan iki saat ba^çiddir. Bir bayır altındadır. Akar-suları vardır. A^çlâ karpuzu olur. Küllî bağları ve bağçeleri vardır.

Niğbolu'dan gelür iken, Cure-oba karyesi geçildi, solda ve Niğbolu'ya bir saat çeşme kurbünde, nısf saat sonra, Osıma suyu üzere taş köprü geçilüp, bir çar-yek sonra Müslim karyesine gelüp, zuhr edâ olundu. Ba'de-hû binüp, dokuz sularında gidüp, bir cem'iyetle vireciler gelüp, hallerini beyân Niğbolu'ya girdiler. Sonra ahşam üstü, Hisarlık karyesi solda, ândan mürûr olunup, çorbacılar çıkmışlar, sonra bir mikdâr hâtırları alınup, ba'zısına bahşış verilüp, bir iki ufak köprü geçilmişse de, başlı su değildir. Hisarlık'dan sonra, yine solda, ba'idde Şipkova karyesi geçildi ve Hisarlık ve Şipkova ahâlisi Moldovandır. Sonra ba'de'l-magrîb, saat bire karîb karyeye gelindi. Bu karyeye karîb Rahova yolunda, beş on dakîka kurbünde, Veyt suyu vardır. Lofca kazâsında Teteva karyesinde neb' edüp, inüp, Tuna'ya mülhak olur.

Fî 22 Zilka'de sene 56. Niğbolu kurâsından Karte karyesinde, gece saat yedi sekiz sularında, karye ahâlisinden Molla İmam nâm kimesnenin, karye kenârında, bağçe kurbünde, hânesine taşrasında, ön divârını delüp, beş Arnavud, ale'l-gafle, girmişler ve uyhuda iken Molla Mehmed'in üstüne çökmüşler ve demişler ki *"Biz seni öldürmeyiz, eğer sesin çıkarırsın öldürüz. Heman beş yüz gurusu alup, beş kişi taksim edeceğiz ve senin nizâmında oğlu var imiş, kaçmış, ânı arıyoruz"* sonra iyâli ve iki ufak kızları var imiş. Ânları dahi susdurup, ne zeri var ise, beş bin gurusu mikdârı akça ve altun ve beş kişelik mikdârı eşyâ almışlar ve mum yakdıkların, yorgan altundan görmüş. Sonra *"Sesin çıkarırsın, seni yine katl ederiz"* deyü gidüp, sabaha dek o âdem dahi sükût edüp, sabahla kalkup haber vermiş. Karda izi üstüne iki adam göndermişler ve Niğbolu'ya yine adam göndermişler. Plevne'[ye] girmeyüp, Ragrotse yolundan Proşas'a gidüp, ânda bir gece yatup, ertesi gece Pirdilova'da yatmışlar, yine Plevne'nin. Bunlar üç gün mukaddem gelüp, reâyâlarda yatmışlar ve Molla Mehmed'in ahvâlini sual etmişler ve hânesinin etrâfını eyü tahkik etmişler ve sonra bu maslahat vuku bulduğı gibi, reâyâ bunlardan, *"Gayrı kimesne, şübhe etmeyin"* deyü, haber vermişler. Reâyâdan çıkup, giden sonra, Köprüve'de yatup, sonra Bukovlak karyesine gitmişler. Bir gece ânda yatup, sonra gelüp, gece göl kenârına, hayvanları bağlayup, yem asup, ândan beyân gelüp, bu fazâhati edüp, gece firâr etmişler. Kapusuz Arnavudlar imiş. Tahmînen Muşlu Selim Paşa'nın izn verdikleri askerden imiş ve mukaddem *"Biz paşa adamıyız"* demişler (34/a).

RAVİTSA. Niğbolu kurâsından. Kasabaya on saat mesâfede, Rahova tarafında, İslambol'un Vidin Caddesi üzerinde, İskire nehri kurbünde, Veyt nehriyle nehr-i İskire beynindedir. Karye ortasında bir vâsî'ce dere

olup, içinde iki akar çeşme vardır. Birleşüp, bir nehr-i sagîr olup, İskire varıncaya dek, bir iki değirmen idâre eder ve İskire, karyeden rub^c saat mikdârı ba^ciddir. Bağ ve bağçeleri aslâ yokdur. İktizâ eden levâzımı Plevne'den alurlar, kurbiyyet münâsebetiyle. Zirâ, beynleri beş saattir. Tahmînen otuz hâne İslâm ve reâ[yâ]nın on sekiz yâhûd on yedi hânedir. Pek cem^ciyetli karye imiş. İki istîlâda küllî reâyâ karşı geçmişler, vezirlik. Bu karye civârında yedi savat vardır.

Ravitsa, Trestnik'e, Plevne'nin, 2 saat, İstrasal'e 2 saat, İstavirta'ya, Rahova'nın, 2 saat, Slavitca'ya 1 saat, Ninen'e 3 saat ve Değirmen Mahallesi, Niğbolu'nun, nâm-ı diğer Varna Mahallesi'ne 2 saat mesâfededir (35/a)²⁰⁴.

İSTAVİRTA. Rahova kurâsından. İskire nehrinin Rahova tarafında ve kasabaya altı saat mesâfededir. Ahâlisi, cümlesi Bulgardır. Akar-suları yokdur. Leziz kuyuları vardır, üç dört kulaçdır. Buğday ve arpa, mısır ve darı zer^c ederler. A^clâ asel hâsıl olur iken, iki üç [sene] aslâ olmamış. Tuna bunlara, dört saat mikdârı ba^ciddir. Hatabları ba^cid mahalden gelür. Plevne kazâsından iki üç günde getürebilirler ki, geçen sene 1255, İskire nehri gayet taşup, bu karyeye dek. Dokuz aded evlerini harâb etmiş. Seksen doksan seneden berü böyle tuğyân etdiğin bilmiyorlar. A^clâ karpuzları olur, kendüleri ekl için zer^c ederler.

Bu karyede bir gece beytütet olundu. Fî 10 Zilhicce sene 56, selâse İyd-i ahda günüdür. Saat dokuzda Ravitsa'dan gelüp, Çihâr-şenbih gecesı beytütet olundu. Ravitsa'dan Salı günü saat yedide çıkup, sülüs saat sonra İskire nehri başına gelindi. Müncemid olmuş, üzerinden yayan geçildi. Geçilen mahall yüz adım mikdârı var. Arabamızın bargirini çıkarub, karye gençleri sür^catle çeküp, geçirdiler. Rahova tarafı derince imiş. Cenâb-ı Hakk telâlâ hıfz edüp, buz üzerinden geçüldü. Sonra, hizmetde bulunan on aded karyeliye onar guruş i^ctâ olundu. Muhtar-ı karye Hüseyin Ağa berâber idi. Âna veda^c edüp ve oğlu ve diğer bir genç delâlet ederek, bizim, Niğbolu kilağozuyla beraber, bu karyeden geldi. Yine kendülerine onar guruş i^ctâstıyla irca^c olundular. Müsellim karyesinden bu karyeye gelince, iki bayır arasında cümle,düz mahaller idi. Zira^cate muvâfık ve cümle etrâf berfden sâdeler giymiş idi. Çorbacıları, bu karyenin, iki istîlâda da dağıldığın haber verdi. "Size ne zarar var idi ki dağıldınız" dedim. "Rusyalunun meşakkati[ne] tehammül olunamıyor" dedi. "Ânın tazyîki zehâir husûsundadır, mal ve cana kasd etmez" dedim. "Pek ziyâde mücib-i eziyyetimiz bu

²⁰⁴ 14 numaralı klişe.

oldu ki, Rusyalu ileri geçüp, ehl-i İslâm zâbiti dahi kalmadığından, etrâfımızda olan Pomaklar dağlardan bilâ-havf etmeyüp, adam öldürüp, emvâl ve hayvan garetine başladılar. Binâenâleyh dağılmağa muhtâç olduk” dedi.

İstavirta, İstirosil'e 1,5 saat, Lukovit'e 2 saat, Gorestel deresinde Gitanitçe toprağında Hüseyin Paşa'nın çiftliği'ne 1,5 saat, İsmâil Pınarı'na 4 saat, Rahova'ya 6 saat, Leskovetsa'ya 5 saat, Salavitsa/Slanovitsa'ya 5 saat, Ostorof'a 4 saat, Vadin'e 2 saat, Kuşuven'e 3 saat, Keçili-köyü'ne 4 saat, Ravitsa'ya 1,5 saat mesâfededir (36/a)²⁰⁵.

RAHOVA. Tuna sâhilinde, Niğbolu ile Lom beyninde, Vidin Caddesi üzerinde, müstakill bir kazâdır. Niğbolu muhassıllığına tâbi'dir. Lom'la Rahova beyninde Sitebre/Çitebre var ise de, Rahova'ya tâbi'dir. Kendüsü, müstakill kazâ i'tibârına şâyân değildir. Kendüye tâbi' ancak bir mahalle vardır. Cümlesi çiftlikdir ve mütearif çiftlik sûretinde olmayup, ancak ağasına bir mikdâr angarya işlemekten ibâretidir. Rahova ve Niğbolu ve Lom ve Plevne'nin ova kurâsının yapağıları gayet makbul, dâimâ Eflâk tarafından celb olunur. Yapağıda, evvel Niğbolu, sonra Rahova, sonra Lom'dur. Bu kasabanın saati ve hammâmı yokdur ve çarşusu gayet azdır ve hatabdan, ba'id sebebiyle küllî sikleti vardır. İçinde müteaddid akar-sular olup, pek âlâsı hâric-i kasaba, çeşmeden, devâm üzere, külliyyetle ceryân eden Lesnitçe suyudur ve Ali Paşa'yı Kapudan Hüseyin Paşa bunda katl etmiştir. Geldiğimizde Tuna donmuş idi, çıkacağımız gün [de] donmuşdu. Onu geçmek niyyetinde idiler. Bunun aseli bu havâlide meşhûr imiş, görmedik.

Beş câmi'i vardır: Palanka Câmi'i. Çarşu Câmi'i, zelzeleden harâb olmuş ise de, Genç Ağa tecdîd etmiş. Eski Câmi'i. Yanık Câmi'i, bu zelzeleden harâb olmuş, şimdi namaz kılınmaz. Bare Mahallesi Câmi'i.

Tevzi'at-ı sene-i sâbıkası: 285.817 guruş, rahmü'l-fukarâ tenzil: 28.550 guruş, bakıyye: 257.267 guruş.

Beket karyesi. Eflâk kurâsından. Tuna'nın karşı tarafında, Kıraloza kazâsından. Rahova iskele olup, andan bey'ü şirâ ederler imiş. İki üç senedir tarafeynden tüccâr münkat' olup, kapanmış, aslâ âmed olmaz imiş. Bundan Rahova'nın tüccârına küllî halel gelmiş. Hızır İlyas'dan Kasım'a kadar ancak tuz ve zehâir ticâreti kalup, sonra şitâ geldikde, Kımraşlar gidüp bey'ü şira kat' olunur. Ândan yukarı, Tuna bir buçuk saat mikdân içerü Osturoven karyesi vardır. Beket'den büyükdür ve lâkin iskelesi yok-

²⁰⁵ 15 numaralı klişe.

dur. Kıralkova içinden gelüp, Tuna'ya Rahova karşusunda munsabb olan Jey nehri üstünde imiş, Osturoven karyesi. Bu kasabada, Kozluduy-gölü, lisân-ı nâsda Kozluduş derler bir kebîrce göl olup, iki gırlası vardır, iki hissenindir. İki hisse i'tibâr olunup, biri Beleslatine mukataasına merbûtdur ve diğeri Kozluduy mukataasına tâbî'dir ve diğeri bir göl dahi vardır. Osturova-karyesi gölüdür. Bu dahi Beleslatine mukataasına tâbî'dir ve bu gölün nisfî pek azdır.

Zabtiyye: 1 yüz-başı, 2 mülâzim, 1 baş-çavuş, 4 on-başı, 70 süvârî, 17 piyâde, yekûn: 95.

Meclisi: Dergâh kapucu-başlarından muhassıl vekili, Genç Osman Ağa, 1.000 guruş. Nâib, İbrahim Elhâc Osman Efendi, 500 guruş. Sandık emini, Molla Mustafa, 400 guruş. Zabtiyye yüz-başısı. Çorbacı, Bulgar Tane, 120 guruş.

Bir mahda masârıfı: Fî gurre-i Ramazan sene 56. Muhassıl vekili, 1.000 guruş. Nâib, 500 guruş. Sandık emini, 400 guruş. Kâtib-i jurnal, 250 guruş. Yekûn 2.150 guruş. Kâtib-i tezkire, 150 guruş. Kâtib-i emlak, tahrîrât ve sâir, 500 guruş. Yüz-başı Osman Ağa, 242,5 guruş. Tane çorbacı, 120 guruş. Yekûn 3.162,5 guruş. Zabtiyye neferâtı, 9.867 guruş/der Şevvâl zabtiyye, 7.770 guruş. Gümrük, 179 guruş. Maçin iskelesine istikrâ olunan sefine navlu ve me'mûrîne, 7.482 guruş. Kirâ-hânenin irâdından zâid masârıfı, 1.794 guruş. Umûmî yekûn, 22.484,5 guruş.

Şevvâl, sılacı neferâtına, 38 guruş. Mübâyâ'a olunan kâğıd, 1 top 120 guruş. Hazîne masârıfı, 100 guruş. Yekûn, 258 guruş.

Emlâk tahrîri, me'mûrîni ve masârıf-ı sâiresi, Muharrem, sene 56, 2.558 guruş (37/a).

Ale'l-hesâb-ı evvel 50.000 guruş, cizye-i gebrân 279.660 guruş, cizye-i kibtiyân 27.558 guruş, mukataa-i serçîn-i derçin 8.355 guruş, kortine vecenir hâsılâtı 4.214 guruş, yekûn 369.787 guruş, gümrük-i hayvânât 6.648 guruş, zecriyye-i bağat 28.041 guruş, resm-i mizân, harîr ve âşâr 1.100 guruş, Vladika'nın ber-mu'tâd verdiği 50 guruş, yekûn 405.626 guruş, iskele gümrüğü hâsılâtı 13.824 guruş ale'l-hesâb-ı sâni 101.836,5 guruş, mukataa-i Balaslatina 23.014 guruş 17 para, mukataa-i Kozluduş [Kozluduy] 17.223 guruş, yekûn 561.523,5 guruş 17 para, mukataa-i cibre 2.515 guruş, mukataa-i voynugan 17.800 guruş, perâkende iltizâmât 31.804 guruş, 30 para, resm-i kantar 500 guruş, umûmî yekûn 614.143 guruş 27 para.

Resm-i baç 500 guruş, adet-i ağnâm -, koç-bahâ -, hâsîlât-ı mahkeme ma^c rüsûm 5.599,5 guruş (37/b).

BUTAN. Rahova kazâsından. Kasabaya dört saat mesâfede bir Bulgar karyesidir. Akar-suyu yokdur. Avgusta yâhûd Avgust nehri, kurbünden geçüp, ândan isti^cmâl ederler. Fî 15 Zilhicce sene 56. Rahova'dan şehri Zilhicce'nin on beşinci Pazar günü saat sekizde çıkup, iki saat mesâfede Büküfçe karyesi derûnundan mürûr ve bir saat mesâfede Gulucan karyesi hâricinden ubûr olunup, ba^cdehu Avgusta nehri bir mikdârî muncemid olmuş olup, biraz su içinden, esblerin karnına çıkarak ve bir mikdâr buz üstünden geçilüp, saat on biri geçerek bu karyeye gelindi. Yüzünde küllî kar var idi. Rûzgâr pek şedîd değil idi. Mukaddemâ tehyie olunmuş olan zîr-i zemînde, zemlik ta^cbir etdikleri bir u^ccûbe Bulgar hânesine, bir kaç ittiba^ala biz nüzûl edüp, mâa^{dâ} hademi mahall-i münâsibe yerleşdirdiler. Zirâ eşyâmız, bir kaç saat bizden mukaddem konakçı vekil-harc Aydoslu Ahmed ile gitmişdi. Ânlr ancak bizden bir saat [evvel] gelebilmişler. Biz sür^catle üç saatde geldik. Rahova'ya geldiğimiz gün, karın kesretinden, bizim arabayı çeken dört bârgir kalup, güç[lük]le Rahova'ya götürdük. Arabacı dahi o gün hastalanup, çıktığımız gün arabacı hasta bulunup ve yine karın kesretinden, arabayı bârgirler çekemeyeceği ihbâr ile muhassıl vekili Osman Ağa, bizim arabayı Rahova'da terkle, kendüde üstü örtülü bir kızak var imiş. Ânı koşma[mı]zı istisvâb edüp, vâki^cna mutâbık olduğu tahakkuk etmeğin, icâr ile bir kızakçı bulup, bizim bârgirleri koşup ve Fâik Efendi'[yi] berâber olup, bu karyeye üç saatde, hafifce sür^catle, rahatlı gelindi. Vidin avdetinde inşâül-mevlâ sübhâne, bizim arabayı, İvraca münâsib tarîk olduğundan, o kasabaya gönderecek, biz de kızıağı, andan ircâ^c edeceğiz. Bu karye hâneleri bi'l-küllîyye zîr-i zemînde olup, yokuş aşağı kapusundan inüp, içerü girdik. Sobası bu kadar taşrada kahve odası şeklinde bulunan aralığında ancak bir ocağı var. Bu karyeye gelince, bu kadar çukur hâne görmedik.

Bugüfçe'den çıktığımız gibi, bir küçük su geçüp, ândan sonra Bergost'u geçdik. Nehr-i sagîr bi'l-küllîyye muncemid idi. Nâmı Iskıt, der Golocan, tarîkin sağında kaldı. Bu karyeye nehrin karşusunda vusûlde, Hrabanitse karyesi rüyet olundu (38/a).

VULÇADRIMA. Lom kazâsında bir karyedir. Ekber kurâsındandır ve Rahova kazâsıyla hadd-i fâsıldır. Üç mahalleden ibâret ve cümlesi Bulgardır. Mahalle-i Papas, hânesi 66 aded, aded-i nüfûs-ı zükûru 234 aded. Mahalle-i Yonev, hâne 89 aded, nüfûs-ı zükûr 290 aded. Mahalle-i Corco, hâne 95 aded, nüfûs-ı zükûr 333 aded. Kasabasına, dört saat (39/a).

LOM. Kasabanın ismidir. Kara-lom dahi derler. Kazâsına Polemye kazâsı derler. Vidin muhassıllığına mülhaktır ve Vidin'e on saat ve Rahova'ya on iki saatdir. Kurbünden bir nehr-i azîm cereyân edüp, bir çar-yek mesâfeden Tuna'ya munsabb bu nehr, Belgradcık kazâsında, balkan dibinden neb^c edüp, aslı iki su olup, sonra bir yerde müctemi^c olur. Nehrin biri, Belgradcık kurâsından Lom-ı zîr ve Lom-ı bâlâ karyeleri içinden mürûr eder ve diğeri İstayküfce karyesi içinden geçüp, sonra müctemi^c olurlar ve biri dahi Cübren karyesi içinden geçüp, bunlara mülhak olur. Bolemye kazâsının bir tarafı Rahova ve Berkofça ve Belgradcık ve Vidin'in Sahra nâhiyesi kazâsıdır ve bu nehr, Lom nehri deyû müştehiridir. Hüseyin Paşa hazretleri şehrin kurbünde, merkum nehr üzere, ahşap beden bir cistr binâ etmiş. Ânın üstünden geçdik.

Öşr-i kettândan Şevvâl gayetine değin fûruht olunan 21.000 guruş. Öşr-i samândan vakt-i merkuma değin fûruht olunan 995 guruş. Hasılât-ı gümrük ve kantar -. Mâl-mîrisi: Dükkân öşrü, sarımsak öşrü. Tevzi'at-ı sâbika: 580.000 guruş - 95.100 guruş = 489.254,5 guruş.

Cevâmî': Kal'a Câmî'i, çokdan harâb imiş, sonra geçen sene, Hüseyin Paşa hazretleri yeniden binâ etmiş. Çarşu Câmî'i, kurbünde yol aşuru bir medrese vardır. Yahya Ağa Câmî'i, Çarşu Mahallesi'nde, diğeri mahallesi yokdur. Tetre Câmî'i. Çıtak Câmî'i ki, Yukarı Câmî'i'dir. Tek bir hammâmı vardır. Kasabanın vustunda saati vardır.

Aded-i nüfûs-ı zükûr: Derûn-ı kasabada ehl-i İslâm 880 aded, yine kasabada reâyâ 822 aded, kazâda reâyâ 12.000 aded, yekûn 13.702 aded. Hânehâ: Kasabada İslâm 377 aded, kasabada Yehûd 17 aded, kasabda reâyâ 343 aded, kazâda reâyâ 3.900 aded, yekûn 4.637 aded.

Karşusunda iskelesi yokdur. Âhar mahallin iskelesinden, karşı ile bey^c ü şîrâ ederler. Ancak Vidin'den geçerler. Hayvan içün, tuz içün, ya Rahova, ya Ruscuk, ya Zîstovi'ye giderler. Yüz aded topcu yerlü neferâtı vardır. Yeşil sırlı, toprak evâni i'mâl olunur ve etrâfa götürüp, bey^c ederler. Bu kazâda küllî a'lâ asel hâsıl olup, en a'lâsı Metkofça karyesinde hâsıl olur. Üç yüz kıyyeye kadar Morina balığı, bu taraftan sayd olunur imiş. Bu târihe dek, Zilhicce sene 56, tahsilde dörder para resm alınmakda olduğu.

Derûn-ı kasabada ve hâriçde, ittisâlinde, dâimü'l-cereyân on bir aded çeşme olup, pek meşhûr suları, Tetre Mahallesi'nde Manastır Suyu'dur. İçmeğe Tuna'dan isti'mal etmezler. Bunlar dâimâ lahm-ı bakar isti'nâl

etmeyüp, ekser lahm-ı ganem isti^c mâl ederler. A^czâm ticâretleri, Eflâk tuzuyla ve etrâfdan hayvan cem^c edüp, Plevne Panayırı'nda, gelen tüccâra [bey^c] etmektedir.

Meclis: Vekîl-i muhassıl, Hacı Mehmed Ağa, 750 guruş. Nâib, müfti, Buzak Sâdik Mehmed Efendi, Servili Abdürrahim Efendi telâmizinden, 500 guruş. Zabtiyye vekîl, Hacı Yusuf Ağa, 250 guruş. A^czâdan Molla Halil, 250 guruş. Çorbacı Nikola, Labaç karyesinden, 250 guruş. Jurnal kâtibi ve nüfûs nâzırı vekîli, Molla Mustafa, 300 guruş. Sandık [emîni], Süleyman Efendi, 200 guruş. Kır kâtibi, Molla Süleyman, 200 guruş.

Lom; Berkofca'ya 14 saat, Belgradcık'a 12 saat, Akçar'a 6 saat, Vidin'e 10 saat, Rahova'ya 12 saat, İvraca'ya 16 saat, Kotlofca kasabasına 8-10 saat mesâfededir. Ayrıca, Berkofca, İvraca'ya 8 saat ve Akçar, Vidin'e 4 saat mesâfededir (40/a)²⁰⁶.

Mevcûd fevâki: Elma; amrud; ayva; şeftâli; vişne; kiraz; kızılıçık; fındık, nadir; incir, enderdir ve şitâda muhâfaza ederler ve kavunu a^clâdır, karpuzu ufak olup, gayet leziz ve ince kabukludur.

Nâ-mevcûd: Limon; portakal; nar; unnab; bâdem; zeytun; çam-fıstığı; çamağacı; servi; kestâne; koca-yemişi; üvez; alıç; iğde, ağacı var, müsmir değil.

Mevcûd: Sakız-kabağı; dolma-kabağı; kestâne-kabağı, ki helvacı kabağı şeklinde, içi kırmızıdır; bamya; badlıcan; lâhana; pırasa; cüz^cî duhan; ispanak; bakla; fasulye.

Nâ-mevcûd: Havuç; helvacı-kabağı; bal-kabağı; susam; kestâne; penbe; enginar; fiy; karnabiş.

Mezrû^c: Buğday; arpa; darı; mısır-kokorusu; kablıca; yulaf; çavdar; böğrölce, küllidir; Arnavud-buğdayı, ekmeğe uymaz; nohud, nadir, bağçeler[de]; soğan.

İskelesinde yedi-sekiz tüccâr gemileri vardır. Cebre, Lom'a dört saat ve Rahova'ya sekiz saatdir ve Cebre, kasaba-i sagîredir. İki-üç kayığı ve saati ve muhtasar suyu ve bir camî i vardır.

Konakda müstahdem süvârî: Mülâzim 1 aded, 110 + 10 = 120 guruş. On-başı 1 aded, 80 + 10 = 90 guruş. Neferat 14 aded, 70 + 10 = 80 guruş. Köylerde mukîm tahsildârân çavuş 2 aded: 90 guruş, onbaşı 2

²⁰⁶ 16 numaralı klişe.

aded: 80 guruş, neferât 20 aded: 70 guruş. Konakda müstahdem piyâde on-başısı 1 aded: 50 + 10 = 60 guruş, neferât 9 aded: 40 + 10 = 50 guruş. Cem'an: Suvârî 40 aded, piyâde 10 aded, zabtiyye 1 aded, yekûn 51 aded.

Yerlü Topçuları: 1 yüz-başı 100 guruş, 1 mülazim 50 guruş, 2 çavuş 50 guruş, 6 on-başı 90 guruş, 90 nefer 900 guruş, yekûn 1.190 guruş (40/b).

AKÇAR. Tuna sâhilinde, Vidin kazâsında, kasaba şeklinde bir karyedir. Çarşusu ve bir câmi'i ve bir saati vardır. Lom'a altı saat ve Vidin'e dört saatdir. Lom'dan Vidin'e azîmetde, bir gece beytütet olundu (41/a).

VİDİN. Belde-i meşhûre-i ale's-sâhil-i Tuna. Bir kal'a-i azîme ve belde-i cesîmedir. Şimdi nihâyet hudûd gibi kalmıştır. Müstakill muhassillik i'tibâr olunmuştur. Belgradcık ve Lom ki Bolmiye kazâsıdır, bu muhassillığın iki mülhâkıdır. Fî 21 Zilhicce sene 56. Şehr-i Zilhicce'nin yirmi birinci sebt günü, ahşam ezânıyla vâsil olup, otuz dört gece beytütetle, Muharremül-harâmın yirmi beşinci Cum'a günü ba'de'l-asr, saat 11, hürûc olundu, fi 25 Muharrem sene 56.

Fî 21 Zilhicce sene 56. Şehr-i Zilhicce'nin yirmi birinci sebt günü ahşam ezânıyla vâsil olduk. Vüsûlümüzde, nâib-i belde Nazif Molla Efendi'yi yolda bulduk.

Fî 22 Zilhicce sene 56. Pazar günü zuhûrdan sonra, emr-i şerîf kıraati tasmîm olunup, tehyie üzere iken, paşa hazretleri geleceğin ihbâr etdiler. Der-akab te'hîr buyurmalarını ricâ zımnında Hacı Tosun Ağa irsâl olunmuş ise de, hâric-i bâbda tesâdüf edüp, der-akab teşrif buyurdular. Bir kaç saat ülfet olunup, biz evvel gidemediğimizden, i'tizâr etdik. Küllî arz-ı mahabbet olundu. O gün şiddetli soğuk olup, vakit dahi mürûr etmiş olduğundan, ertesi, Pazar-ertesi, kıraat-i emr-i âliyi tasvîb buyurdular.

Fî 23 Zilhicce, yevmü'l-isneyn. Bu gece ba'de'l-magrîb, muhassil efendi tarafından uşak gelüp "Efendi gelecek, bir mâni' var mıdır?" deyu sual ettiği ve cevâba muntazır olduğun ihbâr etdiler. Tarafımızdan dahi "Bizler Rum-eli'ne çıktığımızda, mevânî'i bi'l-külliyeye terk edüp, dağlarda gezdiğimizden, bir kapalı kapumuz dahi yokdur. Emr-i hazret-i şâhâne ile, bir çoban gelse, yanımıza girüp hâlini ifâde eder. Biz de ânın, tesviyye-i maslâhatına ve tatyib-i hâtırına sâ'y etmekde olduğumuz cümleye mâ'lûm olmuşdur. Kendülerinin bir mâni' i yoğise teşrif buyururlar" deyu cevâb verildi. Sonra, a'zâdan pâ-daşları Hacı Hüseyin Efendi ve Mehmed Ağa ile geldiler. Biraz âfâkî ülfet olundu.

Molla Efendi dahi geldi, sonra gitdiler. Sabah, Pazar-ertesi günü, edâ-yı zuhrdan sonra, nâib efendiyle berâber kendü itibâ'mız ile olundu. Mukaddemâ gavvasan ve asker irsâl olunacağı mesmû'umuz oldukda, derakab men'.

Fî 24 Zilhicce, Salı -. Fî 25 Zilhicce, Çihâr-şenbih, -. Fî Zilhicce, Penç-şenbih, -. Fî 27 Zilhicce, Cum'a, Velçedrim'e adam darb edüp, makarr-ı şehr yüz mikdarı koyunları mevcut.

Saati var. A'lâ çorab nesc eder reâyâ kızları varoşunda bir cihetle, çorabı Zıştovi'ye galib yâhûd müsâvidir. Pek zarif değil ise de leyyindir. Lofça'ninki zarif ise de haşindir. Yün gayet kurak ve havsızdır (42/a).

Fî 28 Zilhicce sene 56, Cum'a-ertesi, - Fî 29 Zilhicce sene 56, Pazar. Divan kâtibi efendi geldi. Sonra paşa hazretleri geldi. Dokuza kadar oturduk. Nâib efendi dahi geldi. Bu gün Âsitâne'den posta geldi. Bize Tırnova muhassılından mektûb geldi. Fî selh-i Zilhicce sene 56, Pazar-ertesi gecesi muhassıl efendi geldi. Posta[nın] sabah çıkacağı[nı] haber verdi. Bu sabah Yehûd geldi, virgülerinden şikâyet etdiler. Fî gurre-i Muharrem, Salı, Paşa hazretlerinin hazîne-dârı nedîmi sâbık Tımrak ağası Ayı-taban İbrahim Ağa geldi, Vlâdika geldi. Fî 2 Muharrem Çihâr-şenbih, -. Fî 3 Muharrem 57 Penç-şenbih, -. Fî 4 Muharrem sene 57, Cum'a, Paspan-zâde Osman Paşa Câmî'i'nde edâ-yı cum'a olundu. Kurbünde kütüb-hâne var. Ândan kütüb-hâneye varıldı. Fî 5 Muharrem sene 57, Sebt, -. Fî 6 Muharrem sene 57, Ahd, -. Fî 7 Muharrem, İsneyn, bu gece yine muhassıl efendi ve a'zâdan Hacı Hasan Efendi geldiler. Saat altıya karîb ikamet olundu. Resimden, mukaddemâ guruşda dört para alınur idi. "İki alınacakdır" deyu tenbih etdim. Tevaffuk olunmuş idi, sükûtla mukabele edüp. Bu gün posta çıkıdı ve ahşam Âsitâne'den posta geldi ve Maçin'e posta tertib olunduğu tahrîr olunmuş. Fî 8 Muharrem, Selâsen, devletlü paşa hazretleri teşrîf buyurdular, hayli mahabbet güzerân etdi. Sual etdik, "Benim tarafımdan biri muhassıl nasb olunsa" kasem etdi, "Kabûl etmem" deyu. Fî 9 Muharrem. Erba'an, Ruscuk'dan Vâsıf Paşa ve Silistre'den kadı, husûsî ve mâliyye müşiri şukkası geldi ve Anton oğlu İstefanâki geldi. Tuz ma'deni, sohbet olundu. Vlâdika geldi ve kâse i'mâl eden geldi. Ânınl bir mukavele olunmak için, Vlâdika'ya havâle olundu. Ahşam sohbet edecek deyu, gece muhassıl efendi ve kâtib Râşid Efendi geldi. Fî 10 Muharrem, Penç-şenbih, devletlü paşa hazretlerine gitdik. Miloş'un Bükreş'den firârı haberi gelmiş, ânın korentineden tashihe, Cum'a günü, adam gitmesini buyurdular ve biri Filibeli ve biri İvracalı iki reâyâ firâr etmiş, Bükreş korentinesinden. Tutup irsâl etmişler. Ânları istintakla habse verdiler. Sonra

İvraca husûsunda sohbet olundu. Âsitâne'ye tahrîrimizi istisvâb etdim, kabûl buyurdular. Fî 11 Muharrem sene 57, Cum'a, muhassıl efendi, a'zâdan Hacı Hasan Efendi ve Mehmed Ağa geldiler. İvraca husûsîçün (42/b).

Vidin, miterpolid[medropolid]likdir. Bu sene miterpolid, sâbık Malef olup, Temmuz'da Kirilos nâm İstanköy miterpolidine, fî sene 56 Temmuz'unda tevcih olunup, Ramazan'ı şerîfde, vapur ile Silistre'den Rus-cuk'a gider iken, mülâkat olundu. Bunun hükmünde olan Vidin kazâsı ve Sahra nâhiyesi ve Belgradcık kazâsı ve Bolemye nâhiyesi, mukaddemâ üç bu kadar dahi var imiş, sonradan Miloş'a geçmiş. Âsitâne patriğinin ittibâ'ını iddiâ ettiği on iki civâr bundan Andiriya'dır. Petro'nun karındaşıdır. Bu dahi papanın metbu'udur ve Roma'da medfûndur.

Ser-gerdesi Üskübî İdris sipâhî firârîsinden, ma'iyetinde 65 nefer. Sergerde Arnavud tâifesinden Ali Sancak-dâr, 46 nefer. Sonra on iki nefer dahi bunlara mülhak olmuş. Mukaddemâ ayrı gezer iken, şimdi cümlesi bir yere cem' olmuş. Cümle: 65 nefer, 46 nefer, 12 nefer, yekûn 123 nefer.

Hülâsa-i mektûb-ı vekîl-i muhassıl, der-Lom, tarihi selh-i Zilhicce sene 56. Yüzden mütecâviz kapusuz, Lom nâhiyesinde iki gece beytûtet ve me'külât için reâyâyı rencide etmişler ve tahsil-dârân ve zabtiyyeler irsâliyle müdâra ve tehdid ile, mezbûrları Berkofca kazâsından, Kamaşnice karyesine ve ândan Rahova kazâsına aşurmuşlar. Metkofca karyesine mi yâhûd sâir mahalle mi çıkacakları ma'lûm değildir. İvraca kurâsından Krivadol karyesinde bir çorbacının gelinin memesini kesdikleri ve sâir taaddileri mesmu'udur (43/a).

Hınta; şa'ir; kokoroz; yulaf; burçak; nohud; böğrülce; bakla; soğan; ak-buğday, pirinç gibi olur, beyaz, Büyük Nevesel karyesinde olur; çavdar; kara-dut; dirakı-şeftali ki mişmiş tesmiyye edeyorlar; fındık; ceviz; badam, nâdiren; şam-dutu, kebîr ve mayhoş olur, kara-dut nev'inden; elma; amrud; ayva; erik; vişne; kiras; üzüm; kızılık; şeftâli; zerdâli; kayısı; muşmula; üvez; dut, ekseri yabanîdir, a'lâsı nâdirdir.

Muhâfaza ile nâdiren mevcûd, incir, nar. Nâdiren mevcûd kestâne. Nâ-mevcûd enginar, karnabiş, limon ve enva'ı.

Kavun; karpus; hıyar; asma-kabağı; kestâne-kabağı, içi sürh ve birünu sefid; bal-kabağı; deli-kabak, galiba Takaron kabağıdır, ta'rif nazaran; sakız-kabağı; badlıcan; bamya-i sultânî; kara-bamya; frenk-badlıcanı; kara-

turp, beyaz-turp, bir kıyyeden ziyâde olur; şalgam; pancar; yer-elmâsı; komyer, frenk-yer-elmâsı; çilek, yeni zuhûr etmiş, İslambol'dan kebîr olmaz; böğürtlen; pırasa; ebe-gümeçi; isfenah; semiz-ot; ala-baş, müdevver pancar sûretinde ve şalgam sîretinde bir nesnedir; pancar; havuç; marul; salata; pazı; dölek-kavunu, kış-kavunudur; kantar-topu, taşrası ve içi yeşil; vodine, hayli uzunca ve iri olur; selim-devleği; şeftâli-kavunu, beyaz-olup, derûnu yeşil olur. Karpuzun bir kantar, ya^cni kırk dört okkaya kadar vezn olunduğu[nu] nakibü'l-hâcc İsmâ'il Efendi ihbâr etmiştir. Yirmi okka karpuz, dâimâ yirmi okka bu gelür. Gayet iri karpuz, dört karyeye menûtdur. Pancar ve ala-baş iki okkaya kadar olur (43/b).

VEYTBOL. Mukaddemâ hân mahalli olup, ancak bir hândan ibâret olduğundan, Hân dahi tesmiyye ederler. Nısf saatden akall mahalde bir köprü var. Asıl Veyt, bunun ismi imiş. Sonra bu karye zuhûran ki nakl olunmuş. Veyt'den Cum'a günü, fi 25 Muharrem sene 57, saat on birde hürûc edüp, bir saat sonra, gurûb-ı şemsle, bu karyede, Kımraş Mehmed Ağa ki, tüccâr-ı hayriyyeden ve Hüseyin Paşa hazretlerinin şerikidir, ânın çiftliğine nüzûl olunup, Sebt gecesi beytütet olundu. Sebt günü saat altıda kıyâm olundu (44/a).

TOPOLOFÇA. Polemye kazâsında bir karyedir. Lom nehri, kurbünden mürûr eder (45/a).

BERKOFÇA. Müstakill bir kazâdır. Doksan altı aded karyeden ibâret ise de, mahalle ismiyle, bâ^czı sagîr karyeler hudûsuyla, dahi ziyâde olmuştur. Sofya ve Şehir-köyü ve Belgradcık ve Polemye ve İvraca ve Rahova kazâları beyninde ve cümlesine hem-hudûddur. Şark tarafı düz çayırılık ve garb tarafı meşhûr balkandır ve kasaba, balkanın zeylinde, etrâfi sagîr dağlar ile muhat bir sehl mahallededir. Balkandan güzer için mahsûs caddedir ve menzili vardır. Derûnu kurbünde Kilisura karyesi vardır. Güzer olundukda, Sofya kazâsından Nihçe karyesi toprağına vüsûl olunur ve Berkofça'da gider iken caddeler Nihçe'nin sağında kalur ve bundan aşağı, şark tarafında, Somuncu-balkanı güzer-gâhı vardır ve andan aşağı Şıpka-derbendi vardır.

Altı câmi'i ve tahta minâreli bir mescidi vardır ve diğêr tahta minâreli ve üzeri kerpiç sıvalı taş şeklinde, bir câmi'i dahi vardır. Şimâl tarafında bir tepe var, Hisarlık-bayırı tesmiyye olunur. Üzerinde kadîm bir palanka olup, harab olup, bir iki ta'mir olunmuş ise de, elhâletü-hâzihi, kadîm divarlarından âsâr-ı bakıyye vardır ve yirmi kadar topu olup, Vidin'e emr ile alınmış. Şimdi konakda üç topu vardır.

Debbağ-hâne Câmî'î, mahallesi dahi debbağ-hânedir. Evrenos Câmî'î, mahallesi dahi bu isimledir. Çavuş Câmî'î, mahallesi bu isimledir. Hammâm Câmî'î, harâb olup, yeniden, Yusuf Paşa kethüdâsı Cerciş Bey binâ etmiş, kendüsü kasabadandır, minâresi kadîmdir, mahallesi bu isimledir, tahtânîde beş oda ve bir ders-hâneli medrese dahi Yusuf binâ etmiştir. Câmî'î Kebîr, harâb olup, Yusuf Paşa yeniden binâ etmiş, minâresi kadîmdir, Kuzulu Mahallesi'ndedir. Hacı Mehmed Mahallesi Câmî'î, Nedim Mahmud Bey binâ etmiş, harâb olmağın, sonra minber dahi vaz' etmiş, aslı mescid imiş. Çarşu Câmî'î, mahallesi olmayup, kendüsü yine Debbağ-hâne Mahallesi'ndedir. Mescid, tahta minâresi vardır, bu dahi Kuzulu Mahallesi'ndedir. İki tek hammâmı vardır. Bir saati vardır, ahâli-den Voyvoda Musa Ağa binâ etmiş.

Bu kazânın dört aded balkan karyelerinde, nefis keçe ve seccâde nesc olunur. Çiporofoça, kebîrdir, çorab bunda nesc olunur. Glavanofoça, bu dahi kebîredir. Cilezne, ziyâde nesc olunur.

Lom tarafında, bir saat mahalde Berziye nehri vardır. Üzerinde tahta köprü var. Sonra bu nehr Avgus nehrine munzamm olurmuş. Ticâretleri, hayvan cem' edüp, tüccâra ve panayırlarda bey' etmek ve tuzculuk ve bir kaç debbağ ve dikici vardır. Ancak dört karyesinde ehl-i İslâm vardır. Cümlesinde yine reâyâ var. Hacı Mahallesi, tahmînen hâne: 100 aded. Kurbünde Cum'a Mahallesi, hâne: 20 aded. Kurbünde Melikli Mahallesi, hâne: 3 aded. Kaliman Mahallesi, hane: 1.

Hisarlık-bayırı'ndan balkana varınca, bir bayır dahi vardır. Zarhatlar-bayırı tesmiyye olunur. Kesret miyâhı vardır. Ekser mahallinde, akar-sular ve müteaddid çamlar vardır. A'îlâ suları, Kestânelik Suyu'dur, garb tarafında, hâric-i belde sülüs saat mesâfededir. Bundan sonra, Âşıklar Çeşmesi'dir, beldenin şarkisinde, yine hâric-i kasabada. Beldenin hâricinde, garb tarafında, bir çar-yek mahallden bed' ile, balkana doğru, küllî kestânelik vardır. Şahbaz Suyu, kasaba derûnunda, Kuzulu Mahallesi'nde vasatca bir sudur.

Ve diğér nehr, Butonya vardır ki, Berkofça kazâsında, Purtitofça karyesi altında Avgus nehrine munsabb olur. Avgus nehri, Çiporofoça Balkanı'ndan neb' edüp, giderek, diğér nehirler inzimâmıyla büyür ve Avgus nehri, Berkofça'nın şark tarafında, iki saat ba'idden güzer eder. Kotlofoça, berkofça kazâsından, kasaba şeklinde bir karyedir. Ehl-i İslâmına Lom tarafından hükm olunup, vergüsü ve öşrü ve reâyâsının zabtı, Berkofça'ya râci'dir. Bunda piriñç zer' olunur ve havası gayet sakildir.

Vekil-i muhassıl, İhtimanlı Ahmed Ağa, Abdurrahman Bey merhûmun kethüdâsı imiş, 1.000 guruş. Nâibü's-şer^c, Mustafa Efendi, beledi müderris, 1.000 guruş. A^czâdan, Koşanalı Halil Ağa, zümre-i sipâhîden, 250 guruş. Zabtiyye yüzbaşısı, Vidinli Hüseyin Ağa, 600 guruş. Çorbacı, İlinov Sabağ, 600 guruş (47/a).

Berkofça; Sofya Derbend Caddesi'ne 16 saat, Şarköyü'ne [Şehir-köyü'ne] 14 saat, Belgradcık'a 16 saat, Akçar'a 4 saat, Vidin'e 14 saat, Lom'a 12 saat, Cebre'ye 18 saat, Rahova'ya 18 saat ve İvraca'ya 8 saat mesâfededir. Akçar da, Vidin'e 10 saat mesâfededir (47/b)²⁰⁷.

ŞEHİRKÖYÜ. Müstakillen kazâdır. Sofya muhassılığına mülhakdır. Sofya'ya on altı saat ve Niş'e on iki ve Berkofça'ya on altı saatdir ve kenar tarafında, varoşla ehl-i İslâm mahallâtu beyninden Tisava nehri mürûr eder. Derûn-ı kasaba müteaddid çeşmeler var ise de, yine a'la suları Tisava'dır.

Beş mahalle ve beş câmi'i vardır. Fatih Sultan Mehmed Câmi'i, mahallesi Hünkâr Mahallesi, ittisâlinde, on bir oda ve bir ders-haneli medrese vardır, Şehir-köyü voyvodası Emin Ağa, sene 1230 hudûdlarında binâ etmiş, elli cild mikdârı dahi kütüb vakf etmiştir. Halil Bey Câmi'i, mahallesi, kezâlik. Asıl Bey Câmi'i, kezâlik, mahallesi. Tahtalı-baba Câmi'i, mahallesi, Şeyh Mahallesi. Kadı Câmi'i, mahallesi, Kadı, Câmi'i, mahallesi yokdur. Bir saati vardır. Kenârında, Niş tarafında, hârîçde, bir harab palankası var, beş aded, harab ve ma'mûr topu var. Kal'a vustunda, kârgir bir cebe-hânesi vardır. Neferâtı yokdur. Bir bölük-başı ta'yin olunup muhâfaza eder.

Kilesi, yüz kıyyedir. Kıbil nâm, nir kile dahi vardır, iki yüz kıyyedir. Varoşunda, a'la orta kilimleri ve seccâdeler nesc olunur ve meşhûrdur. Reâyâ nisvânı nesc ederler. Kumaşı ve nakışı nev'ima Berkofça'dan eyüce ise de, Berkofça'nın renkleri bundan revnaklıdır. Bir nev' a'la erik hâsıl olup, kurudup, hoşablık için bey^c ederler. Zamânı bir müddet mürûrundan sonra, kıyyesini üç guruşa kadar bey^c eder. Rengi açırak ve çekirdekli ve mayhoş ve cildi gayet rakîk, kimi kesir ve leyyin, Serfice eriği lezzetinde bir lâtif erikdir. Bağları kesret üzere olduğundan, reâyâ, eksireye hamr i'c-mâl ederler. Ekser kurâsı, mevsim-i şitâda ikişer üçer kulûbe ile etrâfa, bahâ yemini it'am için teferrük edüp, mevsim-i sayfda, karyelerine tecemmü^c ederler. Şitâda, dağ aralarında ve dere içlerinde ikamet ederler (48/a).

²⁰⁷ 17 numaralı klişe.

AKPALANKA. Musa Paşa Palankası dahi derler. Belgrad Caddesi üzere, Mokra balkanı zeylinde, Korilov-bayırı tahtunda, Şehir-köyü'ne dört saat ve Niş'e sekiz saat mesâfede, Şehir-köyü'ne mülhak, muhtasarca çarşu ve pazarlı kasaba ve karyedir. Meşhûr olan Şehir-köyü'ne dört ise de, beş gelür ve Niş'e sekiz ise de, altundan ziyâde gelmez. Ancak otuz ehl-i İslâm hânesi var ve cümlesi palanka içindedir ve varoşunda on beş reayâ hânesi vardır. Bir muhtasarca câmi'i vardır ve mektebi var. Bir vakt, ham-mâm dahi var imiş, harâb olmuş ve eskiden, kefere zamanından, metîn kal'ası olduğunu ve hâlâ zîr-i zemînden, temellerinden, gayet kebîr sengler çıkarub, hânelerinde isti'mâl ettiklerini, ahâli rivâyet etdiler ve Tisava nehri bu karyenin garb tarafından mürûr eder, Niş'e vâsıl olur. Kible tarafında Korilo-bayırı tahtundan, karyenin on dakîka mikdârı kurbünden, bir kaya altından, bir mâ-i azîm neb' edüp, beş taş değirmen çevirüp, bir bu mikdârı dahi hârice cereyân eder ve bu nehrin ismi İzvor nehridir. On seneden mukaddemce, gece saat bir buçukda, top gibi bir sadâ gelüp ve berk şeklinde bir nûr peydâ olup, bir azîm hareket-i arz olup, kal'a etrâfi ve küllî mahallât münhedim olmuş ve İzvor nehri kırk dokuz saat külliyyen münka' olup, mahalli huşk olmuş, sonra tepe bir top gibi atulup, evvelki gibi cereyâna başlamış. Mukaddemce bir kimesne, ehl-i karyeden, küllî akça sarfıyla, bir değirmen binâ etmiş imiş. Bu hâli gördükde, emvâlinin abesen telef olduğuna, kemâl tekeddürüyle, üç beş gün zarfında vefât etmiş ve bu hareket-i arz, Niş'de ve sâir mahallâtta dahi küllî hasâr etmiş (49/a).

NİŞ. Belde-i meşhûredir. Kal'ası vâir ise de harâb olmuş ve müstakillen kürsi-i muhassılık i'tibâr olunmuşdur. Bir tarafı Sırb ve bir tarafı Arnavudluk hudûdudur ve kurbünden Tisava nehri mürûr eder. Kal'asını yedi yüz yetmiş yedide Sultan Murad-ı Gazi feth etmişdir. Fî 8 safer sene 57, Saferü'l-hayrın sekizinci günü ba'de'l-asr saat on birde.

Derûn-ı kal'ada ve handek etrâfında, cümle ehl-i İslâmdır. Reâyâ mahallâtı handekden ayırır.

Niş, Büyük Morava suyuna karîb, vâfir metîn bir kal'adır. 1100 senesinde Nemçe küffârî ânı almış idi. Tahminen 1101 senesinde yine Osmanlı gelüp, almışdır. 1149 senesinde yine Nemçe müstevlî olup, zabt etdikden sonra, beş ay mürûrunda, yine Osmanlı gelüp geri almışdır.

Hünkâr Câmi'i, sakafı kurşun puşîdeli, ahşabdır, mahallesi var. Edirne Bâli Câmi'i, kubbesi kurşun puşîdeli, mahallesi vardır, kurbünde medrese var. Burmalı Câmi'i, ahşab sakafı, mahallesi yokdur, bunlar

kal'â içindedir. Tekye Câmî'i, Hamza Bey binâ etmiştir ve kendüsi dahi, civârında, mefîn kubbeli türbe derûnunda medfûndur, kurbünde Kadîrî Tekyesi vardır, mahallesi yokdur, bu dahi kal'âda. Osman Paşa Camî'i, ahşabdır, Taşköprü Mahallesi'nde, bundan sonra, ve bu hâricde. Defterdâr Câmî'i, ahşabdır, mahallesi var, kurbünde medrese var ve yine bu mahallede diğerk medrese, müfîlere mahsûs. Rızâiyye Câmî'i, ahşabdır, mahallesi var, ekber câmî'dir. Racna Câmî'i, ahşabdır, mahallesi yokdur. Yeni Mahalle Câmî'i, mahallesi var. Yahya Paşa Câmî'i, ahşabdır, mahallesi vardır. Belgrad Mahallesi Câmî'i, Melik Paşa binâ etmiş, mahallesi vardır. Hacı Bekir Mahallesi Mescidi. Arnavud Pazarı'nda mescid. Defterdâr Mahallesi'nde mescid, Ürgüp Kapusu'nda. Taşköprü Mahallesi'nde mescid, Müftî Zukakı'nda. Kal'âda, şimdi, Kadîrî Tekyesi. Belgrad Mahallesi'nde, Tisava cihetinde, Sa'îdî Tekyesi. İslambol Kapusu'nda, Hacı Bekir Mahallesi'nde Kadîrî Tekyesi.

Fî 17 Safer sene 57, Cum'a. Ahşam, Fakov Arnavud Leskofçalı iskat edüp, kırk elli süvârî ile Niş'e geldi. Fî 19 Safer sene 57, Ahd. Niş'de, altı buçuk kıyyelik bir kuzu, yirmi dört guruşa iştirâ olundu ve evvelki ekl olunan budur. Fî 22 Safer sene 57, erba'an, meclîse gitdik. Vergi husûsu ve memleket mer'ası niza'ına ve otuz sekiz timar zabt olunup, on biri Belgrad muhâfazası deyu açıkda kaldığına dâir, sohbet olundu (50/a).

HASSALI. Sofya kurâsından ve kasabaya altı saat mesâfedir. İçinde otuz mikdârî reâyâ hânesi ve yirmi mikdârî ehl-i İslâm. Yarıcısı yine reâyâ ve dört aded çiftlik ve yirmi ehl-i İslâm kulübesi vardır. Ehl-i İslâm Sofya'da, mevsim-i sayfa gelüp, üç dört mâh ikametle, zehâir-i şitâiyyesini tesviyye ile yine Sofya'ya avdet ederler ve iki hâne vardır ve içinden bir su geçer. Üzerinde müteaddid değirmenler vardır. Etrâfı, cümle, münbit mahallerdir. Vüs'atli iki bayır arasındadır. Sofya'ya gelür iken, sağdaki Makile bayırındır ve soldaki Salovecde bayırındır. Haremeyn-i muhteremyen haslarından Hacı Karaman mukataası tesmiyye olunan sekiz karyenin biridir. Üç kazâ ki, biri Sofya ve biri Şehir-köyü ve biri Preznik. Bunların hudûdları, tecemmü' olduğu Üç-kulaklar ta'bir olunan mahalden bu karyeye, bir buçuk saatdir. Akar, iki çeşmesi ve bir câmî'i vardır, tahta minâreli ve Belgrad Caddesi üzerindedir. Nehri, Preznik kazâsından gelüp, Avdomirofca tesmiyye olunur. Avdomirofca dahi, Preznik kurâsından bir karyedir (52/a).

SOFYA. Fî Rebiülevvel sene 57, -. 21 Rebiülevvel, Penç-şenbih, Sofya'da mukîm Kalkan-delenli vezir Salih Paşa, teşrîf-i hâne-i fukarâ etdi. Fî

20 Rebiülevvel Çihâr-şenbih, Âsitâne'ye, devlet tatarıyla mektûblarımız irsâl olundu. Fî 22 Rebiülevvel, Cum'a, bir saat bir çar-yek mahallde, Bali Efendi karyesine varılıp, cum'a ânda edâ olundu ve türbesi ziyâret ve kıraat olunup, ânda ikamet, araba tanzim olundu ve ahşam üstü gelindi. Fî 26 Rebiülevvel, Salı, Kerman karyesi kurbünde Osman Bey'in temür ma'deni olan çiftliğine varılıp, bir gece beytütet olundu ve temür usûlü temâşâ olundu. Gayet müferrih, bülbüllü mahall, hazz olundu. Çihar-şenbih gelindi. 27 Rebiülevvel, Çihâr-şebih, Niğbolu'dan, muhassıldan mektûb getürdü. Zabtiyye, evvelki zabtiyye gaib olundu zann etmiş. Fî 29 Rebiülevvel sene 57, Cum'a, Seyfullah Efendi Câmi'i'nde, ba'dehû hâricde türbesi ziyâret olundu ve beş yüz gurus, ta'mirîçün muhassıl beye verildi ve câmi' ittisâlinde kütüb-hânesi temâşâ olundu ve bu gün Ya'kub Paşa'dan cevâb olarak ve bizim tedkîkimizi işâret siyâkında mektûb geldi.

Bir tarafı Hatman, Pazarcık, Petriç karyesinden, İzladi, İvraca, Berkofca, Şehir-köyü, Preznik, Radomir, Samakov.

Seyfullah Efendi Câmi'i'nde bir kütüb-hâne vardır. Bu kitabların nefiseleri, Sofu Mehmed Paşa'nındır (53/a).

Nâ-mevcûd: Kiras [kiraz]; kayısı; havuç; kestâne; badem; üvez; incir; nar; taştası sürh bal-kabağı; enginar, hasıl olmuş ise de müstemirr olmamış; şalgam, zer' etmiyorlar.

Mevcûd: Maline, galiba böğürtlendir; govline, ala-başdır, üç kıyye kadar dânesi olur; pide-kabağı; pancar, gayet kebîr olur; a'la çilek, ba'zı bağçelerde zuhûr etmiş; sunter.

Sofya; Samakov'a 9 saat, Dubnitça'ya 12 saat, Köstendil'e 14 saat, Manastır Caddesi üzerinden Radomir'e 7 saat, Preznik'e 6 saat, Halkalı'ya 6 saat, Sarı-pirot'a 10 saat, Şehir-köyü'ne 14 saat, Berkofça'ya 16 saat, İvraca'ya 16 saat, Etrepoli'ye 12 saat, İzlâdi'ye 12 saat, İhtiman'a 12 saat mesâfededir. Ayrıca, Samakov; Dubnitca'ya 12 saat, Dubnitca, Köstendil'e 6 saat, Köstendil, Radomir'e 7 saat, Preznik, Şehir-köyü'ne 12 saat, Şehir-köyü, Berkofça'ya 12 saat mesâfededir²⁰⁸.

Vladikası Meletiyoz, Yeni-şehir'den ma'zûlen gelmiş. Sofya ve Berkofca ve Preznik, bu üç kazâ bunun hükmündedir (53/b).

İHTİMAN. Müstakill bir kazâ-yı sagîredir. Samakov muhassıllığına mülhakdır. Sofya'dan on iki saat ve kezâlik Tatarpazarcığı'na on iki saat-dir.

²⁰⁸ 18 numaralı klişe.

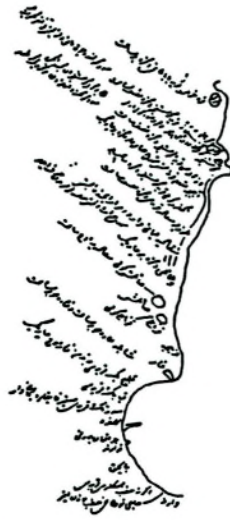
Kasaba ve kurâsı cümlesi, Mihal Bey-zâde Mahmud Bey vakfıdır. Evlâd-ı meşrûtasıdır. Kenîsadan tebdil olunmuş, bu vakıfdan bir câmi'i var ve bir hammâmı vardır, tekdir ve bir imâreti vardır ve diğer vakıfdan bir mescid vardır. Mestci-zâde Mustafa Ağa binâ etmiş, sene 1220. Köprülü-zâde kethüdâsı vakfı. Kasabada üç çeşme ve hammâma su gelür ve mütevellî İbrahim Bey'in bir çeşmesi vardır. Kurbünden bir dere mürûr eder. Ekseriyâ sayfa münkat' olurmuş. Mukaddemâ on dört karye olup, Kara Feyzî Vak'asında dördü muhterik olmuş, şimdi on karye kalmış. İzlâdi, Pazarcık ve Samakov ve Sofya bu dört kazânın beyninde ve hem-hududdur.

İhtiman, Kapucuk'a 1,5 saat, Köstence'ye 3,5 saat, Bânâ'ya 2,5 saat, Samakov'a 6 saat, Çamurlu'ya 3 saat, Vakarel'e 1,5 saat, Palanka'ya 5 saat, Yeniköy'e 6 saat, Pazarcık'a 12 saat mesâfededir. Samakov, Bana'ya 5 saat, Yeniköy'e 6 saat, Pazarcık'a 12 saat mesâfededir. Samakov, Bana'ya 4 saat, Çamurlu'ya 3 saatdir (54/a)²⁰⁹.

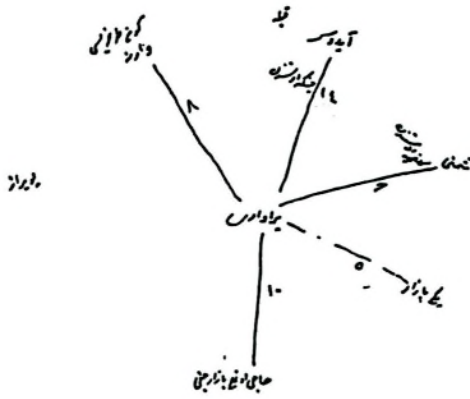
ORMANLI. Sofya kurâsındandır.

YELLİKÖY. Pazarcık kurâsındandır. Hânesi 280 aded. Cümlesi reâyâdır. Kasabaya altı saatdir. Bir bayır zeylindedir. Fevkinde Yaylacık balkanı vardır. Altı aded çeşmesi var ve diğer kaynaklar dahi vardır. Eski ismi, Hasırcı-karyesi'dir. Bulgarlar, Vetren-karye derler. Bundan Palankaya bir saatdir. Bu, Pazarcık dâhilinde kuleye bir saatdir. Bu dahi Pazarcık'ındır ve bundan bir saat dahi yukarı, Pazarcık'ındır. Bunda, Samakov ile hem-hududdur. Kuleden bir saat yukarı Pazarcık'ın olup, bu mahalden bir saat dahi gidüp, Kapucuk-derbendi gelür. Bu bir saat mahall ve derbend, Samakov'undur (55/a).

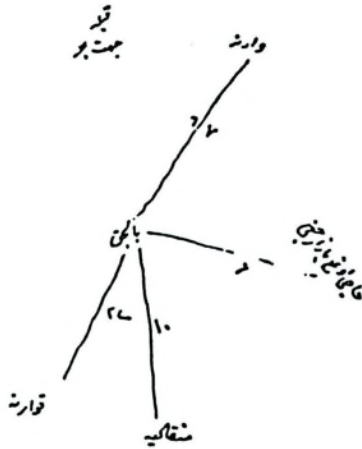
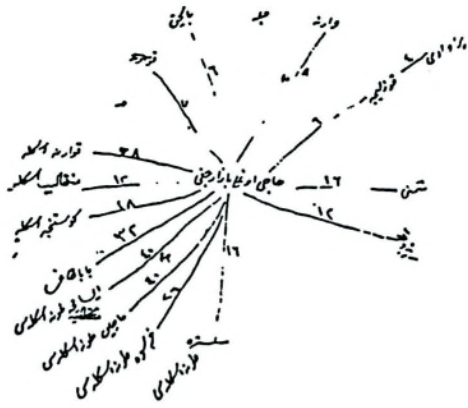
²⁰⁹ 19 numaralı klişe.

1 — Varna-Köstence Sahili

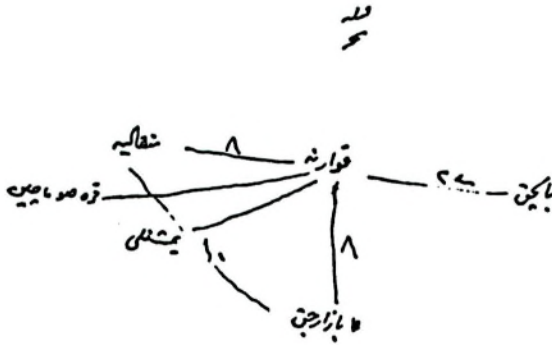

2 — Prevadi

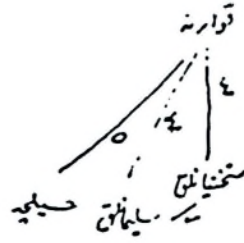

5 — Balçık İskelesi

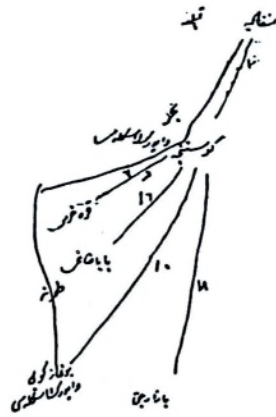

6 — Kovarna

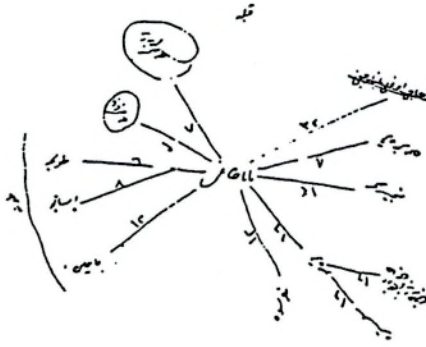
نو

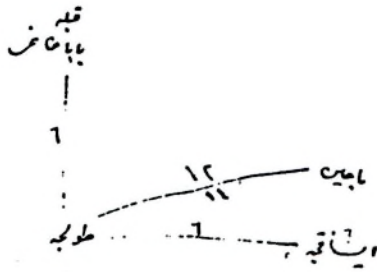
7 — Kovarna

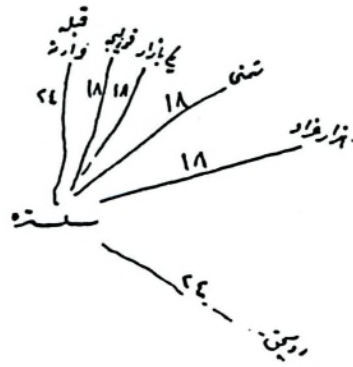
8 — Kostence Iskelesi

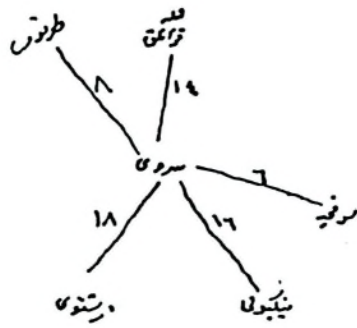
9 — Babadağı

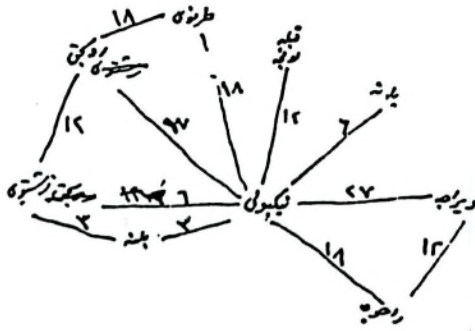
10 — Tulca

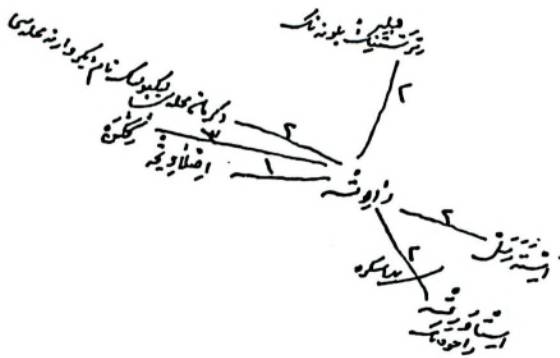
11 — Silistre

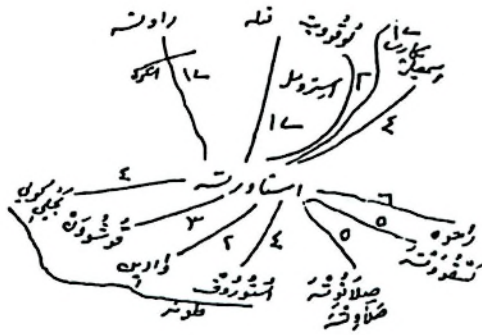
12 — Servi

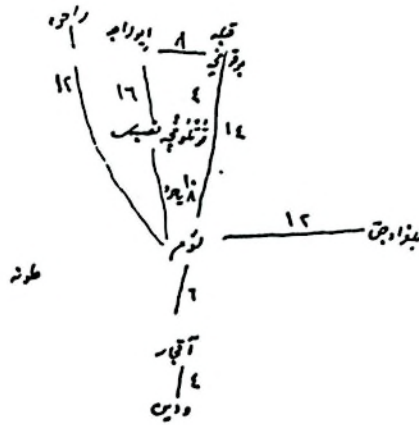
13 - Niğbolu

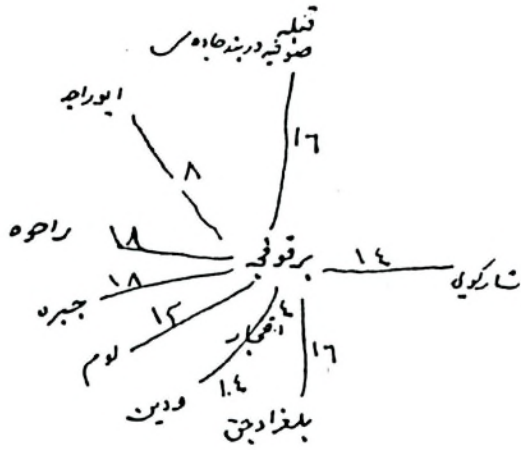
14 - Ravista

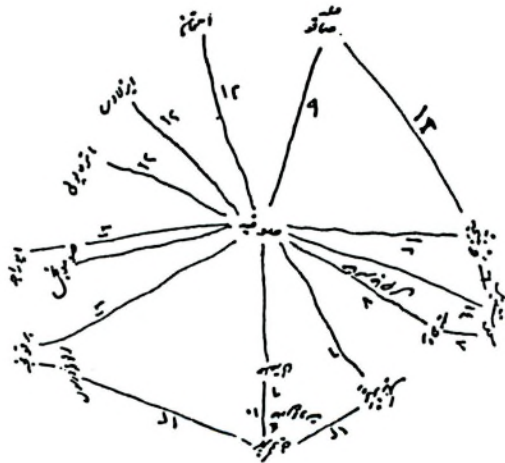
15 — İstavirta

16 — Lom

17 — Berkofça

18 — Sofya

THE UNITED STATES OF AMERICA'S POLICIES TOWARDS TURKISH STRAITS

YILMAZ ALTUĞ

I – INTRODUCTION

One of the oldest, most persistent and important problems in European History and International Law is the "Question of the Straits".

More than twenty treaties in modern times mention the Turkish Straits. Five of these treaties were made exclusively to regulate passage through these waters: The London Agreement, 1841; Paris Straits Convention, 1856; London Convention, 1871; Lausanne Straits Convention, 1923; and the Treaty of Montreux, 1936. Phillipson and Buxton affirm that one of the causes of the First World War was the Straits problem.

"There is no doubt that this chronic malady of the Near East, which has lingered so long and has wrought such incalculable havoc in the past, has been the most potent factor in the chain of cause and effect that has brought the nations into armed conflict. And this complex and comprehensive question is itself made up of a number of closely allied problems, the most important of which is that of the Straits of the Bosphorus and Dardanelles"¹.

The Straits Problem dates from the dimmest Antiquity. Greek mythology gives the story of Jason and the Golden Fleece².

According Greek myth one generation before the Trojan War, "The prince Jason accompanied by his heroic fellows, the Argonauts, has sailed a way to the wild Caucasian country of Georgia, called Colchis in order to fetch from there the Golden Fleece from the back of the Golden Ram on which Phryxos and Helle, children of Athamas, King of Boetia, had once fled through the air pursued by their grandmother Ino. Starting their long, adventurous voyage from the Aegean sea, the Argonauts

¹ Coleman Phillipson and Noel Buxton- *The Question of Bosphorus and Dardanelles*. London, Stevens and Haynes, 1917. p. 1.

² James T. Shotwell and K. Deak, *Turkey at the Straits*. (London) 1940.1.

crossed the Straits of Dardanelles and Bosphorus and sailed through the Black sea to Colchis³. The myth tells us that at Colchis Jason recovered the fleece with the aid of the King's daughter Medea and not venturing to put to sea again returned along the sea coasts.

After this dangerous and perilous voyage the Greeks called the Black Sea the "Unfriendly sea-Pontus Axeinos), later when greek settlements increase along its coasts the name was transformed into the "Friendly sea-Pontos Euxeinos).

In Middles Ages it was renamed the Black Sea because of its black storm clouds.

Dardanos, son of Zeus and Electra and founder of Troy gave his name to the Dardanelles.

The Greeks called to straits Hellespontos after Hello, who fleeing to Colchis had fallen there from the Golden Ram and had been drowned.

The same fate had also overtaken Leander, a youth of Abydos, "He had fallen in love with Hero, a priestess of Aphrodite at Sestos they met clandestinely, Leander swimming the Hellospontos nightly guided by a lamp which Hero had hang out on the top of a tower. The light being blown out one wild night, Leander lost his way and was drowned. Discovering this Heros threw herself into the sea⁴. Leander's fate filled Lord Byron with so much enthusiasm that on May 9, 1810, he swam the Dardanelles.

The myth tells us that the goddess Io, the sweetheart of Zeus swam across the Bosphorus after being transformed into a cow by the jealous Hera. So the strait is called Bosphorus which means in greek "the cow's wading place".

The Turks call it (Boğaziçi) meaning the Inner Strait. Both Straits are in Turkish territory. The Bosphorus is twentyseven kilometers long and varies in width from 550 to 1500 meters. It is much more beautiful than the Dardanelles. Golden Horn is the most picturesque and largest bay on Bosphorus. Its length is seven kilometers, its width is one kilometer and its depth is 40 metres at its deepest point. Golden Horn is one of the best

³ Joseph de Somogyi, "The question of Turkish Straits", in *Journal of Central European Affairs*. (Washington D.C.) XI. October 1981. No: 3.278.

⁴ *Ibid.* 279.

natural harbors of the world with an anchorage so safe that even the largest ships playing those seas can enter it.

The Dardanelles are sixty four kilometers long with a width varying from 1800 to 7000 meters. The Turks crossed the Straits to Europe in 1356, thus occupying both banks of the Dardanelles.

Very few places are as much as important geografically in the world as Bosphorus. Istanbul which is situated on Bosphorus and at the cross roads has developed into one of the most important cities of the world. "Only a few cities in the world have such a favorable situation and consequently such an historical significance as Istanbul"⁵.

In old times it was easy to defend Istanbul from sea and from land this is way the caliphs were defeated twice: Muawiya in 655 and Suleyman in 715. These two Umayyads tried to gain access to Istanbul from Egypt, that is from sea.

The Abbasids tried twice to take the city from the land. The Ottoman Turks succeeded to take Istanbul. They worked methodically, instead of attacking Byzantium directly, they passed the Dardanelles in 1356 thus occupying both banks of the Dardanelles, gradually took hold of Balkan peninsula in the course of fourteenth and fifteenth centuries when they had finally surrounded Byzantium. The first treaty on the Dardanelles concluded by the Turks dates from 1416⁶ A sea battle between Turkish and Venetian forces had ended in Turkish defeat. In the treaty which followed, the Turks were prohibited from entering the Aegean Sea, In 1430, Venice tried to stop the Turkish advance in Europe, In the battle fought before Galipoli, the Venetian fleet lost, but the prohibition of the Turkish navy's right to sail in the Aegean Sea was renewed nevertheless⁷. In the Treaty of Segedin, July 12, 1444, the same prohibition was confirmed. During the war of Murat II with Hungary, the Byzantine Empire tried unsuccessfully to bar the passage of the Turkish navy through the Bosphorus. The Turks, determined that this should not happen again, decided to get control over the two Straits. After coming to power Mehmet II ordered the construction of. Rumelihisari (Fortress of Europe) in

⁵ *ibid.* 281.

⁶ Neculai Dascovici, *La question du Bosphore et des Dardanelles.* (Geneve, Georgea Cie, Libraires de l'Universite, 1915) p. 44.

⁷ *ibid.* p. 44.

front of Anadoluhisari (Fortress of Anatolia). After the construction of the fortress, Mehmet II ordered the garrison to stop all ships and to exact a fee for passage. In this way the Straits became Turkish. When the Turkish Empire was strong, its ownership over the Straits did not cause too much concern, but when it began to decline, concern over Turkish control increased.

The Black Sea became a Turkish lake with the capture of the last two fortresses left (Kilia and Akkerman)⁸. After that, no ship could enter and leave without the permission of the Sultan. In this way the principle of interdiction of the Black Sea to foreign navigation became a fundamental principle of Turkish public law. It is generally agreed in international law that lakes and land-locked seas which do not communicate directly with the ocean, and which are entirely surrounded by the land territory of a single state, are territorial. Consequently, as long as Turkey controlled all the shores of the Black Sea it had an absolute right to regulate the passage of shipping through the Straits in any way it thought conformed to its interest. The Straits problem in spite of its importance "has been assigned a minor place in the more general surveys of diplomatic and commercial history in the nineteenth century, "for the reason that access to authoritative information necessary to write an unbiased account of one of the most insistent problems of world politics has been difficult"⁹. The Sultan Mehmed II, attacked Istanbul from Europe with his strong artillery and took it on May 29, 1453.

It is worthy to note here that the rise of the Ottoman Empire in the fifteenth and sixteenth centuries is one of the major events of history. "The significance of the rise of the Ottoman empire is yet not fully appreciated by those who supply the school histories for western European or American readers. The period which seems to the average student to be fully given up to Renaissance, Reformation and religious wars was also the period of the advent of an empire which was perhaps the greatest the world has seen since Roman or at least since Saracen days"¹⁰ The American Ambassador to Turkey George C. Mc Ghee who spoke at the inaugural meeting of the Turkish-American University Association in Is-

⁸ *ibid.* pp. 60-61.

⁹ Vernon John Puryear, *England Russia and the Straits Question, 1844-1856* (Berkeley California, University of California Press, 1931) preface, xi.

¹⁰ Shotwell and Deak, *Turkey*, 9-10.

tanbul on April 11, 1952 has stressed the fact⁹ that Turkey and the Turks were misrepresented by certain romantic conceptions based on judgments by Western historians who lacked a real knowledge of the country and its people¹¹.

In practically all treatises on international law there is a section on the Turkish Straits¹². In the race for expansion between Slavic and Teutonic races toward southeastern Europe, The Turkish Straits, since they controlled the only ice free waterway of Russia were of the utmost importance. England was concerned at the prospect on any other power threatening the sea lanes to India. France's interest in the Strait, made apparent by the attention paid to them by Napoleon and other French statesmen, is well known. Another cause of concern to the Great Powers was that the Turkish Straits were in the hands of a declining empire.

The Straits are important strategically but even more important economically. According to Chicherin, during the first decade of 1900, more than 70 per cent of all Russian grain exported was sent through the Straits. Through the Straits passed 88 per cent of Russian exported oil, 93 per cent of its manganese, 61 per cent of its iron and 54 per cent of its total exports by sea, according to the White Russian memorandum submitted to the Paris Peace Conference in 1919¹³, Roumania and Bulgaria transported the overwhelming part of their exports through the Straits. A large majority of Russian, Roumanian and Bulgarian imports were received through the Straits. The interest of Russia in the Straits is well known since the Russian government has repeatedly asserted it. At the Conference of Lausanne, the Soviet diplomat Chicherin and during the negotiations of the Montreux Convention, Litvinoff, called them the

¹¹ George C. Mc.Ghee, The speech given by American Ambassador at The Inauguration of the Turkish-American University Association, in *News from Turkey*, (New York, 1948) V. No: 16.

¹² Brierly, op. cit. p. 171; Ernest Nys, *Le Droit International*, (Bruxelles: Alfred Castaigne, 1904) pp. 459-460; L. Oppenheim, *International Law* (London: Longmans, Green and Co. 1937) pp. 403-406; Robert Phillimore, *Commentaries on International Law* (Philadelphia: T. and J.W. Johnson, Law Book Sellers, 1854). I. pp. 172-178 John Westlake, *International Law, Part I, Peace* (Cambridge The University Press, 1904), pp. 193-196; Henry Wheaton, *Elements of International Law*, 6 th. English ed. (London: Stevens and Sons Ltd, 1929) pp. 377-380.

¹³ Cemil Bilsel, The Turkish Straits in the light of Recent Turkish-Soviet Correspondence *American Journal of International Law*, XLI (1947) p. 727.

vital lifeline of Russia¹⁴. The geographical position of the Straits made them politically, economically and strategically important and of permanent interest in world politics.

II — A LIST OF SELECTIONS OF ARTICLES CONCERNING THE PROBLEM OF THE STRAITS FROM PRINCIPAL TREATIES AND CONVENTIONS

When The Black Sea ceased to be a Turkish sea after the Treaty of Kuchuck-Kainardji between Ottoman Empire and Russia the Modern history of the Problem of the straits begun.

According this treaty which was concluded on July 10, 1774, the Russian commercial vessels received the right to pass through the straits to and from the Black Sea¹⁵ So the Statement by David H. Miller which reads "The freedom of passage of the Straits to Russian merchant ships had been provided by the Convention of Ackerman of October 7, 1826"¹⁶ seems erroneous. The article eleventh of this Kuchuck-Kainardji treaty gave an explicite right to passage for Russian commercial vessels. The Tenth article of the Treaty of Defensive Alliance between Russia and the Ottoman Empire was dealing again with the right of passage for Russian merchant vessels. This treaty was concluded on December 23, 1798¹⁷.

The treaty of defensive Alliance between Russia and the Ottoman Empire concluded on September 23, 1805 provided by its seventh article the freedom of passage for Russian merchant ships¹⁸.

The right to pass through the straits for merchant ships was granted in the following years to the commercial vessels of the other countries. The Great Britain is the first nation after Russia to get this right. The articles V and XI of the treaty between Great Britain and the Ottoman Empire concluded at the Dardanelles on January 5, 1809 provided for British merchant navy the free passage through the straits.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ *The Problem of Turkish Straits*, Department of State Publication 2752, Near Eastern Series 5, (Washington 1947) 13.

¹⁶ David H. Miller, *Treaties and other International Acts of the United States of America* (Washington US. Government Printing Office 1933) III. 573.

¹⁷ *Turkish Straits*. 14.

¹⁸ *Ibid.* 14.

The convention of Ackerman or exactly Convention between Russia and the Ottoman Porte explanatory of the Treaty of Bucharest signed at Ackerman the 25 th of September (7th October) 1826 has affirmed again freedom of passage for Russian vessels.

The article 7, no:3 of this convention provides this freedom¹⁹. First article of the Treaty of Commerce between Russia and the Ottoman Empire signed at Istanbul the 10/21 June 1783 gives to all citizens of Russian Empire the freedom of navigation and trade in all states and on all seas. The exact copy of the article in french reads: (La Sublime Porte promet entierement à tous les Sujets Russes en general, de naviguer librement, et d'exercer leur commerce dans tous ses Etates, sur les Mers, Eaux et sur le Danube, et partout ou la Navigation et le Commerce pourront convenir aux sujets Russes. C'est pourquoi il sera libre à tout commerçant Russe de voyager, demeurer et rester dans les Etats de la porte, sous la protection particulière de son gouvernement aussi longtemps que l'avantage de son commerce pourra exiger)²⁰.

A treaty between Spain and Turkey was signed at Istanbul on October 16, 1827 for permitting Spanish Merchant vessels to navigate and trade in the Black sea²¹.

In article seventh of the treaty of Adrinople of September 14, 1829 there is a declaration of freedom of passage to merchant ships of all nations at peace with the Sublime Porte, but this article prohibited passage of warships through the Straits²².

The article 7 of the American Turkish treaty of May 7, 1830 gave to american merchant vessels freedom of passage according to the most favored nation principle, but there was not any mention of the right of passage for warships.

This article declares:

Merchant vessels of the United States, in like manner as vessels of the most favored nations, shall have liberty to pass the canal of the

¹⁹ *British and Foreign State Papers, 1825-26* Foreign Office Publication (London) 1827, XIII, 903.

²⁰ *Ibid*, 903.

²¹ *British and Foreign State Papers, 1827-28*, Office publication, (London, 1829) XV, 762.

²² Miller, *Treaties*, III, 573.

Imperial Residence and go and come in the Black Sea, either laden or in ballast; and they may be laden with the produce, manufactures and effects of the Ottoman Empire excepting such as are prohibited, as well as of their own country²³.

Another treaty in which freedom of passage to merchant vessels is granted is Treaty of Hunkar İskelesi, between Russia and Ottoman Empire of July 8, 1833²⁴.

The Convention for the Pacification of the Levant signed at London July 15, 1840 between Great Britain, Austria, Prussia, Russia and Turkey provided with its third and fourth articles the freedom of passage to the merchant vessels of the signatories powers²⁵.

The Convention of London which was signed one year later with the addition of France to the signatory powers on July 13, 1841 provided the same right to the signatories with its first and second articles²⁶.

The General Treaty between Great Britain, Austria, France, Prussia, Russia, Sardinia and the Turkey signed at Paris March 30, 1856 dealt with its articles 10, 11, 12, 13, 14 (they were later abrogated by the treaty of March 13, 1871) 19 and additional and Transitory Article the freedom of passage through the Straits²⁷.

The same day Russia and Ottoman Empire signed a convention limiting their naval forces in the Black Sea. The first and second article of this convention regulated the freedom of passage.

The same day another convention respecting the Straits of the Dardanelles and of the Bosphorus was signed at Paris between Great Britain, Austria, France, Prussia, Russia, Sardinia and Turkey First, second and third articles of this convention regulated the liberty of passage through the straits²⁸.

The principles stated in first Turko-American treaty of commerce and navigation were reaffirmed in the second treaty of February 25, 1882.

²³ Miller, *Ibid.* 543.

²⁴ *Turkish Straits*, 15.

²⁵ Muahedelerimiz-Milli Eğitim Bakanlığı (Ankara 1940) 240.

²⁶ *Ibid.*, 244.

²⁷ *Turkish Straits*, 17.

²⁸ *Ibid.*

First article of the treaty of commerce and navigation confirms the right of free passage of american merchant ships:

“All rights, privileege and immunitie which have been conferred on the citizens or vessels of the United States of America and the Ottoman Empire, are confirmed now and forever”²⁹.

The Convention between Great Britain, Austria, France, Germany (Prussia), Italy Russia and the Ottoman Empire for the revision of certain Stipulations of the treaty of March 30, 1856, signed at London March 13, 1871, granted by its articles 1,2,3 the freedom³⁰.

The treaty of San Stefano or Preliminary Treaty as it is called between Russia and the Ottoman Empire with its 24th article managed the freedom of passage³¹.

The treaty between Great Britain, Austria-Hungary, France, Germany, Italy and the Ottoman Empire for the settlement of the affairs of the East signed at Berlin 13th July 1878 in its 63th article regulated the freedom of passage through the Straits³².

The treaty of Peace between the Allied Powers and the Ottoman Empire signed at Sèvres August 10, 1920 in its second section from article 37 to 61 deals with the Straits. The title of this second chapter is the Straits. This treaty which never entered in force was nullified by Treaty of Lausanne. of 24 July 1923.

Article 5 in the treaty of friendship between Soviet Russia and Turkey of March 16, 1921 grante the freedom of passage to Russian ships. This article is equivalent to article of the Treaty of Kars, October 13, 1921 and to article 9 of the Turco-Ukranian Treaty of January 2, 1922³³.

The Convention relating to the regime of the Straits signed at Lausanne, July 24, 1923 in his article I and 2 and Annex makes provision for the right of passage through the Straits. The Convention on Montreux of

²⁹ William M. Malloy, *Treaties, Conventions, International Acts Protocols and Agreements between the United States of America and Other Powers 1776-1909* Washington: U.S. Government Printing Office 1910. II. 1321.

³⁰ *Turkish Straits*, 18.

³¹ *Our Treaties*, 308.

³² *Ibid*, 312.

³³ *Turkish Straits*, 21.

July. 20, 1936 changed the status of the Straits giving to Turkey right to fortify the shores of the Straits and making other provisions toward right of passage.

Two other American-Turkish conventions are: Commerce and Navigation Treaty between the United States of America and the Turkish republic of October I, 1929 which is proclaimed on April 25, 1930. Article 3 makes the provision³⁴.

The Reciprocal Trade Agreement and Supplementary Exchange of Notes between the USA and Turkey of, April I, 1936 which was effective definitively on November 20, 1936, in its article 6 gives the right of passage³⁵.

III – EARLY TURCO-AMERICAN RELATIONS AND POLICIES TOWARD THE STRAITS

Before the first World War the United States were not too much concerned with the problem of the Turkish Straits. However American policy was in favor of freedom of passage for both commercial and war vessels.

The American - Turkish Treaty of May 7, 1830 made provision American commercial vessels to free passage through the Straits on the basis of the most favored nation principle, but there was not any mention of the right of passage for warships.

In 1859 The United States obtained a firman admitting a light warship for legation service and sent promptly the fifty gun frigate Wabash to Istanbul. So for the first time the problem of the passage of American Warships through the Straits arose, British, French and Russian government protested and Wabash was soon withdrawn

The American Turkish Treaty of Commerce and Navigation of February 35, 1862 reaffirmed the freedom of passage to American commercial vessels but the freedom of passage for the warships was not mentioned. In 1868 The U.S.S. Franklin was sent to the Bosphorus, again the interested powers protested and an Turkish note was sent to American government declaring that in the future only the passage of the light vessels through the Straite would be allowed.

³⁴ *Ibid*, 28.

³⁵ *Ibid*.

The note of Safvet Pasha September 28, 1868 declared that "hence forward there will positively be no exception but for vessels of war which may have on board a sovereign or the chief of a foreign state"³⁶.

On the occasion of the Conclusion of the Convention of London March 13, 1871 The United States Government made a statement of principle.

Some weeks before to the Conclusion of the Convention of London, Hamilton Fish Secretary of State had declared that "The United States not having been a party to the Treaty of Paris, may have more or less reason to complain of any curtailment of their rights under the law of nations which it may have effected. No formal complaint on the subject however, has yet been addressed to either of the parties to that instrument though the restriction which it imposes on the right of our men of war to the passage of the Dardanelles and the Bosphorus is under serious consideration"³⁷. Several weeks after the convention of London had been signed on May 5, 1871 Fish advised Wayne Mac Veagh. The American Minister in Istanbul as follows

This government is not disposed to prematurely raise any question to disturb the existing control which Turkey claim over the Straits leading into the Euxine, It has observed the acquiescence of other powers whose greater propinquity would suggest more intimate interests in the usage wherey the Porte claims the right to exclude the national vessels of other powers from the passage of the Straits. But while this government does not deny the existence of the usage and has had no occasion to question the propriety of its observance, the President deems it important to avoid recognizing it as a right under the law of nations... If this right has been claimed by Turkey in respect to the Black Sea, it must have originated at a time when she was positively and comparatively in a much more advantageous position to enforce than she is now the Black Sea, like the Baltic Sea is a vast expanse of waters which wash the shores not along of Turkish territory but those of another great power who may in time of peace, at least, expect vi-

³⁶ Harry N. Howard, "The United States and the Problem of the Turkish Straits" in *Middle East Journal* (Washington, 1948) I, 59-60.

³⁷ *Papers relating to the Foreign Relations of the United States, Department of State 1871*, 902-903.

site from men of war of friendly states. It seems unfair that any such claim as that of Turkey should be set up as a bar to such an intercourse, or that the privilege should in any way be subject to her sufferance.

There is no practical question making it necessary at present to discuss the subject, but should occasion arise when you are called upon to refer to it, you will bear in mind the distinction taken above, and be cautious to go no further than to recognize the exclusion of the vessels as a usage³⁸.

Two years later, on January 3, 1873 Fish reasserted the American policy. The abstract right of the Turkish government to obstruct the navigation of the Dardanelles even to vessels of war in time of peace is a serious question. The right, however, has for a long time been claimed and has been sanctioned by treaties between Turkey and certain European States. A proper occasion may arise for us to dispute the applicability of the claim to United States men-of-war. Meanwhile it is deemed expedient to acquiesce in the exclusion³⁹.

Twenty years passed without incident on the principle of closure of the straits to warships. In November 1895 the 2,000 ton American cruiser *Marblehead* asked the permission to pass through the Dardanelles which was denied. Sultan Abdulhamid II, expressed the fear "that other powers would seek to follow the example" and especially requested that the American warships not come to the Dardanelles⁴⁰.

The U.S.S. *Bancroft* had been authorized to remain at the disposal of the American legation at Istanbul so American minister to the Ottoman Empire, Terrel asked its passage through the Dardanelles. This request was denied because the United States was not a party of the Treaty of Paris 1856 which gave the right to signatory to have war vessels permanently stationed at Istanbul for the service of the legations.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ John B. Moore, *A. Digest of International Law*. Washington: Government Printing Office 1906) I. 667.

⁴⁰ Papers of the USA, (1895) II, 1344.

IV – THE UNITED STATES POLICY BETWEEN TWO WORLD WARS.

With the entrance of the United States into World War I, the problem of the Straits became a significant point of American policy. In April, 1917 the Balfour Mission came to Washington. Colonel Edward. M. House had with Arthur J. Balfour a conference on April 28, 1917. The discussion was on the peace terms to be imposed in the event of a decisive defeat of Germany. House says

Constantinople was our next point. We agreed that it should be internationalized. Crossing the Bosphorus we came to Anatolia. It is here that the secret treaties between the Allies come in most prominently. They have agreed to give Russia a sphere of influence in Armenia and the northern part. The British take in Mesopotamia (and the region) which is contiguous to Egypt. France and Italy each have their spheres embracing the balance of Anatolia up to the Straits⁴¹.

Charles Seymour has a comment on internalization of Istanbul.

This does not tally with the promises made by Great Britain and France to Russia in March, 1915, according to which Constantinople should belong to Russia but should be a free port for goods not entering Russia. House must have misunderstood Balfour, perhaps interpreting 'free port' as meaning free city"⁴². On April 30, in the evening a conference took place at the White House preceded by the family dinner which the President insisted upon and which proved conducive to the sort of informal discussion of war aims that was desired⁴³.

President Wilson, Balfour and Colonel House discussed the problem of the postwar internalization of the region of Istanbul and the Straits. Colonel House pointed out the difficulty to confront.

When we touched upon the internalization of Constantinople I suggested that it might lead to trouble. It was with some difficulty that I made them understand that I thoroughly agreed with the general idea, but desired to point out that it would be inevitably lead to an attempt to internationalize the Straits between Sweden and Norway

⁴¹ Charles Seymour *The Intimate Papers of Colonel House* (Boston 1926-28) III. 48-49.

⁴² *Ibid*, 45, Footnote No: 1.

⁴³ *Ibid* 48-49.

and Continental Europe, and the Suez and Panama Canals. They did not agree with me that the two questions had much in common⁴⁴.

President Wilson in his Fourteen Points address of January 8, 1918 declared that "the Dardanelles should be permanently opened as a free passage to the ships and commerce of all nations under international guarantees". Somewhat later Secretary of State Robert Lansing outlined a project for placing Istanbul under an international protectorate or a government which would act as mandatory. The Commission or mandatory was to be charged with "the regulations of the Dardanelles and Bosphorus as international waterways"⁴⁵. In the official commentary of October 1918 on the Fourteen Points, it is proposed that Istanbul and the Straits be internationalized, either collectively or under a mandate of League of Nations⁴⁶.

On December 3, 1918 Lord Eustace Percy of British Foreign Office and David H. Miller, legal adviser to President Wilson discussed in Paris, the Problem of internalization of the Straits. Lord Eustace's suggestion was to put the region of Straits and Istanbul under the League of Nations and the United States should assume the mandate both for that region and for Macedonia but he "went so far as to suggest that, if the formulation of general principles were attempted, the Panama Canal would come in the same class as the straits. To this Miller replied that such a grouping seemed hardly among the possibilities" and thought that Lord Eustace's "Panama Canal suggestion was an attempt to show difficulties in the way of idealistic principles of the United States"⁴⁷.

The Intelligence Section of the American Commission to Negotiate Peace, in its statement of January 21, 1919 recommended the establishment of an international state in the region of Istanbul with a power appointed as mandatory under the League of Nations. It also recommended "that the Bosphorus, Sea of Marmara and Dardanelles be permanently opened as a free passage way to the ships of commerce of all nations, under international guarantees."⁴⁸

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Ray S. Baker and William E. Dodd, *The Public Papers of Woodrow Wilson* (New York, 1927) III, 160.

⁴⁶ Seymour, *The Intimate papers of Colonel House*, IV. 198.

⁴⁷ David H. Miller, *My Diary at the conference of Paris with Documents* (New York 1928) Doc. 85. II. 428.

⁴⁸ Howard, *The USA and the problem of The Turkish Straits*, 67.

Another plan to solve the general problem of Turkish empire and particularly the region of Istanbul and the Straits was to put Istanbul and the straits under American mandate as well as the three Turkish provinces where the majority of the population is overwhelmingly Turk and called wrongly Armenia by some historians of the West because Armenians had their kingdom there in 20th century B.C.

There reference to the Antiquity as in the Armenia case was obvious when Great Britain permitted and helped to land Greek troops on the western Turkey which is the richest and most fertile part of the country. The permission was accorded to Greece on the basis that the ancient Greeks had lived on this lands and had had their city-states from 20th to 5th century B.C.

President Wilson was not opposed to presenting the project of American mandate to the United States Senate, although he had serious doubt as to its acceptance.

The King-Crane Commission sent to Ottoman Empire to investigate conditions on its return late in August 1919, proposed a general American mandate for the whole of Turkey, including the Region of Istanbul and the Straits, the plateau of Anatolia.

Any of these proposals was applied and the American delegation at Paris took no real part in the drafting the Treaty of Sevres, August 10, 1920 which had a new regime for the Straits. Anyhow neither Turkey nor the United States of America had declared war upon each other during the First World War.

The problem of the Straits was one of the most difficult questions confronting the Lausanne Conference of 1922-23, and one in which the American government was much interested. Secretary of State Charles E. Hughes told the press on September 26, 1922 that he approved unequivocally the proposal to insure the freedom of the Straits⁴⁹. The United States Government refused to be represented officially at the Conference but it agreed to send observers to Lausanne. Their instruction read:

It is distinct interest to this Government... to obtain effective assurances that the Strait would be open in time of peace for both merchant ships and ships of war to proceed to Constantinople and

⁴⁹ *Papers of the USA* (1923) II, 888.

through the Black Sea. This sea is a highway of commerce and should not be under the exclusive control of Turkey and of Russia. The Department of State desires to protect American interests and is ready to throw the full weight of her influence to obtain assurances for the freedom of the Straits⁵⁰.

The most significant statement concerning the American interest in the Straits at this time was made in a memorandum of the General Board of the Navy, dated November 10, 1922, The memorandum pointed out" that solution of the Dardanelles question which will give the greatest prospect of lasting place in the Near East is likely to accord best with American interests"

Since the Straits were a great international highway, they should not belong to a single state. Any attempt to block or impede access to the Black Sea by world commerce would be "subversive of world organization and contrary to world interest" as it would set up "International pressures and tensions which would lead inevitably to new wars"⁵¹ The problem of freedom of navigation in the Straits for warships was more complicated and less capable of "permanent settlement". All rights granted to the non Black Sea Powers should be granted also to the Black Sea powers.

The British policy in relation to Dardanelles had changed with the destruction of the Russian Black Sea fleet.

The General Board believed that the natural solution of the question as well as the one most favorable to American interest and influence in world affairs, is complete freedom of navigation of the Straits for all vessels of war". However the Board saw no parallel between the status of the Turkish straits and that of the Panama Canal.

In summary the General Board believed that American interests demanded:

- a) That if an international commission of control is set up the United States should have representation on the international commission

⁵⁰ *Ibid.* Memorandum of Instructions October 27, 1922, 887, 889.

⁵¹ *Ibid* 893-897, the senior Member Present of the General Board, Department of the Navy (William. L. Rodger to the secretary of the Navy Denby: "American Policy as to freedom of navigation of the Dardanelles.

of control and in all positions subordinate to that commission equal to that of any other foreign power.

- b) That the Straits including the Dardanelles, the Sea of Marmara and the Bosphorus, be open to the free navigation of the merchant ships of all flags without distinction or preference.
- c) That the United States and its nationals have the same rights and privileges within and adjacent to the waters above mentioned as are possessed or may be granted to any other foreign power or to its nationals.
- d) That the Straits, including the Dardanelles, the Sea of Marmara and the Bosphorus, be open to all free navigation of the vessels of war of all flags.
- e) That no belligerent right be exercised and no hostile act committed within the Straits including the Dardanelles, the sea of Marmara and the Bosphorus.
- f) That all fortifications commanding these waters be razed and that no new fortifications be erected⁵².

The head of the American delegation at the Lausanne conference Richard W. Child declared the American position concerning the Straits as follows:

Our position is based upon that policy of our Government which stands for complete and constant freedom, without special privilege, for our commerce and for commerce of other nations... We can not accept the position that the future of commerce in the Black Sea is the exclusive affair of the states bordering upon it⁵³.

During the Lausanne Conference the American Government stood for the principle of freedom of the Straits. But according to Charles E. Hughes instructions of December 3 1922 the American government was unwilling to assume any obligation with the respect to guaranteeing the observance of this principle. On this occasion Hughes rejected any comparisons with the Panama Canal on the ground that it was an'artifi-

⁵² *Ibid.*

⁵³ Howard, *The USA and the problem of The Turkish Straits*, 67.

cial waterway constructed at great cost by the United States and under its control⁵⁴.

The resultant Treaty of Lausanne not only abrogated the "Ancient rule of the Ottoman Empire, "barring the Straits to foreign warships, but demilitarized the Straits and placed them under control of an international commission. The Treaty of Lausanne guaranteed freedom of transit and navigation for foreign warships and military aircraft in time of peace, subject only to a limitation on the total foreign naval tonnage allowed to enter the Black Sea (no greater than that of the largest Black Sea navy, i.e., the Soviet Union's). There were additional restrictions on transit in time of war, depending on whether or not Turkey was a belligerent. The signatories were the British Empire, France, Italy, Bulgaria, Greece, Romania, the Soviet Union, Yugoslavia, and Turkey.

Being not a signatory of the Lausanne Convention of the Straits The United States signed a separate treaty with Turkey on August 6, 1923. Article X of his treaty declared:

The commercial vessels and aircraft and the warvessels and aircraft of the United States shall enjoy complete liberty of navigation and passage in Straits of Dardanelles, the sea of Marmara and the Bosphorus, on a basis of equality with similar vessels and aircraft of the most favored nation upon conforming to the rules relative to such navigation and passage established by the Straits Convention signed at Lausanne, July 24, 1923.

This treaty in turn was rejected by the Senate in 1927, a *modus vivendi*, however was established and in October 1927 diplomatic relations between Turkish Republic and the United States were formally established. The American-Turkish Treaty of Commerce and Navigation, October 1, 1929 finally provided for most favored nation treatment of American vessels in Turkish waters, on a reciprocal basis, a principle which was reiterated in the Reciprocal Trade Agreement of April, 1939.

During the 1930's, Turkey became increasingly restive with international controls. The ostensible reasons were rising tensions in the Mediterranean. The Spanish Civil War, the Abyssinian crisis, Nazi ambitions in the Balkans, the Italian naval threat, and fear of a "general conflagration".

⁵⁴ *Ibid.*

The real reasons were Turkish nationalism and resentment over a perceived infringement of sovereignty by the international regime.

On April 10, 1936 the Turkish government requested revision of the Lausanne Convention in the interest of its sovereignty and security, with a view of rearming the region of the Straits.

Turkey submitted a draft which would have given Turkey substantial if not absolute control over navigation in the Straits. The United Kingdom objected to the Turkish proposal, with the result that the Montreux Convention was essentially a compromise negotiated by British and Soviet representatives over a two-week period. That being the case, it can only be said that the resulting treaty served the interests of both positions-facilitating Black Sea Powers transit to the Mediterranean and securing for non-Black Sea powers a right of navigation through the Straits into the Black Sea, both hedged about with negotiated restrictions.

At that time United States were primarily interested with the preservation of commercial freedom in the Straits, a question which was not raised. So the American government was not represented at the Montreux Conference of June-July 1936, which grew out of Turkey's request. However the American government accepted the Convention of Montreux which reaffirmed the principle of freedom of transit and navigation in the Straits for commercial vessels although it imposed restrictions on the rights of warships⁵⁵.

The Convention that emerged was a compromise. Its 29 articles, four annexes, and protocol terminated international control of the Straits, restored Turkey's right to militarize and control them, and reaffirmed the time-honored right of free transit for merchant shipping. At the urging of the Soviet Union, Montreux substantially restricted the Lausanne provisions covering passage by warships, but with certain exceptions. "Light surface vessels. "Capital ships" (generally accepted as battleships and cruisers) of non-Black Sea powers were denied access to the Straits, but capital ships of Black Sea powers could exceed the 15,000 ton limitation provided they passed through singly and were accompanied by not more than two escort vessels. Submarines were barred completely, except for Black Sea submarines purchased or constructed abroad, or which needed

⁵⁵ Green H. Hackworth, *Digest of International Law*. Washington U.S. Government Printing Office 1940), 613.

to exit the Black Sea for repairs; these were accorded rights of transit for this purpose only. All transit of foreign warships through the Straits were made subject to advance notification and pilotage requirements.

An American assessment of the Montreux Convention in the following: "The Montreux Convention, which restored Turkish sovereignty over the Straits, was highly favorable to Turkey and reasonably satisfactory to the defensive needs of the Soviet Union; Britain, France, and the other powers acquiesced to relinquishment of international control, militarization of the Straits, and sever limitations on the movement of their own vessels through the Straits out of fear of alienating Turkey and in hopes of Turkish neutrality in any future war. The fact that Turkey did indeed remain neutral during World War II and that the Montreux Convention was able to survive nearly a half-century of cold war and military conflict seems to vindicate this judgment⁵⁶.

V – THE UNITED STATES POLICY SINCE THE SECOND WORLD WAR

Since 1936 the American relations with Turkey are satisfactory. After the outbreak of the Second world War, the American government's concern was to build a strong Turkey to face German armies which were early in 1941 close to Turkish frontiers. President Roosevelt pointed out the importance of the defence of Turkey to the United States when he declared that he had "found the defense of Turkey vital to the defence of the United States. Under the title "U.S. formalizes its aid to Ankara-President terms defense of Turkey vital to ours and spura supplies". New York Times of December 4, 1941 gives the following information.

President Roosevelt formalized today the shipment of the lease-lend supplies to neutral Turkey which has been going on secretly and indirectly since last May by issuing an announcement that "the defense of Turkey is vital to the defense of the United States".

Such a formal declaration was made neccessary by the fact that while President Roosevelt could approve indirect shipment of war supplies to the Turks under the Lease Lend act, Edward P. Stetti-

⁵⁶ For Turkish-Allied relations during and after World War II, see *Survey of International Affairs The Middle East 1945-1950 (1954)*.

nus Jr. recently placed in charge of the Lease Lend program could do so only with regard to countries whose defense had been publicly declared assential to this country. ...The following statement therefore was issued at the White House late to day" the President annoned that he had found the defense of Turkey vital to the defense of the Us and and directed Lease-Lend. Administra-tor E.R. Stettinius Jr. to see that the defense needs of the govern-ment of Turkey were filled as fast as possible... This marked the first time as far as is publicly known, that American Lease Lend Aid has been supplied to a non-belligerent outside Latin Ameri-ca... Turkey lies geographically in a key position with regard to the Mediterranean and the Middle East... Through a non opposing or allied Turkey Germany conceivably could drive from the rear upon Egypt, the Russian Caucaus or the rich oil fields of Iraq and Iran⁵⁷.

In the same paper under the title "News welcomed in London" there is the following comment from London:

"Authoritative British source received with much satisfaction to night the news that Turkey had become United States Lease Lend beneficiary⁵⁸.

Until 1945 Turkey remained a non-belligerent ally of Great Britain. Great Britain and Soviet Union in a note reiterated their fidelity to the Montreux Convention and assured Turkey that they had no designs upon Turkish territory. So The Soviet Union fighting her battle of life or death seemed forgotten her claims of the common defense of the Straits made during Turkish Foreign Minister" visit to Moscow in the summer of 1939.

Turkish Government interrupted diplomatic and economic relations with Germany on August 3, 1944. During the following months Great Britain and the United Stated negotiated with the Turkish Government on the right of the passage to merchant vessels through the Straits into the Black Sea in accordance of the provisions of the Montreux Con-vention. The American point of view was that since the Montreux Con-vention provided for passage of merchant vessels under any flag and with any cargo the above mentionned right was not in question and no special agreement was therefore necessary. It was publicly announced by the

⁵⁷ *New York Times* December 4, 1941, p.1. and 14.

⁵⁸ *Ibid* p. 14.

middle of the January 1945 that supplies to the Soviet Union were passing Turkish Straits⁵⁹.

President Truman in his report of August 9, 1945 on Postdam Conference remarked that one of the persistent causes for wars in Europe during the last two centuries had been "the selfish control of the waterways of Europe. "Among these waterways the President included Turkish Straits with the Danube River, the Rhine River, and Kiel Canal. The President Truman had proposed at Postdam that there be "free and unrestricted navigation by international authorities..." Truman indicated for membership in the projected agency the United States, Great Britain, the Soviet Union and France together with the riparian States⁶⁰.

President Truman in his address of October 27, 1945 expressed his belief "that all nations should have the freedom of the seas and equal rights to the navigation of boundary rivers and waterways and all rivers and waterways which pass through more than one country"⁶¹.

The United States Government presented to the Turkish Government a note in line with the general principles which Truman enunciated, on November 2, 1945. In this note the American Government suggested the revision of the Montreux convention and the calling of a conference on the Straits in 1948.

The first move to modify the spirit of the Montreux Convention was made by the USSR in September 1939. During Turkish Foreign Minister Saracoğlu's visit to Moscow at that time Soviet Foreign Minister Molotov proposed a pact of mutual assistance. One of the stipulations of which would be that Turkey agreed to close the Straits to all warships of non Black Sea powers. Turkey rejected the proposal signing instead a pact of mutual assistance with Great Britain and France. This pact specifically exempted Turkey from taking any action which might lead to hostilities with the USSR. A year later the Soviet Union apparently requested Hitler's consent to its acquiring a base for land and naval forces in Straits⁶².

⁵⁹ Department of State, Press Release No: 6 January 10, 1945.

⁶⁰ Louis B. Wehle, "International Administration of European Inland Waterways" in *American Journal of International Law*, January 1946, 111.

⁶¹ *Department of State Bulletin*, October 28, 1945, 654-55 James F. Byrnes, *Speaking frankly* (New York 1947), 288.

⁶² *Department of State Bulletin*, November 11, 1945, 766.

Moscow was rebuffed again for Germany then entertained long range plans for the Middle East.

The American Government in his note of November 2, 1945 stated that, if invited, it would be willing to send representatives to a conference on the Straits. The American note was carrying the following principles:

- 1) The Straits to be open to the commercial vessels of all nations at all times,
- 2) The Straits to be open to the transit of the warship of the Black Sea powers at all times,
- 3) Except for an agreed limited tonnage in time of peace, passage through the Straits to be denied to the warships of non-Black Sea Powers at all times except with the specific consent of the Black Sea Powers or except when acting on the authority of the United Nations.
- 4) Certain changes to modernize the Montreux system such as the substitution of the United Nations Organizations for that of League of Nations elimination of Japan as signatory⁶³.

The Turkish government welcomed the American note, indicating that it was entirely willing to participate in an international conference and to accept any international decisions regarding the Straits provided "Turkish independence, sovereignty and territorial integrity, were not infringed"⁶⁴. The British government was receptive to the American note. On February 21, 1946 the British Foreign Minister Ernest Bevin in an address before the House of Commons declared that the United Kingdom was ready for the Soviet Union and Turkey either themselves or with Great Britain as an ally to discuss the problem of revising the Montreux Convention. He stated that the British Government was anxious to keep the international aspect of these waterways in view". Bevin was not "too sure" that it contributed to world peace "that one particular power as against another should have bases in one particular spot". Noting that Great Britain had an alliance with Turkey since October 19, 1939, Bevin stated that he did "not want Turkey converted into a satellite state". But

⁶³ Turkish embassy, *Press Release. No. 1.* (Washington D.C.) February 1, 1946.

⁶⁴ Howard, *the USA and the problem of the Turkish Straits*, 70.

wanted her to be "really independent"⁶⁵. Similar views were expressed in March and June 1946.

The United States Government took no further steps on the problem of the Straits after its note of November 2, 1945. However President Truman in his Army Day Adress April 6, 1946 insisted on the intention of the American Government to "press for elimination of artificial barriers to international navigation, in order that no nation by accident of geografic location, shall be denied unrestricted access to seaports and international waterways. He also made particular remarks on the significance of the Near and Middle East:

Turning to the Near and Middle East we find an area which presents grave problems. This area contains vast natural resouoes. It lies across the most convenient routes of land, air and water communications. It is consequently an area of great economic and strategic importance, the nations of which are not strong enough individually or collectively to withstand powerfull agression.

It is easy to see therefore, how the Near and Middle East might become an area of intense rivalry between outside powers, and how such rivalry might suddenly erupt into conflict ... No country, great or small has legitimate interests in the Near and Middle East which cannot be reconciled with the interests of other nations through the United Nations. The United Nations have a right to insiat that the sovereignty and the integrity of the Near and Middle East not be threatened by coercion or penetration⁶⁶.

On August 7, 1948 the Soviet Government sent a note to the Turkish Government and wanted the application of the following principles:

- 1) The Straits should be always open to the passage of merchant ships of all countries.
- 2) The Straits should be always open to the passage of warships of the Black Sea Powers.
- 3) Passage through the Straits for warships not belonging to the Black Sea Powers shall not be permitted except in cases specially provided for;

⁶⁵ *Department of State Bulletin*, April 21, 1946, 622-24.

⁶⁶ *Department of State Bulletin*, September 1, 1946.

- 4) The establishment of a regime of the Strait as the sole sea passage leading from the Black Sea and into the Black Sea, should come under the competence of Turkey and other Black Sea Powers.
- 5) Turkey and the Soviet Union as the Powers most interested and capable of guaranteeing freedom to commercial navigation and security in the Straits, shall organize joint means of defense of the Straits for the prevention of the utilization of the Straits by other countries for aims hostile to the Black Sea Powers⁶⁷.

The first three of these principle were in general accord with the first three principles of the American note of November 2, 1945. Points 4 and 5, however were threatening the security and territorial integrity of Turkey. The comment of an american writer on these two points is the following:

A chain of Soviet bases in Turkish territory together with a predominant influence at Ankara, might well lead to still other result in turn the USSR would be in a position to forestall any Turkish action at the Straits inconsistent with Moscow's desires... The movements of all vessels in the Aegean could be brought under surveillance. İstanbul could be screened off from the life-giving seas and thereby increased pressure be brought upon the Turkish Government. Added political and military pressure could be brought to bear upon Greece. With bases in the Straits area, or in the Izmir region which might be demanded for protecting "the approaches" to the Straits, Soviet forces, could readily be projected into the Mediterranean... The Suez Canal would be only 370 miles away⁶⁸.

The United States Government replied the Soviet Note on August 19, 1946 and reiterated its Position in the note to the Turkish Government of November 3, 1945. The American note insisted on the fact that the establishment of a regime of the Straits was not exclusive concern of the Black Sea Powers. This view was strongly defended at the conference of Lausanne in December 1922. The American note declared that the United States was for the opinion that Turkey should remain primarily responsible for the defense of the Straits and stated that if this region be-

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ Norman J. Padelford, "Solutions to the Problem of the Turkish Straits: A brief appraisal" in the *Middle East Journal*, II, 185.

came the object of a threat or an attack on the part of an aggressor the resulting situation would clearly be a matter for action on the part of the Security Council of the United Nations. The United States also expressed the view that the regime of the Straits should be brought into appropriate relationship with the principles and aims of the United Nations, and function in a manner entirely consistent with the principles and aims of the United Nations". On August 23, 1946 the Turkish Government replied the Soviet note, it rejected the Soviet proposals concerning the establishment of a regime of the Straits by Turkey and other Black Sea Powers and a joint Turco-Soviet defence system for the Straits, meanwhile Turkish note added that the Turkish Government was ready to revise the Montreux Convention under condition of respect toward the Turkish independence and the integrity of the Turkish territory.

The Soviet Russia replied to this note on September 24, 1946. It reiterated the USSR's basic position, cited historical precedents for its proposals and insisted that they were in harmony with the principles and purposes of the United Nations. The Soviet Note also indicated that direct pourparlers between the three governments, Russian, Roumanian and Bulgarian and Turkey should precede the calling of a conference on the Straits. Although the Soviet note of September 24 was not addressed to the United States, the American Government again expressed its views in a note of October 9, reiterating its earlier position and emphasizing that the Postdam Agreement contemplated only an exchange of views with Turkey as a useful preliminary to a conference of all the interested powers including the United States. The exchange of notes during 1945 and 1946 clearly reveals that the Western powers and Turkey were not thinking in any thing like the same terms as the Soviet Union.

The Western powers and Turkey had in mind an international arrangement generally resembling the Montreux regime which would guarantee free passage to the merchant vessels of all nations but limit the passage of war vessels in such a way as to safeguard Turkish Independence and the security of the Black Sea Powers. The Western Powers wanted to leave the administration and the defense of the Straits to a Turkey free to exercise its own sovereignty, but responsible to the United Nations in such a way as to protect the peace and security of all.

This situation between Turkey and the Soviet Union lasted until the death of Stalin on March 5, 1953. The new Soviet government with a

statement on May 30, 1953, within the framework of the "peaceful coexistence" principle it had started to pursue, withdrew its demands from Turkey. In 1954 and 1955 Soviet government officially recognized that they had committed errors towards Turkey.

VI – RECENT DEVELOPMENTS

The Soviet naval vessel Kiev-I passed through the Turkish Straits into the Mediterranean first time on July, 18. 1976.

The vessel is defined by the Soviets as an "anti-submarine cruiser". The Soviet Union gave advance notice for its passage as required by the Montreux Convention and the Turkish authorities issued the usual notification as foreseen by the Convention regarding the passage of the ship.

The Soviet Union has four Kiev type vessels which time to time pass through the Turkish Straits. They are Kiev-I, Minsk, Novorissiysk and Baku. The newly built Baku, the fourth unit of the Kiev class made its⁶⁹ first passage through the Straits into the Mediterranean on 8 June 1988.

There are conflicting views on the passage of Kiev-I and her sisters ships, through the Turkish Straits.

The NATO countries reacted to the passage of the vessel by claiming that Kiev I is classified as an aircraft.

The American view is as the follows:

"Since the mid-1970's, U.S. officials have claimed that passage through the Straits of the Soviet's 37000 ton Kiev-class vertical/short take off and landing (V/STDL) and helicopter carriers violates a specific prohibition of the Convention"⁷⁰.

Thus, in spite of the general statement in Article I that the parties to the Convention "recognize and affirm the principle of freedom of transit and navigation by sea in the Straits, "the history of the negotiations makes it clear that some restrictions were intended to be placed on navigation both by Black Sea powers and by other nations. It is therefore not

⁶⁹ *Jane's fighting Ships*, 1985-86 p. 551 quoted in *Proceedings*, August, 1988 Vol. 114/8/1026.U.S.Naval Institute p. 64.

⁷⁰ H. Gary Knight-"The Kiev and the Turkish straits". *American Journal of International Law*. Vol. 71 January 1977. No: 1. p. 128.

inconsistent with this intent to conclude that transit of aircraft carriers of the Black Sea powers forbidden by the Convention.

Is the Kiev an aircraft carrier? The Montreux Convention (Annex II) defines aircraft carriers as:

Surface vessels of war, whatever their displacement, designed or adapted primarily for the purpose of carrying and operating aircraft at sea. The fitting of a landing-on or flying-off deck on any vessel of war, provided such has forms a substantial part of traffic through them should participate the agreement regulating their use.

The Soviet Union prefers a regime which will exclude all western states from any participation in Straits affairs, which will give the USSR domination of the administration and defense of the Straits and which will place that vital part of Turkey as completely under Soviet Control as Dairen in China. This is again the traditional Russian imperialism in full swing.

The United States taking into consideration that any change in the Montreux Regime would influence the regimes of Panama and Suez Channels strongly rejected all soviet proposals. The United States had some rights and priorities in Panama Channel as the United Kingdom had the same in Suez Channel.

According to Jane's Fighting Ships 1975-76, helicopter carriers and helicopter-carrying cruisers, including the Kiev by name, are classified as aircraft carriers. Jane's classifies antisubmarine cruisers, the Soviet designation of the Kiev, as major surface ships, not aircraft carriers⁷¹.

This is an interesting designation for a ship of this size, suggesting a bias towards (antisubmarine warfare) in her future employment but more probably aimed at circumventing the restrictions on aircraft carriers in the Montreux Convention regulating the use of the Turkish Straits⁷².

In analyzing the significance of the Kiev to naval strategy, the editors of Jane's note further that her construction reflected the views of Admiral

⁷¹ Jane's fighting ships 1985-86 op. cit.

⁷² Charles Maeching Jr. "Crisis at the Turkish Straits" *Proceedings*, V.S. Naval Institute August 1988 Vol. 114/8/1026.p.68.

Corshkov, who urged seabased tactical air units as a necessity for navies employed in extending political influence abroad⁷³.

Perhaps the most telling argument in favor of her classification as a carrier lies in the Kiev's armament. A single ASW twin missile launcher and limited conventional launchers are the only nonaircraft ASW weapons on the 40,000 ton vessel. It would hardly be necessary to construct a vessel of the size and configuration of the Kiev to carry this limited amount of ASW weaponry. Only by adding fixed or rotary wing aircraft could the Kiev become an effective ASW platform. The Soviet helicopter carriers Moskva and Leningrad, which were already deployed, did add rotary wing aircraft to establish themselves as effective ASW vessels. The addition of helicopters, with attendant landing and takeoff platforms, was called for to convert the Kiev into a usable and cost-beneficial ASW vessel. The addition of a large, angled flight deck and 25-30 VTOL fighter aircraft designed to provide air cover make it clear that the vessel was designed primarily for carrying and operating both the helicopters and the VTOL aircraft and not as a platform for ASW missiles. Without her airborne complement, a significant portion of which could not be accommodated without the large flight deck, the vessel has little fire power and no effective ASW purpose. Thus, the definition of aircraft carriers in the Convention—"designed... primarily for the purpose of carrying and operating at sea"—appears to be satisfied by the design and probable mission of the Kiev.

The foregoing analysis points to the conclusion that the Kiev is an aircraft carrier and that the Montreux Convention prohibits transit of the Turkish Straits by aircraft carriers. Even if this analysis be accepted, however, political realities probably dictate that little if anything can be done as a matter of law about this or future transits⁷⁴.

The Soviet Russian view is as follows: "An authoritative Soviet writer states that as a thorough analysis of the Montreux Convention shows, one can consider from a legal point of view that passage through the straits by

⁷³ *Jane's Fighting Ships*, 1985-86 p. 551. quoted in *Proceedings*, August, 1988. Vol. 114/8/1026 U.S. Naval Institute p. 64.

⁷⁴ H. Gary Knight- "The Kiev and the Turkish straits". *American Journal of International Law*. Vol 71. January 1977 No: 1. p. 128.

any ships of states on the Black Sea does not contradict the letter and spirit of the Convention”⁷⁵.

The Turkish view is as follows: “Nowhere in The Montreux Convention the transit passage of aircraft carriers through the Straits per se is explicitly prohibited.

Turkey believes that it is imperative to preserve the Montreux Convention as it stands and that any attempt to make the Convention an east-west issue would not serve any purpose, The Convention has retained its validity over the past fifty-five years despite fundamental changes in the international scene due to Turkey’s scrupulous adherence to its letter and spirit.

Political realities and changes in technology both support Turkish view; also as ably put by an international lawyer condition to some extent rendered obsolete the above classification of warships”.

VII – CONCLUSION

While the Convention contains no provision that expressly prohibits aircraft carriers from transiting the Straits, the definitional language would imply such a prohibition, but only if the reader confined his scrutiny to the Convention’s text alone. Political instruments like the Montreux Convention must, however, be construed within a historical context.

When the Montreux Convention replaced the Treaty of Lausanne, it transferred control over the Straits from an international commission to the Turkish government. This carried with it the right to implement the Convention. As a result, only Turkey is responsible for its day-to-day interpretation

In addition to the Soviet Union and Turkey, the other signatories of the Montreux Convention are Bulgaria, France, Great Britain, Greece, Japan, Rumania and Yugoslavia. Neither collectively nor singly have any of these nations protested the classification of the Kiev and the two helicopter carriers as cruisers, or challenged their right to transit the Straits either at the time of first passage or since. The subject has apparently been

⁷⁵ Ferenc A. Vali *The Turkish Straits and NATO*. 1972. p. 44. note 8. Serkov, Legal Regulations for the Black Sea Straits, *Morskoi Sbornik*, No: 7. (July, 1976). Quoted in “Gary Knight, “The Kiev and the Turkish Straits” *The American Journal of International Law*. Vol. 71. January No: 1. p. 129. footnote 12.

on the agenda of the NATO Council and its committees, but NATO as a body has never taken formal action to make known its concerns, much less to raise the issue to level of diplomatic protest.

In short, over the last 30 years, the inaction of Turkey and the other Montreux signatories has set a precedent that constitutes de facto amendment of the Convention either through waiver of an express provision or, given the absence of an express prohibition, by giving repeated permissions to Black Sea aircraft carriers to transit. Either way, the time to protest the transits of the Kiev and the two helicopter carriers seems to have passed.

VIII — BIBLIOGRAPHY

A — BOOKS

- ALTUĞ, YILMAZ, *Turkey and some Problems of international law* İstanbul 1957.
- BAKER RAY S. AND DODD WILLIAM E. *The Ruplic Papers of Woodrow Wilson* 3 vols.
- BRUEL, ERIK, *International Straits. A Treatise in International Law* 2 vols.
- BYRNES, JAMES F. *Speaking Frankly*, New York: The Macmillan to Company 1947.
- BILSEL, CEMİL. *Türk Boğazları*, İstanbul 1951.
- EVERSLEY. G. J. SHAW-LEFEVRE, *The Turkish Empire from 1908-1914 and from 1914 to 1922* by Sir Valentine Chirol, London: T.P.Unwin Ltd. 1923.
- GORDON, LINCOLN J. *American Relations with Turkey 1830-1930: An economic Interpretation* Philadelphia: University of Pennsylvania: University of Pennsylvania Press. 1932.
- HACKWORTH, G.H. *Digest of International Law*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1940, Vol.1.
- HOWARD, HARRY N. *The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923*, Norman Oklahoma, 1931.
- KORFF, SERGEI ALEKSANDROVICH. *Russia and Turkey* University of Buffalo Studies. Buffalo April 1923. Vol. III.
- LANSING, ROBERT. *The Peace Negotiations*. Boston: Houghton Nifflin Co. 1921.
- MALLOY, WILLIAM M. *Treaties, Conventions, International Acts, Protocols and Agreements between the United States of America and Other Powers 1776-1909*. Washington: Government Printing Office 1910. Vol. 2.

- MILLER, DAVID H. *My Diary at the Conference of Baris with Documents* New York: Appeal Printing Company, 1928, Vol. 11.
- MILLER, DAVID H. *Treaties and Other International Acts of the United States of America*, Washington: Government Printing Office 1933 Vol. III.
- MOORE, JOHN BASSETT. *A Digest of International Law* Washington: Government Printing Office 1906. vol. I.
- PHILIPSON C. AND BUXTON M. *The Question of the Bosphorus and Dardanelles*, London Harper 1917.
- SEIGOBOSC, HENRI. *Turcs et Turquie* Paris: Payctacie. 1920.
- SEYMOUR, CHARLES. *The Intimate Papers of Colonel House arranged as a Narrative*. Boston and New York. Mifflin Company. Vols. III. and IV.
- SHOTWELL, JAMES T. FRANCIS DEAK. *Turkey at the Straits* New York. Macmillan company. 1940.
- WEBSTER, DONALD M. *The Turkey of Ataturk* Philadelphie: The American Academy of Political and Social Science 1939.
- WOODS, HENRY C. *The Dangerzone of Europe, Changes and Problems in the Near East*. Boston, Little, Brown. 1911.

B – ARTICLES

1. Bilsel, Cemil. "Turkish Straite in the light of recent Turkish Soviet Russian Correspondencé" *American Journal of International Law* XL(1947), 427-47.
2. Esmer, Ahmed S. "The Straits: Crux of World Politicá" *Foreign Affairs*, XXV (1947), 290-302.
3. Henderson, Loy W. "The Objectives of United States policy in the Near and Middle East" *Middle East Journal* I, (1947)
4. Howard, Harry N. "An American Experiment in Peace making: The King-Crane Commission" *Moslem World* April 1942.
5. Howard, Harry N. "The United States and the Problem of the Turkish Straits" *Middle East Journal* I, (1946).
6. Pedelford, Norman J. "Solutions to the Problem of the Turkish straits: A Brief Appraisal" *Middle East Journal* II, (1949).
7. Somogyi, Joseph de. "The Question of Turkish Straits" *Journal of Central European Affairs* XI. October 1951.
8. Wahle, Louis B. "International Administration of European Inland Waterways" *American Journal of International Law* XI (1946).

C – PUBLIC DOCUMENTS

1. Great Britain, Foreign Office, *British and Foreign State Papers, 1825-26* Vol.XIII. London: Harrison and Son, Lancaster Court Strand, 1827.
2. Great Britain, Foreign Office, *British and Foreign State Papers*. Vol. XV. 1827-28 London: Harrison and Son Lancaster Court Strand, 1829.
3. Hansard, *Parliamentary Debates* (new series) House of Commons Vol. 419. (1946).
4. TURKEY *Muahedelerimiz* Ankara: Milli Eğitim Basımevi 1940.
5. Turkey, Turkish Embassy *Press Release No: 1* Washington February 1, 1946.
6. U.S. *Department of State Bulletin* of October 28, 1945; November 11, 1945; april 21, 1945 and November 3, 1946 Washington D.C.: U.S. Government Printing Office.
7. U.S. Department of State *Papers relating to the Foreign Relations of the United States* (1868) I I, (1871); (1895) II; (1923) II, Washington D.C.
8. U.S. Department of State, *Press Release No: 6* January 10, 1945.
9. U.S. Department of State, *The Problem of the Turkish Straits* Publication 2752 Near Eastern Series 5 Washington: Government Printing Office 1947.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA YAPILAN İLK MUSEVİ GÖÇLERİNİN BEŞYÜZÜNCÜ YILDÖNÜMÜ¹

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

XV. yüzyılın ilk döneminde, Bohemya, Avusturya ve Polonya'daki Musevi'ler, sistemli biçimde zulme tabi tutuluyorlardı; ancak, Portekiz ve İspanya'daki kimi Musevi'lerin ölümle tehdit edilerek Hıristiyan olmaya zorlanmaları² ve 1492 yılında bu ülkelerden kovulmaları, onların toplu olarak göçlerine yol açıyordu³. İspanya'yı Müslüman'lardan geri alan Katolik kırıllar, İspanya yarımadasındaki Kuzey Afrika'lı Müslüman'lara büyük bir darbe indirmekle kalmıyor; aynı zamanda, kendi Musevi uyruklarını da ortadan kaldırmaya niyetleniyorlardı.

Musevi'ler, 1412 yılından beri giysilerinde aşağılayıcı işaretler taşımaya zorlanıyor; 1480 yılında Enkizisyon, onlara zulüm yapmaya başlıyor ve sonuçta 300.000'e yaklaşık Musevi'nin mallarına el koyarak onları ülkeden çıkarıyordu. Yurtlarından kovulan Musevi'lerin kimileri Fas'a kaçıyor; ama birçoğu Osmanlı İmparatorluğu'na sığınarak coşkuyla karşılanıyordu. Dahası, Padişah Bayezit II (1481-1512), onları kurtarmak için kendi özel gemisini gönderiyordu⁴. Padişah, Musevi'lere karşı iyi niyet gösteriyor; onları, İmparatorluğa göç ederek her yere yerleşmeye üsteliyor ve İmparatorluk'taki tüm Musevi'lere iyi işlem yapılması yolunda bir İrade yayınlıyordu. İspanya'daki zulümden kurtulmak için görünüşte Katolik Hıristiyan dinine geçen ve Maranos olarak anılan bu Musevi'ler, Osmanlı İmparatorluğu'na sığındıktan kısa bir süre sonra kendi dinlerine dönüyorlardı⁵.

¹ 1992 yılı, Musevi'lerin Osmanlı İmparatorluğu'na yapmaya başladıkları ilk göçün beş-yüzüncü yıldönümüdür; bu kısa yazı, bu yıldönümünü anmak için yazılmıştır.

² Bernard Lewis: 'Islam and the West' (İslâm ve Batı), E. Ingram'ın yayınladığı *National and International politics in the Middle East* (Orta Doğu'da ulusal ve uluslar-arası politika) adlı yapıttan, Londra, 1986, s. 20.

³ M. Franco: *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottoman* (Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Musevi'lerin tarihine ilişkin bir deneme), Paris, 1897, s. 35 vd.

⁴ Eric Feigl: *A myth of terror* (Bir terör efsanesi), Salzburg, 1986, s. 36-7.

⁵ Franco, s. 39; Lewis, s. 20.

Musevi tarihinde bir dönüm noktası oluşturan bu Musevi göçünün Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisi pek geniş olmuştur. İspanya'dan gelen göçmenlerin birçoğuna, İstanbul'da, Haliç Boyunca uzanan kimi yerlere, iyi koşullara göre yerleşmeleri için izin veriliyordu. Uzun yıllardan beri İspanya, Musevi'lerin en gelişmiş ve en ileri bir merkezi olduğu için, Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan Musevi'ler, yetenek, bilgi ve mahdut servetlerini de birlikte getirmişlerdi. Onların kimileri, Osmanlı yönetiminin hizmetine giriyor, ama kendi dinlerini koruyorlardı. Bernard Lewis'e bakılacak olursa, ülkeye yeni gelen bu Musevi göçmenler, 'Türkiye'nin Avrupalılaştırması' akımını başlatıyor⁶; henüz 1493-4 yılları arasında, İstanbul'da kendi matbaalarını kuruyor; Türkçe ve Arapça yapıtlar basmamak koşulu-na sadık kalarak, çeşitli kitaplar yayınlamaya başlıyorlardı⁷.

Elijah Capsali'nin *Seder Eliyahu Zuta* adlı yapıtının iyi bilinen bir pasajına göre, İstanbul'daki saray çevrelerinde, verimli uyrukları İspanya'dan çıkararak onların Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmalarını sağlamakla düşman bir ülkeyi daha da güçlendiren İspanya kiralının çılgın olması gerektiğine inanılıyordu⁸. Mark A. Epstein, bu demecin, çoğu kez yanlışlıkla Bayezit'e atfedilmekle birlikte, o sırada Osmanlı başkentinde egemen olan görüşleri belki de aynen yansıttığına inanır⁹.

Bu dönemde, Müslüman'lar, Musevi'leri, Hıristiyan devletlere karşı sempaticileri olduğundan kuşkulandıkları Hıristiyan'lara yeğ tutuyorlardı¹⁰. Ernest Jackh'a göre:

'Orta Çağ'larda, Hıristiyan İspanya ve İtalya'nın Musevi göçmenlerine barınak veren kâfir (!) Türk'ten başka kim olmuştur? Osmanlı Sultanları, Selim ve Süleyman, XVI. yüzyıl başlarında, onları, İstanbul ve Selânik'e davet etmiştir'¹¹.

⁶ Lewis, s. 20-21.

⁷ Turhan Feyzioğlu: 'Atatürk yolu, akılcı, bilimci, gerçekçi yol', *Atatürk Yolu*, İstanbul, 1981, s. 14.

⁸ Elijah Capsali: *Seder Eliyahu Zuta*, c. 1, Kudüs, 1975, s. 240.

⁹ Mark A. Epstein: 'The leadership of Ottoman Jews in the 15th and 16th centuries' (XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı Musevi'lerinin liderliği), Benjamin Braude ve Bernard Lewis'in yayınladıkları *Christians and Jews in the Ottoman Empire - the functioning of a plural society* (Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanlar ve Musevi'ler - çok uluslu bir toplumun fonksiyonları), c.I, *The Central Lands* (Orta Ülkeler), New York, 1982, s. 105.

¹⁰ H.H. Graetz; *History of the Jews* (Musevi'lerin tarihi), c. IV, Londra, 1891-2, s. 390 ve 415 vd.

¹¹ Ernest Jackh: *The Rising Crescent* (Doğmakta olan Hilâl), New York, 1944, s. 37.

Bu arada, Musevi'lerin Osmanlı İmparatorluğu'nda iyi karşılandıkları haberi, ivediyle Musevi dünyasına yayılıyor; Macaristan, Doğu Avrupa, Kıbrıs ve Asya'nın kimi yerlerinden göçler başlıyor; İmparatorluğa ulaşan göçmenler, İstanbul, Selânik, Edirne, Bursa, Amasya, Tokat ve öteki yerlere yerleştiriliyordu. Çok geçmeden İstanbul, tüm Avrupa'nın en büyük Musevi toplumunun merkezi, Selânik ise bir Musevi kenti biçimine geliyordu¹².

Osmanlı hudut devleti genişlerken, kimi Anadolu Beyliklerinde; Balkanlar'daki Bizans ve İslâm ülkelerinde zaten Musevi toplumları bulunuyordu. XII. yüzyılda, Bizans yönetimindeki Musevi toplumlarına hahambasilar önderlik ediyor; onlar, hem başkentte, hem de daha küçük kentlerdeki yetkililerce, Musevi toplumlarının önderleri olarak tanınıyorlardı¹³. Osmanlı'lar da Musevi uyruklarına karşı aynı siyaseti izliyor; ama Bizanslı'ların yaptığı gibi onlara köle veya serseri işlemi yapmıyorlardı. Örneğin, Murat II, onların belirli bir biçimde giyinmelerinde direnmiyor; diledikleri gibi yaşamalarına izin veriyordu¹⁴.

İstanbul'un entelektüel (aydın) ve ekonomik sahalardaki fırsatlarının tılsımına kapılan Balkanlar'daki yabancı uyruklu Musevi'ler, Osmanlı başkentine göç ederek, orada bulunan Rabbanit ve Karayit Musevi toplumlarına ve son zamanlarda Bursa'dan gelenlere katılıyorlardı¹⁵. Osmanlı Musevi'lerinin gönenci ve özgürlüğü, Hıristiyan Avrupa'dan göç eden ve Edirne'deki Musevi toplumuna önderlik eden Kıdemli Hahambaşı Isaac Tsarfati'yi, Avrupa'dan son gelen iki Musevi göçmenin üstelemesi üzerine, Avrupa'daki dindaşlarına bir mektup yazarak onlara durumu anlatmaya ve Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmeleri için teşvikte bulunmaya sevk ediyordu.

Mektupta, yalnız Osmanlı ülkelerindeki hoş koşullardan söz etmekle kalınmıyor, aynı zamanda, Filistin ve Kutsal Yerleri görmeyi veya orada gömülmeyi dileyenler için oralara nasıl kolaylıkla seyahat edilebileceği belirtiliyordu. Bu mektubun 1430'larda gönderilmiş olduğuna inanılır; ancak, Musevi tarihi üzerinde çalışan kimi araştırmacılar, bu konuda ayrı ta-

¹² Graetz IV, s. 430 ve 433-4; Franco, s. 40-41.

¹³ Steven B. Bowman: *The Jews in Byzantium, 1261-1453* (Bizans'taki Musevi'ler, 1261-1453), Ohio Devlet Üniversitesine sunulan doktora tezi, 1974, s. 413.

¹⁴ Sir Hamilton Gibb ve Harold Bowen: *Islamic Society and the West...* (İslâm Toplum ve Batı...) c. I, kısım 2, Londra, 1950, ve 1957, s. 217.

¹⁵ Halil İnalçık: 'Bursa', *Encyclopaedia of Islam* (İslâm Ansiklopedisi), c. I, s. 1334.

rihler verirler; örneğin, İstanbul'un 1453'de Türklerce fethinden veya 1492'de İspanya Musevi'lerinin Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmalarından sonra¹⁶. Halil İnalçık, bu mektubun, 1454 dolaylarında 'İsaac Tafıratı' tarafından gönderildiğini öne sürer¹⁷.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Musevi'lerin durumu, Hıristiyan'lık dünyasındaki Musevi'lerin durumundan o denli daha iyiydi ki, XV. yüzyılda birçok Musevi'ler, Padişahın ülkelerine akın etmeye başlıyorlardı¹⁸. Ancak, Musevi tarihinin kimi modern yazarları, Musevi'lerin Osmanlı İmparatorluğuna göçlerinin bu biçimde yapıldığını kabullenmiyor. Örneğin, Joseph C. Hacker, Osmanlı Musevi'lerinin tarihlerinin ilk dönemi hakkında pek az araştırma yapıldığını ve Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgilenen araştırmacı ve tarihçilerin, bu dönemi parlak olarak kabullendiklerini öne sürerek¹⁹ bu görüşlere karşı çıkar; Osmanlı Musevi'lerinin bir Kıdemli Hahambaşı'nın önderliği altında olduklarını kabullenmez; Musevi'lerin Bizans kentlerinden zorla alınarak İstanbul'a taşındıklarını; İstanbul'daki Musevi'lerin, başkentin işgali günlerinde ezgi çektiklerini ve onların kimilerinin köle olarak satıldığını iddia eder.

Yine Hacker'e bakılacak olursa, Bizans Musevi'lerinin Osmanlı işgali sırasında çekmiş oldukları ezgi ve işgali izleyen dönemde Osmanlı'ların uygulamış oldukları sürgün ve zorla yerleştirme politikası yüzünden, 1453 ile 1470 yılları arasında, Bizans Musevi'leri arasında Osmanlı'lara karşılıklı duygular egemendi. Hacker'in iddia ettiğine göre, Fatih Sultan Mehmet II

¹⁶ Ayr. bkz. Shlomo Rozanes: *Divre Yemei Yisrael be Togarmah* (Türkiye'deki Musevi'lerin tarihi); 2. baskı, Tel Aviv, 1930-45, c.I, s. 16 not 29; Graetz IV, s. 293 vd.; Gibb ve Bowen, I, kısım 2, s. 225.

¹⁷ Halil İnalçık: 'The re-building of Istanbul by Sultan Mehmed the Conqueror' (İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet'çe yeniden onarımı), *Cultura Turcica*, IV, No. 1-2, Ankara 1967, s. 10.

¹⁸ Bkz. Franco, s.34; Abraham Galanté: *Turcs et Juifs* (Türk'ler ve Musevi'ler), İstanbul, 1932, s. 24: Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan iki Alman hahambaşının XV. yüzyıl başlarında kendi yurttaşlarına gönderdikleri ve İmparatorluğun güzellikleriyle yararlarını öven mektup hakkında bilgi verir.

¹⁹ Joseph C. Hacker: 'Ottoman policy towards the Jews and Jewish attitudes towards the Ottomans during the 15th century' (XV. yüzyılda Osmanlı'ların Musevi'lere karşı uyguladıkları siyaset ve Musevi'lerin Osmanlı'lara karşı tutumları), bkz. Braude ve Lewis, I, s. 117; ayr. bkz. Rozanes I, s. 21-5 ve 30-4; S. Baron: *The Jewish Community* (Musevi Toplumu), c.I, Philadelphia, 1942, s. 195-9 ve 350-51; H.Z.Hirschberger: 'The Oriental Jewish Community' (Doğu'daki Musevi Toplumu), *Religion in the Middle East* (Orta Doğu'da Din), editörü A.J. Arberry, Cambridge, 1969, c. I, s. 146-57.

(1451-81)'nin yönetimi altındaki Musevi'lerin durumlarını anlatan Elijah Capsali, zorla yapılan yerleşimlerden ve İstanbul düştükten sonra, oradaki Musevi'lerin başlarına gelenlerden hiç söz etmemiştir. Capsali, Osmanlı'lardan çok memnundu ve Bizans İmparatorluğu'nun yıkılmasına oldukça sevinmişti. Capsali'nin görüşünce, Bizans'ın yıkılışı ve Osmanlıların yükselişi, Tanrı'nın, Musevi'lere iyi işlem yapanlardan yana müdahalesiydi²⁰.

Son olarak Hacker, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Musevi'lerin, öteki gayri-Müslim (zimmiler) gibi dini özerkliğe sahip olduklarını kabullenir. Diğer kimi modern tarihçiler, örneğin Mark A. Epstein ve Benjamin Braude de, Osmanlı Musevi'lerinin ilk dönemine ilişkin 'resmi' görüşlere karşı çıkar, ama Osmanlı'ların, aralarında Musevi'ler de olmak üzere, kendi azınlık uyruklarına, özellikle İmparatorluğun yükseliş döneminde, tolerans göstererek onlara hakkaniyet ilkelerine göre işlem yaptıklarını kabullenirler²¹.

İstanbul'un Türk'lerce fethi sırasında Hıristiyan'larla Musevi'lerin ezgi çekip çekmedikleri - (esasen o günlerde egemen olan savaş koşulları yüzünden, Müslüman'lar da dahil olmak üzere, herkes ezgi çekmişti) - ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlıkların *millet* olarak örgütlenmiş olup olmadıkları bir yana; bu azınlık toplumların Türk İmparatorluğu'nda kondukları ve onların birçoklarının XIX. ve XX. yüzyıllarda ulusal devletler biçimine geldikleri bir gerçektir.

Şunu da anımsamakta yarar vardır: Musevi'ler, 1492 yılında İspanya ve Portekiz'den hudut dışı edilirken, dünyadaki Hıristiyan devletlerden hiçbiri onlara kapılarını açmamıştır. Bu Musevi'ler, tek teselliyi, Osmanlı Türkleri'nin İmparatorluğu'nda bulmuşlardır. Türk'ler, onlara insan işlemi yapmış; köken, dil veya dinleri dolayısıyla onları zulme tabi tutmamıştır. Birçok Musevi'ler, Türk'lerin bu yüce gönüllülüğünü unutmamıştır; şöyle ki, *Alliance Israélite Universelle* adlı Musevi örgütünün bölge komitesi, Musevi'lerin Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmalarının dört-yüzüncü yıldönümü dolayısıyla, 1892 yılı Nisan ayında, Padişah Abdülhamit II'ye gönderdiği bir yazıda, Türk ülkelerindeki Musevi'lerin görmüş oldukları

²⁰ Capsali I, s. 81-3; ayr. bkz. Hacker (Braude ve Lewis I), s. 21.

²¹ Epstein (Braude ve Lewis I), s. 179; Benjamin Braude: 'Foundation myths of the Millet system' (Millet Sistemi'nin kuruluş efsaneleri), (Braude ve Lewis I), s. 14; cf. Graetz IV, s. 421-2; Franco, s. 44.

himayeden ötürü Padişaha içten minnettarlığını belirtiyor²², bir Musevi şair ise, İstanbul'da yayınlanan *El Tempo* adlı Musevi gazetesinde Türkçe yayınladığı bir şiirde, Türk'lerin Musevi göçmenlere göstermiş oldukları misafirsevenliği dile getiriyordu²³.

²² Paul Dumont: 'Jewish communities in Turkey during the last decades of the 19th century in the light of the Archives of the Alliance Israélite Universelle' (Alliance Israélite Universelle'in Arşivlerinin ışığı altında, XIX. yüzyılın son döneminde Türkiye'deki Musevi toplulukları), (Braude ve Lewis I), s. 225 vd.

²³ Çetin Yetkin: 'Osmanlı'dan günümüze azınlıklar', *Hürriyet*, 1.9.1987.

THE FIFTH CENTENARY OF THE FIRST JEWISH MIGRATIONS TO THE OTTOMAN EMPIRE¹

Dr. SALÂHI R. SONYEL

During the first part of the fifteenth century Jews were subjected to systematic persecution in Bohemia, Austria, and Poland; but it was their oppression in Portugal and Spain, where some of them had submitted, under pain of death, to enforced Christianization², culminating, in 1492, in their expulsion, that gave the greatest impetus to their mass exodus³. The Catholic kings, at the end of their reconquista of Spain, had not only cracked down radically on the Moriscoes (Moors), and on all the other Muslims of the Iberian peninsula, they had also envisaged a final solution for their Jewish subjects.

Since 1412 the Jews had been forced to wear degrading markings on their clothes. In 1480 the Inquisition began persecuting them, and finally the Grand Inquisitor carried out the expropriation and expulsion of about 300,000 Jews. Some of them fled to Morocco, but many of them found refuge in the Ottoman Empire, where they were received with enthusiasm. The Sultan (Bayezit II, 1481-1512) even sent his own ship in order to speed up their rescue operation⁴. Bayezit was particularly well disposed towards them. He encouraged their immigration and settlement throughout the empire, and issued a decree enjoining their good treatment in his dominions. Soon the Maranos, those who had outwardly become Catholic Christian in order to escape persecution in Spain, returned to Judaism⁵.

This mass Jewish exodus is a landmark in Jewish history. It had a profound effect on the Ottoman Empire. Many of the exiles from Spain

¹ In 1992 we shall be commemorating the fifth centenary of the first Jewish migrations to the Ottoman Empire. This short paper has been written for that occasion.

² Bernard Lewis: 'Islam and the West', in E. Ingram (ed.): *National and international politics in the Middle East*, London 1986, p.20.

³ M. Franco: *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottoman*, Paris 1897, pp. 35 f.

⁴ Eric Feigl: *A myth of terror*, Salzburg 1986, pp. 36-7.

⁵ Franco, p. 39; B. Lewis, p. 20.

were allowed to settle along the Golden Horn (Haliç), in the capital, on favourable terms. As Spain had been, for centuries, the most advanced centre of Jewish life, they brought with them skills, knowledge, and some wealth. A number of them entered the Ottoman service while retaining their previous religion. These newcomers helped to initiate what, according to Bernard Lewis, one may now begin to call 'the Europeanization of Turkey'⁶. They set up their own printing press in Istanbul as early as 1493-4, and began to print books, on condition that they did not print any books in Turkish or Arabic⁷.

A famous passage in Elijah Capsali's *Seder Eliyahu Zuta* states that, the king of Spain was considered in the Istanbul court circles to be a great fool for having enriched an enemy with productive citizens at the expense of his own kingdom⁸. While this statement is often attributed incorrectly to Bayezit himself, Mark A. Epstein believes that it is probably an accurate reflection of the views then current in the Ottoman capital⁹.

Muslims favoured the Jews above the Christians during this period, since the latter were already suspected of unduly sympathising with the powers of Christendom¹⁰. In the words of Ernest Jackh:

'Who but the infidel Turk opened up a Turkish haven, in the Middle Ages, to the Jewish refugees of Christian Spain and Italy? The Ottoman Sultans, Selim and Sulciman, early in the sixteenth century' invited, them to Constantinople (Istanbul) and Salonika (Selanik)¹¹.

Meanwhile, news that the Jews were welcome in the Ottoman Empire spread quickly throughout the Jewish world, and many immigrants began to arrive from Hungary, Moldavia, the Crimea, and parts of Asia.

⁶ B. Lewis, pp. 20-21.

⁷ Turhan Feyzioğlu: 'Atatürk yolu, akılcı, bilimci, gerçekçi yol' (The path of Atatürk, based on rationalism, knowledge, and reality), *Atatürk Yolu*, Istanbul 1981, p. 14.

⁸ Elijah Capsali: *Seder Eliyahu Zuta*, vol. I., Jerusalem 1975, p. 240.

⁹ Mark A. Epstein: 'The leadership of Ottoman Jews in the 15th and 16th centuries', in Benjamin Braude and Bernard Lewis (eds.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire - the functioning of a plural society*, vol. I, *The Central Lands*, New York 1982, p. 105.

¹⁰ H.H. Graetz: *History of the Jews*, vol. IV, London 1891-2, pp. 390 and 415 f.

¹¹ Ernest Jackh: *The Rising Crescent*, New York 1944, p. 37.

The chief centres in which they settled were Istanbul, Selanik, Edirne (Adrianople), and Nikopolis in the European provinces; Bursa, Amasya, and Tokat in the Asiatic provinces. Istanbul soon came to harbour the largest community of Jews in the whole of Europe; and Selanik became a predominantly Jewish city¹².

Jewish communities had already existed in some of the Anatolian emirates during the period of the expanding Ottoman frontier state, as well as in Byzantine Balkans and Slavic states. Under the Byzantines, as late as the twelfth century, Jewish communities were led by rabbis, who were recognised as leaders of their communities by the authorities both in the capital and in the smaller towns¹³. The Ottomans adopted similar policies towards their Jewish subjects, but did not regard them as outcasts, as the Byzantines had done; for example, Murat II did not insist on their dressing in a particular manner, but allowed them to live as they pleased¹⁴.

Jews from the non-Ottoman territories in the Balkans, attracted by the intellectual and economic opportunities in Istanbul, the Ottoman capital, migrated there and joined the existing community, which included both previous Rabbanite and Karaite communities, and the more recent arrivals from Bursa¹⁵. The prosperity and freedom of the Ottoman Jews prompted Chief Rabbi Isaac Tsarfati of the Jewish community of Edirne, who had immigrated from Christian Europe, to write a letter to his European coreligionists, at the behest of two recent arrivals from Europe, informing them of the situation, and urging them to migrate there. The letter advised its recipients not only of the pleasant conditions in the Ottoman domains, but also described the ease of travel to Palestine and the Holy Places as attractions to those who would make the pilgrimage, or choose to be buried There. This letter is believed to have been sent in the 1430s, although some researchers of Jewish history have variously dated it in the period after the conquest of Istanbul by the Turks (1453), or after

¹² Graetz IV, pp. 430 and 433-4; Franco, pp. 40-41.

¹³ Steven B. Bowman: *The Jews in Byzantium, 1261-1453*, PH.D. dissertation, the Ohio State University, 1974, p. 413.

¹⁴ Sir Hamilton Gibb and Harold Bowen: *Islamic Society and the West...*, vol. I, part 2, London 1950 and 1957, p. 217.

¹⁵ Halil İnalçık: 'Bursa', *Encyclopaedia of Islam*, vol. I, p. 1334.

the arrival of the Spanish Jews (1492)¹⁶. Turkish historiographer Halil İnalcık states that it was sent 'by Isaac Tافرati' in the year c. 1454¹⁷.

The condition of the Jews in the Ottoman Empire contrasted so strikingly with those imposed on them in various parts of Christendom that the fifteenth century witnessed a large influx of them into the Sultan's dominions¹⁸. However, this version of Jewish migration to, and settlement in, the Ottoman Empire has been challenged by a few modern writers of Jewish history. Joseph C. Hacker, for example, observes that there has been little research into the early Ottoman Jewry, and that the view accepted by scholars and historians of the Ottoman Empire is a rosy one¹⁹. Hacker, therefore, contests the accepted version. He does not believe that the Ottoman Jews had a chief rabbi. He claims that the Jews were forcibly taken to Istanbul from Byzantine cities; that those in Istanbul suffered from the conquest of the city; and that several of them were sold into slavery.

Between 1453 and c. 1470, he says, strong anti-Ottoman attitudes were found among the Byzantine Jews, which was a response to the fate of the Romaniot Jews who had suffered from the Ottoman conquests, and from the Ottoman policy of *sürgün* (relocation) and compulsory resettlement that followed the conquest. According to Hacker, Elijah Capsali, who described the conditions of the Jews under Fatih Mehmet II (the Conqueror, 1451-81), did not mention the compulsory resettlement at all, and said nothing about the fate of the Jews of Istanbul after its fall. Capsali, Hacker claims, was very favourable to the Ottomans, and was pleased with the collapse of the Christian Empire. According to his view, the fall of Byzantium and the rise of the Ottomans represented a divine intervention in history on behalf of those who treated the Jews well²⁰.

¹⁶ See also Shlomo Rozanes: *Divre Yemei Yisrael be Togarmah* (history of the Jews in Turkey), 2nd ed., Tel Aviv 1930-45, vol. I, p. 16 n29; Graetz IV, pp. 293 f.; Gibb and Bowen, I, part 2, p. 225.

¹⁷ Halil İnalcık: 'The re-building of Istanbul by Sultan Mehmed the Conqueror', *Cultura Turcica*, IV, Nos. 1-2, Ankara 1967, p. 10.

¹⁸ See Franco, p. 34; Abraham Galanté: *Turcs et Juifs*, Istanbul 1932, p.24: for a letter written to their countrymen early in the fifteenth century by two German rabbis who had sought refuge in the Ottoman Empire, extolling its beauties and advantages.

¹⁹ Joseph R. Hacker: 'Ottoman policy towards the Jews and Jewish attitudes towards the Ottomans during the 15th century', in Braude and Lewis, I, p. 117; see also Rozanes I, pp.21-5 and 30-4; S. Baron: *The Jewish Community*, vol. I, Philadelphia 1942, pp. 195-9 and 350-51; H.Z. Hirschberger: 'The Oriental Jewish Community', *Religion in the Middle East*, (ed.): A.J. Arberry, Cambridge 1969, vol. I, pp. 146-57.

²⁰ Capsali I, pp. 81-3; see also Hacker in Braude and Lewis I, p. 121.

Finally, Hacker admits that the Jews in the Ottoman Empire possessed religious autonomy, as did the other *dimmi* (non-Muslim) groups. Other modern historians, for example Mark A. Epstein and Benjamin Braude, also, contest the official version, but accept that the Ottomans did treat tolerably and equitably their minority subjects, including the Jews, particularly during the heyday of their empire²¹.

Irrespective of whether the Christians and the Jews suffered during the Turkish occupation of Istanbul - and in the prevailing war conditions everybody suffered, including the Muslims - and irrespective of whether the minorities in the Ottoman Empire were organised in autonomous communities known as *millets*, having their own system of individual or collective leadership with specific or empire-wide powers, the fact remains that these communities were preserved in the Turkish Empire until most, if not all, of them established their own nation-states in the nineteenth and twentieth centuries.

It is necessary to recall here that, when the Jews were expelled from Spain and Portugal in 1492, no Christian state in the whole of Europe opened its doors to them. They found the only solace within the Empire of the Ottoman Turks, who treated them as human beings, and did not persecute them because of their origin, language, or creed. Many Jews did not forget this Turkish magnanimity, so much so that, four hundred years after their influx into the Ottoman Empire, in April 1892, the regional committee of the *Alliance Israélite Universelle*, as an expression of sincere gratitude, thanked Sultan Abdülhamit II (31.8.1876-27.4.1909) for the protection which the Jews enjoyed on Turkish territory;²² whilst a Jewish poet wrote the following verse (in Turkish), in the Jewish newspaper *El Tempo* of Istanbul:

‘And yesterday, those who were damned,
Entered Istanbul, naked and in misery;
And for the first time they heard these words:
“You are *muhacirs* (immigrants), welcome”²³.

²¹ Epstein in Braude and Lewis I, p. 179; Benjamin Braude: ‘Foundation myths of the Millet system’, in Braude and Lewis, I, p. 14; cf. Graetz IV, pp. 421-2; and Franco, p. 44.

²² Paul Dumont: ‘Jewish communities in Turkey during the last decades of the 19th century in the light of the Archives of the Alliance Israélite Universelle’ in Braude and Lewis I, pp. 225 f.

²³ Çetin Yetkin: ‘Osmanlı’dan günümüze azınlıklar’ (minorities from the Ottoman period to our time), *Hürriyet* newspaper, 1.9.1987.

SAMSUN BÖLGESİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI 1971-1977

ZEYNEP KIZILTAN

1971 yılından önce Anadolu'nun az araştırılmış yerlerinden biri olan Samsun Bölgesi, Orta Karadenizde yer alır. Doğuda Ordu, batıda Sinop-Çorum hattı, güneyde Amasya ve Tokat illeri ile komşudur. Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi burada da sürekli yerleşmeye uygun, çok sayıda ova, vadi ve delta bulunur. Bölge, Karadeniz kıyısına paralel olarak uzanan Kuzey Anadolu dağ sıralarının devamı olan Canik ve Çanğal sıra dağları ile ikiye ayrılır. Bu dağ sıralarının kuzeyinde kalan kıyı şeridinde, üçgen şeklinde denize doğru ilerliyen Yeşilirmak (Çarşamba ovası) ve Kızılırmak (Bafra ovası) delta ovaları yer alır. Güneyde kalan dağlık alanda; Samsun'un batısında Kocadağ (1300 m.) ve Kavak ilçesinin kuzeydoğusunda Sıralıdağ (1351 m.), Alaçam ilçesinin güneyinde bir doruk olan Tütmen Tepe veya Çağın Kayası (1500 m.) ve bu dağların güneyinde Taşova ilçesinden Destek boğazı ile ayrılan Ladik ovası, Havza ve Vezirköprü ilçeleri ve bu ilçelerin çevresinde yer alan düzlükler bulunur.

Daha güneyde Amasya il sınırında bölgenin en yüksek tepesi olan Akdağ (2062 m.) yer alır. Bu dağlar Tersakan çayının geçtiği alanın batısında, Tavşan dağı (1900 m.), Kunduz dağı (1783 m.) ve Çal dağı (1730 m.) ile Kızılırmak boğazına ulaşır. Bölgenin güneyindeki bu dağlık alan, birbirine bağlı sık vadilerle bölünmüştür.

Karadenizin bu orta kesimini İç Anadolu'ya bağlayan yollar antik çağlardan beri, vadiler ile doğal geçitleri izler. Günümüzde kullanılan yollar da bu geçit ve vadileri izlemektedir.

Sürekli yerleşim için tüm doğal şartları uygun olan Orta Karadeniz bölgesinde uzun süreli kazı ve araştırmalar son zamanlara kadar yapılmamıştı.

Bölgenin arkeolojik ve kültürel gelişimindeki sorunların aydınlatılması na katkıda bulunmak amacı ile bu bölgede uzun süreli kazı ve araştırmaların yapılması gereğine inanan rahmetli hocam Prof. Dr. U. Bahadır Alkım, İslahiye bölgesindeki kazı ve araştırmalarını tamamladıktan sonra

başkanlığı altında oluşturduğu Samsun Bölgesi Kazı ve Araştırma Kurulu ile 1971 yılından itibaren bölgede gezi ve araştırmalara başlamıştır¹.

Prof. Alkım başkanlığındaki heyet tarafından Orta Karadeniz Bölgesinde 1971 - 1977 yılları arasında yapılan yüzey araştırmaları sırasında sayısı 141'e ulaşan ve birçoğu arkeoloji literatürüne geçmemiş yerleşme merkezleri ile tümülüs, antik kaplıca, kaya mezarı, türbe, hamam, kilise, köprü ve mezarlık alanları saptanmıştır.

Bu tesbitlerin büyük bir bölümü Prof. Alkım tarafından zaman zaman bilim dünyasına duyurulmuş², fakat bilim için büyük bir kayıp olan zamansız ölümü bu çalışmaların yarım kalmasına neden olmuştur.

Prof. Alkım'ın bu gezi ve araştırmaları sırasında tesbit edip kısmen yayınladığı sonuçları, onun notlarına bağlı kalarak bu makalede özetlemeye çalıştım. Ancak Prof. Alkım'dan önce bölgede yapılan araştırmaları da bu çalışmaya alarak Samsun Bölgesinin daha ayrıntılı olarak tanıtılması amaçlandı.

Prof. Alkım'ın 1971 yılında başlattığı çalışmalardan önce Orta Karadeniz Bölgesini inceleyen araştırmacılar, Samsun il sınırları içinde aşağıda sıralanan çalışmaları yapmışlardır.

1) 1906 yılında Samsun'da bir antikacı dükkanında gördüğü bazı boyalı çanak çömlek parçaları, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdür Yardımcısı Halil Ethem'in dikkatini çekmiştir. Halil Bey bu parçaların gelişi yeri ile ilgili yerinde araştırmalar yapmış ve İstanbul'a dönüşünde parçaların buluntu yeri olan Akalan'da, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü adına bir kazı yapılmasını önermiştir. Bu öneri üzerine 1907 yılında Th. Macridi tarafından Akalan'da kazılar başlatılmıştır. Bölgede başlatılan bu çalışmalar sonucunda Akalan'ın Erken Demir Çağına ait bir kale olduğu saptanmıştır³ (Har. Yer. No 120).

¹ Bu araştırmalar Türk Tarih Kurumu adına Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul Üniversitesi ile Türkiye Turing Otomobil Kurumu'nun mali desteği ile yürütülmüştür.

² Alkım 1972, s. 56; Alkım 1972, s. 425-426; Alkım 1973, s. 63-65.
Alkım 1973, s. 436-438; Alkım 1973, s. 8-9; Alkım 1974, s. 50-53.
Alkım 1974, s. 553-556; Alkım 1974, s. 23-26; Alkım 1975, s. 5-8.
Alkım 1976, s. 44; Alkım 1976, s. 719; Alkım 1978, s. 27.
Alkım 1978, s. 546; Alkım 1982, s. 9.

³ Macridi 1907, s. 167-175.

2) 1926 yılında Amerikan Şarkiyat Enstitüsü (01) adına Samsun ve çevresinde gezi ve araştırmalarda bulunan Von der Osten Samsun bölgesindeki yığma mezarlar, Kavak ilçe merkezindeki Kaledoruğu höyüğü (Har. Yer. No 113), Ladik ilçesindeki yerleşme merkezleri hakkında kısa fakat faydalı bilgiler verir. Ayrıca Th. Macridi tarafından kazılan Akalan Kalesinde de incelemeler yapmıştır⁴.

3) 1940-1941 yıllarında Prof. Kılıç Kökten tarafından yapılan araştırma gezisi ile yine Prof. Kılıç Kökten, Prof. Nimet Özgüç ve Prof. Tahsin Özgüç tarafından yapılan Kavak-Kaledoruğu (Har.Yer.No 113), Tekkeköy (Har.Yer. No 129) ve Dündartepe (Öksürüktepe, Har. Yer. No 128) kazıları ile araştırma gezileri Prof. Alkım'dan önce bölgede yapılan ilk ayrıntılı arkeolojik çalışmaları oluşturur. 1940 yılında Kılıç Kökten ve Tahsin Özgüç ilk olarak Kılıç Kökten tarafından saptanan Dündartepe'de kazılara başlamışlardır. Bu çalışmalar 1941 yılında da sürdürülmüş ve Prof. Nimet Özgüç de heyete katılmıştır. Aynı yıl Dündartepe dışında, Tekkeköy ve Kaledoruğu höyüklerinde de kazı yapılmıştır. Kazı mevsimi sonunda bölgede iki ayrı yönde yapılan araştırma gezilerinde; Bafra - Alaçam arasında Kızılırmak nehrinin oluşturduğu verimli kıyı ovasında Cirlek Tepe veya Şirlek Tepe ile İkiztepe ve Sivri Tepe (Dede Tepe) höyüklerini saptamışlar. K. Kökten, N. Özgüç, T. Özgüç ikinci olarak Kavak, Ladik, Havza, Vezirköprü, Merzifon ve Amasya yönünde yaptıkları gezi ve araştırmalar sırasında, Ladik ovasında Tersakan çayı kenarında yer alan Yük Tepe veya Salur Tepe (Har.Yer.No 101) ile Şeyh Safi köyü içinde yer alan Höyük Tepesi (bu höyük Prof. Alkım ve heyeti tarafından Şeyh Safi höyüğü olarak incelenmiştir. Har.Yer.No 75) tesbit etmişler⁵.

4) Samsun Bölgesinde 1946 yılında Hamit Z. Koşay ve Mahmut Akok Havza ilçesine bağlı Karahalil köyü yakınında bulunan Lerdüğe (bu tümülüsler Prof. Alkım ve heyeti tarafından Dökme Tepe I ve Dökme Tepe II olarak incelenmiştir. Har.Yer.No 86-87) tümülüslerinde kazı ve araştırma yapmışlardır⁶.

5) 1955 yılında, Eskişehir, Bolu, Adapazarı, Kastamonu, Sinop Bölgesi ile Samsun Bölgesinde Bafra ile Alaçam arasında kalan kesimde araştırma yapan Dr. C.A. Burney Şirlek Tepe ve İkiztepe'den topladığı çanak

⁴ Von der Osten 1929, s. 28-35.

⁵ Kökten, Özgüç 1940, s. 413-419; Kökten 1941, s. 121 - 124 Kökten, Özgüç, Özgüç 1945, s. 361-399.

⁶ Akok 1948, s. 835-853.

çömlek parçaları ile birlikte ilk defa kendisinin saptadığı Gökçeboğaz Tepe'den topladığı malzemeyi yayınlamış. Ayrıca Samsundaki araştırmaları sırasında Akalan'a da gitmiştir⁷.

6) Dr. W. Orthmann İç Anadolu Erken Tunç Çağı çanak çömleğini incelediği doktora tezi sırasında, Samsun Bölgesini de araştırmış ve bu bölgede yapılan kazılarla C.A.Burney'in araştırma sonuçlarını değerlendirmiştir⁸.

7) Yukarıda sıralanan gezi, araştırma ve kazılar dışında bölgeyi dolaşan Dr. E. Forrer, Karadeniz kıyılarında höyük tipi yerleşmelerin çok sık olamayacağını, bunların yerine ormanlık bölgeye özgü birbirinden uzak mesafelerde, yamaçlar üzerine kurulmuş ve ahşap malzemenin bol kullanıldığı küçük köy tipi yerleşmelerin yoğun olabileceğini önermiş⁹. Ayrıca, H. Winckler¹⁰, D.G.Hogarth¹¹, H. Genouillac¹² ve S. Przeworski¹³ bölgeden satın alınan eserleri yayınlarına almışlardır.

8) Bölgeyi gezen bir diğer araştırmacı da Dr.J.A.Dangate'tir. Dr. Dangate 1970 yılında yukarı Kızılırmak havzası ve Vezirköprü çevresinde dolaşmış, ayrıca Kolay bucağı yakınındaki Tepecik Tepesi (Har.Yer.No 46) gezmiştir. Bu araştırma sırasında topladığı ayrıca özel bir koleksiyonda gördüğü madeni silah ve aletleri yayınında özellikle belirtmiştir¹⁴. Dr. Dangate, Uluslararası X. Klasik Arkeoloji Kongresinde bu gezi ile ilgili bir bildiri sunmuştur¹⁵.

1971-1977 yılları arasında Prof. Alkım ve heyeti¹⁶ tarafından Samsun il sınırları içinde saptanan ören yerleri, kaya mezarları, mezarlık alanları

⁷ Burney 1956, s. 181-189.

⁸ Ortmann 1963, s. 64.

⁹ Forrer 1927, s. 40-41.

¹⁰ Winckler 1907 s. 8.

¹¹ Hogarth 1920, s. 38.

¹² Genouillac 1926, s. 22.

¹³ Przeworski 1935, s. 390; Przeworski 1936, s. 49.

¹⁴ Dangate 1971, s. 199.

¹⁵ Dangate 1973, s. 19.

¹⁶ 1971-1977 yılları arasında Prof. U. Bahadır Alkım başkanlığında yapılan yüzey araştırmasına katılan heyet üyeleri: 15 Temmuz - 22 Eylül 1971 tarihleri arasında yapılan yüzey araştırmasına; Prof. Refik Duru, Dr. G. Von Driel, Handan Alkım, Sabahattin Ağıldag, Mustafa Eren, Anne Timonier, 14 Temmuz-22 Eylül 1972 tarihleri arasında yapılan yüzey araştırmasına; Prof. Refik Duru, Dr. G. Von Driel, Prof. Ali M. Dinçol, Handan Alkım, Sarpol Başar İzgiz, Sabahattin Ağıldag, Mustafa Eren, Dr. Jak Yakar, Anne Timonier,

ve diğer mimari eserler buldukları ilçelere göre aşağıdaki gibi toplandı. Gezi ve araştırmalar, ilk olarak Bafra - Alaçam arasında kalan yörede başlatılmıştır.

I – ALAÇAM YÖRESİ ARAŞTIRMALARI

Bu yörede yapılan yüzey araştırmaları¹⁷ sırasında 3 höyük, 1 düz yerleşme ile 2 tümülüs saptanmıştır.

a – Höyük ve düz yerleşmeler

Höyük tipi yerleşmeler, Alaçam'ın güneybatısında yer alan Sivri Tepe (ilçe merkezi, Har. Yer. No 2) ile Alaçam'ın doğusunda yer alan Dede Tepe¹⁸ ve (Yenice köyü, Har. Yer. No 4) ilk olarak Burney tarafından saptanan Gökçeboğaz Tepe veya Ali Osman Tepe (Gökçeboğaz köyü, Har. Yer. No 3) dir¹⁹. Alaçam ilçesindeki düz yerleşme ise ilçenin güneydoğusunda yer alan Soğukçam veya Bedeş diye anılan köyün içinde saptanmıştır (Har. Yer. No 5).

Adı geçen bu yerleşme yerlerinden, Sivri Tepe'de Kalkolitik, İlk ve Orta Tunç Çağı ile Demir ve Orta Çağ, Dede Tepe'de İlk ve Orta Tunç Çağı, Gökçeboğaz Tepe'de Kalkolitik, İlk ve Orta Tunç Çağı'na ait çanak-çömlek parçaları toplanmıştır (Res.1).

Alaçam'da saptanan Sivri Tepe ve Gökçeboğaz Tepe yüzeyinde bulunan buluntular;

SİVRİ TEPE

Testi parçası

Bul. No St/71-1, pişmiş toprak, uz. 6.5 cm, gen.7.3 cm, kenarı dışa dönük yuvarlak ağızlı parça, ağzın altından çıkan oval kesitli kulp kırık, üzeri Grekçe damgalı, pembemsi bej hamurlu (Çiz. 1).

Ferruh Bozvar, Türkan Bozvar, 15 Temmuz-21 Eylül 1973 tarihleri arasında yapılan yüzey araştırmasına; Prof. Ali M. Dinçol, Prof. Önder Bilgi, Handan Alkım, Sabahattin Ağıldı, Sarpol Başar İzgiz, Dr. Jak Yakar, Nihat Sümer, Aziz Albek, Atilla Aytemur, 27 Ağustos-30 Ağustos 1975 tarihleri arasında yapılan yüzey araştırmasına; Prof. Ali M. Dinçol, Prof. Önder Bilgi, Dr. Jak Yakar, Nihat Sümer, Mehmet Akif Işın, 17 Temmuz - 7 Ağustos 1977 tarihleri arasında yapılan yüzey araştırmasına; Prof. Önder Bilgi, Handan Alkım, Sarpol Başar İzgiz, Sümer Atasoy, Aslıhan Yener, Zeynep S. Sarı(Kızıltan), Sabri Kızıltan, Gülsün Umurtak, Vuslat Ünal, Cenk Alpak, Gülcan Atasoy katılmıştır.

¹⁷ Alaçam yöresindeki höyük tipi yerleşmeler 1971 yılında, tümülüsler 1972 yılında yapılan yüzey araştırmaları sırasında saptanmıştır.

¹⁸ Alkım 1972, s. 425-426; Alkım 1973, s. 8.

¹⁹ Burney 1950, s. 182.

Kulp parçası

Bul. No St/71-2, pişmiş toprak, uz. 7 cm, gen. 4.3 cm, oval kesitli, üzeri Grekçe damgalı, pembemsi bej hamurlu (Çiz. 2).

GÖKÇEBOĞAZ TEPE

Ağırşak

Bul. No G/71-1, pişmiş toprak, yük. 2 cm, çap. 3.4 cm, kesik koni biçimli, açık deve tüyü hamurlu, perdahlı (Çiz. 4).

Maşrapa

Bul. No G/71-2, pişmiş toprak, yük. 9.8 cm, ağz. çap. 8 cm, hafif dışa açılan yuvarlak ağızlı, omuza doğru genişleyen kısa boyunlu, basık küresel gövdeli, yuvarlak dipli, boyundan çıkıp omuza bağlanan kulp oval kesitli, omuz üzeri memecikli, grimsi kahve hamurlu, perdahlı, el yapımı (Çiz. 3).

b – Tümülüsler

Tümülüsler, Alaçam'ın kuzeybatısında yer alan Pilav Tepe (Yakıntaş veya Gümenez köyü, Har. Yer. No 1) ile Alaçam'ın güneydoğusunda yer alan Elbis Tepe'dir (Bahşioyma köyü, Har.Yer.No 6).

II – BAFRA YÖRESİ

Bu yörede yapılan yüzey araştırmaları²⁰ sırasında 16 höyük ve düz yerleşme²¹, 10 Roma, Geç Antik Çağ yerleşmesi, 18 tümülüs, 1 mezarlık alanı, 4 kaya mezarı, 1 kale, 2 türbe ve bir hamam kalıntısı saptanmıştır.

a – Höyük ve düz yerleşmeler

Höyük tipi yerleşmeler Bafra'nın güneybatısında yer alan Kelbeş (Kelebeş) Tepe²² (Dedebağ köyü, Har.Yer.No 16), Azay Tepe²³ (Azay köyü,

²⁰ Bafra yöresindeki örenyeri, mezarlık ve diğer anıtlar 1971-1972 ve 1973 yıllarında yapılan yüzey araştırmaları sırasında saptanmış.

²¹ Bafra yöresinde saptanan 16 höyük ve düz yerleşmeden 3'ü, 18 tümülüsten 2'si, kaya mezarları, kale, hamam kalıntısı ve türbe 1971 yılından önce saptanmış.

²² Alkım 1972, s. 425-426; Alkım 1973, s. 8.

²³ Alkım 1974, s. 24; Alkım 1973, s. 436; Alkım 1973, s. 63.

Har.Yer.No 8), Tepe Tarla²⁴ (Eldavut köyü, Har.Yer.No 9), Tedigün Tepe²⁵ (Gökçeagaç köyü, Har.Yer.No 7), Elmacık Tepe²⁶ (Tekkeköy, Gavurdere mahallesi, Har.Yer.No 42), Tepecik Tepe²⁷ (Terzili köyü, Har.Yer.No 41), Karaşeyh Tepesi²⁸ (Terzili köyü, Har.Yer.No 40), Evren Uşağı veya Ömer Usta Çiftliği²⁹ (Har.Yer.No 45), Paşaseyh Tepesi³⁰ (Paşaseyh köyü, Har.Yer.No 33) ile Aşağı Tepe³¹ (Derbent köyü, Yukarı mahalle, Har.Yer.No 29), Katırdamı Tepecik Tepedir³² (Paşaseyh köyü, Dereköy mahallesi, Har.Yer.No 34).

Bafra yöresindeki düz yerleşme yeri Kolay bucağı yakınındaki Tepecik yerleşmesidir³³ (Har.Yer.No 46). Bu höyük ve düz yerleşmeler dışında evvelce K.Kökten, N. Özgüç ve T. Özgüç tarafından saptanmış olan Cirlek veya Şirlek Tepe (Kuşçular köyü, Har.Yer.No 12), İkiztepe³⁴ (İkiztepe köyü, Har.Yer.No 15) ve Hacıbaba Tepesi³⁵ (Sivri Tepe, El Davut köyü, Hıdrellez mahallesi, Har.Yer.No 10) ile Bafra'nın güneydoğusunda yer alan Tepecik Tepede de araştırmalar yapılmış.

Bu höyük ve düz yerleşme yerlerinden İkiztepe ve Şirlek Tepe'de Kalolitik, İlk ve Orta Tunç Çağı, Dede Tepe, Tedigün Tepe, Elmacık Tepe, Tepecik Tepe (Har.Yer.No 41), Karaşeyh Tepesi, Paşaseyh Tepesi ile Hacıbaba Tepesinde İlk ve Orta Tunç Çağı, Kelbeş Tepe, Azay Tepe, Tepe Tarla, Katırdamı Tepecik ve Tepecik Tepede de (Har.Yer. No 46) İlk ve Orta Tunç Çağı, Roma ve Geç Roma Çağı, Evrenuşağı veya Ömer Usta Çiftliğinde ise İlk ve Orta Tunç Çağı ile Orta Çağ'a ait çanak çömlek parçaları toplanmıştır. (Res. 2-7).

²⁴ Alkım 1973, s. 63; Alkım 1973, s. 436; Alkım 1974, s. 24.

²⁵ Alkım 1973, s. 63; Alkım 1973, s. 436; Alkım 1974, s. 24.

²⁶ Alkım 1973, s. 63; Alkım 1973, s. 436; Alkım 1974, s. 24.

²⁷ Alkım 1973, s. 63; Alkım 1973, s. 436; Alkım 1974, s. 24.

²⁸ Alkım 1973, s. 63; Alkım 1973, s. 436; Alkım 1974, s. 24.

²⁹ Alkım 1973, s. 64; Alkım 1973, s. 436; Alkım 1974, s. 24.

³⁰ Alkım 1973, s. 64; Alkım 1973, s. 436; Alkım 1974, s. 24.

³¹ Alkım 1975, s. 5.

³² Alkım 1975, s. 5.

³³ Alkım 1973, s. 8.

³⁴ İkiztepe de 1974-1980 yılları arasında Prof. U. Bahadır Alkım Başkanlığında, 1981-1991 yılları arasında Prof. Önder Bilgi Başkanlığında arkeolojik kazılar sürdürülmektedir.

³⁵ K. Kökten, T. Özgüç ve N. Özgüç tarafından Sivri Tepe olarak tesbit edilen höyüğün, Hacıbaba höyüğü olduğu Prof. Alkım tarafından belirtilmiştir (B. Alkım; Belleten XXXVII (1973) s. 436).

b – Roma ve Geç Antik Çağ yerleşme yerleri

Bu çağ yerleşmeleri, Bafra'nın güneydoğusunda yer alan Yakıntaş (Yakıntaş köyü, Har.Yer.No 17), Cırıklar³⁶ (Cırıklar köyü, Har.Yer. No 18), Cevizlik mevki³⁷ (İkizpınar köyü, Har. Yer. No 24), Koca Löp³⁸ (Har.Yer.No 27), Bafra'nın güneyinde yer alan Bakırdere Tepecik (İkizpınar köyü, Bakırdere mahallesi, Har. Yer. No 26), Bafra'nın güneybatısında Derbent (Har. Yer. No 28), Karayelindüzü veya Fındıküzü (Komşupınar köyü, Köleyurdu mahallesi, Har. Yer. No 36), Gavurun Yeri³⁹ (Kanberli köyü, Har. Yer. No 38), Zahna⁴⁰ (Terzili köyü, Zahna mahallesi, Har.Yer.No 43a) ile Yürükler'dir⁴¹ (Ballica köyü, Har. Yer. No 19). Ayrıca Asar Kale'de de (Asar köyü, Har. Yer. No 47) Roma ve Osmanlı dönemleri saptanmış (Res. 8-9).

c – Tümülsler, Kaya mezarları ve mezarlık alanları

Bafra'nın doğusunda yer alan Yürükler⁴² (Yürükler köyü, Har. Yer. No 19), güneybatısında yer alan Tingiller Tepesi (Selemelik köyü, Har.Yer.No 44), Som Tepe (Türkköyü, Har. Yer. No 32), Çandır (Çetirli-pınar ve Çandır köyleri arasında, Har. Yer. No 20), Derbent I ve Derbent II (Derbent köyü, Aşağı Tepe, Har. Yer. No 31-32), Sorgunlu Tepe (Kanberli köyü, Gavurun yeri Har. Yer. No 37), Özübüyük (İlyaslı köyü, Har. Yer. No 39), Zahna (Terzili köyü, Har. Yer. No 43), Külçüler (Burney; Ant. St. VI (1956) s. 92'deki haritaya işlenmiştir), Köfteroğlu (Çetirli pınar köyü, Har. Yer. No 21) ve Tepe mevkiinde (Uluağaç köyü, Har.Yer. No 23) birer, Kıçıkırık mevkiinde⁴³ 4 tümülüs, Bafra'nın güneyinde yer alan İkizpınar köyünün güneybatısında 1 tümülüs (Har.Yer.No 25) saptanmış. Ayrıca Asar köyünün güneybatısında 4 kaya mezarı (Har.Yer. No 48) ile Zahna-Taşlık'da (Har.Yer. No 43a) 1 mezarlık alanı saptanmıştır (Res. 10-14).

d – Diğer mimari eserler

Bafra yöresinde yapılan yüzey araştırmaları sırasında, ayrıca, 2 türbe ile 1 hamam kalıntısı incelenmiş.

³⁶ Alkım 1974, s. 50; Alkım 1974, s. 554; Alkım 1975, s. 6.

³⁷ Alkım 1974, s. 50; Alkım 1974, s. 553; Alkım 1975, s. 6.

³⁸ Alkım 1974, s. 50; Alkım 1974, s. 553; Alkım 1975, s. 6.

³⁹ Alkım 1974, s. 50; Alkım 1974, s. 553; Alkım 1975, s. 5.

⁴⁰ Alkım 1974, s. 50; Alkım 1974, s. 553; Alkım 1975, s. 6.

⁴¹ Alkım 1972, s. 56; Alkım 1973, s. 8; Alkım 1972, s. 426.

⁴² Alkım 1972, s. 56; Alkım 1973, s. 8; Alkım 1972, s. 426.

⁴³ Bu tümülüslerde kaçak kazı yapılmıştır.

Bunlar Bafra'nın batısında yer alan Kümbet Dede⁴⁴ (Hasırlı Köyü, Har. Yer. No 11) türbe ve hamamı ile Bafra'nın kuzeydoğusunda yer alan ve Türbe olarak adlandırılan⁴⁵ (Türbe köyü, Har.Yer. No 13) kalıntılarıdır (Res. 15-16).

Bafra yöresinde saptanan yerleşme yerleri ve tümülüslerin yüzeyinde bulunan buluntular;

İKİZTEPE I

Ağırşaklar

Bul. No İ-I/71-6, pişmiş toprak, yük. 3.8 cm. çap. 7 cm, konik biçimli, düz olan yüzde delik çevresi çukur, açık kırmızı hamurlu, perdahlı (Çiz. 11).

Bul. No İ-I/71-9, pişmiş toprak, yük. 1.6 cm, çap. 3.1 cm, kesik konik biçimli, grimsi bej hamurlu, kırık (Çiz. 8).

Bul. No İ-I/71-12, pişmiş toprak, yük. 1.2 cm, çap. 2.4 cm, uçları kesik çift konik biçimli, açık gri hamurlu, perdahlı (Çiz. 7).

Bul. No İ-I/71-14, pişmiş toprak, yük. 2.5 cm, çap. 4 cm, uçları kesik çifte koni biçimli, açık kırmızı hamurlu, perdahlı, konik yüz ince oluk çizgilerle bezekli, kenarları kırık (Çiz. 9).

Bul. No İ-I/73-2, Müze Env. No 9.22/1973, pişmiş toprak, yük. 2.3 cm, çap. 4.9 cm, kesik koni biçimli, grimsi siyah hamurlu, düz yüz çizgilerle beş bölüme ayrılmış, her bölümün içi düzensiz, daire biçimli baskularla bezenmiş, kırık (Çiz. 10).

Bul. No İ-I/71-11, kemik, yük. 1.6 cm, çap. 4.1 cm, yarım küre biçimli, düz dipli (Çiz. 12).

Küçük disk

Bul. No İ-I/71-10, pişmiş toprak, kal. 0.7 cm, çap. 3.3 cm, daire biçimli, ortası delik, çanak parçasından yapılmış, uçuk pembe hamurlu, dışı perdahlı, kırık (Çiz. 13).

⁴⁴ Kümbet Dede Türbesi, İsfendiyaroğlu Hızır Beye ait, M.S XV. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenmiştir. Bkz. Cembeloğlu 1969, s. 43-44.

⁴⁵ Bafra'nın kuzeydoğusunda yer alan ve Türbe köyünde bulunan türbe, Emir Mirza ile ailesine ait ve M.S XIV. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenmiştir.

Tezgah ağırlıkları

Bul. No İ-I/73-8, pişmiş toprak, yük. 8.6 cm, çap. 8.4 cm, oval biçimli, düz dipli, yatay daire kesitli, gövde merkezi yatay delikli, kiremit kırmızısı hamurlu, bej astarlı (Çiz. 14).

Bul. No İ-I/73-6, Müze Env. No 9.30/1973, pişmiş toprak, yük. 8,7 cm, Çap. 9.4 cm, basık konik biçimli, yatay daire kesitli, düz dipli, sivri uç yatay ip delikli, gri hamurlu (Çiz. 15).

Bul. No İ-I/73-9, Müze Env. No 9.32/1973, pişmiş toprak, yük. 7.9 cm, çap. 6 cm, konik biçimli, düz dipli, yatay daire kesitli, sivri uç delikli, kiremit kırmızısı hamurlu (Çiz. 16).

Hayvan figürin başı

Bul. No İ-I/71-2, pişmiş toprak, uz. 6.2 cm, gen.5.7 cm kal. 5 cm, boyundan kırık hayvan başı, uzun yüzde gözler ve burun küçük oyuklarla belirtilmiş, ağız hafif açık, kulak çıkıntıları kırık, başın üst kısmında yer alan delik vücudun içine uzanıyor, pembe hamurlu (Çiz. 18).

İnsan figürin başı

Bul. No İ-I/71-3, pişmiş toprak, yük. 3.3 cm, gen 2.2 cm, kal. 1.7 cm, tepesi düz bitirilmiş, oval başlı, yassı kare yüzlü, burun ve kulaklar kabartma, gözler yuvarlak oyuklar, ağız oyuk çizgi halinde belirtilmiş, kulaklar çift delikli, oval kesitli kısa boyundan kırık, uçuk pembe hamurlu (Çiz. 19).

Keski

Bul. No İ-I/71-13, Müze Env. No 4.22/1977, bronz, uz. 20.5 cm, gen. 2.8 cm, dikdörtgen kesitli, dibe doğru daralan ince uzun gövdeli, kesici uç yarım ay şeklinde inceltilmiş (Çiz. 17).

DEDE TEPE

Ağırsaklar

Bul. No Dt/71-1, pişmiş toprak, yük. 2 cm, göv. çap. 3.6 cm, kesik koni biçimli, açık gri hamurlu, perdahlı (Çiz. 5).

Bul. No Dt/71-2, pişmiş toprak, yük. 2.2 cm, çap. 3 cm, uçları kesik, çift konik biçimli, açık kırmızı hamurlu, perdahlı (Çiz. 6).

İKİZTEPE II

Ağırşak

Bul. No İ-II/1973-1, pişmiş toprak, yük. 0.7 cm, çap. 3.7 cm, yassı daire biçimli, oval kesitli, gri siyah hamurlu (Çiz. 21).

Sapan tanesi

Bul. No İ-II/71-1, pişmiş toprak, uz. 5.6 cm, çap. 3 cm, oval biçimli her iki uç sivri bitirilmiş, açık kırmızı hamurlu (Çiz. 23).

Tezgah ağırlıkları

Bul. No İ-II/73-4, Müze Env. No 9.36/1973, pişmiş toprak, yük. 8.6 cm, çap. 7.1 cm, sivri uçlu, konik biçimli, hafif yuvarlak dipli, sivri uç yatay delikli, açık kiremit kırmızısı renkte kaba hamurlu (Çiz. 29) Bul. No İ-II/73-17, Müze Env. No 9.41/1973, pişmiş toprak, yük. 12.1 cm, çap. 8.9 cm, sivri uçlu, konik biçimli, hafif yuvarlak dipli, sivri uç yatay delikli, kiremit kırmızısı kaba hamurlu, beyaz astarlı (Çiz. 28).

Bul. No İ-II/73-5, Müze Env. No 9.29/1973, pişmiş toprak, yük. 8.6 cm, çap. 7.1 cm, konik biçimli, düz dipli, sivri uç yatay delikli, kiremit kırmızısı kaba hamurlu (Çiz. 26).

Bul. No İ-II/73-3, Müze Env. No 9.28/1973, pişmiş toprak, yük. 11 cm, çap. 9.6 cm, konik biçimli, oval kesitli, düz dipli, sivri uç yatay delikli, kiremit kırmızısı kaba hamurlu (Çiz. 25).

Bul. No İ-II/73-12, Müze Env. No 9.35/1973, pişmiş toprak, yük. 8.8 cm, sivri uçlu basık koni biçimli, düz dipli, gövde merkezi yatay delikli, kiremit kırmızısı hamurlu (Çiz. 27).

Bul. No İ-II/73-22, Müze Env. No 9.43/1973, pişmiş toprak, yük. 8 cm, çap. 6.7 cm, tepesi basık konik biçimli, düz dipli yatay delikli, kızılkahve hamurlu (Çiz. 30).

Minyatür kap

Bul. No İ-II/71-7, pişmiş toprak, yük. 3.6 cm, ağz. çap. 4.5 cm, İlk Tunç Çağı, düz kenarlı, yuvarlak ağızlı, yayvan gövdeli, hafif yuvarlak dip dört ayaklı, açık kırmızı kaba hamurlu, kırık, el yapımı (Çiz. 20).

Kase

Bul. No İ-II/73-21, pişmiş toprak, yük. 10 cm, ağz. çap. 10.8 cm, göv. çap. 11 cm, İlk Tunç Çağı, yuvarlak kenarlı, şişkin silindirik gövdeli, düz dipli, kahve gri kaba hamurlu, dışı hafif perdeli, el yapımı (Çiz. 22).

Kesici alet

Bul. No İ-II/73-16, çakmaktaşı, uz. 7 cm, gen. 2,5 cm, kal. 0,5 cm, uzun ince yaprak biçiminde, üst keskin sırtlı, alt yüz hafif oval (Çiz. 24).

İKİZTEPE GENEL

Tezgah ağırlıkları

Bul. No. İ/73-14, Müze Env. No 9.38/1973, pişmiş toprak, yük. 9.2 cm, çap. 7.6 cm, basık konik biçimli, düz dipli, yatay delikli, kiremit kırmızısı hamurlu (Çiz. 34).

Bul. No I/73-10, Müze Env. No 9. 33/1973, pişmiş toprak, yük. 9.5 cm, çap. 7.5 cm, basık konik biçimli, düz dipli, sivri uç yatay delikli, kiremit kırmızısı hamurlu (Çiz. 35).

Bul. No İ/73-18, Müze Env. No 9.42/1974, pişmiş toprak, yük. 6.8 cm, çap. 6.3 cm, basık konik biçimli, düz dipli, sivri uç yatay delikli, kızılkahve hamurlu.

Bul. No İ/73-16, Müze Env. No 9.40/1973, pişmiş toprak, yük. 10.9 cm, çap. 7.7 cm, sivri uçlu, konik biçimli, yuvarlak dipli, sivri uç yatay delikli, kiremit kırmızısı hamurlu (Çiz. 32).

Bul. No İ/73-11, Müze Env. No 9.34/1973, pişmiş toprak, yük. 10.7 cm, çap. 9.2 cm, sivri uçlu, konik biçimli, düz dipli, yatay delikli, kiremit kırmızısı hamurlu, kırık (Çiz. 31).

Bul. No İ/73-13, Müze Env. No 9.37/1973, pişmiş toprak, yük. 11.1 cm, çap. 7.8 cm, konik biçimli, düz dipli, yatay delikli, kiremit kırmızısı hamurlu.

Bul. No İ/73-15, Müze Env. No 9.39/1973, pişmiş toprak, yük. 11.1 cm, çap. 8.1 cm, konik biçimli, hafif yuvarlak dipli, yatay delikli, koyu kırmızı hamurlu (Çiz. 33).

Bul. No İ/73-23, Müze Env. No 9.46/1973, pişmiş toprak, yük. 8.7 cm, çap. 6.9 cm, basık konik biçimli, düz dipli, yatay delikli, kırık, koyu kırmızı hamurlu (Çiz. 36).

Keski

Bul. No İ/71-15, Müze Env. No 4.21/1977, bronz, uz. 16 cm, gen. 1.4 cm, kal. 0, 8 cm, dikdörtgen kesitli, kesici uç yanlara doğru genişletilerek inceltilmiş (Çiz. 37).

İKİZPINAR KÖYÜ*Küçük sütun parçası*

Bul. yer. İkizpınar köyü, Tepecik mevki, Bul. No İkizpınar köyü/1973-1, Müze Env. No 9.7/1973, mermer, yük. 12.6 cm, gen. 8.9 cm, çap. 6.7 cm. (Çiz. 38).

TERZİLİ KÖYÜ*Maşraba*

Bul. yer. Terzili köyü, Zahna mahallesi, Taşlık mevki, Bul. No Zahna-Taşlık/1973-1, Müze Env. No 1.15/1973 (?), pişmiş toprak, yük. 13.1 cm, çap. 9.4 cm, Geç Roma ?, dışa açılan yuvarlak ağızlı, kısa boyunlu, oval gövdeli, halka dipli, boyundan çıkıp gövdenin üst yarısına bağlanan kulp oval kesitli, boyun birbirine paralel oyuk çizgi bezekli, açık kırmızı hamurlu, kırmızı astarlı, çark yapımı (Çiz. 40).

Şişe

Bul. yer. Zahna mahallesi, Taşlık mevki, Bul. No Z/1973-2, Müze Env. No 9.10/1973, pişmiş toprak, yük. 16 cm, çap. 5.2 cm, dışa dönük yuvarlak ağızlı, silindirik boyunlu, oval gövdeli, düz dipli, çark yapımı, kiremit kırmızısı hamurlu (Çiz. 39).

Silindirik gövdeli obje

Bul. No Zahna mahallesi/1973-3, Müze Env. No 9.16/1973, pişmiş toprak, uz. 19.3 cm, gen. 11.9 cm, alt ve üst kenarlara doğru hafif genişleyen, silindirik gövdeli, gövde de çapı 1.2 cm olan 4 adet delik mevcut, kiremit kırmızısı hamurlu (Çiz. 41).

III – SAMSUN İL MERKEZİ

Samsun il merkezi sınırları içinde yapılan yüzey araştırmaları⁴⁶ sırasında 10 yerleşme yeri⁴⁷, 8 tümülüs, 1 kaya mezarı ile 1 kale saptanmıştır.

⁴⁶ Samsun il merkezi sınırları içindeki yerleşme yerleri ile mezarlık alanları 1973-1977 yıllarında yapılan yüzey araştırmaları sırasında saptanmıştır.

⁴⁷ Samsun il merkezi sınırları içinde bulunan 11 yerleşim yerinden 4'ü 1971 yılından önce saptanmıştır.

a – Höyük ve diğer yerleşmeler

Höyük ve diğer yerleşme yerleri, Samsun'un batısında yer alan Dedeüstü Tepesi⁴⁸ (Küplüce köyü, Har. Yer. No 122), Bağ Tepe⁴⁹ (Küplüce köyü Har.Yer. No 123), Gök Tepe⁵⁰ (Ahulu köyü, Har. Yer. No 121), Akalan Kalesi⁵¹ (Çatmaoluk ile Kulacadağ köyleri arasında, Har. Yer. No 120), Samsun'un güneybatısında yer alan Diklim Tepe⁵² (Başalan köyü, Har. Yer. No 134), Samsun'un kuzeybatısında yer alan Kümbet Tepe⁵³ (Alanlı köyü, Har.Yer. No 135), Sazak (Büyükoymaca köyü, Har.Yer.No 138) ile Samsun'un güneydoğusunda yer alan DüNDAR Tepe veya Öksürük Tepe (Har.Yer. No 128) ve Tekke köy (Tekkeköy, Deliktaş mevki, Har. Yer. No 129) ile Samsun'un doğusunda yer alan Dedeüstü Tepesi (Kamalı köyü, Har. Yer. No 141) ve Samsun şehir merkezinde yer alan Amisos'dır.

Samsun il merkezi sınırları içinde yer alan yerleşme yerlerinden Bağ Tepe, Diklim Tepe, Kümbet Tepe, Akalan, Gök Tepe, DüNDAR Tepe ve Tekkeköy de İlk ve Orta Tunç Çağı, Akalan, Dedeüstü Tepesi ve Gök Tepe de Demir Çağı, Amisos da Yunan Koloni Çağı, Hellenistik, Roma ve Geç Antik Çağı, Sazak da Hellenistik çağı Dedeüstü Tepesinde (Har.Yer. No 141) de Hellenistik, Roma ve Geç Antik çağı, Kümbet Tepede Hellenistik ve Türk - İslâm Devirlerine ait çanak çömlek parçaları toplanmış (Res. 17-21).

b – Tümülüsler

Samsun'un batısında yer alan Karanlık Tepe (Küplüce köyü, Har. Yer. No 124), Büyükoymaca (Büyükoymaca köyü, Har. Yer. No 137), Çobanlı (Çobanlı köyü, Har. Yer. No 139), güneybatısında yer alan Çatalçam (Çatalçam köyü, Har. Yer. No 136) ile Samsun Bafra yolu üzerinde 1 tümülüs saptanmış.

Samsun (Amisos) da bulunan buluntular

Şişeler

Bul. No A/1973-1, Müze Env. No 9.15/1973, pişmiş toprak, yük. 11 cm, çap. 4,3 cm, silindirik boyunlu, oval gövdeli, uzun silindirik düz dipli, devletü renginde hamurlu, kırık (Çiz. 52).

⁴⁸ Alkım 1974, s. 52; Alkım 1974, s. 556; Alkım 1975, s. 7.

⁴⁹ Alkım 1974, s. 556.

⁵⁰ Alkım 1974, s. 52; Alkım 1974, s. 556; Alkım 1975, s. 7.

⁵¹ Alkım 1973, s. 65; Alkım 1973, s. 438; Alkım 1974, s. 25.

⁵² Alkım 1978, s. 27; Alkım 1978, s. 546.

⁵³ Alkım 1978, s. 27; Alkım 1978, s. 546; Alkım 1981, s. 9.

Bul. No A/1973-2, Müze Env. No 9.16/1973, pişmiş toprak, yük. 14 cm, çap.4.6 cm, uzun silindirik boyunlu, oval gövdeli, uzun silindirik düz dipli, koyu devetüyü renkte hamurlu, kırık.

Bul. No A/1973-3, Müze Env. No 9.17/1973, pişmiş toprak, yük. 13.5 cm, çap. 4.3 cm, silindirik boyunlu, oval gövdeli, uzun silindirik düz dipli, koyu devetüyü hamurlu, kırık (Çiz. 53).

Bul. No A/1973-4, Müze Env. No 9.18/1973, pişmiş toprak, yük. 10.2 cm, çap. 4.2 cm, oval gövdeli, uzun silindirik yer yer boğumlu kaide düz dipli, koyu devetüyü hamurlu, kırık (Çiz. 54).

Küçük testi

Bul. No Samsun Bölgesi/1973, Müze Env. No 9.14/1973, pişmiş toprak, yük. 14 cm, çap. 10.9 cm, kademeli olarak dışa açılan ağızlı, silindirik boyunlu, basık küresel gövdeli, hafif yuvarlak dipli, şerit kulplu, boynun gövdeyle birleştiği yer birbirine paralel oyuk bant bezekli, açık kırmızı hamurlu ve astarlı (Çiz. 51).

IV – ÇARŞAMBA YÖRESİ

Çarşamba yöresinde yapılan yüzey araştırmaları⁵⁴ sırasında 3 yerleşme yeri saptanmıştır.

a – Höyükler

Höyük tipi yerleşmeler, Çarşamba'nın güneyinde yer alan Tepecik⁵⁵ (Beyyenice köyü, Har.Yer. No 131), Kilise Tepe⁵⁶ (Beyyenice köyü, Har. Yer. No 132), Tümbü Tepedir⁵⁷ (Engel köyü, Derelik mahallesi, Har. Yer. No 133) (Res. 22).

Çarşamba yöresindeki Tepecik, Kilise Tepe ve Tümbü Tepe yüzeyinde İlk Tunç Çağına ait çanak çömlek toplanmıştır.

⁵⁴ Çarşamba yöresindeki yerleşmeler 1975 yılında yapılan yüzey araştırmaları sırasında saptanmıştır.

⁵⁵ Alkım 1976, s. 719; Alkım 1976, s. 44.

⁵⁶ Alkım 1976, s. 719; Alkım 1976, s. 44.

⁵⁷ Alkım 1976, s. 719; Alkım 1976, s. 44.

V – VEZİRKÖPRÜ YÖRESİ

Vezirköprü yöresinde yapılan yüzey araştırmaları⁵⁸ sırasında 6 höyük ve düz yerleşme, 5 Roma, Geç Antik yerleşmesi, 12 tümülüs, 2 kaya mezarı saptanmış.

a – Höyük ve düz yerleşmeler

Höyük tipi yerleşmeler, Vezirköprü'nün kuzeybatısında yer alan Doğan Tepe⁵⁹ (Aşağı Narlı köyü, Har.Yer. No 54), Kurudere⁶⁰ (Habib Faki köyü, Har. Yer. No 55), Yağınözü-Çakmak⁶¹ (Yağınözü köyü, Har.Yer. No 57), Çörlen Tepe⁶² (Oymağaç köyü, Har.Yer.No 60), Höyük Tepe veya Oymağaç Tepe⁶³ (Oymağaç köyü, Har. Yer. No 59) ile Vezirköprü'nün güneydoğusunda yer alan Kel Tepedir⁶⁴ (Doyran köyü, Har. Yer. No 64, Res. 23-24). Vezirköprü yöresindeki bu höyük ve düz yerleşme yerlerinden Höyük Tepe ve Dede Tepe'de İlk ve Orta Tunç Çağı ile Demir Çağı, Doğan Tepe'de İlk ve Orta Tunç Çağı, Kurudere, Yağınözü-Çakmak ve Çörlen Tepe'de ise ilk İlk Tunç Çağı çanak çömleği toplanmış.

Höyük Tepe yüzeyinde bulunan eser

Keski

Bul. No Oymağaç/1973-1, Müze Env. No 9.12/1973, Bronz, uz. 7 cm, gen. 1,8 cm kal. 0.3 cm dikdörtgen kesitli, kesici uç yuvarlak ve inceltmiş, kırık (Çiz. 42).

b – Roma, Geç Antik Çağ yerleşmeleri

Vezirköprü'nün kuzeybatısında yer alan Çöge köyü okulu önündeki yerleşme⁶⁵ (Har. Yer. No 51), Ada Tepe⁶⁶ (Ada Tepe köyü, Har. Yer.

⁵⁸ Vezirköprü yöresindeki yerleşme yerleri ile tümülüs ve kaya mezarları 1972-1973 yıllarında yapılan yüzey araştırmaları sırasında saptanmıştır.

⁵⁹ Alkım 1974, s. 554; Alkım 1974, s. 51; Alkım 1975, s.6.

⁶⁰ Alkım 1974, s. 554; Alkım 1974, s. 51; Alkım 1975, s.6.

⁶¹ Alkım 1974, s. 554; Alkım 1974, s. 51; Alkım 1975, s.6.

⁶² Alkım 1973, s. 437; Alkım 1974, s. 25.

⁶³ Alkım 1973, s. 437; Alkım 1974 s. 25; Alkım 1974, s. 554; Alkım 1974, s. 51; Alkım 1975, s.6.

⁶⁴ Alkım 1974, s. 554; Alkım 1974, s. 51; Alkım 1975, s.6.

⁶⁵ Alkım 1974, s. 25.

⁶⁶ Alkım 1974, s. 554; Alkım 1974, s. 51; Alkım 1975, s.6.

No 130), Vezirköprü'nün güneydoğusunda yer alan Kızılcaören köyü, Har. Yer. No 65) ile Köprübaşı'nın kuzeydoğusunda yer alan Örenyeri⁶⁷ (Güder ve Boğazkoru köyleri, Har. Yer. No 67) ve Köprübaşı'nın kuzeybatısında yer alan yerleşme (Tepeören köyü, Har. Yer. No 66) Vezirköprü yöresinde saptanan Roma, Geç Antik Çağ yerleşme yerleridir.

c – Tümülüsler ve kaya mezarları

Vezirköprü'nün kuzeybatısında yer alan Yağbasan köyü, Çaltıcak mahallesinde 3 tümülüs (Har.Yer. No 52) ile Çeltek köyünün güneybatısında 2 tümülüs⁶⁸ (Har. Yer. No 53), Aşağı Narlı köyünde saptanan Doğan Tepenin güneydoğusunda 1 tümülüs (Har.Yer. No 56), Avadan köyünün güney ve güneybatısında 2 tümülüs (Har.Yer. No 58) Vezirköprü'nün kuzeydoğusunda yer alan Çal köy (Har. Yer. No 61) ile doğusunda yer alan Yukarı Çal köy (Har.Yer. No 62), Kületek (Kületek köyü, Har.Yer. No 63) ve Köprübaşı'nın kuzeydoğusunda yer alan Maltepe (Boğazkoru köyü, Har.Yer. No 68) tümülüsleri saptanmıştır. Ayrıca Durağan'ın doğusunda, Gökırmak ile Kızılırmağın birleştiği yerin güneyinde Beybükü (Har.Yer. No 49) ve Durağan köyündeki Terelik (Kemerbahçe köyü, Har. Yer. No 57) kaya mezarları saptanmış⁶⁹.

VI – HAVZA YÖRESİ

Havza yöresinde yapılan yüzey araştırmaları⁷⁰ sırasında 17 höyük ve düz yerleşme⁷¹, 6 Roma, Geç Antik Çağ yerleşmesi, 7 tümülüs, 1 kaya mezarı, 1 mezarlık alanı, 1 Antik kaplıca kalıntısı saptanmış.

a – Höyük ve düz yerleşmeler

Höyük tipi yerleşmeler, Havza'nın kuzeybatısında yer alan Çam Tepe⁷² (İmircik köyü, Har. Yer. No 73), Bacas Tepe⁷³ (Yazıkışla köyü, Har. Yer. No 74), Çakıralan bucağının kuzeydoğusunda yer alan Tepecik veya

⁶⁷ Alkım 1974, s. 51; Alkım 1974, s. 554; Alkım 1975, s.6.

⁶⁸ Alkım 1973, s. 65; Alkım 1973, s. 437; Alkım 1974, s. 25.

⁶⁹ Alkım 1973, s. 65; Alkım 1973, s. 437; Alkım 1974, s. 25.

⁷⁰ Havza yöresindeki yerleşme yerleri, mezarlık alanı ve diğer kalıntılar 1972-1973 yıllarında yapılan yüzey araştırmaları sırasında saptanmış.

⁷¹ Havza yöresinde saptanan 17 yerleşme yerinden 2'si ile 1 tümülüs 1971 yılından önce saptanmış.

⁷² Alkım 1974, s. 554; Alkım 1974, s. 51; Alkım 1975, s.6.

⁷³ Alkım 1974, s. 554; Alkım 1974, s. 51; Alkım 1975, s. 6.

Belalan Tepe⁷⁴ (Erikbelen köyü, Har.Yer.No 85), Höyük Tepe veya Şeyh Safi Tepesi⁷⁵, Havza'nın kuzeydoğusunda yer alan Çeş Tepe⁷⁶ (Kuşkonağı köyü, Har. Yer. No 77), Cevizbaşı Tepesi⁷⁷ (Ilıca köyü, Har. Yer. No 78), Ören Tepe⁷⁸ (Ilıca köyü, Har.Yer. No 79), Garco Tepe veya Yusufun Tepesi⁷⁹ (Ilıca köyü, Har.Yer. No 80), Kayalı Tepe⁸⁰ (Ilıca köyü, Har.Yer.No 81), Patlanguç Tepe⁸¹ (Demiryurt köyü, Har.Yer. No 84), Dökme Tepe I⁸² (Çamyatağı veya Lerdüğe köyü, Har.Yer. No 86), Hakim Tepe I⁸³ (Karamiş köyü, Har. Yer. No 88), Hakim Tepe II⁸⁴ (Bekdeğın köyü, Har.Yer. No 89), Cin Tepe II⁸⁵ (Güvercinlik köyü, Har. Yer. No 91), Taşkaracaören Tepe⁸⁶ (Taşkaracaören köyü, Har.Yer. No 32) ve Cin Tepe I (Bekdeğın köyü, Har.Yer. No 95) ile Havza'nın doğusunda yer alan Manevra Tepe⁸⁷ (Tuzla köyü, Har. Yer. No 97) dir (Res. 25-30). Havza yöresinde saptanan bu yerleşme yerlerinden Çeş Tepe, Patlanguç Tepe, Dökme Tepe I, Hakim Tepe I, Taşkaracaören Tepe, Cin Tepe I, Şeyh Safi Tepesinde İlk ve Orta Tunç Çağı, Demir Çağı, Roma ve Geç Roma Çağı, Ören Tepe, Garco Tepe, Kayalı Tepe, Bacas Tepe, Çam Tepe, ve Tepecik'de İlk Tunç, Demir ve Geç Roma Çağı ile Cevizbaşı Tepesi, Tepecik (Har.Yer.No 85), Cin Tepe II ve Manevra Tepe'de İlk Tunç Çağına ait çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

b — Roma ve Geç Antik Çağ yerleşme yerleri

Bu çağ yerleşmeleri, Köprübaşı'nın kuzeydoğusunda yer alan Kayabaşı veya Tahna (Kayabaşı köyü, Har.Yer. No 70), Süleyman mevkii

⁷⁴ Alkım 1974, s. 554; Alkım 1974, s. 51; Alkım 1975, s.6.

⁷⁵ Kökten-Özgüç 1945, s. 395; Özgüç 1948, s. 418.

⁷⁶ Alkım 1974, s. 554; Alkım 1974, s. 51; Alkım 1975, s. 6.

⁷⁷ Alkım 1974, s. 554; Alkım 1974, s. 51; Alkım 1975, s. 6.

⁷⁸ Alkım 1974, s. 554; Alkım 1974, s. 51; Alkım 1975, s. 6.

⁷⁹ Alkım 1974, s. 554; Alkım 1974, s. 50; Alkım 1975, s. 6.

⁸⁰ Alkım 1974, s. 554; Alkım 1974, s. 50; Alkım 1975, s. 6.

⁸¹ Alkım 1974, s. 554; Alkım 1974, s. 51; Alkım 1975, s. 6.

⁸² Alkım 1973, s. 64; Alkım 1973, s. 437; Alkım 1974, s. 25.

Bu höyük üzerinde bir tümülüs saptanmış.

⁸³ Alkım 1973, s. 64; Alkım 1973, s. 437; Alkım 1974, s. 24.

Bu höyük üzerinde bir tümülüs saptanmış.

⁸⁴ Alkım 1973, s. 436; Alkım 1973, s. 64; Alkım 1974, s. 24.

⁸⁵ Alkım 1973, s. 437; Alkım 1973, s. 64; Alkım 1974, s. 25.

⁸⁶ Alkım 1973, s. 437; Alkım 1973, s. 64; Alkım 1974, s. 24.

⁸⁷ Alkım 1973, s. 436; Alkım 1973, s. 64; Alkım 1974, s. 24.

(Har.Yer.No 72), Havza'nın batısında yer alan Anıt Tepe (Har.Yer. No 76), Havza'nın kuzeydoğusunda yer alan Sivrikise (Sivrikise köyü, Har.Yer. No 83), Kavak - Havza yolunun kuzeyinde yer alan Çakıllar arası mevkii (Toptepe köyü, Har.Yer.No 94) ile Taşkaracaören Tepedir (Taşkaracaören köyü, Har.Yer.No 92).

c – Tümülüsler

Havza'nın kuzeydoğusunda yer alan Taşkaracaören köyünün güneydoğusunda 2 tümülüs (Har.Yer. No 93), Kaletepe (Bekdiğin köyü, Har. Yer. No 96), Dökme tepe I ve Dökme Tepe II (Çamyatağı veya Lerdüğe köyü, Har.Yer. No 80-87) tümülüsleri⁸⁸ ile Hakim Tepe I (Har. Yer. No 88) ve Manevra Tepe (Har.Yer.No 97) yerleşmeleri yanında ve üstünde yer alan tümülüslerle Köprübaşı'nın kuzeydoğusunda yer alan Kayabaşı (Kayabaşı köyü, Har. Yer. No 69) tümülüsü ile Güvercinlik köyü (Har. Yer. No 90) kuzeydoğusunda 1 kaya mezarı saptanmış.

d – Diğer mimari eserler

Havza yöresinde saptanan yerleşme yerleri, tümülüsler ve mezarlık alanları dışında, Köprübaşı'nın Kuzeydoğusunda yer alan, İstavroz çayı üzerindeki Kurt Köprüsü⁸⁹ (Kayabaşı köyü, köyaltı mevkii, Har.Yer. No 71) ile Havza'nın kuzeybatısında yer alan antik kaplıca kalıntısı incelenmiş.

VII – LADİK YÖRESİ

Ladik yöresinde yapılan yüzey araştırmaları⁹⁰ sırasında 8 höyük,⁹¹ 1 düz yerleşme, 2 tümülüs, 4 kaya mezarı saptanmış.

a – Höyük ve düz yerleşmeler

Bu yerleşmeler, Ladik'in kuzeybatısında yer alan Dedealtı Tepesi⁹² (Başlamış köyü, Har. Yer. No 99), Kale Tepe⁹³ (Karaabdal köyü,

⁸⁸ Alkım 1973, s. 64; Alkım 1973, s. 437; Alkım 1974, s. 25.

⁸⁹ Bu köprü F. Cumont - E Cumont tarafından da görülmüştür. (*Voyage d'exploration archeologique dans le Pont etc.* cilt II, Bruxelles 1906, s. 128-129), Alkım 1974, s. 554; Alkım 1974, s. 51; Alkım 1975, s.6.

⁹⁰ Ladik yöresindeki yerleşme yerleri ve tümülüsler 1973 yılında yapılan yüzey araştırmaları sırasında saptanmış.

⁹¹ Ladik yöresinde saptanan 8 höyükden 1'i 1971 yılından önce saptanmıştır.

⁹² Alkım 1974, s. 555; Alkım 1974, s. 51; Alkım 1975, s.6.

⁹³ Alkım 1974, s. 555; Alkım 1974, s. 51; Alkım 1975, s. 7.

Har.Yer. No 107), İnkaya⁹⁴(Başlamış köyünde bulunan kaya mezarları önünde, Har.Yer.No 98), Ladik'in güneydoğusunda yer alan Tombul Tepe⁹⁵ (Hamit köyü, Har.Yer. no 104), Kilise Tepe⁹⁶ (Cüce köyü, Har.Yer. No 106) ile Ladik'in doğusunda yer alan Kümbet tepe⁹⁷ (Büyükkızıoğlu köyü, Har. Yer. No 102), Devşerkaya Tepesi⁹⁸ (Aşağı Gölyazı köyü, Har. Yer. No 103) ve Köyiçi Tepesi⁹⁹ dır (Mahmuzoğlu köyü, Har.Yer. No 105). Ayrıca Salur köyünün güneybatısında yer alan Tersakan deresinin kuzeyindeki Salur veya Yük Tepe¹⁰⁰ (Har. Yer. No 101) araştırılmıştır (Res. 31).

Sözü edilen bu yerleşme yerlerinden, İnkaya düz yerleşmesinden İlk Tunç Çağı, Dedealtı Tepesi ve Tonbul Tepe'de İlk ve Orta Tunç Çağı, Kale Tepe ve Kümbet Tepe'de İlk ve Orta Tunç Çağı ile Demir Çağı, Kilise Tepe, Devşerkaya Tepesi, Köyiçi Tepesi ve Yük Tepe'de İlk ve Orta Tunç ile Demir Çağı, Hellenistik, Roma ve Geç Antik Çağa ait çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

Ladik'de saptanan Kaletepe yüzeyinde bulunan buluntular

Perdah taşları

Bul. No Kale/1973-2, Müze Env. No 9.4/1973, taş, yük. 5 cm, gen. 4-7 cm, kal. 4-5 cm, köşeleri yuvarlak küp biçimli (Çiz. 49).

Bul. No Kale/ 1973-3, Müze Env. No 9.5/1973, taş, basık küre biçimli (Çiz. 50).

b – Tümülüsler

Tümülüsler, Ladik'in kuzeydoğusunda yer alan Dökme Tepe (Alayurt köyü, Dedealtı Tepesinin güneydoğusunda, Har.Yer. No 100) ile Ladik'in güneydoğusunda yer alan Hamit köyün batısında kalan Tonbul Tepe höyüğü üzerindeki Tonbul Tepe dir (Har. Yer. No 104). Ayrıca, Ladik'in kuzeybatısında, Başlamış köyünün batısında İnkaya düz yerleşmesi yanında 4 kaya mezarı (Har. Yer. No 98) saptanmıştır.

⁹⁴ Alkım 1974, s. 555; Alkım 1974, s. 52; Alkım 1975, s. 7.

⁹⁵ Alkım 1974, s. 555; Alkım 1974, s. 51; Alkım 1975, s. 6.

⁹⁶ Alkım 1974, s. 555; Alkım 1974, s. 51; Alkım 1975, s. 6.

⁹⁷ Alkım 1974, s. 555; Alkım 1974, s. 52; Alkım 1975, s. 7.

⁹⁸ Alkım 1974, s. 555; Alkım 1974, s. 51; Alkım 1975, s. 6.

⁹⁹ Alkım 1974, s. 555; Alkım 1974, s. 52; Alkım 1975, s. 7.

¹⁰⁰ Kökten-Özgüç 1945, s. 395; Özgüç 1948, s. 418.

VIII – KAVAK YÖRESİ

Kavak yöresinde yapılan yüzey araştırmaları¹⁰¹ sırasında 8 höyük, 3 Roma, Geç Antik Çağ yerleşmesi, 2 tümülüs, 1 mezarlık alanı, 1 kaya mezarı saptanmış.

a – Höyükler

Bu yerleşme yerleri, Kavak'ın güneydoğusunda yer alan Dingilkalecik Tepe (Orta köy, Har. Yer. No 108), Hacıibaba Tepesi¹⁰² (Tatarmuslu köyü, Har. Yer. No 109), Danabasan Tepesi¹⁰³ (Büyükçukur köyü, Har. Yer. No 111). Kavak'ın güneybatısında yer alan Ay Tepe¹⁰⁴ (Kuzalan köyü, Har.Yer. No 110), Kavak'ın kuzeydoğusunda yer alan Kaleyeri Tepesi¹⁰⁵ (Har.Yer. No 115), Tepesidelik Tepe¹⁰⁶ (Susuz köyü, Har. Yer. No 117), Kale Tepe¹⁰⁷ (Karacaaslan köyü, Har. Yer. No 118) ile Kavak'ın kuzeyinde yer alan Güney Tepe¹⁰⁸ dir (Yeralan köyü, Har. Yer. No 119). Ayrıca, Kavak'ın batısında yer alan ve Von der Osten tarafından ilk defa saptanan Kaledoruğu Tepesi¹⁰⁹ (Har.Yer.No 113) de araştırılmıştır (Res. 32-33).

Kavak yöresinde saptanan bu yerleşme yerlerinden, Kale Tepe ve Güney Tepe'de İlk Tunç Çağı, Dingilkalecik Tepe ve Danabasan Tepesinde İlk ve Orta Tunç Çağı, Hacıibaba Tepesi, Ay Tepe ve Kaledoruğu Tepesinde İlk ve Orta Tunç, Demir, Hellenistik, Roma ve Orta Çağ, Tepesidelik Tepe'de ise Demir Çağına ait çanak çömlek parçaları toplanmış. Kavak, Dingilkalecik ve Güney Tepe yüzeyinde bulunan buluntular;

DİNGİLKALECİK TEPE

Küçük balta

Bul. No Din/1973-2, Müze Env. No 9.8/1973, taş, uz. 5. 1 cm, gen. 3.2 cm, kal. 1.4 cm, oval kesitli, üçgen biçimli, kesici uç inceltilmiş, kırık (Çiz. 43).

¹⁰¹ Kavak yöresindeki yerleşme yerleri ve tümülüsler 1971-1973 yılında yapılan yüzey araştırmaları sırasında saptanmış.

¹⁰² Alkım 1974, s. 555; Alkım 1974, s. 52; Alkım 1975, s. 7.

¹⁰³ Alkım 1974, s. 555; Alkım 1974, s. 52; Alkım 1975, s. 7.

¹⁰⁴ Alkım 1974, s. 555; Alkım 1974, s. 52; Alkım 1975, s. 7.

¹⁰⁵ Alkım 1974, s. 555; Alkım 1974, s. 52; Alkım 1975, s. 7.

¹⁰⁶ Alkım 1974, s. 555; Alkım 1974, s. 52; Alkım 1975, s. 7.

¹⁰⁷ Alkım 1974, s. 555; Alkım 1974, s. 52; Alkım 1975, s. 7.

¹⁰⁸ Alkım 1974, s. 555; Alkım 1974, s. 52; Alkım 1975, s. 7.

¹⁰⁹ Von der Osten, OIA. V s. 28-29.

GÜNEY TEPE

Küçük testi

Bul. No Güneytepe/1973-5, Müze Env. No 9.13/1973, pişmiş toprak, yük. 11.3 cm, çap 9.5 cm, yuvarlak ağızlı, silindirik boyunlu, omurgalı, şişkin gövdeli, halka dipli, şerit kulplu, çark yapımı, pembe hamurlu, kırmızı astarlı (Çiz. 46).

Ağırşaklar

Bul. No Güneytepe/1973-1, Müze Env. No 9.23/1973, pişmiş toprak, yük. 3-9 cm, çap 7 cm, oval kesitli, kahverengi hamurlu (Çiz. 45) Bul. No Güneytepe/1973-4, Müze Env. No 9-26/1973, pişmiş toprak, yük. 4-3 cm, çap 7-5 cm, daire biçimli, oval kesitli, kızılkahve hamurlu (Çiz. 44).

Tezgah ağırlığı

Bul. No Güneytepe/1973-2, Müze Env. No 9.24/1973, pişmiş toprak, yük. 6.6 cm, gen. 4.3 cm, dikdörtgen prizması şeklinde, düz dipli, sivri uç yatay ip delikli, koyu kırmızı hamurlu (Çiz. 47).

Perdah taşı

Bul. No Güneytepe/1973-3, taş, uz. 8.7 cm, gen. 5.7 cm, kal. 2.5 cm, kenarları yuvarlatılmış dikdörtgen biçimli, yassı (Çiz. 48).

b – Roma ve Geç Antik Çağ yerleşme yerleri

Bu çağ yerleşmeleri Kavak'ın kuzeybatısında yer alan Asar Kale¹¹⁰ (Beyköy, Har. Yer. No 114) ile Kavak'ın kuzeyinde yer alan Çamlık¹¹¹ (Çamlık köyü, Har. Yer. No 116) ile Kavak'ın kuzeyinde yer alan Güney Tepe'dir¹¹² (Yeralan köyü, Yanbolu mahallesi, Har. Yer. No 119).

c – Tümülüsler

Tümülüsler, Kavak'ın batısında yer alan Tepecik (Tepecik köyü, Har. Yer. No 112) ile Kavak'ın kuzeydoğusunda yer alan Tepesidelik Tepe yerleşmesi üzerindeki Tepesidelik Tepedir (Susuz köyü, Har. Yer. No 117). Ayrıca, Kavak'ın kuzeyinde yer alan Güney Tepe yerleşmesi üzerinde 1 mezarlık alanı saptanmış.

¹¹⁰ Alkım 1974, s. 555; Alkım 1974, s. 52; Alkım 1975, s.7.

¹¹¹ Alkım 1974, s. 555; Alkım 1974, s. 52; Alkım 1975, s.7.

¹¹² Alkım 1974, s. 555; Alkım 1974, s. 52; Alkım 1975, s. 7.

Samsun Bölgesinde 1971-1973 yılları arasında ve 1974'de başlatılan İkiztepe kazısıyla birlikte 1975-1977 yıllarında da geliştirilmiş olan Samsun Bölgesi YüzeY Araştırmaları sırasında, toplam 57 höyük, 6 düz, 1 Hellenistik Çağ yerleşmesi, 24 Roma, Geç Antik Çağ yerleşmesi¹¹³, 1 kale, 48 tümülüs, 5 kaya mezarı, 3 mezarlık alanı, 1 kilise, 1 hamam kalıntısı, 1 köprü ile 1 cami¹¹⁴ incelenmiş. Ayrıca 3 adet yazıt bulunmuş.

Samsun Bölgesinde yapılan yüzeY araştırmaları sırasında saptanan çeşitli yerleşme yerleri yüzeyinde toplanan çanak-çömlek ve diğer buluntuların incelenmesi sonucunda; Alaçam'da Sivri Tepe'de Bafra ovasında İkiztepe, Şirlek Tepe ve daha bir kaç yerleşme yerinde Kalkolitik Çağ, yine Alaçam da 2, Bafra da 17, Çarşamba da 3, Havza da 17, Ladik de 10 ve Kavak ta 8 yerleşme yerinin hemen hemen tümünde, Samsun da 8, Vezirköprü de 6 yerleşme yerinde kısmen İlk Tunç Çağı saptanmış. Özellikle Havza yöresinde Şeyh Safi Tepesi, Garco Tepe ve Patlanguç Tepe ile Taşkaracaören Tepe, Ladik yöresinde Yük Tepe, Devşerkaya Tepesi ve Kale Tepe, Kavak ta Hacıbaba Tepesi, Kaledoruğu ve Kale Tepe önemli birer İlk Tunç merkezleri olabilir. Samsun Bölgesinde Orta Tunç Çağı Bafra'da 19, Vezirköprü de 3, Havza'da 8, Ladik'te 7, Kavak'ta 8 ve Samsun'da 4 yerleşme yerinde yoğunluk göstermiş. Özellikle Bafra'nın batı, güneybatı ve güneyinde kısmen Kızılırmak havzasında ve onun batısında bu çağ yerleşmelerinin yoğun olduğu, ayrıca Paşaseyh ve Hacıbaba höyüklerinin Orta Tunç Çağının önemli yerleşme yerlerinden olabileceği saptanmış. Vezirköprü yöresinde bir yandan Vezirköprü-Alaçam, bir yandan Vezirköprü-Bafra yöresi arasında İç Anadolu'yu Karadeniz kıyılarına bağlayan yol üzerinde bulunan Höyük Tepe ve Oymaağaç da Orta Tunç Çağının önemli merkezlerinden biri olabilir.

Samsun Bölgesindeki Demir Çağı yerleşmeleri, Vezirköprü ve Bafra Ovası dışında; Havza ve Kavak üzerinden Samsuna ulaşan ve günümüzde de ulaşım yolu olarak kullanılan yolun her iki yakasındaki İlk ve Orta Tunç Çağı yerleşim yerlerini izlemektedir. Özellikle Havza'nın kuzeybatısında yer alan Şeyhsafi, İmircik, Kuşkonağı köyleri ile kuzeydeki Ilıca, Çamyatağı ve Belalan köyleri çevresinde ve Ladik yöresindeki yerleşmelerin tümünde izlenmiştir.

¹¹³ Roma, Geç Antik Çağ yerleşme yerlerinin bir kısmında Yunan Koloni Çağı, Hellenistik Çağ ile Bizans Çağı kalıntıları da saptanmış.

¹¹⁴ Çarşamba, Gökçeli camii, Danışman 1986, s. 135-144.

Samsun Bölgesindeki Roma, Geç Antik Çağ yerleşmeleri ise Bafra yöresinde Kolay, Komşupınar, Kamber, Boğazkaya, İkizpınar ve Cırıklar da Havza da Şeyhsafi, İmircik, Kuşkonacı, Ilıca, Demiryurt çevresindeki yerleşmelerde ve Havza-Kavak arasındaki yol güzergahında bulunan yerleşme yerlerinde yoğunluk göstermiş. Ayrıca, Vezirköprü-Havza arasında, Köprübaşı çevresinde Roma ve Geç Roma yerleşmeleri saptanmış.

Karadeniz Bölgesinin bu orta kesiminin, tarihi coğrafyasını, kültürel sürekliliğini ve bu kültürün gerek İç Anadolu ile ve gerek başka kültürlerle olan ilişki derecesini saptamak amacıyla başlatılan bu araştırmaların ilk sonuçlarına göre, Samsun Bölgesi gerek İlk ve Orta Tunç Çağında, gerek Demir Çağında yoğun yerleşmelerin varlığını göstermiş ve bu bölgenin İç Anadolu ile yalnız İlk Tunç Çağında değil aynı zamanda Orta Tunç Çağında da ilişkilerin devam ettiği, İç Anadolu'yu Samsun kıyılarına bağlayan anayolun Kavak ilçesinden itibaren, bugünde kullanılan ulaşım yolunun geçtiği vadiyi takip ettiği ve bu vadinin her iki tarafında belli mesafelerde saptanan yerleşme yerleri yüzeyinde toplanan malzeme ile kanıtlanmış. Ayrıca, İlk ve Orta Tunç ile Demir Çağında Samsun Bölgesindeki ikinci bir ulaşım yolunun da Havza, Ilıca, Demiryurt, Çakıralan ve Kapıkaya üzerinden Kızılırmak vadisini izleyerek Bafra'ya ulaştığı bu yol üzerinde saptanan yerleşme yerlerinden izlenmiştir.

Rahmetli Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın başkanlığında yürütülen yüzey araştırmaları sonucunda Samsun Bölgesinde saptanan ve bir kısmı kendisi tarafından sağlığında yayınlanan ören yerlerini bu çalışmada bir araya toplayarak yayınlamama ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde lisansüstü çalışması olarak hazırlamakta olduğum Samsun Bölgesi İlk Tunç Çağı Keramiği adlı doktora tezinde kullanılmama olanak sağlayan Prof. Dr. Refik Duru ile Prof. Dr. Ali Dinçol'a ve doktora tez yöneticim Prof. Dr. Önder Bilgi'ye teşekkür ederim.

KISALTMALAR

- Ant. St. : Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, London.
- AJA : American Journal of Archaeology, Baltimore.
- Ar. O. : Archiv Orientalni, Journal of the Czechoslovak Oriental Institute, Prague.
- Belleten : Türk Tarih Kurumu Belleten, Ankara.
- TAD : Türk Arkeoloji Dergisi, Ankara.
- OIP : Oriental Institute Publications, Chicago.
- MVAG : Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft, Berlin.
- MDOG : Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, Berlin.

BİBLİYOGRAFYA

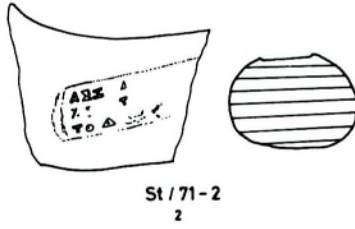
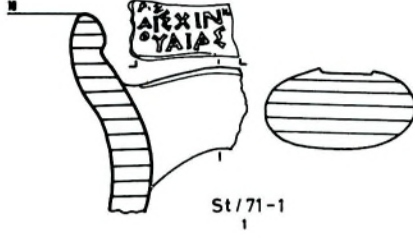
- AKOK, M. 1948 : "Samsun İli Havza İlçesinin Lerdüğe Köyünde Bulunan Tümülüsler", *Belleten XII* : 835-853
- ALKIM, B. 1972 a : "Samsun Province", *Ant. St. XXII* : 56
- 1972 b : "İslahiye ve Samsun Bölgesinde 1971 Çalışmaları", *Belleten XXXVI* : 422-426
- 1973 a : "II. Samsun Province", *Ant. St. XXIII* : 63-65
- 1973 b : "İslahiye ve Samsun Bölgesinde 1972 Dönemi Çalışmaları", *Belleten XXXVII* : 435-438
- 1974 a : "Samsun Region 1973", *Ant. St. XXIV* : 50-53
- 1974 b : "Samsun Bölgesi 1973 Çalışmaları", *Belleten XXVIII* : 553-556
- 1974 c : "Tilmen Höyük ve Samsun Bölgesi Çalışmaları (1971)", *TAD XX-2* : 5-16
- 1974 d : "Tilmen Höyük Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları 1972", *TAD XXI-2* : 23-30
- 1975 a : "İkiztepe, 1974", *Ant. St. XXV* : 27-30
- 1975 b : "İkiztepe Kazısı 1974 Dönemi Çalışmaları", *Belleten XXXIX* : 565-567
- 1975 c : "Samsun Bölgesi Çalışmaları (1973)", *TAD XXII-1* : 5-12

- 1976 a : "İkiztepe and Samsun Survey", *Ant. St. XXVI* : 42-44
- 1976 b : "1975 Samsun Bölgesi Araştırmaları ve İkinci Dönem İkiztepe Kazısı", *Bellelen XL* : 717-719
- 1977 a : "1976 yılı İkiztepe Kazısı", *Bellelen XLI* : 624-627
- 1977 b : "İkiztepe, 1976", *Ant. St. XXVII* : 41-44
- 1978 a : "İkiztepe and Samsun Region 1977", *Ant. St. XXVIII* : 23-27
- 1978 b : "1977 Dönemi İkiztepe Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları", *Bellelen XLII* : 542-547
- 1979 a : "İkiztepe Fifth Season 1978", *Ant. St. XXIX* : 200-202
- 1979 b : "İkiztepe Kazısı 1978 Çalışmaları", *Bellelen XLIII* : 890-892
- 1979 c : "İkiztepe Kazısı İlk Sonuçları", *VIII. Türk Tarih Kongresi I*, Ankara : 151-157
- 1980 a : "İkiztepe Kazısı 1979 Çalışmaları", *Bellelen XLIV* : 621-623
- 1980 b : "İkiztepe, 1980", *Ant. St. XXXI* : 188-191
- 1980 c : "Üçüncü Dönem İkiztepe Kazısı (1976)", *TAD XXV-1* : 1-14
- 1981 a : "1979 Dönemi İkiztepe Kazıları", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü. Ankara : 151-157
- 1981 b : "İkiztepe Kazısı 1980 Çalışmaları", *Bellelen XLV* : 379-382
- 1981 c : "1980 Dönemi İkiztepe Kazısı", *III. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara : 25-29
- 1982 : "İkiztepe Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları (1977)", *TAD XXV-2* : 3-9
- 1983 : "Einige Charakteristische Metallfunde von İkiztepe", *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien Festschrift für Kurt Bittel*, Mainz am Rhein, : 29-42
- 1984 : "İkiztepe Kazısının Arkeolojik Sonuçlarına Toplu Bir Bakış", *Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri I*, TÜBİTAK. Ankara : 46-47

- ALKIM, H. 1983 a : "İkiztepe Kazılarında Arkeometrik ve Arkeolojik Yöntemlerin Uygulanması ile Beliren Kronolojik Sorunlar", *Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri III*, TÜBİTAK. Ankara : 163-197
- 1983 a : "Ein Versuch der Interpretation der Holzarchitektur von İkiztepe", *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien Festschrift für Kurt Bittel*, Mainz am Rhein, : 13-37
- 1984 : "İkiztepe Kazılarında Uygulanan Arkeometrik Ölçümler", *Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri IV*, TÜBİTAK. Ankara : 221-224
- ALKIM, H. 1985 : "İkiztepe'de Keramik ve Killerin Eser Element Analizi", *Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri V*, TÜBİTAK. Ankara : 37-49
- BİRGÜN, O.
YAFFE, L.
- ALKIM, H. 1986 a : "İkiztepe Kazılarında Saptanan Kültür Katları ve Elde Edilen Madeni Eserlerden Örnekler", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara : 119-132
- 1986 b : "İkiztepe Geç Kalkolitik Çağ Keramiği", *Anadolu Araştırmaları X* : 99-109
- BİLGİ, Ö. 1982 : "1981 Dönemi İkiztepe Kazıları", *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara : 49-54
- 1983 : "İkiztepe Kazılarının 1982 Dönemi Sonuçları", *V. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara : 87-89
- 1984 a : "İkiztepe Kazılarının 1983 Dönemi Sonuçları", *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara : 55-63
- 1984 b : "Metal Objects from İkiztepe - Turkey", *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, Band 6, : 31-97
- 1985 : "İkiztepe Kazılarının 1984 Dönemi Sonuçları", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara : 111-118

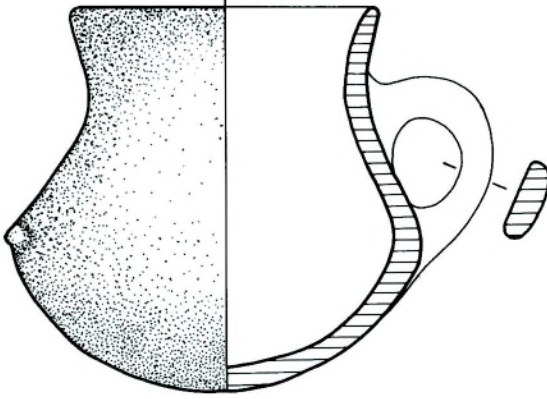
- 1986 a : "İkiztepe Kazılarının 1985 Dönemi Sonuçları", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara : 149-156
- 1986 b : "İkiztepe Kazılarında ele geçirilen Antropomorfik Figürinler Hakkında Genel Gözlemler", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara : 133-134
- BURNEY, C.A. 1956 : "Northern Anatolia Before Classical Times", *Ant. St. VI*: 179-203
- CUMONT, F. 1906 : "Voyage d'exploration archeologique dans le Pont
CUMONT, E. : Et la Petit Armenie", *Studia Pontic II*, Bruxelles : 107
- DANGATE, J.A. 1971 : "Some new Pontic weepens and Tools of Bronze Age", *AJA* 75 : 199
- DANIŞMAN, G. 1986 : "Samsun Yöresi Ahşap Mimarisinin Gelenekselliği Bafra, İkiztepe Arkeolojik Verilerinin Işığında Çarşamba, Gökçeli Camiinin incelenmesi", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara : 135-144
- FORRER, E. 1927 : "Ergebnisse einer archäologischen Reise in Kleinasien", *MDOG* 65 : 27-43
- FRANKFORT, H. 1927 : *Studies in Early Pottery of the Near East II*, London (Occasional Papers 8 : Royal Anthropological society): 64
- GENOUILLAC, H. : *Ceramique Cappadocienne, inventoiee at avec une introduction II Acquisitions du Masee du Lowore*, Paris : 21-22
1926
- HOGARTH, D.G. 1920 : Hittite seals-with Particular Reference to the Ashmolean Collections, Oxford : 38
- KÖKTEN, K. 1940 : "Samsun'da Prehistorik Araştırmalar (1)", *Ülkü XV*,
ÖZGÜÇ, T. sayı 89 : 413-419
- KÖKTEN, K. 1941 : "Samsun Vilayeti Tekkeköy Civarında Prehistorik Araştırmalar", *Ülkü XVIII*, sayı 98 : 121-124
- KÖKTEN, K. 1945 : "1940 ve 1941 yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor" *Bellekten IX* : 361-400
ÖZGÜÇ, T.
- ÖZGÜÇ, N.

- MACRIDİ, TH. 1907 : "Une Citadelle archaïque du Pont", *MVAG XII*, 4 : 167-175
- PRZEWORSKI, S. : "Der Grottenfund von Ordu", *Ar.O VII*, no. 3 : 390-414
1935
1936 : "Der Grottenfund von Ordu", *AR.O VIII*, no. 1 : 49-68
- ÖZGÜÇ, T. 1948 : "Samsun Hafriyatının 1941-1942 Yılı Neticeleri", *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara : 418
- ORTHMANN, W. 1963 : *Die Keramik der Frühen Bronzezeit aus Inneranatolien*, (Verlag Gebr Mann) Berlin : 64
- YAKAR, J. 1975 : "Northern Anatolia in the Early Bronze Age", *Tel Aviv 2* : 133-145
1985 : *The Late Prehistory of Anatolia The Late Chalcolithic and Early Bronze Age Part I*, Part ii, BAR International Series 268 (i), (ii)
- WINCKLER, H. 1907 : "Vorläufige Nachrichten über die Ausgrabungen in Boghaz-köi im Sommer 1907", *MDOG 35* : 1-59

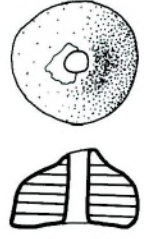

1 - 2 : Sivri Tepe

Zeynep Kızıllan

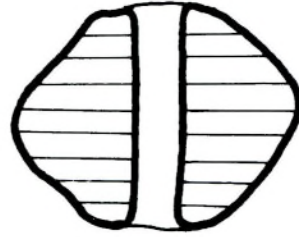
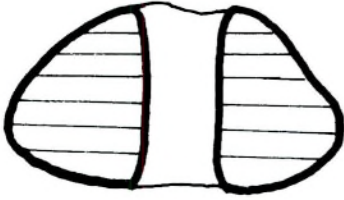
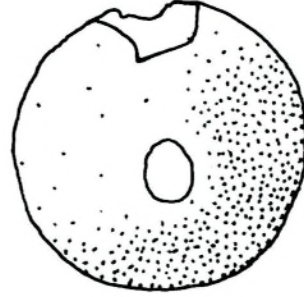
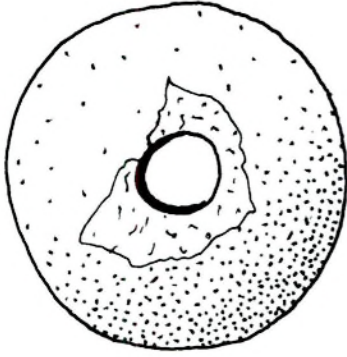

G / 71 - 2
3

G / 71 - 1
4

3 — 4 : Gökçeboğaz Tepe

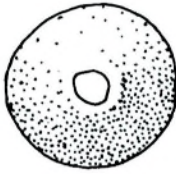
Dt / 71-1

Dt / 71-2

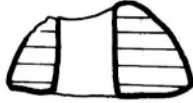
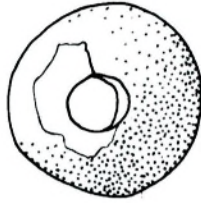
5

6

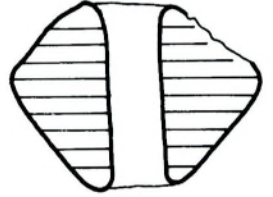
5 - 6 : Dede Tepe

İ-1 / 71-12
7

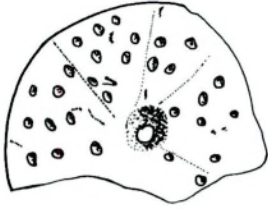
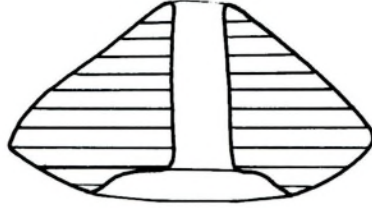
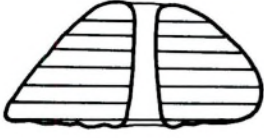

İ-1 / 71 - 9
8

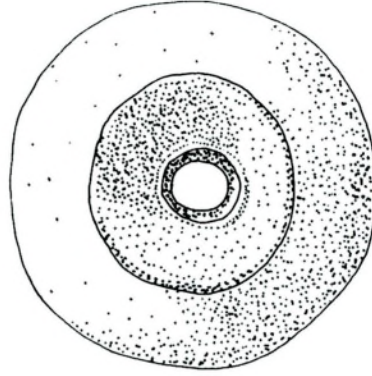

İ-1 / 71-14
9

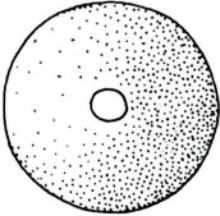
7-8-9 : İkiztepe I

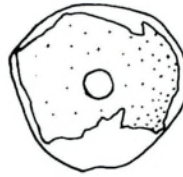
I-I / 73-2
10

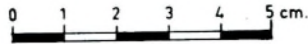
İ-I / 71-6
11

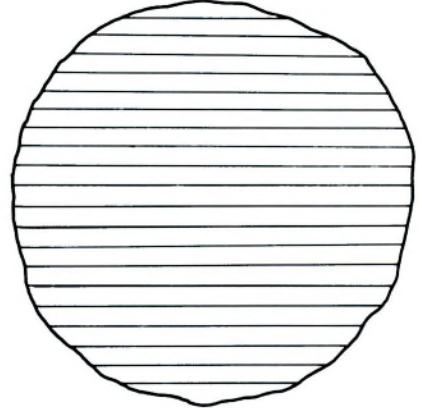
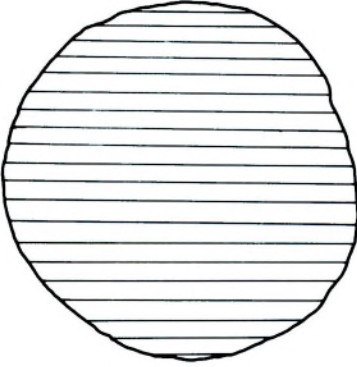
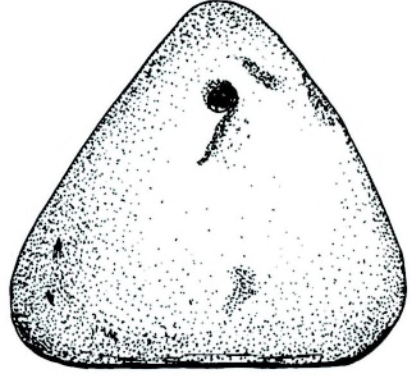
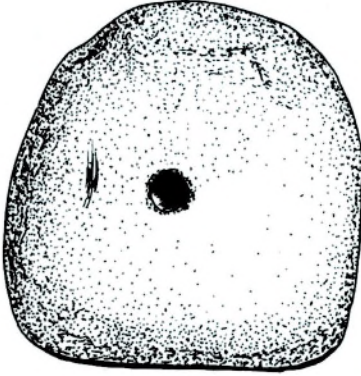

İ-I / 71-11
12

İ-I / 71-10
13

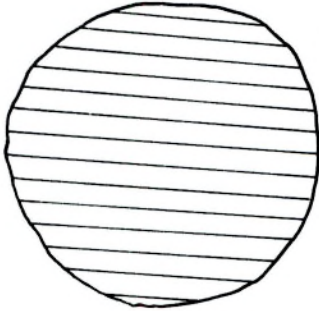
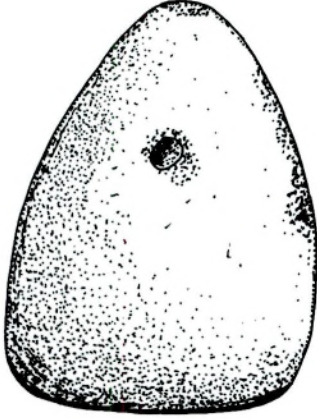

İ-I / 73 - 8

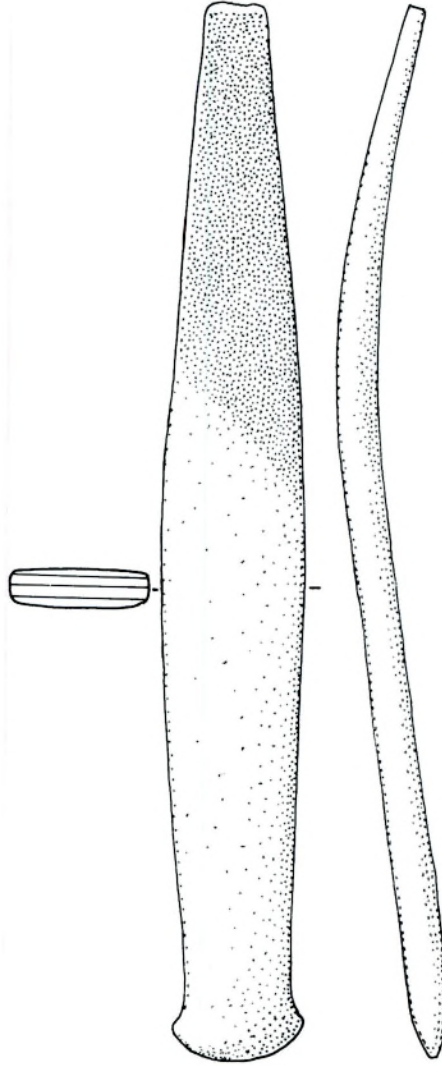
14

İ-I / 73 - 6
15

14-15 : İkiztepe I

İ-I/73-9
16

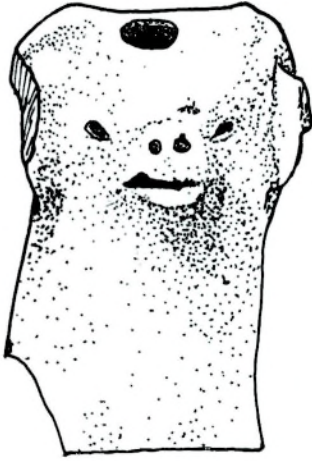

İ/I - 71 13

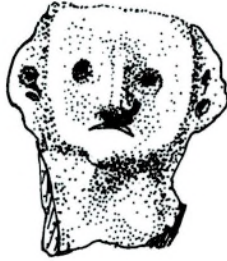
17

16-17 : İkiztepe I

Zeynep Kızıllan

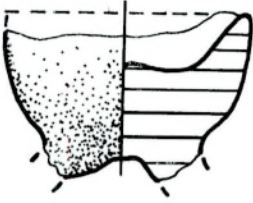

İ - 1 / 71 - 2
18

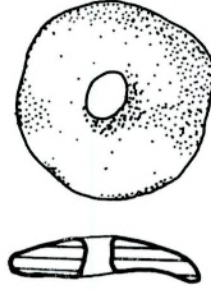

İ - 1 / 71 - 3
19

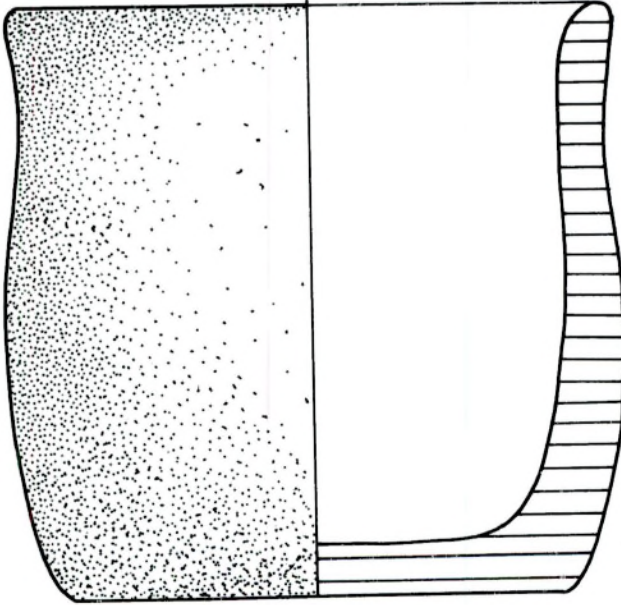
18-19 : İkiztepe I

İ-II / 1971 - 7
20

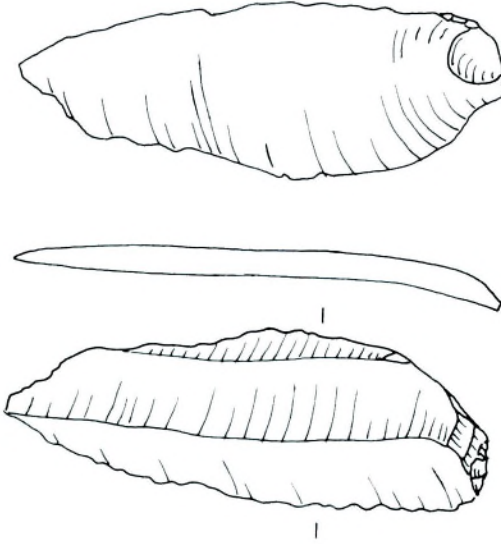

İ-II / 1973 - 1
21

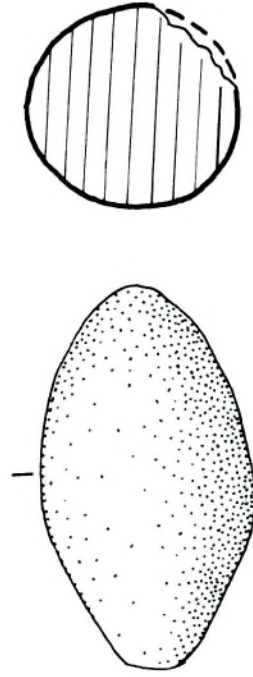

İ-II / 1973 - 21

22

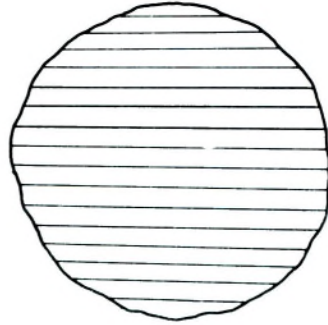
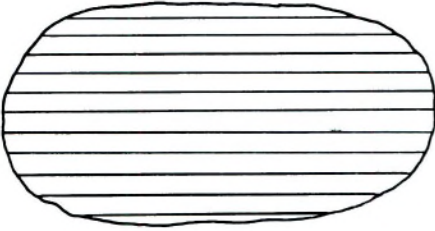
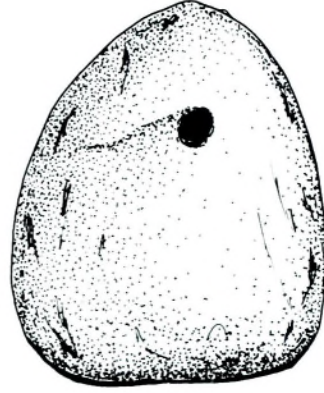
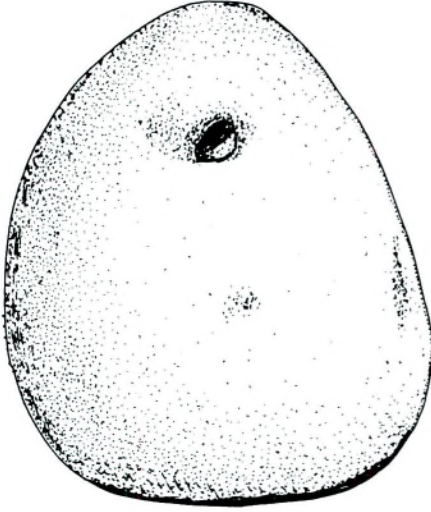

i-II / 1973 - 16
24

i - II / 71 - 1
23

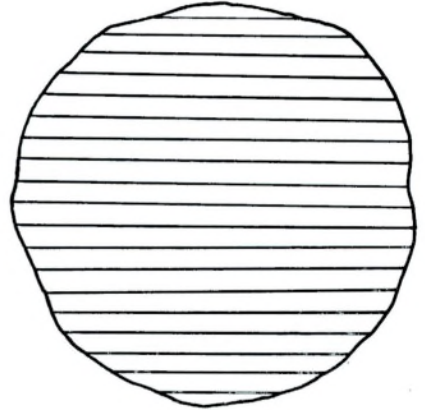
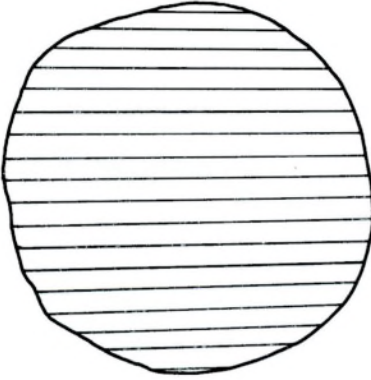
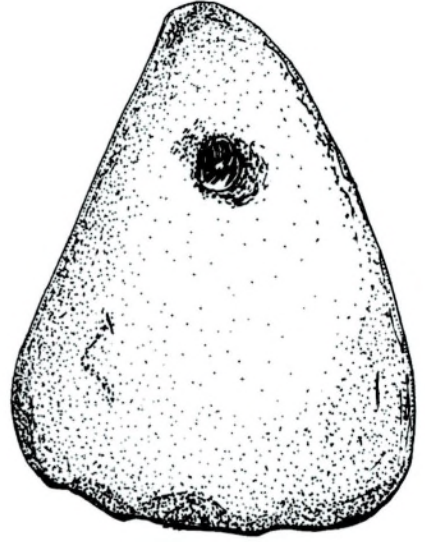
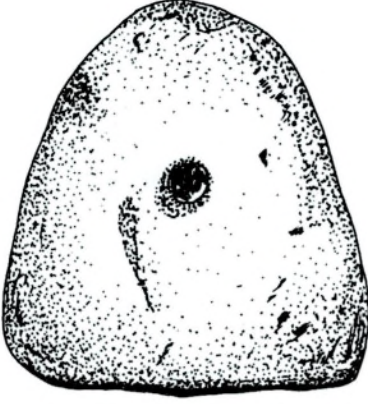

İ-II / 73 - 3
25

İ-II / 73 - 5
26

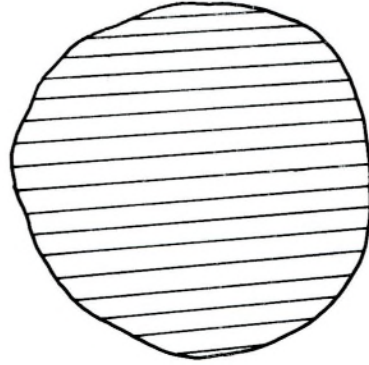
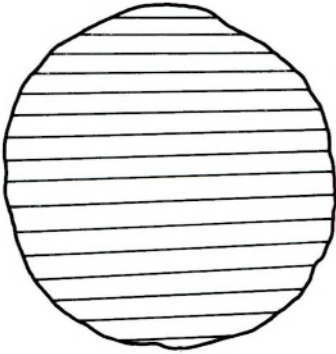
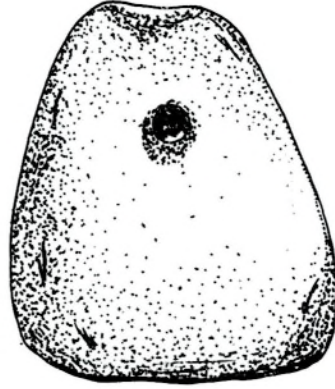
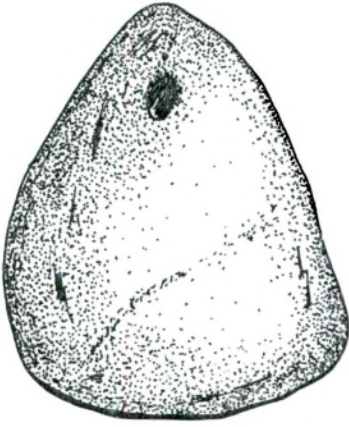
25-26 : İkiztepe II

İ-II / 73 - 12
27

İ-II / 73 - 17
28

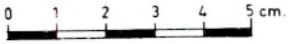
27-28 : İkiztepe II

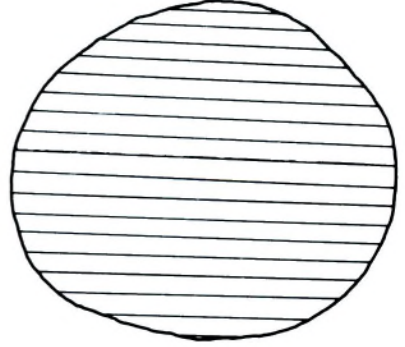
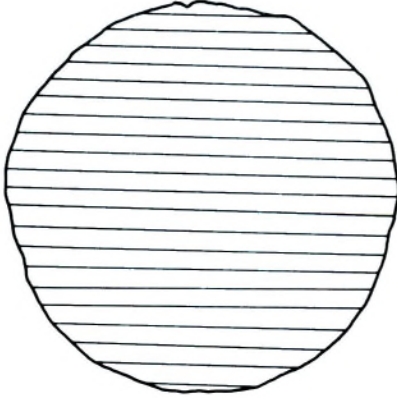
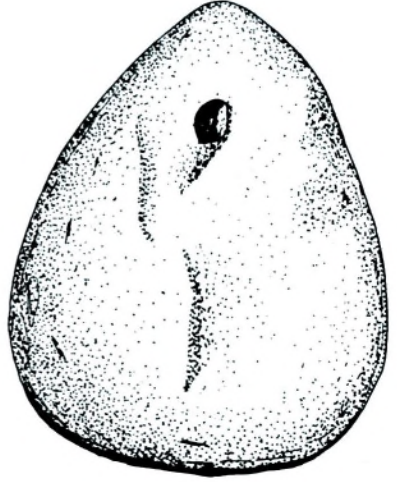
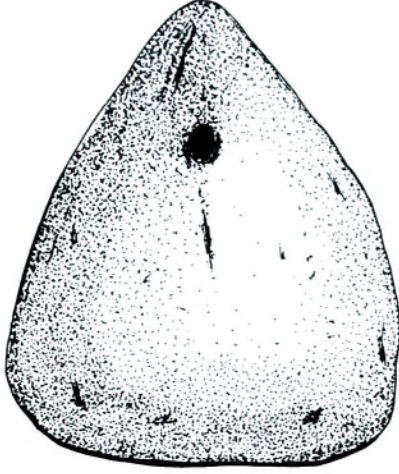
i-II / 73 - 4

i-II / 73 - 22
30

29

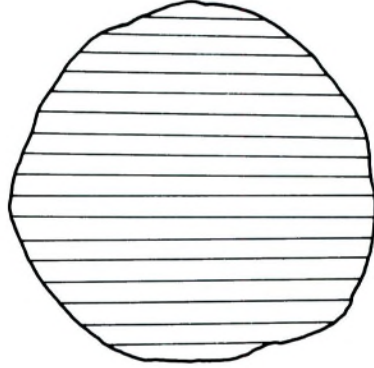
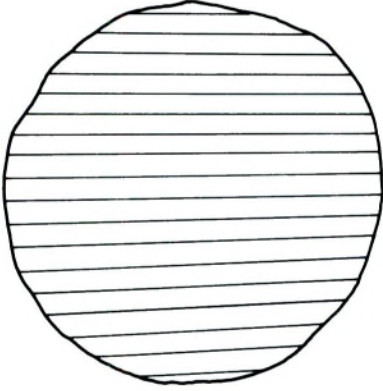
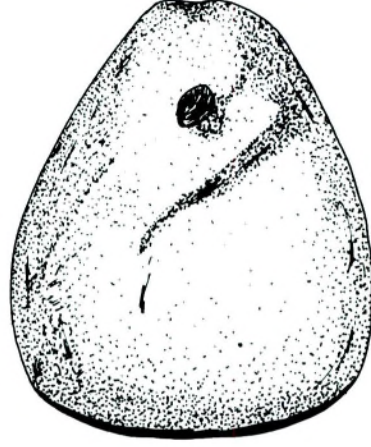
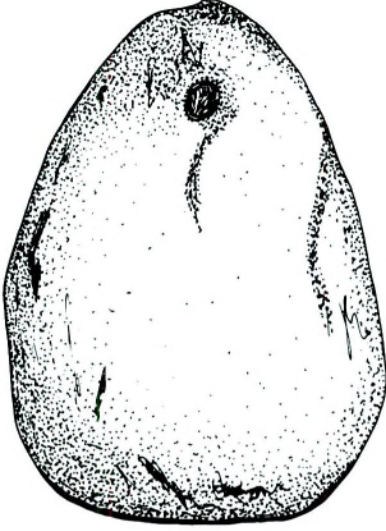

29-30 : İkiztepe II

İ / 73 - 11
31

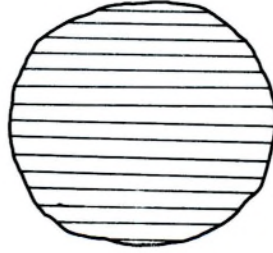
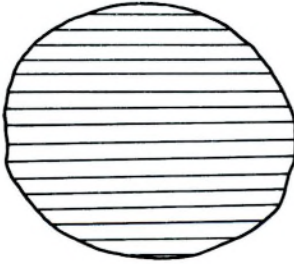
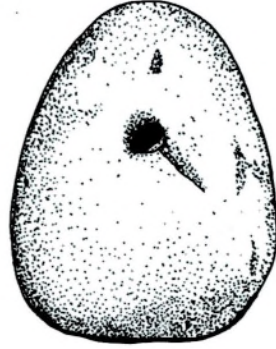
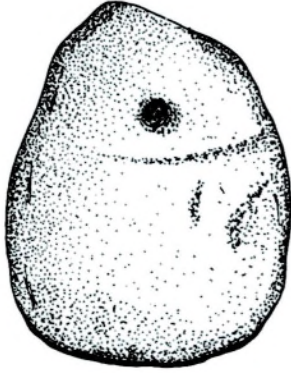
İ / 73 - 16
32

İ / 73 -15
33

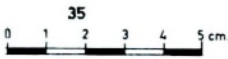
İ / 73 -14
34

33-34 : İkiztepe-Genel

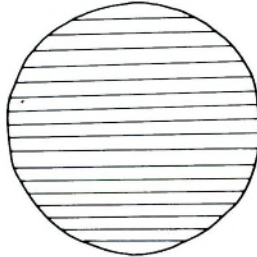
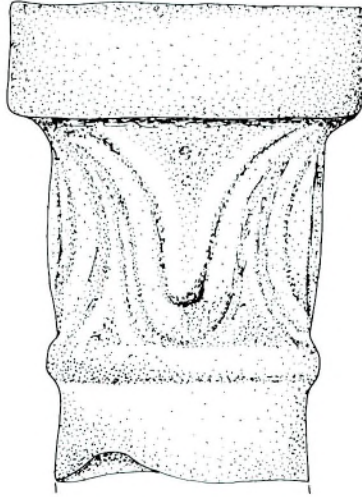
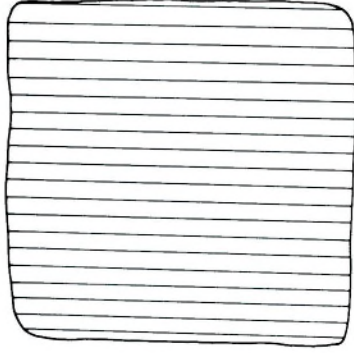
İ / 73 - 10

İ / 73 - 23

İ / 71 - 15
37

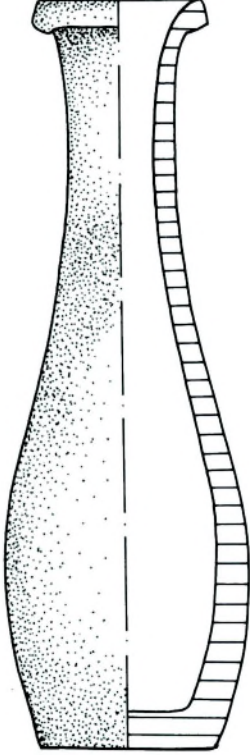
35-36-37 : İkiztepe-Genel

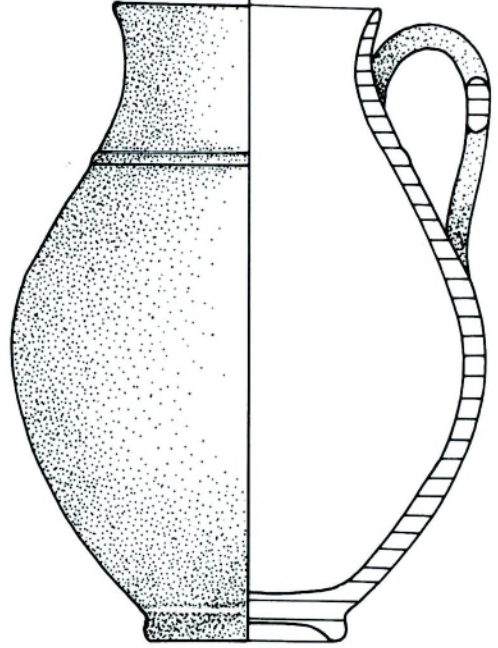
İkizpınar köyü / 1973 -1

38

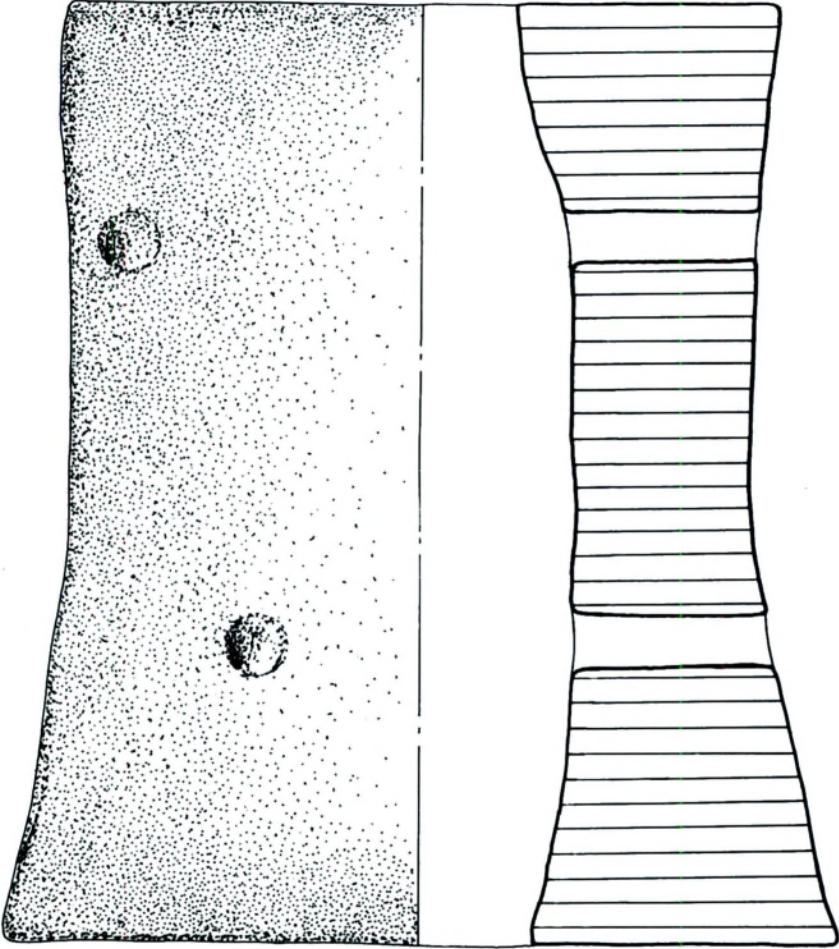
38 : İkizpınar Köyü

Z/1973 - 2
39

Zahna - Taşlık / 1973 - 1
40

Zahna mahallesi / 1973 - 3

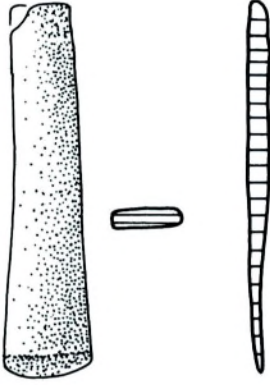
0 1 2 3 4 5 cm.

41

41 : Zahna Mahallesi

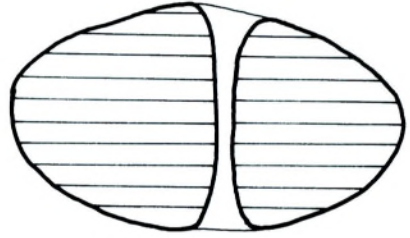
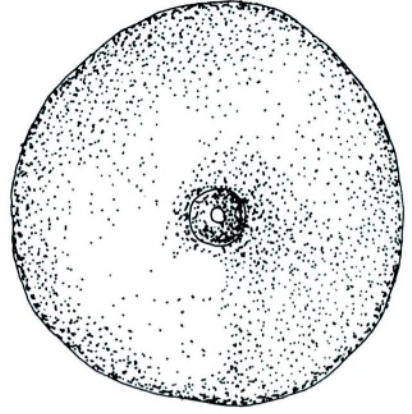
Zeynep Kızıltan

VEZİRKÖPRÜ YÖRESİ

Oymaağaç / 1973 - 1
42

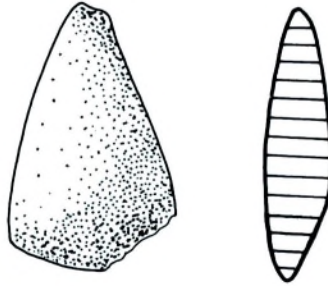
42 : Oymaağaç (Höyüktepe)

Güneytepe / 1973 - 4
(44)

44 : Güney Tepe

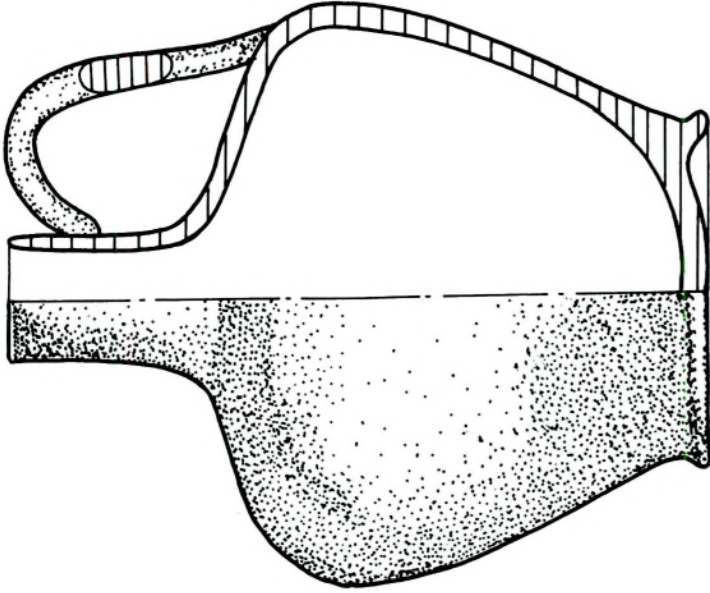
KAVAK YÖRESİ

Din / 1973 - 2

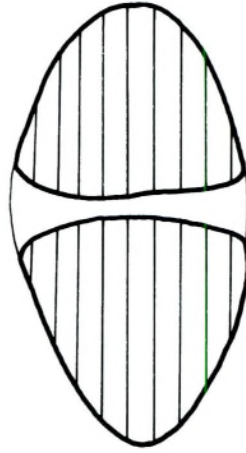
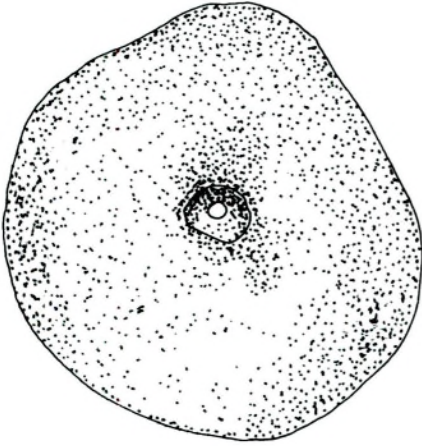
43

43 : Dingil kalecik Tepe

Güneytepe / 1973 - 5
(46)

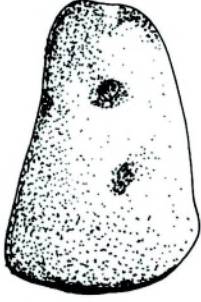
46 : Güney Tepe

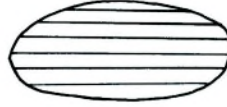
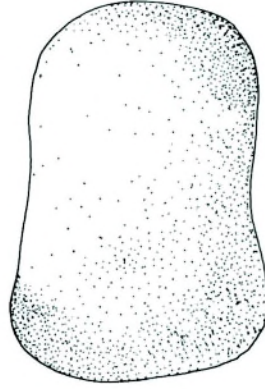
Güneytepe / 1973 - 1
(45)

45 : Güney Tepe

Zeynep Kızıltan

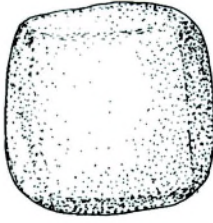
Güneytepe / 1973 - 2
(47)

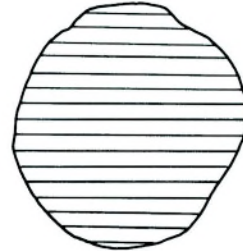
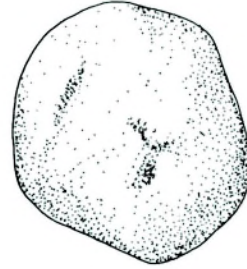
Güneytepe / 1973 - 3
(48)

47 - 48 : Güney Tepe

LADIK YÖRESİ

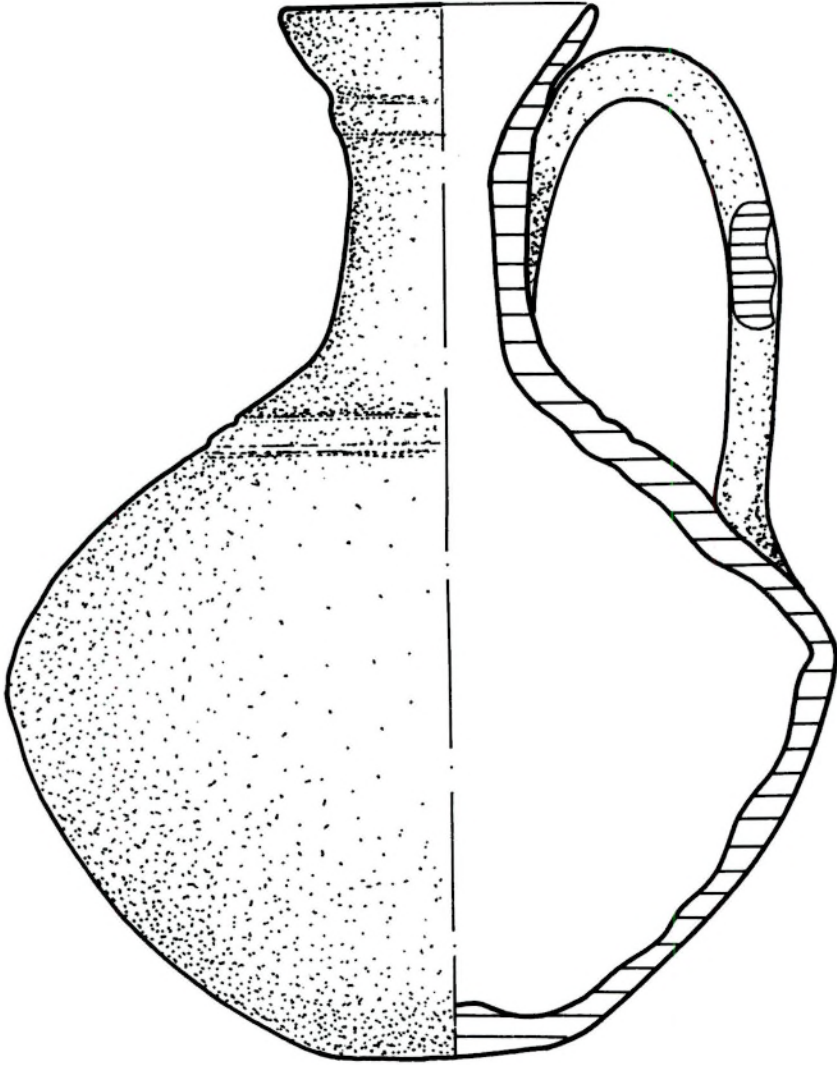

Kale / 1973 - 2
(49)

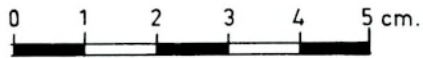

Kale / 1973 - 3
(50)

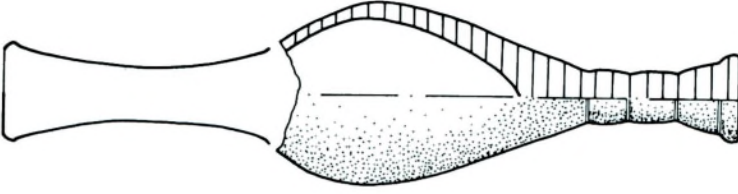
49 - 50: Kale Tepe

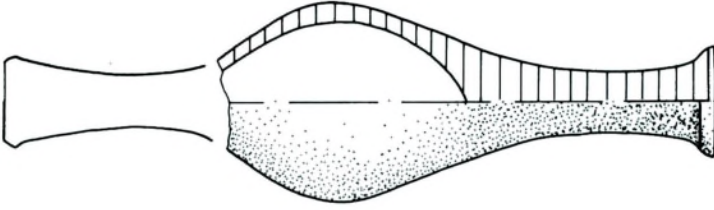
Samsun Bölgesi 1973
(51)

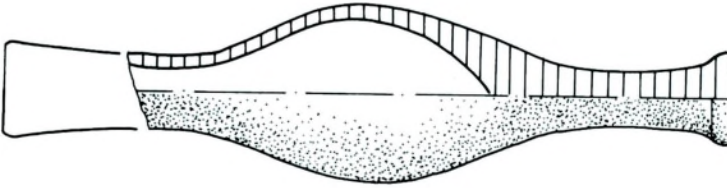
(51) : Samsun - Genel

A / 1973 - 4
(54)

A / 1973 - 1
(52)

A / 1973 - 3
(53)

Res. 1 — Alaçam, Sivri Tepe

Res. 2 — Bafra, Ömer Usta Çiftliği

Zeynep Kızıltan

Res. 3 — Bafra, Paşa Şeyh Tepesi

Res. 4 — Bafra, Elmacık Tepe

Res. 5 — Bafra, Hacıbaba Tepesi

Res. 6 — Bafra, Beylik Köyü Tepecik Tepe

Zeynep Kızıllan

Res. 7 — Bafra, Derbent Kızılırmak vadisi

Res. 8 — Bafra, Asar Köyü Asar Kale

Res. 9 — Bafra, Asar Köyü Asar Kale, yarım daire burç

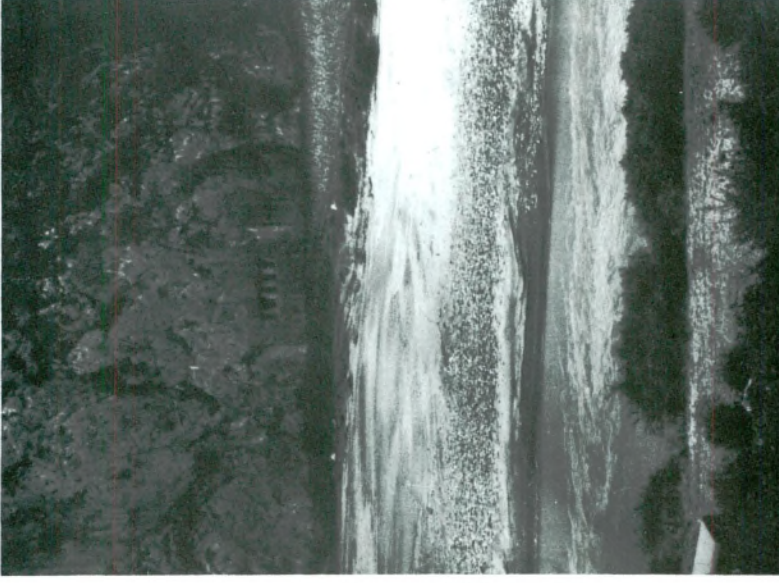
Res. 10 — Bafra, Selemelik Köyü Tingiller Tepesi tümülüsü

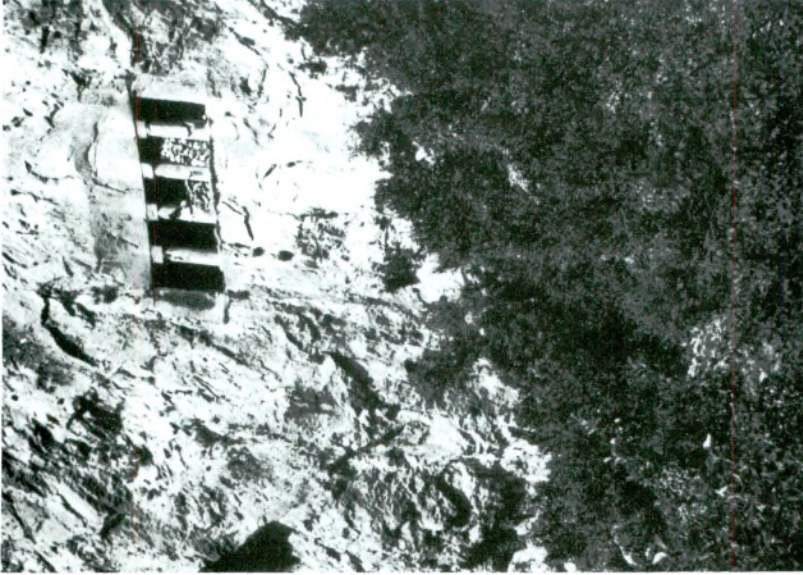
Res. 11 — Bafra, Derbent I Tmls

Res. 12 — Bafra, Asar Ky Kaya Mezarı, Kızılırmağın doğu kıyısında

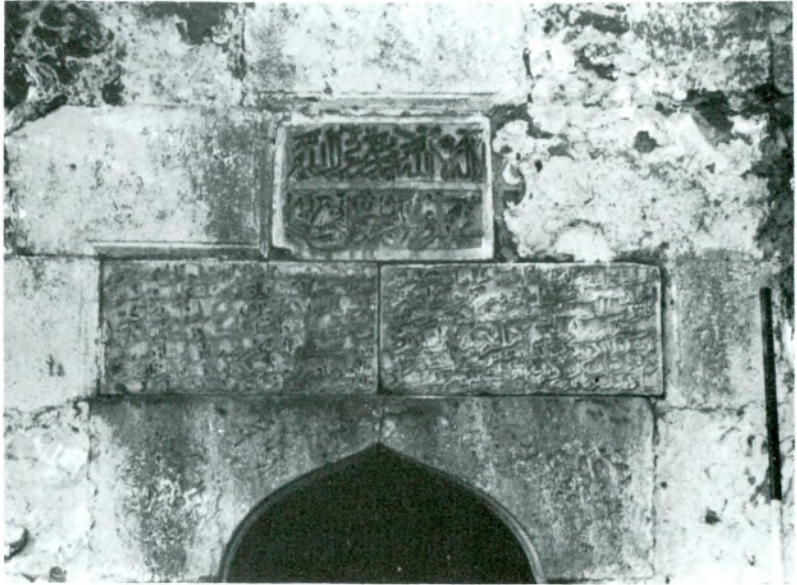
Res. 14 — Bafra, Asar Köyü kaya mezarı, Kızılıрмаğın batu kıyısında

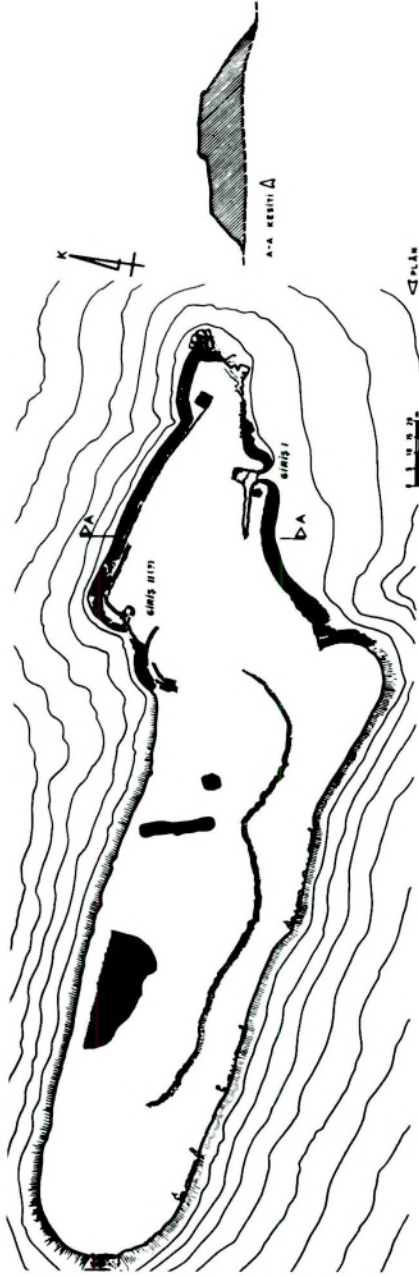
Res. 13 — Bafra, Asar Köyü kaya mezarı, Kızılıрмаğın doğu kıyısında

Res. 15 — Bafra, Türbe Köyü Emir Mirza Türbesi

Res. 16 — Bafra, Emir Mirza Türbesi kitabesi

AKALAN KALESİ

AKALAN KALESİ
(SAMSUN 1971-1972)

Res. 17 — Samsun, Akalan Kalesi

Zeynep Kızıltan

Res. 18 — Samsun, Akalan Kalesi

Res. 19 — Samsun, Akalan Kalesi güney giriş

Res. 20 — Samsun, Akalan Kalesi güney giriş batı duvarı

Res. 21 — Samsun, Akalan Kalesi güney giriş doğu duvarı

Res. 22 — Çarşamba, Beyyenice Köyü Kilise Tepe

Res. 23 — Vezirköprü, Aşağınarlı Köyü Doğan Tepe

Res. 24 — Vezirköprü, Doyran Köyü Kel Tepe

Res. 25 — Havza, İmircik Köyü Çam Tepe

Zeynep Kızıllan

Res. 26 — Havza, Kuşkonağı Köyü Çeş Tepe

Res. 27 — Havza, Ilıca Köyü Cevizbaşı Tepesi

Res. 28 — Havza, Ilıca Köyü Ören Tepe

Res. 29 — Havza, Demiryurt Köyü Patlanguç Tepe

Zeynep Kızıltan

Res. 30 — Havza, Bekdeğın Köyü Cin Tepe I

Res. 31 — Ladik, Salur Köyü Yük Tepe

Res. 32 — Kavak, Büyükçukur Köyü Danabasan Tepesi

Res. 33 — Kavak, Kaleyeri Tepesi

1. PİLÂV TEPE
2. SİVRİ TEPE
3. GÖKÇEBOĞAZ TEPE
4. DEDE TEPE
5. SOĞUKÇAM (Bedeş)
6. ELBİZ TEPE
7. TÖDÜĞÜN TEPE
8. AZAY TEPE
9. TEPE YARLA
10. HACIBABA TEPESİ
11. KÜMBET DEDE
12. ŞİRLİK TEPE
13. TÜRBE
14. KÜLCÜLER TEPESİ
15. İKİZTEPE
16. KELBEŞ TEPE
17. YAKINTAŞ
18. CİRİKLAR
19. YÜRÜKLER
20. ÇANDIR
21. KÖFTEROĞLU
22. TEPECİK
23. TEPE mevki
24. CEVİZLİK
25. İKİZPINAR
26. BAKIRDERE-TEPECİK
27. KOCALÖP
28. DERBENT
29. AŞAĞI TEPE

30. DERBENT II
31. DERBENT I
32. SOM TEPE
33. PAŞAŞEYH TEPESİ
34. KATIRDAMI-TEPECİK
35. KICIKIRIK
36. FİNDIKDÜZÜ
37. SORGUNLU TEPE
38. GÄVURUN YERİ
39. ÖZÜBÜYÜK
40. KARASEYH TEPESİ
41. TEPECİK
42. ELMACIK TEPE
43. ZAHNA
- 43a. ZAHNA TAŞLIK
44. TINGİLLER TEPESİ
45. ÖMER USTA ÇİFTLİĞİ
46. TEPECİK
47. ASAR KALE
48. KAPIKAYA
49. BEYBÜKÜ
50. TERELİK
51. —
52. ÇALTICAK
53. CELTEK
54. DOĞAN TEPE
55. KURUDERE
56. —
57. YAGINOZU - ÇAKMAK
58. AYDAN
59. HÜYÜK TEPE
60. CÖRLEN TEPE
61. ÇALKÖY
62. YUKARICALKÖYÜ

63. KÜLETEK
64. KEL TEPE
65. KIZILCAÖREN
66. —
67. ÖREN YERİ
68. MAL TEPE
69. KAYABAŞI I
70. KAYABAŞI II
71. KÖYALTI-KURT KÖPRÜSÜ
72. SÜLEYMAN mevki
73. ÇAM TEPE
74. BACAS TEPE
75. ŞEYHSAFİ TEPESİ
76. ANIT TEPE
77. ÇEŞ TEPE
78. CEVİZBAŞI TEPESİ
79. ÖREN TEPE
80. GARCO TEPE
81. KAYALI TEPE
82. HAMAM
83. SİVRİKİSE
84. PATLANGUÇ TEPE
85. TEPECİK
86. DÖKMETEPE I
87. DÖKMETEPE II
88. HÂKİMTEPE I
89. HÂKİMTEPE II
90. —
91. CİNTEPE II
92. TAŞKARACAÖREN TEPE
93. —
94. ÇAKILARASI mevki
95. CİNTEPE I
96. KALE TEPE

97. MANEVRA TEPE
98. İNKAYA
99. DEDEALTI TEPESİ
100. DÖKMETEPE
101. YÜKTEPE
102. KÜMBET TEPE
103. DEVŞERKAYA TEPESİ
104. TOMBUL TEPE
105. KÖYİÇİ TEPESİ
106. KİLİSE TEPE
107. KALE TEPE
108. DİNGİLKALECİK TEPESİ
109. HACIBABA TEPESİ
110. AY TEPE
111. DANABASAN TEPESİ
112. TEPECİK
113. KALEDORUĞU TEPESİ
114. ASAR KALE
115. KALEYERİ TEPESİ
116. ÇAMLIK
117. TEPESİDELİK TEPE
118. KALE TEPE
119. GÜNEY TEPE
120. AKALAN
121. GÖK TEPE
122. DEDEÜSTÜ TEPESİ
123. BAĞ TEPESİ
124. KARANLIK TEPE
125. İKİZ TEPE
126. KUŞÇULU
127. AMİSOS
128. ÖKSÜRÜK TEPE
129. TEKKEKÖY
130. ADATEPE
131. TEPECİK
132. KİLİSE TEPE
133. TÜNBÜ TEPE
134. DİKLİM TEPE

HITTITOLOGUES ET BYZANTINISTES A LA DECOUVERTE DE L'ASIE MINEURE *

PROF. DR. SEMAVİ EYİCE

C'était en 1951, en compagnie de M.Eugène Dalleggio je faisais un voyage d'étude dans la région d'Ereğli. Lorsque nous avons pénétré dans l'étroite gorge d'Ambarderesi deux choses nous préoccupaient: visiter et étudier les ruines byzantines dites Kızlarsarayı et dénicher au bas du ravin le relief hittite qui, selon les spécialistes doit être une réplique de celui qui orne la source d'İvrizsu¹. Il était fort passionnant de trouver dans un endroit si difficilement accessible, dans ce ravin sombre et oublié, côte à côte, les souvenirs de deux civilisations anatoliennes disparues. Ici aussi comme ailleurs sur la fameuse stèle d'Egrek (Agrak) Byzance s'était greffé à l'Hittite. Cette stèle est exposée aujourd'hui parmi les collections du Musée des Antiquités d'Istanbul. Au milieu des monuments d'un monde si lointain elle se fait remarquer par des croix gravées sur l'une des faces tandis que l'autre est décorée d'un relief hittite². Plus tard j'ai eu l'occasion de lire les ouvrages du Sir W. Ramsay qui soulignait avec autorité, l'étroit lien entre les différentes civilisations anatoliennes, les continuités

* Bu yazı İsviçre'nin Genève (Cenevre) Üniversitesi *Eski Yakın-Doğu Araştırma Merkezi* (Centre d'Etude du Proche-Orient Ancien)'nin 1989-1990 öğretim yılında düzenlediği, 18. ve 19. yüzyılda *Eski Yakın-Doğu'nun keşfi* (La découverte du Proche-Orient ancien au 18e et au 19e siècle) başlıklı konferans dizisinin beşincisi olarak 14 ve 15 Aralık 1989'da Üniversite merkez binasının B 112 sayılı salonunda verilen konferansın metnidir. Bu vesile ile bana Genève Üniversitesinde konuşma fırsatını sağlayan *Araştırma Merkezi* ilgililerine teşekkürlerimi bir defa daha tekrarlarım.

Cet article est le texte d'une conférence faite à l'Université de Genève (14-15 décembre 1989). Je remercie le Centre d'Etude du Proche-Orient Ancien (particulièrement Mme Ivanka Urio) de m'avoir donné l'occasion de participer à cette série de conférences.

¹ E. Dalleggio d'Alessio, *Aux confins de la Cappadoce*, dans *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, Athènes 1952, 1,165-180, plus particulièrement, *La vallée d'Ambar Deressi dans la Taurus Cilicien*, dans, *Mélanges Venance Grumel-Revue des Etudes Byzantines*, XXIV, 1966, 284-291.

² L. Messerschmidt, *Corpus inscriptionum Hettiticarum, Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft*, Berlin 1900, pl. XXXI, A,B; et *Nachtrag*, Berlin 1906, pl. XXX, A; I.J. Gelb, *Hittites Hieoglyphic Monuments*, (Univ. of Chicago - Oriental Inst. Publications, XLV) Chicago Illinois 1939, 13.

d'inspiration, de croyance et de goût artistique. Ici, mon but n'est point d'étudier les problèmes de continuité, mais seulement de dire quelques mots sur les archéologues et explorateurs qui, étant hittitologues ne dédaignèrent pas les monuments byzantins ou bien vice versa byzantinistes qui eurent "l'audace" de reculer leurs champs d'investigation jusqu'aux monuments de l'art hittite. Notre nomenclature mentionnera par ordre alphabétique les noms des savants "hittito-byzantologues". Les voyageurs qui sans être spécialiste d'une de ces matières s'occupèrent à peu près de toutes, seront exclus de notre modeste liste³.

BELL, Gertrude Lowthian (1868-1926):

Miss Bell ne fut ni une hittitologue ni une byzantologue de grande envergure⁴ Par contre elle était une excellente exploratrice infatigable. Mais elle dédaigna une carrière brillamment commencée pour occuper à partir de 1916 sous Sir Percy Cox, puis sous Sir Henry Dobbs un poste administratif et politique à Baghdad. Elle s'occupa peu de l'archéologie hittite, dans son *Amurath to Amurath*. London 1911 et 1924, elle signale en passant quelques monuments hittites, comme d'ailleurs dans *The Thousand One Churches*, London 1909 qu'elle signe en collaboration avec Sir Ramsay. Dans ce livre qui a fait époque dans l'historique des recherches byzantines anatoliennes, ils publièrent pour la première fois deux monuments hittites qu'ils avaient eu la chance de rencontrer dans les montagnes dites Karadağ, dans le hameau connu sous le nom de Değle (Bell écrit: Divle, Daoulé). Il s'agit d'un relief et d'un trône taillé dans le roc. Comme byzantiniste elle a d'abord un renom par ce livre, puis par une série d'articles qu'elle publia sous le titre: *Notes on a Journey through Cilicia and Lycaonia*, dans la *Revue Archéologique*, 4 e série, VII, 1906, 1-29, 385-414; VIII, 1907, 7-36, 225-252, 390-401; IX, 1907, 18-30. Avant de passer en Arabie où elle travailla comme agent agitatrice, elle s'occupa des monastères syriaques au sud-est d'Anatolie: *Churches and Monasteries of the Túr*

³ Nous avons inclus dans le cadre de notre liste deux savants qui se sont occupés à la fois de Byzance et non pas de Hittitologie mais d'Assyrologie.

⁴ F. Babinger, *Miss Gertrude Lowthian Bell (1868-1926)*, dans *Der Islam*, XVI, 1926-126 - 129; A.J. Arberry notice biographique sur Miss Bell, dans G. Bell, *Persische Reisebilder*, traduit par Karin von Schwab, Hamburg 1949, 178-181, traduction de la troisième édition anglaise intitulée, *Persian Pictures*, London 1947. Cf. aussi, St. Hill, *Gertrude Bell (1868-1926), A selection from the photographic archive of an archaeologist and traveller*, Newcastle upon Tyne, 1976; W.C. Donkin, *Catalogue of the Gertrude Bell Collection in the Library of King's College*, Newcastle upon Tyne, 1960; M.R. Ridley, *Gertrude Bell (Great Lives)*, London - Glasgow 1941, m'a été inaccessible.

Abdin and Neighbouring Districts, qui a été publié d'abord dans *Amida* de J. Strzygowski et de M. van Berchem (Heidelberg 1910, 224-262), puis sous forme de volume séparé (*Zeitschrift für Geschichte der Architektur*, Beiheft 9, Heidelberg 1913).

BOSSERT, Philipp Helmuth (1889-1961):

Le Prof. Dr. Ph. H. Bossert avait commencé sa carrière comme éditeur d'une grande et belle publication sur les arts mineurs et industriels: *Geschichte des Kunstgewerbe aller Völker und Zeiten*, Berlin-Wien-Zürich, 6 vols., 1928-1935. En 1934 il était nommé professeur à la Faculté des Lettres de l'Université d'Istanbul où il resta en charge jusqu'à sa mort⁵. D'ailleurs en 1947 il avait pris la nationalité turque. Bossert est connu comme étant celui qui a déchiffré l'écriture hiéroglyphique hittite. Il avait donné dans le domaine d'archéologie du Proche-Orient de livres de répertoire, tels que: *Alt-Kreta, Kunst und Kunstgewerbe im Agäischen Kulturkreise*, Berlin 1921, 1923, 1937; *Alt-Anatolien*, Berlin 1942 et *Alt-Syrien*, Tübingen 1951. En dehors d'une centaine d'articles dispersée dans les périodiques (*Archiv für Orientforschung*, *Archiv Orientalni*, *Orientalia* etc.) il fut l'auteur de plusieurs ouvrages de caractère philologique: *Santas und Kapapa, Neue Beiträge zur Entzifferung der kretischen und hethitischen Bilderschrift*, Leipzig 1932; *Beispielsammlung zur hethitischen Formenlehre, 1. Teil: Die Nominal Deklination* Istanbul 1935; *Ein hethitisches Königssiegel, Neue Beiträge zur Geschichte und Entzifferung der hethitischen Hieroglyphenschrift*, Berlin 1944; *Asia*, Istanbul 1946; puis deux publications sur un site hittite où il fonda un musée en plein air: *Karatepe I*, Istanbul 1945; *Karatepe II*, Istanbul 1947. Bossert, ce grand connaisseur de la civilisation hittite, comme professeur titulaire de la chaire d'archéologie de l'Université d'Istanbul avait dirigé en 1937 une fouille effectuée dans la deuxième cour du Palais de Topkapı, L'ancien grand palais des Sultans. Après quelques sondages faits en différents endroits on avait rencontré les restes d'une basilique chrétienne. L'hittitologue Bossert publia cette basilique byzantine parmi les conférences annuelles de l'université: *İstanbul Akropolünde Üniversite Hafriyatı*, dans *Üniversite Konferansları, 1939-1940*, İstanbul 1940, 206-231.

⁵ U. Bahadır Alkım, *Prof. Dr. H. Th. Bossert (II.IX. 1889-5. II. 1961)*, dans *Bellelen* (=Bulletin de la Société d'Histoire Turque), XXV, 1961, 467-469; même auteur, *Prof. Dr. H.Th. Bossert*, dans *H.Th. Bossert'in Hatırasına Armağan (In Memoriam Bossert) - Anadolu Araştırmaları-Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung*, II, 1-2, İstanbul 1965, XI-XIII (biographie) et XIX - XXXI (bibliographie). Il est curieux de constater que sa publication byzantine n'est point mentionnée dans cette bibliographie.

CROWFOOT, John Winter (1873-1959):

Directeur de l'Ecole Anglaise d'Archéologie à Jérusalem (1945-1950), Crowfoot fut un byzantiniste apprécié d'abord par sa collaboration à la *Kleinasien ein Neuland der Kunstgeschichte* de J. Strzygowski (Leipzig 1903). livre qui a fait époque dans l'histoire des recherches d'archéologie byzantine, puis par son beau livre intitulé *Early Churches in Palestine* qui fut publié parmi les *Schweich Lectures*, London 1937. Il avait publié aussi des études sur les églises de Palestine: *Churches at Jerash*, London 1931; *Churches at Bosra-Samaris*, London 1937⁶. A la suite de ses investigations en Asie Mineure il avait aussi publié une intéressante église byzantine à Yürme: *Notes upon late Anatolian art-II. The church of Yürme*, dans *The Annual of the British School at Athens*, IV, 1897-98, 88-92. Outre ses rapports concernant les recherches et fouilles faites dans les ruines des anciens sites byzantins anatoliens et palestiniens, il est l'auteur d'un article imprimé dans le *Journal of Hellenic Studies*, XIX, 1899, 40-45 dans lequel il publia pour la première fois l'inscription hittite de Yağrı (ou Yağır, Yarre) exposée actuellement au Musée d'Istanbul (Inv. no. 7739).

DEL MEDICO, Henri E. (1896-....):

Sans être un archéologue de métier, M. Del Medico fut un fervent chercheur, curieux des monuments hittites et byzantins. En matière de byzantologie il eut un penchant particulier pour de nouvelles interprétations telles que: *Essai sur Kahrié Djami*, dans *Byzantinische Zeitschrift*, XXXII, 1932, 16-48; *La mosaïque de la Koimesis à Kahrié Djami*, dans *Byzantion*, VII, 1932, 123-141; *Les mosaïques du narthex de Ste Sophie*, dans *Gazette des Beaux-Arts*, 129-133; *Fouilles et découvertes archéologiques à Constantinople*, dans *Byzantion*, X, 1935, 778-781; *Les mosaïques du narthex de Ste Sophie*, *Contribution à l'iconographie de la Sagesse Divine*, dans *Revue Archéologique*, VI, 1938, 49-66. Del Medico qui a vécu à Paris n'a pas cessé de s'occuper d'archéologie byzantine comme le témoigne son article concernant l'identification d'une mosaïque découverte à Sarachanebaşı dans *Byzantino-slavica*, XVI, 1955, 255-264. Del Medico fut aussi un hittitologue puisqu'il s'occupa de la grande inscription hittite dite de Karapınar (Topada-Acıgöl). Dans son article intitulé *Le rocher à inscription de Karahöyük près de Karapınar*, dans *Revue Hittite et Asiatique*, II, 1932-34, 247-250, avec pl. 14-

⁶ *Who's Who - 1945*, London 1945, 638; M. Avi-Jonah, *Crowfoot, J. Winter*, dans *Encyclopaedia Judaica*, V, col. 1129-1130.

19, il fit connaître au moyen de bonnes photographies prises en 1932, l'inscription découverte depuis 1908 par Rudolf Franz. Del Medico ne se borna pas à cette contribution, outre des textes hittites qu'il publia dans l'*Archiv Orientalni*, XVII, 1949, 117-152, il exposa lors du XXIIe Congrès des Orientalistes un communiqué intitulé: *La situation politique, dans le Sud-Est de l'Asie Mineure à l'époque de Sargon II d'après les textes Néo-Hittites déchiffrés*, dans *Revue Hittite et Asianique*, LI, 1949, 1-18, un bref résumé a paru dans *Proceedings of the Twenty-Second Congress of Orientalists-1951*, Leiden 1957, 66-67. En outre Del Medico avait exposé dans un copieux article les connaissances sur les armées et finances qu'il avait glanées dans l'Ancien Testament: *Armées et finances dans l'Ancien Testament*, dans l'*Ethnographie*, XLII, 1944, 3-53⁷. Del Medico a été aussi le traducteur en français du fameux livre sur le Sultan Mahomet II du F. Babinger: *Mahomet II. le Conquérant et son temps, 1432-1481, la Grande Peur du Monde au tournant de l'Histoire*, Paris 1954.

GREGOIRE, Henri (1881-1964):

Quoique byzantiniste, M.H. Grégoire en tant que philologue n'a pas dédaigné d'élargir quelquefois le champ de ses investigations jusqu'à la philologie hittite comme le témoigne l'article intitulé: *Azitawadda-Estwed*, dans *Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie Royale de Belgique*, et en résumé dans *la Nouvelle Clio* II, 1950, 122-127⁸.

HERZFELD, Ernst (1879-1948):

Dans sa nécrologie on dit de Herzfeld: "...an original and penetrating scholar whose research had covered the whole field of Near Eastern Ar-

⁷ Dans cet article (cf. p.4, notice 3) Del Medico dit que son étude sur l'administration assyro-babylonienne dans le royaume de Juda paraîtra prochainement dans les *Mélanges Bossert*. Or dans le volume dédié à la mémoire du Prof. Bossert il n'y a aucun article de lui. Dans une brève notice biographique (cf. R. Samuel Sirat, *Del Medico, Henri E.* dans *Encyclopaedia Judaica*, V, col. 1477) on a écrit sur lui l'appréciation suivante: "His main interests were Jewish literature of the Roman diaspora in the early centuries C.E., the Hittites, the Ugaritic texts of Ras Shamra, which he translated, not quite satisfactorily, into French... He also published a number of Studies in Byzantine civilization and translated German, English, Italian and Spanish works into French."

⁸ N.G. Mavris, *La carrière d'Henri Grégoire*, dans *Byzantion*, XXXV, 1965, V-XIV; pour la bibliographie cf. Marguerite-Mathieu, *Bibliographie de Henri Grégoire*, dans *Mélanges H. Grégoire II-Annuaire de l'Institut de Philologie et Histoire Orientales et Slaves*, X, 1950, V-LXVII; dans *Mélanges III-Annuaire*, XI, 1951, VII-IX; dans *Mélanges IV, Annuaire*, XII, 1952, V-VIII; dans *Annuaire*, XIV, 1954-57, 402-406; et en dernier lieu, E. Voordeckers, *Bibliographie de Henri Grégoire (1957-1964)*, dans *Byzantion*, XXXV, 1965, XV-XXV.

chaeology from prehistoric to islamic times". En effet Herzfeld, docteur en 1903 de l'Université de Berlin et diplômé du Technische Hochschule, fut promu en 1909 Privatdozent l'Université de Berlin pour l'Histoire de la Géographie!. Cet archéologue universel, auteur de plus de deux cents livres et articles avait débuté en 1903 à Assur comme membre du Deutsche Orient-Gesellschaft⁹. Dans sa riche bibliographie on rencontre comme études concernant la byzantologie, *Einige Ergebnisse ihrer... archäologische Forschungsreise*, dans *Archäologischer Anzeiger*, 1909, 433-450, qu'il signa avec S. Guyer, puis une grande étude sur Mschatta dont la date était controversée: *Die Genesis der islamischen Kunst und das Machatta Problem*, dans *Der Islam*, I, 1910, 27-63 et 105-144. Enfin il contribua à la connaissance de l'archéologie byzantine par un superbe volume intitulé: *Meriamlik und Korykos, zwei christliche Ruinenstätten des Rauhen Kilikiens*, Manchester 1930, composé en collaborations avec S. Guyer et qu'ils publièrent dans la série des *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*. Déjà en 1906 le même Herzfeld s'était occupé du relief hittite d'Ivriz, pour publier ultérieurement dans ses *Archäologische Mitteilungen aus Iran II, Les inscriptions de Malatya*. Plus tard, dans ses *Hettitica I et II*, dans *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, II, 1930, 132-164, 165-203, il s'intéressa de nouveau aux problèmes hittites. Parmi ses copieuses publications sur l'art islamique et l'art de l'ancienne Perse, il ne dédaignera pas de publier des études telles que: *Der Tell Halaf und das Problem der hettitischen Kunst*, dans *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, VI, 1934, III-223 ou bien *Die Kunst des zweiten Jahrtausends in Vorderasien I et II*, dans *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, VIII, 1937, 103-160 et IX, 1938, 1-79.

JACOPI, Giulio (.....):

Dans le courant de l'année 1935, sous la direction de G. Jacopi une mission italienne avait entrepris une excursion archéologique à travers l'Anatolie centrale qui a été continuée dans les mois d'été de 1936. Les rapports de ces deux excursions qui ont été publiés contiennent les copies inscriptions antiques et byzantines et aussi des notices sur quelques monuments byzantins. Jacopi avait rencontré à İmamkulu un relief hittite inconnu du monde savant¹⁰ dont il a publié les photos et un dessin. Avec

⁹ R. Ettinghausen, *Ernst Herzfeld (1879-1948)*, dans *Ars Islamica*, XV-XVI, 1951, 261-267; pour sa bibliographie cf. G.C. Miles, *The Writings of Ernst Herzfeld*, dans *Ars Islamica*, VII, 1940, 82-92.

¹⁰ Ce monument était signalé en 1934 mais insuffisamment publié cf. Salim. *Develi kazasına bağlı Bakırdağ nahiyesinin İmamkulu köyünde bulunan Şimşek kayası adındaki meşhul Eti ki-*

une description détaillée: *Dalla Paflagonia alla Commagene - Relazione sulla prima campagna esplorativa, 1935*, Roma 1936, 16-17, pls. XVI-XVII.

JERPHANION, P. Guillaume de (1877-1948):

Le R.P. Guillaume de Jerphanion fut l'auteur d'une magistrale oeuvre intitulée: *Une nouvelle province de l'art byzantin: Les églises rupestres de Cappadoce*, Paris 1925-1944, 4 vols. de texte. 3 vols. de planches, dans laquelle il avait publié les sites, les églises et les monastères troglodytiques de la région de Kayseri. Il avait connu la Cappadoce lorsqu'il était missionnaire de 1903 jusqu'en 1907 à Tokat¹¹. Avec une subvention de L'Institut Archéologique Russe il avait poursuivi ses travaux en 1911. Après la Première Guerre Mondiale il s'occupa des restes byzantins d'Ankara. Dans ses *Mélanges d'Archéologie Anatolienne*, 2 vol's., Beyrouth 1928, 113-222, il avait donné une étude détaillée sur la citadelle d'Ankara ainsi qu'un rapport définitif des fouilles qu'il avait effectuées dans les ruines de l'ancienne église byzantine de Saint Clément. Au début de ses recherches Jerphanion s'était occupé aussi des monuments hittites. Ainsi il avait publié les monuments de Bohça, de Taşçı et de Kurubel (Aslantaş): *Two new Hittite monuments in the Cappadocian Taurus*, dans *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, XXX, 1908, 42-44; *Hittite monuments of Cappadocia*, dans *Proceedings of Soc. of Biblical Arch.* XXXII, 1910, 168-174, pls. 12-18. Plus tard dans son recueil des études sur l'art chrétien intitulé *La voix des monuments*, I, Paris 1930, 15, il se souviendra encore une fois de Kurubel (Aslantaş) pour évoquer le site grandiose de cette relique d'un passé lointain. Ce monument que Jerphanion avait vu à 2000 m. d'altitude se trouve exposé aujourd'hui au Musée de Kayseri.

LAWRENCE, Thomas Edward (1888-1935):

Le fameux "colonel" Lawrence qui fit à Oxford des études d'archéologie¹², visita en collaboration avec C.L. Wooley, une partie de l'Arabie

tabesi hakkında rapor, (=Rapport sur l'inscription hittite inédite dite Şimşekkaya située au village Imamkulu près de Bakırdağ dans le district de Develi), dans *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, II, Ankara 1934, 304-306.

¹¹ P. Goubert, *Missionnaire et savant: P. Guillaume de Jerphanion, membre de L'Institut de France (1877-1948)*, dans *Byzantion*, XX, 1950, 389-396.

¹² La bibliographie concernant la vie de Lawrence est assez riche. Il y a des livres écrits sur "commande", tels que: *T.E. Lawrence to his biographers*, Rob. et Graves and Liddell Hart, 2 vols, London 1928; et L. Thomas, *With Lawrence in Arabia*, London (s.d. 1924 ?); cf. aussi,

où ils relevèrent les restes byzantins qu'ils publièrent sous forme d'un volume imprimé parmi les fascicules du *Palestine Exploration Fund* (1914-15), et dont on a fait une traduction française: *Le désert de Sin*, Paris 1937¹³ La carrière d'archéologue de T.E. Lawrence, comme celle de Miss Bell, devint ultérieurement sombrer dans le métier peu fructueux d'agent agitateur, dont l'unique but était de créer un empire Arabe. Le résultat des fouilles effectuées à Karkamiş juste à la frontière actuelle de la Turquie avec la Syrie a été publié pendant et après la Première Guerre Mondiale: *Report on the excavations et Djerabis*, London 1914-1921, 2 volumes. Dans l'introduction du *Le désert de Sin*, Sir Frederin Kenyon, présente les auteurs par les lignes suivantes: "Dans l'automne de 1913, deux jeunes archéologues anglais C.L. Wooley et T.E. Lawrence, dirigeaient des fouilles pour le compte du British Museum à Hiérapolis, sur le Haut Euphrate, emplacement de l'antique capitale hittite Carchémish. Ces fouilles avaient été entreprises sur la recommandation et sous le contrôle de feu Mr. D.G. Hogarth, c'est lui qui avait choisi Wooley et Lawrence pour ce travail. Lawrence (qui avait alors seulement 22 ans) s'y employait depuis le début de mars 1911...à la fin de l'automne 1913, on demanda au Directeur du British Museum si les deux érudits ne seraient pas disponibles pour un voyage d'études archéologiques...en Palestine méridionale". Si on juge d'après le chapitres qu'il rédigea dans *Le désert de Sin*, L'auteur du *Seven Pillars of Wisdom* et du *The Mint* était un médiocre byzantiniste.

Vyvyan Richards, *T.E. Lawrence*, London 1939; R.H. Kiernan, *Lawrence of Arabia*, London 1935; E. Robinson, *Lawrence, The Story of his Life*, Oxford 1935; Par contre le livre suivant par son caractère objectif donne une idée plus claire sur l'activité archéologique de Lawrence, R. Aldington, *T.E. Lawrence, The Legend and the Man*, dont nous avons la traduction française par Gilberte Marchegay, J.Rambaud et J. Rosenthal, *Lawrence l'imposteur* (col. Toute la Ville en Parle) Paris 1954.

¹³ Au sujet de cette expédition Aldington dit (p. 78-79): "Lorsqu'on en fut à poursuivre ces travaux (de cartographie) de l'autre côté de la frontière turque, une difficulté s'éleva. Il était peu probable que les Turcs autoriseraient des officiers anglais à se livrer à des travaux cartographiques en territoire turc. Ils pouvaient, non sans raison, considérer de telles activités comme de l'espionnage. L'honneur étant la meilleure des politiques, on décida de faire appel au fonds palestinien d'exploration afin d'envoyer un archéologue qui ferait de ce pays biblique un relevé destiné à paraître plus tard dans leur publication annuelle au style discrètement religieux. Sous le couvert de ce subterfuge, le capitaine Newcombe (du Génie royal) poursuivit ses travaux militaires. Wooley fut d'abord choisi pour cette tâche mais, comme il ne pouvait s'absenter plus de trois mois, Lawrence lui fut adjoint afin de partager le travail avec lui. Aucun des ouvrages qui ont été consacrés à Lawrence n'a marqué le moindre regret, la plus légère indignation à l'égard de cet abus officiel commis sous le couvert de la science et de la religion; dissimuler des activités politico-militaires de cette manière-là est devenu si déplorablement fréquent!".

MACRIDY, Theodore (1872-1940):

Le conservateur des Musées des Antiquités à Istanbul débuta à sa carrière par de recherches faites dans les sites de l'art hittite. Macridy n'était point un archéologue de métier¹⁴. Il avait dirigé une fouille à Akalan près de Samsun: *Une citadelle archaïque du Pont, Fouilles du Musée Impérial Ottoman*, dans le *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft*, XII, 1907, 1-9. En 1905 il avait accompagné l'assyrologue Hugo Winckler (1863-1913) à Boğazköy, puis en 1907 il fit des fouilles à Alacahöyük, dont le résultat fut publié sous le titre: *La Porte des Sphynx à Euyük, Fouilles du Musée Impérial Ottoman*, dans *Mitteilungen der Vorderasiatisch Aegyptischen Gesellschaft*, XIII, 1908, 3-29. Après ce début, Macridy s'occupa des sites antiques de l'ouest¹⁵. Plus tard comme conservateur du Musée des Antiquités d'Istanbul, il s'intéressa uniquement aux monuments byzantins. En collaboration avec Jean Ebersolt (1879-1933) il signa un article intitulé: *Monuments Funéraires de Constantinople*, dans *Bulletin de Correspondance Hellénique*, XLVI, 1922, 356-393, dans lequel ils publièrent outre une stèle byzantine, un hypogée cruciforme de l'époque byzantine. La fouille effectuée sous sa direction à Yuşa Tepesi (Mont du Géant) sur le Bosphore, dans les ruines d'une ancienne église byzantine n'a jamais été publiée. Par contre il collabora aux recherches de St. Casson faites à Yedikule (Château des Sept Tours) près de la Porte Dorée: *Les récentes fouilles de Constantinople*, dans *Arch. Institut d. Deutscher Reiches-Bericht über die Hundertjahrfeier-1929*. Berlin 1930, 222-224; puis avec S. Casson, *Excavations at the Golden Gate, Constantinople*, dans *Archaeologia*, 2e série, XXXI, 1931, 63-84. Quant aux recherches faites dans l'ancienne église byzantine du monastère de Lips, il avait envoyé un rapport sommaire à M. Schede qui le publia dans un long compte-rendu: *Archäologische Funde: Türkei*, dans *Archäologischer Anzeiger*, 1929, col. 343-358; le rapport intégral a pu voir le jour 35 années plus tard: *The Monastery of Lips and the Burials of the Theotokos Church of Constantine Lips*, dans *Dumbarton Oaks Papers*, XVIII, 1964,

¹⁴ Cf. la notice nécrologique: Aziz Ogan, *Th. Makridi'nin hatırasına* (=A la mémoire du Th. Macridy) dans *Belleleten*, V, 1941, 163-169.

¹⁵ Un critique assez sévère a été fait sur la personnalité de Th. Macridy, cf. L. Curtius, *Deutsche und Antike Welt, Lebenserinnerungen*, Stuttgart 1950, 305 et 311; "Makridy Bey war die merkwürdigste Mischung von halbgelehrtem Dilettanten und leidenschaftlichem Enthusiasten, von seinem Vorgesetzten Halil Bey treu ergebenem Beamten und heimlichem Händler, von ruhelosem Explorator und plötzlichem gleichgültigem Genussmenschen, von Noblesse und Liebenswürdigkeit heute, von zynischem Intrigantentum morgen".

279-298. Macridy en ses dernières années avait publié des articles en grec. D'abord une étude sur les pièces byzantines du Musée d'Istanbul: *Anakdota byzantina anaglypha tou Mouseiou Konstantinoupleos*, dans *Epeteris Hetaireas Byzantinon Spoudon*, VIII, 1931, 329-337; IX, 1932, 416-429; puis une monographie historico-topographique sur Bakırköy (anc. Makriköy): *To Byzantinon Hebdomon kai ai parauto monai Hagiou Panteleimonos kai Maman-tos*, dans *Thrakika*, X, 1938, 137-198; XII, 1939, 35-80.

MORDTMANN, Andreas David (1811-1879):

Mordtmann, avait représenté comme consul les villes de la Hansa près de la Porte Ottomane¹⁶. Après l'abolition des villes hanséatiques il devint juge au Tribunal de commerce, puis professeur à l'École des Sciences politiques (Mekteb-i Mülkiyye). Entre les années 1850-1859 il avait fait des voyages à travers l'Asie Mineure. En outre en bon connaisseur des langues orientales il s'était occupé dans ses loisirs des travaux sur les choses et l'histoire des peuples de l'Orient¹⁷. Il portait un intérêt particulier aux inscriptions cunéiformes: *Briefliches über die Keilschriften von Van*, dans *Zeitschrift d. Deutschen Morgänländischen Gesellschaft*, XIII, 1959, 704; *Briefliches über eine Keilinschrift erster Klasse und eine phönische Inschrift auf assyrischer Gemme*, dans *Zeitsch. d. Deut. Morg. Gesellschaft*, XIV, 1860, 555 et s.; *Erklärung der Keilinschriften zweiter Gattung, I. Teil*, dans *Zeitsch. d. Deut. Morg. Gesellschaft*, XVI, 1861, 1 et s.: *Erklärung der Keilinschriften zweiter Gattung, zweiter Teil*, dans *Zeitsch. d. Deut. Morg. Gesellschaft*, XXIV, 1869, 1 et s. Mordtmann lors de ses expéditions à travers l'Asie Mineure avait visité Boğazköy, la capitale de l'Empire Hittite, et Alacahöyük. Dans une relation de voyage, il en fait une description: *Bogazköi und Üjüik, Dritter Beitrag zur vergleichenden Erdkunde von Kleinasien* dans *Sitzungsberichte d. königl. Bayr. Akadem. d. Wissen.* n.I, 1861, 169-198. Mordtmann, tout en publiant des travaux scientifiques et aussi en envoyant des articles aux journaux allemands, avait eu le temps d'écrire un livre sur le siège et la conquête de Byzance par les Turcs: *Belagerung und Eroberung Konstantinopels durch die Türken im Jahre 1453*, Stuttgart 1858 (il y a trois éditions grecques, Athènes 1859, Athènes 1879, Istanbul 1909). Il avait entrepris

¹⁶ Pour sa vie et ses publications cf. la préface de F. Babinger dans A.D. Mordtmann, *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien*, 1850-1851, Hannover 1925, VII-XXXIV.

¹⁷ Il ne faut pas confondre A.D. Mordtmann avec son fils le médecin Dr. A.D. Mordtmann (1837-1912) qui s'occupa en amateur d'archéologie byzantine et qui publia un livre très connu: *Esquisse topographique de Constantinople*, Lille 1892.

aussi, en collaboration avec le Dr. Ph. Anton Dethier (1803-1881), un corpus des inscriptions byzantines d'Istanbul: *Epigraphik von Byzantion und Constantinopolis, von den ältesten Zeiten bis zum Jahre Christi 1453*, dans *Denkschriften d.k.u.k. Akademie d. Wissenschaften*, Wien 1864.

NAUMANN, Rudolf:

L'architecte-archéologue R. Naumann en collaboration avec le Prof. K. Bittel, avait publié sur l'architecture de Boğazköy, capitale de L'Empire Hittite, une étude dans laquelle ils exposaient les résultats de leurs recherches dans ce site: *Boğazköy II-Neue Untersuchungen hethitischer Architektur*, dans *Abhandlungen d. Akademie d. Wissen. in Berlin*, I, 1938, 1-51, puis encore avec Bittel, *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy 1938*, dans *Mitteilungen d. Deutschen Orient. Gesellschaft*, LXXVII, 1939, 1-46. Naumann a été aussi l'auteur d'un petit article intitulé: *Die Baukunst der Hethiter in Boğazköy-Kleinasien*, dans *Zentrablatt der Bauverwaltung*, LVIII, 1938, 121-125. Un des plus anciens ponts de l'histoire de l'architecture a été publié par Naumann. Il s'agit d'un pont hittite qui enjambe un ravin près de Boğazköy: *Die hethitische Brücke über die Schlucht bei Büyükkaya (Boğazköy)*, dans *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, XCIV, 1969, 24-32. Dans sa grande publication sur l'architecture anatolienne avant l'ère classique, l'art de construire des Hittites occupe une place importante: *Architektur Kleinasien von ihren Anfängen bis zum Ende der hethitischen Zeit*, Tübingen 1955, 2e ed., 1971, il y a aussi une édition turque, *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara 1975. Naumann a occupé de longues années le poste de directeur de l'Institut Archéologique Allemand à Istanbul. Tout en s'occupant des fouilles archéologiques en Iran, particulièrement à Takht-e Suleiman, il publiait des études sur les monuments anatoliens de l'époque classique: *Der Rundbau in Aezani mit dem Preisgedicht des Diokletian*, Tübingen 1973, et même l'art urartien: *Bemerkungen zu urartäischen Tempeln*, dans *Istanbul Mitteilungen*, XVIII, 1968, 45-57, aussi il a l'auteur d'une série de travaux sur les monuments byzantins d'Istanbul: *Vorbericht über die Ausgrabungen zwischen Mese und Antiochus-Palast 1964 in Istanbul*, dans *Istanbul Mitteilungen*, XV, 1965, 135-148; en collaboration avec H. Belting, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, Berlin 1966; *Ausgrabungen bei Bodrum Camii (Myrelaion)*, dans *(Istanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı)*, XIII-XIV, 1966, 135-139; *Der Antike Rundbau beim Myrelaion und der Palast Romanos I Lekapenos*, dans *Istanbul Mitteilungen*, XVI, 1966, 199-216; *Neue Beobachtungen am Theodosiusbogen und Forum Tauri in Istanbul*, dans *Istanbul Mitteilungen*, XXVI, 1976, 117-141.

RAMAZANOĞLU, Muzaffer (1901-1958):

L'archéologue turc M. Ramazanoğlu¹⁸ avait débuté à sa carrière par un petit livre en turc sur l'architecture hittite: *Eti mimârisi*, Ankara 1941, qui a été suivi par sa traduction de l'épopée de Gilgamış: *Gilgamış destanı*, Ankara 1942 et Istanbul 1944. Nommé en 1945 directeur du Musée de Sainte Sophie il fit des sondages et des fouilles dans et autour de ce monument; *L'ensemble Ste Irène et les diverses Ste Sophie*. Istanbul 1946 (en turc et en français); *Neue Forschungen zur Architektur-Geschichte der İrenen-Kirche und des Komplexes der Sophienkirche*, dans *Actes du VI Congrès d'Etudes Byzantines-Paris*, Paris 1951, II, 347-357; *Neue Forschungen zur Architektur-Geschichte der İrenen-Kirche...* dans, *Atti dell VIII Congresso di Studi Bizantini-Palermo*, VIII, 232-235, pls. LXIV-LXXIII; *Die Baugeschichte der Sophienkirche Justinians*, même publication, VIII, 224-231, pls XLVIII-LXIII; et en dernier lieu *Eine Kleine Kirche in Bithynien*, dans *Actes (Pepragmenon) du IX Congrès d'Etudes Byzantines-Salonique*, Athènes 1954, I, 440-442, pls. 107-111. Quoique importantes ces recherches restèrent sans succès à cause des hypothèses émises par Ramazanoğlu.

RAMSAY, Sir William Mitchell (1851-1939):

Condisciple à l'université du fameux O. Wilde, Ramsay ce grand spécialiste de la géographie et de la topographie historique fut aussi un explorateur infatigable¹⁹. Son domaine était particulièrement le Moyen Age. Lorsque l'occasion se présentait il s'occupait aussi d'autres périodes. En dehors de ses recherches concernant l'identification des sites il aimait s'occuper de l'histoire des religions, du *Nouveau Testament* et surtout de la continuité des croyances à travers les siècles. Son livre monumental intitulé *The historical geography of Asia Minor*, London 1890, malgré un siècle passé, continue d'être un aide-mémoire indispensable à tous ceux qui s'intéressent à la géographie historique médiévale. En collaboration avec Miss G.L. Bell ils avaient fait des recherches et des sondages dans les sites byzantins de Binbirkilise et ils avaient ajouté à ces travaux l'étude des monuments chrétiens situés dans une grande partie de la Cilicie et de la Lycaonie. L'ouvrage intitulé *The Thousand and One Churches*, London 1909,

¹⁸ Nemika Sayın, *Arkeolog Muzaffer Ramazanoğlu (1901-1958)*, dans *ICOM-Bulletin du Comité National Turc de l'ICOM*, II, 1958, 33-34.

¹⁹ W.H.Buckler-W.M.Calder, *Anatolien Studies presented to Sir William Mitchell Ramsay*, Manchester 1923; M. G (régoire), *Sir William Ramsay*, dans *Byzantion*, VI, 1931, V - XII.

fut le résultat de ces travaux. Dans ce livre on peut trouver deux monuments hittites inédits: un relief et un trône taillés dans le roc. Quoiqu'il eût un penchant pour la Phrygie et les sites mentionnés dans le *Nouveau Testament*, Ramsay avait publié déjà au début de sa carrière ses observations sur la capitale de l'Empire Hittite: *On the historical relations between Phrygia and Cappadocia, I-The Royal Road, II-The Rock Sculptures at Boghaz-Koui and Euyuk...*, dans *Journal of Royal Asiatic Society*, N. s. XV, 1883, 100 et suiv., puis il fit connaître ses impressions sur le fameux relief hittite qui se trouve à la tête de la source de Ivriz Su: *Bas-relief of Ibriz*, dans *Archäologische Zeitung*, XLIII, 1885, 203-208. Au congrès des Orientalistes il avait fait une communication sur un sujet qu'il avait en prédilection: la persistance des croyances religieuses: *On the permanent attachment of religious veneration to special localities in Asia Minor*, dans *Transactions of the Ninth International Congress of Orientalists*, II, 1893, 381 et suiv. On peut rattacher à la même série ses deux articles intitulés: *The geographical conditions determining history and religion in Asia Minor*, dans *Geographical Journal*, XX, 1902, 257 et suiv.: et *The permanence of religion at Holy Places in the East*, dans *Expositor*, Novembre 1906, réimprimé dans *Pauline and other Studies in Early Christian History*, London 1906, 163-188. On retrouve quelques années plus tard dans la bibliographie de ce grand byzantiniste, sous la forme d'une courte notice encore un retour à la civilisation hittite: *Two notes on religious antiquities in Asia Minor, I-Gaianus-Martyr at Ancyra. II-The armed priestesses in the Hittite religion*, dans *Expository Times*, XXI, 1909, 64-66.

REBER, Franz von (1834-1919):

F. von Reber qui a été de 1875 jusqu'en 1907, directeur général des galeries de Munich²⁰, avait publié une étude dans laquelle il s'occupait des palais byzantins: *Der Karolingische Palastbau, I-Die Vorbilder*, dans *Abhandlungen der k. bayr. Akademie d. Wissen.* III. Classe, XIX. Bd. III. Abt. München 1891. Tout en écrivant des compte-rendus pour la *Byzantinische Zeitschrift*, il s'intéressa aussi au problème des influences dans l'architecture byzantine: *Die byzantinische Frage in der Architekturgeschichte*, dans *Sitzungsberichte d.k. bayr. Akademie*, XIII, München 1910. C'est en historien d'art qu'il s'occupe un peu plus tard du celui des Hittites: *Die Stellung der Hethiter in der Kunstgeschichte*, dans *Sitzungsberichte d.k. bayr. Akademie d. Wissen.* XIII, München 1910.

²⁰ P. Wolters, dans *Jahrbuch d. bayrischen Akademie d. Wissen.* - 1919, München 1920.

ROTT, Hans (.....):

Une équipe allemande sous la direction de Hans Rott faisait en 1905 un voyage d'étude en Anatolie. Le but de cette expédition est exposé en ces quelques lignes: "Der Zweck der Reise selbst war also, weiters Bausteine zu einer Geschichte der Archäologie und Kunst des Christlichen Ostens zu liefern". Quoique les membres de l'expédition voulussent s'occuper uniquement des restes de l'époque chrétienne ils n'ont pas voulu passer sous silence quelques vestiges de l'époque hittite. Ils avaient rencontré à Taşçıköyü près de Yasipara une inscription hittite. Une deuxième fut trouvée à Suvasa près de Nevşehir. Le livre intitulé: *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kapadokien und Lykien*, Leipzig 1908, qui a paru sous la signature de H. Rott, dans la série: *Studien über Christliche Denkmäler* (Heft 5-6), contient un chapitre rédigé par L. Messerschmidt (1870-1911). L'auteur du *Corpus Inscriptionum Hittiticarum*, Berlin 1900-1906, dans ce chapitre donne une description et les dessins de ces deux inscriptions hiéroglyphiques qu'il n'a pas pu déchiffrer: *Bemerkungen zu den hettitischen Inschriften*, p. 175-178.

SARRE, Friedrich (1865-1945):

Friedrich Sarre a été un spécialiste de l'art islamique, particulièrement du celui de l'Iran et de l'Asie Mineure²¹. Dans son voyage effectué en 1905 à travers l'Anatolie Centrale il avait étudié les reliefs hittites de Fasillar et de Eflatun Pınarı qu'il publia dans sa relation: *Reise in Kleinasien-Sommer 1895*, Berlin 1896. Le relief de Eflatun Pınarı fut traité aussi dans un article: *Reise in Phrygien, Lykaonien und Pisidien*, dans *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn*, XIX, 1896, 26-57. Plus tard dans une petite étude il exposa la continuité d'un motif décoratif depuis la période hittite jusqu'à l'art turc anatolien: *The Hittite Monument of Ivriz and a Carpet Design*, dans *Burlington Magazine*, XIV, 1908-09, 143-147. D'ailleurs dans son *Reise* (p. 69) il avait avancé l'hypothèse que l'aigle bicéphale des armoriaux byzantin et séldjoucide avait son antécédent dans l'art hittite de Boğazköy.

²¹ J.H. Schmidt, *Friedrich Sarre Schriften zum 22. Juni 1935*, Berlin 1935; cf. les notices nécrologiques: E. Herzfeld, *Friedrich Sarre*, dans *Ars Islamica*, XI-XII, 1946, 210-212; E. Kühnel, *Friedrich Sarre*, dans *Der Islam*, XXIX, 3, 1949-50, 291-295, v. aussi, S. Eyice, *Anadolu Selçuklu sanatı çalışmalarının başlangıcında iki yabancı: Clément Huart ve Friedrich Sarre*, en turc (=Deux savants étrangers au début des recherches sur l'art-Seldjoukide d'Anatolie) dans *Türkiyat Mecmuası*, XVII, 1972, 137-143.

SCHLUMBERGER, Gustave (1844-1929):

Vers la fin du siècle passé G. Schlumberger était un auteur très recherché dans la société parisienne²². Il avait publié une série de livres sur une période de l'histoire byzantine: *Un empereur byzantin au Xe siècle, Nicéphore Phocas*, Paris 1890; *L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle*, 3 vols., Paris 1896, 1900, 1905. Dans sa riche bibliographie ce sont Byzance, la numismatique byzantine et des principautés latines d'Orient et l'histoire napoléonienne qui tiennent les places prépondérantes. Schlumberger était aussi un collectionneur. Il possédait des monnaies et des sceaux de l'Empire Byzantin et des Latins d'Orient. Il avait publié la *Numismatique de l'Orient Latin*, Paris 1878, que suivit *Le trésor de San'â (Monnaies Himyaritiques)*, Paris 1880, puis un grand et important livre sur les sceaux byzantins: *Sigillographie de l'Empire Byzantin* Paris 1884. Mais Schlumberger s'intéressait aussi aux cylindres cachets hittites dont il laissait la publication aux soins des spécialistes de la matière. Ainsi les sceaux hittites qu'il avait acheté à Istanbul ont été publiés par G. Perrot, *Sceaux hittites en terre cuite appartenant à M.G. Schlumberger*, dans *Revue Archéologique*, 3e série, IV, 1882, 333-341; puis d'autres par A. Baillet, *Sceaux hétéens de la collection de M.G. Schlumberger*, dans *Revue Archéologique*, 3e série, VIII, 1886, 301-305. D'autres cylindres cachets de sa collection ont été généralement publiés dans la *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale*. Six intailles hittites restées inédites ont été peu avant sa mort l'objet d'une étude spéciale: M.R. de Mecquenem, *Cylindres-cachets de la collection G. Schlumberger*, dans *Mélanges offerts à Gustave Schlumberger*, Paris 1924, II, 347-350.

SCHNEIDER, Alfons Maria (1896-1952):

Schneider qui avait fait des études de théologie était au début de sa carrière un spécialiste d'archéologie paléochrétienne²³. Après des travaux sur les monuments de Rome il avait fait des fouilles en Palestine: *Die*

²² G. Schlumberger, *Mes souvenirs, 1844-1928*, Paris 1934, 2 vols, pour la bibliographie cf. (A. Blanchet), *Bibliographie de M. Gustave Schlumberger*, dans *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger à l'occasion du quatre-vingtième anniversaire de sa naissance*, Paris 1924, I.XVII-XXXI.

²³ S. Eyice, *Prof. Dr. Alfons Maria Schneider 1896-1952*, dans *Belleten* XVI, 1952, 585-598; F. Babinger, *Alfons Maria Schneider*, dans *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, CIII, 1953, 1-8; J. Kollwitz, *Nekrologe: Alfons Maria Schneider*, dans *Byzantinische Zeitschrift*, XLVI, 1953, 267-269; W.H. Gross *Verzeichnis der Wissenschaftlichen Druckschriften von A.M.S.*, dans *Byzantinische Zeitschrift*, XLVI, 1953, 269-275.

Brotvermehrungskirche von et-Tabga am Genesarethsee..., Paderborn 1934 et en anglais. *The Church of the Multiplying of the Leaves and Fishes at Tabgha...*, London 1937. Puis il avait porté son intérêt vers Iznik (Nicaea) et Istanbul. Il publia en collaboration avec l'architecte B. Meyer-Plath, les murailles théodosiennes de Byzance: *Die Landmauer von Konstantinopel, Zweiter Vorbericht*, dans *Sitzungsberichte d. Akademie d. Wissen. Berlin*, XXXII, 1933, 1155-1172; puis la publication définitive: *Die Landmauer von Konstantinopel*, II, Berlin 1943. Son livre sur la topographie byzantine a été et reste encore un manuel indispensable pour tous qui s'intéressent aux monuments médiévaux d'Istanbul: *Byzanz, Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt*, Berlin 1936. Il a fait des fouilles à Sainte Sophie: *Die Grabung im Westhof der Sophienkirche zu Istanbul*, Berlin 1941; *Die Hagia Sophia zu Konstantinopel*, Berlin 1939. En même temps il avait publié les résultats de ses recherches à Iznik : *Die Stadtmauern von Iznik (Nicaea)*, Berlin 1938 et *Die römischer und byzantinischer Denkmäler von Iznik-Nicaea*, Berlin 1943. Pendant la Seconde Guerre Mondiale il avait publié en collaboration avec M. Is. Nomidis, un travail de topographie et de repertoire sur Galata intitulé: *Galata, Topographisch-archäologischer Plan mit erlauterndem Text*, Istanbul 1944. Dans ses articles innombrables qui sont dispersés dans les revues scientifiques, il a traité les problèmes archéologiques de Rome, de Byzance, de Syrie et de Palestine. Il ne s'occupa jamais de l'art hittite, par contre en ses dernières années le Proche-Orient ancien commence à l'attirer. Au début il aborda le sujet par une petite étude: *Deutung der Texte von Ras-Schamra*, dans *Theologie und Glaube*, 1951, 55-57; puis juste dans l'année de sa mort a paru de lui un travail plus important dans lequel il a traité la cérémoniale byzantine avec ses rapports avec les cérémonies des cours de l'Orient ancien, particulièrement ceux d'Assur et de Babylone: *Das byzantinische Zeremoniell und der Alte Orient*, dans *Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung*, II, 2 (Heidelberg) 1952, 154-166. Il signale les ressemblances entre les deux civilisations pour dire à la fin: "Diese Beispiele mögen genügen, um die nahe Verwandtschaft des orientalischen mit dem byzantinischen Zeremoniell darzutun". Selon lui ces traditions mésopotamiennes sont passées à Byzance par l'intermédiaire d'abord des Seleucides puis des Sassanides.

TEXIER, Felix Marie Charles (1802-1871):

L'explorateur et architecte Charles Texier en collaboration avec R.P. Popplewel Pullan avaient publié un grand livre de luxe richement illustré:

Byzantine Architecture illustrated by Examples of Edifices erected in the East during the Earliest Ages of Christianity with historical and archaeological descriptions, London 1864²⁴. C'était la première publication sur l'art byzantin. Texier dans son monumental atlas intitulé *Description de L'Asie Mineure*, Paris 1839-49, 3 vols. ainsi que dans son petit livre plus général qui a paru dans la collection de *l'Univers Pittoresque (L'Asie Mineure, Paris, 1862)* a décrit pour la première fois plusieurs monuments hittites d'ailleurs sans savoir que ceux-ci appartenaient à une civilisation anatolienne. A Yazılıkaya qu'il avait visité le 28 juillet 1834 il croyait identifier sur les reliefs le rencontre des Amazones avec les Paphlagoniens(!). D'autre part il annonçait la découverte de Boğazköy par les termes suivantes: "Nous avons accompli notre tâche, nous avons remis en lumière une ville oubliée depuis vingt-cinq siècles". Aussi il avait visité Alacahöyük qui était déjà découvert par W.J. Hamilton, où il signale "...les piliers de la porte sont décorés de deux sphinx en relief qui ont le caractère tout à fait égyptien". Ch. Texier donna aussi une description du bas-relief de Karabel en Anatolie occidentale près de Nif (act. Kemalpaşa). Il en avait publié le dessin en disant encore qu'il s'agissait d'un monument de style égyptien(!). Texier qui fut un explorateur infatigable avait relevé et dessiné beaucoup de monuments d'Istanbul mais ces planches qu'il avait fait don à la Société des Architectes de Londres (Royal Institute of British Architects) restèrent inédites. Ses écrits sur les anciens monuments d'Istanbul se limitent à deux articles: *Phialé ou Fontaine de l'Hippodrome à Constantinople*, dans *Revue Archéologique*, II, 1845-46, 142-148 et *Fontaines à Constantinople*, dans *Revue Générale de L'Architecture*, I, 1840, 130 et suiv. Le curieux monument qui a été l'objet du premier article se trouve actuellement au Musée de Berlin.

²⁴ Thieme-Becker, *Künstlerlexikon*, XXXII (1938) 571; E. Bénézit, *Dictionnaire des Peintres, Sculpteurs...*, VIII, Paris 1955, 264; cf. aussi, C. Mango, *Constantinopolitina, Jahrbuch d. Deutschen Arch. Instituts*, LXXX, 1965; le grand livre préparé en collaboration de P. Pullan a été aussi publié en français, *L'architecture byzantine ou Recueil des monuments des premiers temps du Christianisme en Orient* (Londres 1864). Texier a laissé le manuscrit d'un livre intitulé. *Topographie de Constantinople sous les empereurs byzantins*. Texier avait fait don au Royal Institute of British Architects les relevés des monuments byzantins d'Istanbul: Sainte Sophie (57 pl.), Sts Serge et Bacchus (7 pl.), Pantokrator (6 pl.), St. Theodor? (11 pl.), Khorra (2 pl.), Studios (7 pl.), Pantepopte (1 pl.), Citerne basilique (1 pl.), Hippodrome (13 pl.), Palais de Constantin (6 pl.), Colonne de Marcien (3 pl.), Colonne des Goths (1 pl.), le monument de Porphyrios (1 pl.).

UNGER, Eckhard (1885-1966):

Unger a été longtemps conservateur de la section des antiquités de L'Orient Ancien des Musées des antiquités d'Istanbul²⁵. Il était plutôt assyrologue. Ses recherches et travaux dans le domaine de l'archéologie des civilisations du Proche Orient ancien ont paru parmi les publications du Musée: *Zwei babylonische Antiken aus Nippur (Die Nippurelle, Weihgeschenk des Gudea)*, Istanbul 1936; *Reliefstele Adadnisanis III aus Sab'a und Semiramis*, Istanbul 1936; *Die Stele des Bel-harran-beli-ussur, ein Denkmal der Zeit Salmanassars IV (782-772)*, Istanbul 1917; *Die Reliefs Tiglatpilesers III aus Arslan-Tasch*, Istanbul 1925; *Die Wiederherstellung des Weihbeckens des Gudea von Lagasch*, Istanbul 1933; *Sargon II von Assyrien, der Sohn Tiglatpilesers III*, Istanbul 1933; en collaboration avec J.P. Naab, *Die Entdeckung der Stele des Naram-Sin in Pir-Hüseyin*, Istanbul 1934; et avec F.H. Weisbach, *Die Dariusstels am Teares*, dans *Archäologischer Anzeiger*, 1915, 3-17. Unger avait signé aussi un livre intitulé: *Gewichte und gewichtähnliche Stücke, Katalog der babylonisch-assyrischen Sammlung III*, Istanbul 1918. Ce fécond assyrologue s'était occupé aussi de la hittitologie par son article intitulé: *Yazılıkaya'daki kabartmalarn izahı*, en turc (=L'interprétation des reliefs de Yazılıkaya), dans *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, II, 1934, 168-180. Il s'occupa aussi, comme conservateur du Musée d'archéologie, de Byzance. En effet en 1916 il publia un long rapport sur les fouilles faites à la Pointe du Sérail (Sarayburnu) à l'ancienne Byzance: *Grabung an der Seraispitze von Konstantinopel*, dans *Archäologischer Anzeiger*, 1916, col. 1-48. C'est lui qui, pour la première fois eu l'audace en 1917 de naviguer au moyen d'une barque portative dans le gigantesque labyrinthe qu'est la citerne basilique (dite Yerebatan Sarayı). C'est grâce à lui qu'en a pu avoir un croquis exact de ce vaste réservoir ainsi que ses dimensions: *Die Yere Batan Serai-Zisterne*, dans E. Mamboury et Th. Wiegand, *Die Kaiserpaläste von Konstantinopel zwischen Hippodrom und das Marmara-Meer*, Berlin-Leipzig 1934, 54-71, pl. CXV-CXVIII. Beaucoup plus tard Unger a retourné à l'archéologie byzantine par une curieuse interprétation de la mosaïque de pavement (omphalion) de Sainte Sophie dans laquelle il croyait identifier une représentation symbolique du Cosmos et du zodiaque qui abritait selon Unger les signes mystiques du Christianisme: *Das Weltbild-Mosaik der Sophienkirche in Konstantinopel*, dans *Forschungen und Fortschritte*, XI, 1935, 445-447. Cette hypothèse a été réfutée par A.M. Schneider.

²⁵ E. Weidner, *Eckhard Unger, 11 April 1885-24 Juli 1966*, dans *Archiv für Orientforschung*, XXII (1968/69) 210-211.

SOVYET TARİH ARAŞTIRMALARINDA BAZI YENİ YAKLAŞIMLAR ÜZERİNE*

BORIS M. POTSKHVERIYA**

Sayın profesör Yaşar Yücel!

Sayın bayanlar! Sayın baylar!

Saygıdeğer toplantınıza beni davet ettiğiniz ve bir konuşma yapma olanağını verdiğiniz için içten teşekkürlerimi sunmak isterim. Son zamanlarda sovyet tarih biliminde incelenen bazı sorunlara bu konuşmada dikkatinizi çekmek isterim.

Tüm yaşamımızda perestroyka, yani yeniden yapılanmanın uygulandığı günlerde, glasnost dediğimiz açıklık ve demokratikleşme sürecinde, halkın bilincinde de köklü değişiklikler yapılıyor. Bunsuz, tabii, hayatımız yenilenemez. Geçmişe artan bir ilgi duyulması, 70 yıllık hayatımızın sonuçlarını derinden inceleyip anlamak isteği, bugün sovyet toplumu için karakteristik niteliklerdir. Sovyet kamuoyunun kanısınca, ülkemize başarı kazandıran şeylerin olduğu kadar, acıklı ve feci deneyimlerin nedenlerini de inceleyip anlamak gerekir. Tarihimizde boşlukları doldurmak, insanların yazgısını, kitle ve kişilerin devamlı değişen hayat tablolarını görmek arzusu, hiç bir zaman bugünkü kadar kesin olmadı. Tarihçilerin yapıtlarında son zamanlara kadar bu sorunlara tam cevap verilmedi. Bunda şaşılacak hiç bir şey yoktur, çünkü tarih bilimi sürekli durgunluk dönemini yaşadı. Önceleri çıkan monografi ve yazılarda hata ve yalanlar az değildi. Bugünse sorunları ilmi yönden araştırmak, dogmatizmle savaşmak gerektir. Hele orta dereceli ve yüksek okullar için çıkan ders kitapları gerçek bilimden çok geride kalıyordu. Gençlerimize, ülkede yapılan değişiklikler hakkında olay ve genelleştirmelerde dolu açıklamalar gerektir. Şahsa tapma dönemini, durgunluk dönemini doğru olarak değerlendiren, Leninci sosyalizm anlayışının ters gösterildiğini ispatlıyan kitaplar gerektir.

Sovyet biliminde, tarihimiz üzerine, bugüne kadar görülmiyen serbest tartışmalar başladı. Bu, başlıca olarak dergi, kitap ve broşürlerde, bilimsel

* Bu makale, Türk Tarih Kurumu 1989-1990 dönemi konferansları içinde 30 Mart 1990 tarihinde bir konferans olarak verilmiştir.

** Doğubilim Enstitüsü MOSKOVA.

yapıtlarda ve daha başka yayınlara da yansdı. Şimdi bilimsel yapıtlarda parti faaliyeti üstüne bilgi veren yeni olay, rakam ve biyografi verilere geniş yer ayrılmaktadır. Önceleri ise buna izin verilmezdi.

İnceleme konularını serbestçe seçme olanağı, sonuç çıkarmada plüralizm, farklı yaklaşımlar, bazan bir birine zıt yaklaşımların ortaya çıkması-na yol açtı.

Sosyalizm kurma yolları ve biçimleri, zafer ve yenilgeler basında tartışılmaktadır. Önceleri ise, hele otuzlu-kırkılı yıllarda bu akla bile gelemezdi. Bugün bir dizi yazarların sözü geçen sorunlara duygululukla yaklaştıklarını, hükümlerinin tek yanlı olduğunu, SSCB tarihini belirli açıdan kavradıklarını görüyoruz. Bu yaklaşımlarda tezatlı görüşler az değildir. Stalinin 1928-1929 yıllarında karşı devrim yaptığını iddia edenler (örneğin A.A. Nuykin), işçi sınıfının politik hakimiyetten, devletleştirilen üretim araçlarından uzaklaştırıldığını iddia edenler vardır (ayrıca A.A. Butenko). Diğerlerine göre Stalin totaliter devlet kurdu (N.P. Popov), mutlakiyet rejimi kurdu, prensip itibari ile kültürü ve uygarlığı rededen terör rejimi kurdu (M.N. Kapustin). Doğal olarak birçok sorunları ortaya çıkaran bu kavramda, aslında toplumun sosyalist temelleri redediliyor. Başka fikrin daha doğru olduğu söylenebilir (A.M. Borşagovski). 20-li yılların sonunda Stalin tarafından şahsi hakimiyet rejiminin kurulması, sosyalizm'e karşı bir olaydı. Aynı sorun hakkında öne sürülen farklı bilimsel görüşler, tarihsel kişilerin değerlendirilmesinde tezatlı görüşler, tarih biliminde bilimsel arama ve fikir plüralizminin gittikçe çok kökleştiği gösteriyor. Toplumun buhranla yüzyüze geldiği günlerde, durgunluk durumunda bilim, bu olayların kaynaklarını meydana çıkarıyor, doğal olarak Leninin teoretik mirasına dayanarak. Fakat tarihçiler, sosyalizm teorisine ilişkin Lenin görüşlerinin evrimini incelemede daha az şeyler yaptılar. Örneğin, Leninin yanılmadığı, şu veya bu görüşünden vazgeçmediği, sürekli zaman iddia ediliyordu. Ama bu doğru değildi. Leninin ekonomik politikaya yaklaşımı bunu doğrulayan örnektir. Lenin sosyalizmin şevkle çalışarak kurulabileceği fikrinin yanlış olduğunu kabul etmişti. Maddi ilginin, ekonomik gelişmenin önemli faktörü olduğunu da kabul etmişti. Ve ülkeyi kurtaramıyan "askeri komünizm" yerine yeni ekonomik politikayı öne sürdü. Çünkü o zaman ekonomik kriz ülkeyi uçuruma itiyordu. Başta halkı açlık ve sefaletten kurtarmak gerekti. 1921 yılında Leninin önerisi üzerine plana göre yiyecek dağıtımı ayniyat vergisi ile değiştirildi. Köylülerden aileleri için minimum ürün kalarak tüm ürün artıkları karşılıksız olarak alınıyordu. Bu sistem köylü emeğini teşvik etmiyordu. Ayniyat vergisi ise köylüler için daha elverişliydi, tutarı ekim başlamazdan önce belirleniyordu. Köylüler ürün ar-

tıklarını çarşıya sürebiliyorlardı. Lenin ticaret serbestliğinin zorunluğunu da esaslandırıyordu. Oysa Leninin birçok savaş arkadaşları şu veya bu ölçüde olursa olsun özel mülkiyetin tatbikini bir türlü kabul edemiyorlardı. Yeni ekonomik politika ise emekçilerin ekonomik teşebbüsünü teşvik ediyordu, ticaretin canlanmasına yol açıyordu. Kendi içinde kendini finanse ederek çalışma usulü yani işletmelerin öz finansman ve öz yönetim sistemine geçmeleri bu politikanın geliştirilmesinde önemli rol oynadı. Yeni usul sosyalist adaletin maddi temelini oluşturuyordu. Esnaf dükkanlarını, orta halli bir dizi işletmeleri devletsizleştirme kararı pek önemli bir karardı. Üretim araçlarının kiralanmasına izin verildi. Kiralanmış (orta ve küçük) işletmelerin yarısından fazlası özel kişilere verildi. Bir kısmı kooperatiflere.

Yabancı firmaların iştirakiyle ortak işletmeler kuruldu. Yeni ekonomik politika kişisel ve toplumsal çıkarları birleştirmeye olanak verdi. Ama Stalin köylü emeğini teşvik eden önlemleri kaldırdı. Bugün bu hareket tarih yapıtlarında kınanmaktadır.

Tarih biliminde SSCB tarihinin değerlendirilmesine iki yaklaşım görülüyor.

Bazı yapıtlarda öne sürülen fikre göre, sosyalizm davası ve parti otoritesi Stalin ceza önlemleri yüzünden büyük zarar gördü. Lenin vasiyetlerinden dönüldü. Ama her ne olsa da parti ile halkın muazzam çabalarıyla sosyalizmin temelleri atıldı. Değişik kitaplarda sosyalizm değişik biçimde niteleniyor. Sosyalizm "erken", "kışla", "devlet", "biçimsizleşmiş" sosyalizm olarak isimlendiriliyor. Ama yazarların hepsi, sosyalizm ilişkilerinin gerçek biçimleri olduğunu, sağlam temele dayanan toplum kurulduğunu kabul ediyorlar.

Başka yaklaşımlara gelince, ülkemizde sosyalizm diye hiç bir şey yok ve olmadığını söyleyenler de vardır. Üstelik 1917'de parti tarafından seçilen yolun yanlış olduğunu iddia edenler de vardır. Peki, bu yaklaşımın nedeni nedir? Sosyalist demokrasinin Stalin tarafından sınırlandırılması, insanların sosyal ihtiyaçlarının bilmezlikten gelmesi, toplumsal mülkiyetten ve politika ile ideolojiden insanın uzaklaştırılması, Stalinin sert ve manasız ceza önlemleri, milyonlarca komünist ve partisizin cezalandırılması bu yaklaşımların ortaya çıkmasına neden oldu. İdari-kumanda sisteminde insanlara "birer vida" rolü ayrılıyordu. Geçtiğimiz yıllarda çıkan bir dizi tarih etüdlerinde şu fikir öne sürülüyor: Lenin sosyalizm kavramı teori ve pratikte Stalin tarafından büsbütün tahrif edildi. Sosyalist demokrasi ve kooperasyonun rolü ve bir sıra önemli sorulara ilişkin Lenin kavramı red-

dedildi. Stalin kendisi hiç bir zaman sosyalizm fikirlerini resmen reddetmiyordu. Tam aksine kendisini bir ülkede sosyalizmi kurma fikrinin savunucusu sayıyordu. Fakat Stalin sosyalizme üstünkörü dogmatik açıdan yanaşyordu. Sözleri ile işleri birbirini tutmuyordu. Stalin Leninizmden vazgeçti. Neden? Tarihçiler işte bunu anlamaya çalışıyor, nedenlerini inceliyorlar. Lenin, insanı tüm önceki kültür başarılarına dayanarak geliştirme işini, sosyalizm fikirlerinin maarifçilik ve ümanizm fikirlerini sürdürmesini başlıca prensip sayıyordu. Stalin ise teoretik açıklamalarında ümanizm anlamından kaçınıyordu. Politbüro üyeleri de, Parti Merkez Komitesi üyeleri de onun için birer vidaydı, hiç bir haktan yararlanmayan vidalardı.

Lenin halkın öz yönetim organları olan Sovyetlere pek büyük önem veriyordu. Ana amacı kendi sınırsız hakimiyetini sağlamlaştırma olan Stalin ise Sovyetleri, parti cihazı yönetimindeki idari-kumanda sistemine bağlı ve hiç bir haktan faydalanmayan organlara dönüştürdü. Lenin zamanında, durum çok çetin olsa da parti kongreleri her yıl yapılıyordu. Stalin zamanında ise parti kongreleri, hatta Politbüro bile gerçekte toplanmıyordu. Lenin gerçek deneyime dayanarak şu hükme vardı: toplum üyelerinin şahsi ilgisi olmadan ekonomi gelişemez. Toplumsal mülkiyeti devlet mülkiyeti ile sınırlamıyordu Lenin. Devlet kapitalist mülkiyeti, işletme imtiyazı, özel teşebbüs, özel ticareti mümkün sayıyordu. Sanayi yönetiminde değişik biçimlerin kullanılmasından, tröstlerin aracılığıyla sanayi yönetilmesinden yanaydı Lenin. Ona göre onlar bağımsız ve girişken olmalı, kapitalist deneyiminden faydalanmalı. Bu bütün çalışmaların merkezden Moskovadan yönetilmesi gerek demek değildi.

Çok yapıtlarda böyle fikirler vardır.

Stalin tarafından geliştirilen idari-kumanda sistemi ilk zamanlarda haklı çıktı, ilk yıllarda perişanlığı yenmeye ve sanayi potansiyelini meydana getirmeye yardım etti. Ama ekonomi ve toplumsal hayat mürekkepleştikçe bu yönetim biçimleri ömrünü tüketmeye başladı, ülkeyi krize yaklaştıran fren oldu. İnsan kaybına, her tarafta ekolojik durumun bozulmasına, deniz, köy, nehir ve toprağın harap olmasına vardırı.

Yukarıdan planlama, yetkisiz kişilerin yönetimi, çıkarılan işe bakmadan herkese aynı ücret sağlanması, gerçek sonuçlara göre değil harcanan mali ve maddi kaynakları göz önünde tutarak planın gerçekleştirilmesi üstüne hüküm çıkarılması maddi ilginin ortadan kalkmasına, sanayi en son bilimsel-teknik başarılarına ilgi göstermemesine yol açtı. Bu ekonomiyi

geliştirme, halk çıkarlarını göz önünde tutma, onu refaha kavuşturma amacına yönelik Lenin görüşlerine aykırı geliyordu. İdari-kumanda sistemi tarıma da zarar verdi. Tarımın ekstansif biçimde geliştirilmesine, sürülen tarlaların durmadan genişletilmesine vardırı ve ekolojiye zarar verirdi. Bundan dolayı ürün verimi azalmaya başladı.

Geçtiğimiz yıllarda tarih bilimi, Stalinizmi, Hruşçov ve Brejnev zamanlarını objektif olarak ilmi ölçülerle inceleme olanağını elde etti. Stalin hakimiyetinin gideren artan sağlamlaşması, sosyalizme düzeltilemez zarar verdi. Bugün bu tarih sahasında çalışan herkesçe kabul ediliyor. O zaman birçok ünlü kişiler durumun niteliksel bakımdan değiştiğini göremediler. Sonuçta Stalin herkesçe tanınan lider, sınırsız hakimiyete sahip diktatör oldu, tezlerini paylaşmayanları cezalandırma olanağını elde etti. Stalin hakimiyetinin parti çekirdeğinin desteğiyle sağlamlaşması mahvedici sonuçlar verdi. "Stalin sosyalizm demektir, Sosyalizm Stalin demektir". Bu tezi sovyet insanların zihnine aşılıyan ve ustaca düzenlenen geniş propaganda yapılıyordu. İnsanların ezici çoğunluğu buna inanıyordu.

Beş yıllık planların yerine getirilmesi, iş veriminin artırılması için onlar elden geleni yapıyorlardı. Bu kavramlar toplumun yolsuzluk, zorbalık durumunda yaşadığını gösteriyor, ama ekonomiyi geliştirmek için halkın büyük bir kısmının heyecanla çalıştığını hesaba katmıyor. Sovyet toplumunun gelişme süreci, diyalektik bakımdan tezatlı süreçti. Bir sıra yapılarda işte buna dikkat ediliyor (Yu.A. Polyakov). Çünkü söz konusu, tarihte en büyük sosyo-ekonomik ve sosyo-politik deneyimdir.

Nasıl oldu da, Stalinin hata ve yanlışlıklarına rağmen ezilmiş halk, savaşı kazanabildi? Cephede, cephe gerisinde partizan müfrezelerinde gösterilen sebatlık ve yiğitlik kaynağı neydi?Göreve bağlılık kaynağı neydi? Halk vatani için savaşıyordu. Bazı yazarlara göre Stalin politikası devrimci devleti zayıflatmışsa da yıkmadı (O. Latsis). Bunu kabul etmemek imkansızdır. Birçok tarihçiler diyor ki, bugün geleneksel kavramı geliştirmek gerektir. Stalinin etkisi altında oluşan birçok tezlerin değer yargılarını değiştirmek gerektir. Eski kavram, 20-li yıllarda liderlik için yapılan ve iç parti hayatına menfi etki yapan savaşı yansıtmıyordu. Eski şemada Stalin terörünün çapları olduğu gibi gösterilmiyor. Sosyalizmi kurmakla ilgili Lenin prensiplerinden neden Stalinin uzaklaştığı anlatılmıyor. Sovyet toplumunun gelişmesine ilişkin geleneksel kavramda, toplumsal enstitülerinin, ekonomi araçlarının yönetimi sosyal, sınıfsal ve ulusal ilişkilerin demokratikleşme önemi küçümseyordu. (G.L. Smirnov).

Bu kavramlarda, bazı tarihçilerin kanısınca, sovyet toplumunun tarihsel sürecine değinen birçok ana sorunlara cevap verilmiyor. Tarih diyalektiğinin karışık olduğu vurgulanıyor. Halk kitleleri sosyalizme inandıkları için sosyalizm sağ kalabildi. Ama sonraki yıllarda duygusuzluk ülkülerin yitirilmesi, sosyalizm için ciddi tehlike yarattı. (Polyakov Yu.A.)

Tarihçiler bir yandan Sovyet toplumunun başarılarını anlatıyorlar. Lenin halkın aşağı kısmını tarihsel yaratıcılığa celbetmek gerektiğini belirtmişti. Aşağı tabakalardan on milyonlarca kişi parti, sovyet örgütleri ve ordunun çalışmalarına, sanayi, ticaret, kolhoz ve sofhozların yönetimine katılmaya, bilim ve kültürü benimsemeye başladı. Halk arasından çıkan insanların bu çalışmalara katılması aslında, demokratik bir süreçti. Belki, sovyet toplumu tarihinin çekirdeğiydi. Ama bu süreç basit değildi. Stalinin ceza tedbirleri bu süreci baltalıyordu, durgunluk onu zayıflatıyordu. Önceleri yayımlanan kitaplarda bundan hiç söz edilmiyordu. Kuşkusuz bu süreç geniş çaplı bir süreçti.

Sovyet düzeninin başka bir başarısı, sosyal adaleti kökleştirmek ve halkı refaha kavuşturmak için potansiyel imkanlara sahip olduğunu gösteriyor. Söz konusu sanayi hızla geliştirilmesi, işsizliğin kaldırılması, parasız sağlık yardımı ve öğretim sistemlerinin meydana getirilmesi emekçinin yüceltilmesiydi.

Öte yandan tarihimizin başka bir yönünü oluşturan olumsuz olaylar açığa vuruluyor. Bürokrasinin oluşması ve devamlı kuvvetlenmesi. Ekonomide, sosyal ve manevi hayat alanlarında kırtasiyecilik dikta demektir, idari zorbalık demektir, insanın hak ve ihtiyaçlarına kayıtsız kalmak, kamu oyunu ve emekçilerin sosyal deneyimini bilmezlikten gelmek demektir.

Cihazın rolü, 70 yıl boyunca artıyordu. İç savaş yıllarında devlet sanayi yönetiyor, tarım ürünlerinin tedariki ve dağıtımını ile uğraşıyordu. Genişliyen ve giderek fazla bürokratlaşan devlet cihazı hatta Lenini bile endişelendiriyordu. Endüstrileşme sonucunda maliye işleri, maddi kaynaklar ve işçi gücü devletin eline geçti. Devlet planlama dairesi pek yüksek yetkilere sahip oldu. Tarım işlerinin yönetimi de devletin elindeydi. Kolhozların yardımıyla bu işi başarıyordu devlet.

Sofhozların çoğalması bu sürecin daha da genişlemesine yol açtı. Ticaretin yönetimi de 20'li yılların sonunda devletin eline geçti. Sonuçta cihaz genişliyor, yeni yeni bürokrasi halkaları ortaya çıkıyordu. Birçokları hiç gerekmezdi, onlar yalnız zarar veriyordu. Bugün frenleme mekanizma-

sı dediğimiz şey ortaya çıkıyordu. Toplumsal örgütlerde, sanatçı birlikleri, bilimsel müesseselerde de bürokratlar çoğalmaya başladı. Her yerde durgunluk, kemikleşme, sosyal adaletsizlik yaratan bürokratlar. Kadro seçimi de bozulmuş, ideolojiye bağlanmıştı.

Becerikliliği, yetkililiği belirleme ölçüleri, doğru sayılan kriteriyumlar ortadan kalkmıştı. Devlet cihazı çalışmalarını beceriklilikle, iyice yönetme işine ilgi göstermemeye başladı. 20-li yılların ikinci yarısında yeni ekonomi biçimlerini arama yolundaki çalışmalar aksamaya başladı, bürokratlar her yeniliğe karşı düşmanca yaşıyor, idari prensiplerinin gücüne inanıyorlardı. Bürokratism geniş ölçüde gelişmeye başladı,oluşan ve kökleşen düzenlerin korunmasını isteyenler çoğaldı. Bu ise ülke tarihinin gidişine çok olumsuz etki yapıyordu. Stalinin tüm hakimiyeti ele geçirmesine, Hrusçov ve Brejnevin mutlakiyetinin kökleşmesine vardırdı. Fakat tarih biliminde uzun zaman Stalin'in şahsına tapmanın, Hrusçov döneminin keyfi yönetimi ve Brejnev döneminin kayıtsızlığının olumsuz sonuçlarına gerek önem verilmedi.

Bugün tarih biliminde durum değişti. Tarihçiler ve politika üzerinde çalışan uzmanlar tüm hayat alanlarını eleştirici gözüyle inceliyorlar. Stalin karakterinin, faaliyetine, ülke ile halkın hayatına korkunç etki yaptığı bugün besbellidir. Stalinin keyfine göre hüküm sürmesi, insanların yazgılarına hor bakması, hilekârlığı, yenilgiyi başarı olarak, her başarıyı büyük bir kazanç olarak gösterebilmesi, toplumsal ve siyasal hayatı etkiledi.

Stalin terörü zamanında parti, pek ağır kayıplar vermişse de, yerlerini koruyabildi. Halkın zihninde sosyalizm ideallerini koruyabildi, gerçi Stalinin işine gelen biçimde. Tüm hareketlerinde Stalin kendini sosyalizm savaşçısı olarak gösteriyordu. Bundan dolayı önder olabildi, iktidarı elinde tutabildi. Halk ona inanıyordu, Stalin halk arasında ün ve şan saldı, çünkü ismi sosyalizmle, devrim kazanımları ile özdeşleşiyordu. Nasıl oldu da Stalin ün kazanabildi. Bu şaşılacak şey özel incelemeye değerdir. İnanılması zor olan bir şey daha var: halkın ışıklı ülkülere inancı, Staline korkunç terör havasını yaratmaya olanak verdi. Leninin savaş arkadaşları, büyük parti liderleri, askerler halk düşmanları, casus ve kundakçılar olarak ilan ediliyordu. Nasıl oldu da 30-lu yıllarda milyonlarca Sovyet insanı buna inanabildi? Bunun başlıca nedeni şudur: Stalin hakimiyetini sağlamlaştırmak ve düşmanlarını yok etmek için sosyalizmin gerçek zorluklarından ve onu tehdit eden tehlikeden faydalanabildi. Sosyalizmi kurma yollarına ilişkin fikir ayrılıkları gereğinden çok abartılıyordu, çünkü muhalifle-

rin sınıfsal düşman ve dünya emperyalizmi tarafına geçtiklerini birçok parti ve halk temsilcilerine inandırabilirdi.

Sözde “halk düşmanlarının” sahte suçları kabul etmeleri için ne gibi usullere başvurulduğu, bugün iyice bilinmektedir. Netice olarak, son rakamlara göre, politik suçlamasıyla 3 milyon 700 binden fazla kişi mahkum edildi. 780 binden fazla kurşuna dizildi. Lenin sosyalizm anlayışını ters gösteren Stalin aynı zamanda sosyalist ülküleri her suretle propaganda ediyordu. Bu propagandaya orta dereceli okullar da, yüksek okullar da, kitle haberleşme araçları, propaganda ve toplumsal örgütler ve tarih bilimi de alet edilmişti. Aynı zamanda propaganda Stalini yüceltme amacını güdüyordu. Geçtiğimiz yıllarda Stalinin iç yüzünün açığa vurulması halkı sarstı. Tarihçiler, gazeteciler, yazarlar Stalinin iç yüzünü meydana çıkarma işine büyük katkıda bulundular. Stalinin yanlış uygulaması herkesçe eleştirildi. Sonraları Hruşçov ve Brejnevle de aynı paradoks oldu. İki de sosyalizme içten bağlı olduklarını iddia ediyor, ama sosyalizmden uzaklaşıyorlardı. Bu tüm alanlarda frenleme mekanizmasını sağlamaştırdı. Bu arada bilim, halk öğretimi, hukuk, sağlık yardımı ve edebiyat alanlarında da. Tarih bilimine gelince önceleri Sovyet politikasının eleştirilmesi yasaklanıyordu.

Hruşçovun çabaları başta olumlu sonuçlar verdi. Hruşçov Stalin’in yanlış uygulamalarını düzeltme yoluna gitti. 1956 yılında 20’ci parti kongresinde Hruşçov Stalin’in şahsına tapmayı kınadı, stalin terörü kurbanlarını akladı. Hruşçov teknik ilerlemeyi gerçekleştirme, tarım işlerini iyileştirme, ekonomiyi yönetme usullerini mükemmelleştirme yollarını arıyordu. Halkla açıktan açığa temasa girmeye bile çalıştı. Bu, kendisini Stalinen ayırt ediyordu. Kollektif yönetimi zorunlu sayan Hruşçov çok geçmeden herkese, hatta nükleer enerji alanında çalışan bilim adamlarına, ressam, yazarlara bile ibret olmaya başladı. Tüm iktidarı ele geçirdi. Savaş ve savaş sonrası yıllarında oluşan mekanizm ilk zamanlarda Hruşçovu destekliyordu, “büyük on yıllık dönemi” propaganda ederek ona prestij kazandırdı. Fakat şahsa tapmanın meydana çıkarılması, özyönetime ilişkin sözler, ekonomiyi yönetme reformları, mekanizmanın istikrarı koruma ümitlerini sarstı ve tehlikeli bir anda mekanizma Hruşçovu desteklemedi.

Brejnev ise, sürekli olarak oluşan ekonomik, devlet, toplumsal-siyasal faaliyet biçimlerini korumaya çalışıyordu. Brejnev zamanında bürokratism ve bürokratlar daha da arttı ve sağlamaştı. Hruşçov zamanında hele Brejnev zamanında birbirini tutmayan söz ve işler, durgunluk halkta duygu-

suzluk ve güvensizlik yarattı. Sovyet tarih biliminde ülkenin geçmişini yeniden gözden geçirme sorununa gelince, 1989 yılında orta dereceli okulların 10'cu sınıfları için yeni tarih ders kitabı çıktı (Yu.İ. Korablyov, İ.A. Fedoseyev, Yu.S. Borisov). Ders kitabında stalinizm ilk kez eleştiriliyor, Stalinin sert ceza önlemlerinden söz ediliyor. Önceleri tarih kitapları gibi ders kitaplarında yalnız parti ile halkın zaferleri söz konusu oluyordu. Eskisinden farklı olarak yeni ders kitabında ülkenin tarihi objektif olarak değerlendiriliyor. Sovyet iç ve dış politikasının başarıları üzerinde durulmuyor, Stalin politikası, şahsa tapma havası, demokratik eğilimleri yok eden doğmatizm eleştirilip değerlendiriliyor. Kitapta açıklandığına göre, Stalinin doğmatik istemli yaklaşımı, tarıma büyük zarar verdi. 1929 yılındanberi Lenin'in kooperasyon ilkeleri ters gösteriliyordu.Yeni ekonomik politika sonucunda meydana getirilen gönüllü kooperasyon temelleri yıkıldı. Aynı zamanda ekonomi bilim mahvedilmişti, köyde değişik biçimde gönüllü kooperasyonları kurma fikrini gerçekleştiren bilim adamları cezalandırılmıştı. Politikaya karşı gelen köylüler sert cezaya çarptırılmıştı.

1940 yılında köylülerin % 96,9'u kolhoza girdi. Onlar hiç bir haktan faydalanmıyordu. 1932 yılında ülkede pasaport sistemi uygulandı, ama köylülere pasaport verilmiyordu. Bu durum 60'lı yıllara kadar sürdü.

Ders kitabında kolektivizasyon politikasına kurban gidenlerin toplam sayısının 10 milyon kişi bulduğu belirtiliyor, kısa bir zaman içinde büyük tarım çiftliklerini kurmak için köylülerin cezalandırıldığı, korkutulduğu açıklanıyor. Yeni çiftliklerin kentlere yok pahasına yiyecek sağlamaları gerekti. Öte yandan ülkenin endüstrileştirilmesi için pek ucuz işçi gücü gerekti. Kitapta vurgulandığı gibi 30'lu yıllarda bu çalışmalara, ceza evlerine atılanlar genişçe celbedilmişti. Üç kişiden oluşan gruplar, savcı ve avukatların yardımına başvurmadan, temyiz ve afetme hakkını vermeden, insanları yargılıyorlardı. Stalin ve Molotova cezaya çarptırılması gerekli kişilerin listeleri veriliyordu, onlar için aslına bakmadan bu listeleri tasdik ediyorlardı. Ders kitabında dikkate değer bir olay veriliyor: Parti Politbürosuna Lenin zamanında giren üyeler arasında Stalinden başka hiç kimse sağ kalmadı.İlk sovyet hükümetinin 15 üyesinden 10'nu halk düşmanı ilân edildi. Stalin siyasî muhaliflerini cezalandırmak için onları halk düşmanı ilan ediyordu. Başkaları kundakçı, sabotajcı, diğerleri kulak ve kulak yardakçıları olarak ilan ediliyordu. Kitabın yazarları 1936 Anayasasına değinirken bu işte sözlerle işlerin bir birini tutmadığını yazıyorlar. Oysa Anayasa, galip çıkan sosyalizm Anayasası olarak nitelenmişti.

Kitabın 1936 tarihli Anayasasından sözedilen bölümünde Stalin rejimin içyüzü açığa vuruluyor. Anayasa sovyet toplumunun objektif gelişme eğilimini ve demokratikleşmeyi yansıttı, böylece stalinizm uygulamasına aykırı geliyordu, alenen kanunsuz biçim alıyordu. Anayasa ve gerçek hayat bir birini tutmuyordu... kitlesel tutuklamalar, zorbalık, insanların cezalandırılması gibi eylemler sürdürülüyordu. Köylülere eskisi gibi pasaport verilmiyordu, onlar serbestçe yer değiştiremiyorlardı. Sözlerle işlerin bir birini tutmaması toplumsal siyasal hayatı karakterize ediyordu. 1937 yılında SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesinin aynı genel toplantısında demokratikleşmeyi genişletme kararıyla birlikte Stalin raporu hakkında bir karar alındı. Bu kararda güya geniş sabotaj yüzünden baskıyı şiddetlendirme zorunluluğu öne sürülüyordu. Toplantıda Stalin, "sosyalizm başarıları kazandıkça, sınıfsal savaşın artacağı hükümünü savunabildi". Kitabın yazarları büyük kurbanların verilmesine neden olan 1935-1939 tarihli sahte siyasi duruşmalara da değiniyorlar. O zaman Leninin birçok savaş arkadaşı, eski komünistler idam edildi, yüz binlerce partili, devlet adamı, ekonomist cezalandırıldı, ordunun kumanda ve politik kadrosu yok edildi.

Yazarlar 40 milyona yakın kişinin cezaya çarptırıldığına dikkati çekiyorlar. Belki, bu rakam büyütülüyor ama kurbanların sayısı gerçekte çoktu. Yazarlar tüm bunların sosyo-ekonomik hele manevi ve etik bakımından ülkeye pek büyük zarar verdiğini belirtiyorlar. Ceza önlemlerinin mahvedici sonuçları hele savaş zamanında kendini çok iyi gösterdi, çünkü savaş eşiğinde en yetenekli yüksek ordu komutanları, orta ve alt halkadan iyi eğitilmiş tecrübeli komutanlar öldürüldü veya ceza evlerine atıldı.

Ders kitabında ekonomi başarılar da ele alınıyor. Bu başarıları halkın şevk ve fedakarlığı kazandırdı. Halk yeni toplumu kurmak için bunun gerektiğine inanıyordu. Öte yandan temelsiz planlama, çalışmaların hızlandırılmasına, aksaklıklara neden oldu. Sonuçta haksız yere sabotaj yapmakla suçlanan insanlar cezalandırıldı. Kereste yığına, maden ocakları, askeri sanayi işletmeleri, yol ve kanalların açılması gibi en ağır sanayi kesimlerinde ucuz işçi gücü, yüz binlerce tutuklu çalıştırılıyordu. Çalışma ve hayat koşulları çok kötüydü.

Ders kitabının yazarları Stalinin bir dizi dış politik eylemlerini de eleştiriyorlar. 1939 tarihli sovyet-alman saldırmazlık paktına değinirken şu hükme varıyorlar: Görüşmelerde taraflar, Polonya topraklarının yazgısı üstüne anlaşmaya vardılar. Bu adaletsiz bir anlaşmaydı, çünkü Polonya halkının arkasında yapılmıştı. Polonya devletinin hukuken kaldırılmasına

Stalin ile çevresindekilerin izin vermeleri, uluslararası hukuk ilkelerine aykırı geliyordu.

Kitabın yazarları sovyet-fin savaşına (1939-1940) değinirken bir dizi politik krizler gibi bu savaşın da kaçınılamaz olmadığına vurguluyorlar. Yazarlara göre, pürüzlü sorunları hatta, Finlandiya toprakları aracılığıyla alman saldırısı yapıldığı takdirde bile Leningradın güvenliği gibi ciddi sorunu barış yoluyla çözme fırsatını iki hükümetin kaçırmaması savaşa yol açtı. İlk Fin hükümeti sovyet hükümetinin önerilerini redediyordu, savaş başladıktan sonra Sovyet hükümeti barış görüşmelerine ilişkin Finlandiya hükümetinin önerisini reddetti. Bu yöneticilerin akıllıca davranmadıklarını gösteriyor.

Dış politik tarihine gelince, Stalin şahsına tapma yıllarında ve durgunluk döneminde tarih bilimi birçok sorunları aydınlatamıyordu. O zaman yalnız işe gelen olayların tesbiti çerçevesinde doğmatik yorumlara izin veriliyordu. Tarih o derecede ideolojiye bağlanmıştı, gerçek içeriğini yitirdi. Yaşadığımız günlerde yeni anlayış havası içinde dış politika tarihine yaklaşım başkadır. Sovyet hükümetinin eski eylemlerinin de, son zamanların eylemlerinin de değer yargıları değişiyor. Bununla ilgilenen yalnız tarihçiler değildir.

Yaşadığımız günlerde sovyet hükümetinin bazı önemli dış politika eylemlerinin değer yargısının değiştirilmesi, yalnız bilim adamları değil toplumun da dikkat merkezindedir. Bunu anlamıştık, tarih sorunları hatta SSCB Halk Vekilleri kongresinde bile kavram konusu oldu, zamanımızın politik sorunları düzeyine çıktı.

Örneğin, 23 Ağustos 1939 tarihli sovyet-alman saldırmazlık anlaşması, 28 Eylül 1939 tarihli sovyet-alman dostluk ve sınır anlaşması ve bu belgelerle bağlı gizli ek protokollerin değer yargısı değişiyor. Tarihçilere gizli protokollerin aslını incelemeye olanağı verilmedi. Fakat yurdun dışında, ayrıca ABD'de belgelerin daha nazi Almanyada yapılan ve amerikalılar tarafından ele geçirilen fotokopileri yayımlandı. Stalin ve Molotof politikasının analizi, sovyet-alman ilişkilerine değinen başka belgelerin incelenmesi, bu fotokopilerin belgelerin aslından yapıldığını söylemeye olanak veriyor. 1939 yılının 23 Ağustosunda, 28 Eylülünde, 4 Ekiminde ve 1941 yılının 10 Ocağında imzalanan bu gizli ek protokoller Baltık denizinden Kara denize kadar çıkar alanlarının SSCB ve Almanya arasında sınırlandırılmasına değiniyor.

1939 tarihli sovyet-alman saldırmazlık anlaşması, şimdi SSCB Halk Vekilleri kongresinde ele alındı. Kongrenin 24 Aralık 1989 tarihinde kabul ettiği kararda, anlaşma içeriğinin uluslararası hukuk ilkelerine ve pratiğe aykırı gelmediği belirtiliyor. Ama kararda vurgulandığı gibi, Baltık denizinden Kara denize kadar iki ülkenin çıkar alanlarını belirleyen ve iki ülke tarafından imzalanan gizli ek protokol ve 1939-1941 tarihli başka protokoller Lenin dış politik ilkelerinden uzaklaşıyor. İki devletin çıkar alanlarının belirlenmesi, bir dizi devletlerin bağımsızlık ve hükümranlılığına aykırı geliyordu. Kongre gizli protokolleri imzalandığı günden hükümsüz ve temelsiz olduğunu kabul etti ve belgelerin imzalanmasını kınadı. Stalin ise başka ülkelere baskı yapmak için onlardan faydalandı. Şunu vurgulamak gerek ki, Stalin ile Molotov Parti Merkez Komitesi, SSCB Yüksek Sovyet ve hükümetin haberi olmadan almanlarla gizli görüşmeler yaptılar. Bu sovyet halkının arkasında almanlarla yapılan anlaşmaydı. 1939 tarihli saldırmazlık anlaşmasının imzalanmasından maksat, SSCB'ni yaklaşan savaş tehlikesinden korumaktı, çünkü o zaman Avrupada faşizm saldırısı ve Asyada Japonya militarizmi tehlikesi artıyordu. Ama anlaşma SSCB'ni nazi saldırısından kurtaramadı, ve savaş ve faşizme karşı gelen güçleri dezorganize etti, hitler saldırısının sovyet halkı için verdiği sonuçları daha da ağırlaştırdı.

Sovyet biliminde SSCB'nin Afgan politikasının değerlendirilmesine yeni yaklaşımlar ortaya çıktı. Buna tarihçiler başladı. Bu problem görüşülmek üzere SSCB Halk vekilleri kongresine sunuldu. Kongre sorunu görüşüp 24 Aralık 1989'da bu konuda bir karar aldı.

Kararda açıklandığı gibi, 1979 yılında sovyet ordularının Afganistana gönderilmesi manevi ve siyasi bakımdan kınanmaya değer bir eylemdir. Sorun incelendikten sonra, kararın Politbüro'nun yalnız dört üyesi tarafından ayrıca Parti Merkez Komitesi Genel Sekreteri ve Yüksek Sovyet Prezidyomu Başkanı ve Savunma Kurulu Başkanı Leonid Brejnev, eski savunma bakanı, Devlet Güvenlik Komitesi başkanı ve dışişleri bakanı tarafından alındığı öğrenildi. Bu pek önemli karar SSCB Yüksek Sovyetinde görüşülmedi. Anayasa çiğnendi. Anayasa ise barış ve savaş sorunlarının en yüksek devlet egemenlik organlarında görüşülmesini gerektiriyordu. Şunu da kabul etmek gerek ki o zamanki durumda, idari-kumanda sistemi durumunda bu doğal bir şeydi. Karar Yüksek Sovyette alınmış olsa da aynı olurdu. Aralık 1989 da Halk vekilleri Kongresinde açıklandığına göre, 1979 yılında Afganistan hükümeti ondan fazla kez askeri yardım ricasıyla başvurmuş, ama sovyet tarafı bu ricaları reddetmişti. Fakat dış politikamı-

zın haddinden fazla ideolojiye bağlı olması, orduları gönderme kararını etkiledi. O zaman uluslararası durum çetinleşiyordu. ABD İranda verdiği kayıpların öcünü Afganistanda almak istiyordu. Sovyet liderleri ülkenin güvenliğini sağlamlaştırmak istiyorlardı. Sovyet hükümeti Afganistana orduları gönderme kararını alırken diğer devlet başkanlarına hitabesinde, bu hareketin iletişim ve bazı hedefleri koruma zorunluğundan ileri geldiğini açıklamıştı. Ama bu orduları gönderme kararını haklı çıkaramaz. Güce başvurma, dünya Kamu oyunun büyük bir kısmının gözleri önünde sovyet ülkesinin otoritesine zarar verdi.

Fazla vaktinizi aldığımndan dolayı özür dilerim. Yine de, müsaadenizle birkaç söz daha söylemek isterdim.

Türk Tarih Kurumuna, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu yönetimine beni Türk Tarih Kurumunun haberleşme üyeliğine seçtikleri için içten samimi teşekkürlerimi sunarım. Kurum Başkanı profesör Yaşar Yücele, Kurumun her üyesine candan teşekkür ederim. Bana gösterdiğiniz yüksek itimadı haklı çıkarmayı, boyun borcum bilirim. Bu münasebetle Atatürk Söylev'ini rus dilinde yayımlamayı, en yakın görevim sayıyorum. Ülkemizde bu tür yapıtların yayımlanması zor olsa da, meslektaşlarımla beraber, bu yapıtı yayımlamak istiyoruz. Atatürk zamanı Türkiye dış politikasına ilişkin kitabı çıkarmak niyetindeyim. Şimdiye kadar SSCB de Atatürk politikasını aydınlatan kitaplar yoktu. Bu yıl Moskova üniversitesi profesörü D.Yeremeyev, Doğu bilim Enstitüsü ileri gelen memurlarından V. Danilovla beraber yüksek okullar için Türkiye Cumhuriyeti tarihi ders kitabını yayımlamak niyetindeyiz. Başka görevlerim de var, ama sizleri fazla yormak istemem. Bu ayın başında Moskovada Sovyet türkologları toplantısı yapıldığını, toplantıda Türkiye Araştırmacıları Sovyet Derneği kurulduğunu memnurlukla bildirmek isterim. Toplantıya Leningrad, Bakü, Tiflis ve daha başka yerlerden bilim adamları da katıldı. Bu derneğin, Türkiye üzerine araştırmaların genişletilmesine, türk ve sovyet bilim adamları arasındaki münasebetlerin daha da gelişmesine, karşılıklı ziyaretlerin artırılmasına, belki, ortak bilimsel yapıtları hazırlamada işbirliği kurulmasına yardım edeceğini umarız.

Dikkatinize teşekkür ederim.

* *
*

Bu makalenin kaleme alınmasından sonra Sovyet Birliğinde 1990 ve 1991 yıllarında bilimsel, sosyo-politik yapılarda sosyalizm kavramı teori ve pratiğinin eleştirilmesi genişlemiş ve derinleşmiş, komünist partisi politikası ve onun ağır sonuçları da kınanmıştır. Bu, kanımca yeni bir makale için önemli bir konudur.

Çeviriler :

İLK TÜRK BASIMEVİNİN KURULUŞUNDA
İKİ KÜLTÜR ELÇİSİ:
SAVARY DE BRÈVES İLE İBRAHİM MÜTEFERRİKA*

Yazan: GÉRALD DUVERDIER
Fransızcadan çeviren: TÜRKER ACAROĞLU

Fransa'nın 1592-1604 yılları arasındaki İstanbul Büyükelçisi, daha sonra 1608-1614 yılları arasındaki Papalık Büyükelçisi olan Savary de Brèves, Roma'da bulunduğu sırada, "Typographia Savariana" adını taşıyan ilk Fransız Doğu basımevini kurmuştu. Paris'e geri çağrılan Brèves, "Imprimerie des Langues orientales, arabique, turquesque, persique..." ("Arap, Türk, Fars... Doğu Dilleri Basımevi") adını verdiği basımevini oraya nakletti. 1615 yılında şu kitabı yayımladı: *Fransa Padişahı ile Âl-i Osman Padişahı mabeyninde münakid olan ahidnamedir ki zikrolunur/Articles du traicté fait en l'année 1604 entre Henri le Grand, roi de France et de Navarre, et le sultan Amat, empereur des Turcs, par l'entremise de François Savary, seigneur de Brèves, conseiller du roi en se Conseil d'Etat et Privé, lors Ambassadeur pour sa Majesté à la Porte dudit Empereur*. Daha önce Türkçeden, genellikle transkripsiyon olarak, bir şeyler basılmıştı, ama ilk kez olarak Avrupa'da Türkçe bir kitap basılıyordu. 1729 yılında, Paris'te ilk "Imprimerie turquesque" ("Türk basımevi")nin ortaya çıkışından aşağı-yukarı yüzyıl sonra, İstanbul'da, ilk Türk basımevinin makinelerinden bir kitap çıkıyordu. Bu da, yalnız Osmanlı İmparatorluğunda değil, bütün İslam ülkelerinde de, Yahudilerin ve Hristiyanların elinde olmayan ilk basımeviydi. İlk Türk basımevi, dinsel kitapların basılması kesinlikle yasaklanmış olsa da, aynı zamanda ilk İslam basımeviydi; ilk İslami kitap 1803 yılında çıkacaktır. Bu basımevine, tıpkı Paris'teki gibi, "Arap, Türk, Fars... Doğu Dilleri Basımevi" denilebilirdi, çünkü bu üç dilde kitap basıyordu. Bu, İbrahim Müteferrika'nın işiydi. İster 1715 yılında Viyana'da Prens Eugène nezdinde, 1720-1735 yıllarında Tekirdağ'da Transilvanya "Kralı" Ferenc II. Rakoczi nezdinde olsun, ister daha başka görevler sırasında olsun, İbrahim Babiâli'nin bir elçisi (büyükelçisi) idi. O halde, Türk basımevini yaratan iki adamın ortak bir noktası var: elçi, büyükelçidir, bunlar, Ayrıca, yirmi iki

* "Bulletin du Bibliophile" den (3, Paris, 1987, pp. 322-359).

yılına Doğu'da geçirmiş olan Brèves,¹ ötekiler gibi, yalnızca bir Fransız soy-lusu değildi. Bir Macar dönmesi olan İbrahim de, öteki "müteferrika"lara benzemiyordu. Her ikisi de İslamlık ile Hristiyanlık arasındaki sınırlarda geçen görevleri dolayısıyla ad alan Brèves ile İbrahim, eğitim ve öğrenim-leri bakımından, düşünceleri bir kıyıda öbür kıyıya geçirenler olmak üze-re yetiştirilmişlerdi. Demek oluyor ki, Türk basımevinin her iki kurucusu da diplomattır; biri Doğulu (orientaliste), öteki Batılı (occidentaliste) bası-mevci (matbaacı) olmuştur.

Savary de Brèves¹ İstanbul'daki elçiliğinden Doğu yazmaları, Ro-ma'daki elçiliğinden de bir Doğu tipografyası (typographie orientale) getir-di. Bu harflerin Romalı kökenini, Roma'dan yazılan birçok mektup doğ-rular. Roma'daki Typographia Savariana'nın Papa nezdindeki bir büyükelçinin basımevi olduğu iyiden iyiye bellidir. 1613'te bir *Doctrina christiana*, 1614'te Arapça bir *Mezamir* gibi Hristiyani kitaplar basar. Kardi-nal Bellarmin tarafından hazırlanan *Doctrina christiana*, öz bir Roma dok-trinidir, iki Maruni tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Gabriel Sionite ile Victor Scialac adlarını taşıyan bu iki adam, önsözlerinde, Brèves'in neden bir Arap basımevi kurduğunu açıklamaktadır. İstanbul'dan yola çıkarak yaptığı geziler sırasında, Yakın-Doğu'da Arapça konuşan Hristiyanların dinsel yoksulluğunu görüp anlamış, onlara "yanlış ve yanlışlardan arındırılmış" Arapça Hristiyani kitaplar sağlamak üzere Roma'da bir basımevi kurmuştur. O halde, Brèves'in iki yardımcısının Maruni oluşuna, *Doctrina christiana*'nın "Papa V. Paul'un buyruğu ile" basılıp onun armasını taşıma-sına şaşmamak gerekir. Demek oluyor ki, Roma büyükelçisi Brèves, bize Doğulu (orientaliste) bir basımevci gibi görünür, ancak o Hristiyan, hattâ "dağların ötesinde" (Ultramontain) bir Doğulu (Doğucu)'dur, çünkü Ro-ma'nın Hristiyanlık doktrinini Doğu Kiliselerinde yaymaktadır.

Brèves, Jacques-Auguste de Thou'nun bir Alman yeğeni (kuzini) ile evlenmişti. Paris'ten ona gönderdiği mektuplar, basma kitapların ne denli aldatıcı görünüşler taşıdığını gösterir. "Mezamir" ile işe başlayalım (Resim 1). Basma 3.000 nüshadan Arapça metni içeren yalnızca birkaç yüz

¹ Bu ilk bölüm için, daha önceki yayınlarımıza göndermeler yapacağız: "Les Impressi- ons orientales et le Liban". In: *Le Livre et le Liban jusqu'en 1900*. Sergi, Paris, Unesco, 18 Ocak - 4 Şubat 1982. Kitap, Camille Aboussouan'ın yönetiminde yayımlanmıştır. Paris, Unesco, Agecoop, 1982, pp. 157-189, 193-212, 218-254, 264-279. - *Lettres et visages du Liban et de l'Orient*. Sergi, Dijon, 1983. Dijon, Association Palimpseste, 1983, katalog pp. 47-137. - Compléments et corrections par Annie Berthier et Francis Richard dans *Vers l'Orient...* Sergi. Paris, Bibliothèque nationale, 1983 et par José Balagna, *L'Imprimerie arabe en Occident*, 16e, 17e et 18e siècles. Paris, Maisonneuve et Larose, 1984.

nüsha, Doğu Kiliselerine gönderilmiştir. Çoğu, okumayı kolaylaştırmak üzere, ünlüleştirilmiş (vocalisé) ve yanına Latince bir çeviri eklenmiş olan Arapça bir metinle basılmıştır. Bu kitap, Avrupa'daki Hristiyan doğubilimcilerin (orientalistes) kullanımına ayrılmıştı; bunlar İbrani dilinden sonra Arapça öğreniyorlardı, çünkü Kutsal kitabın Arapça bir çevirisi vardı. O halde, "Mezamir" aynı zamanda Hat (Yazı, Ecriture) öğrenecekler için bir kitap, bir dilbilgisi kitabıydı. 1632 yılında, Jean-Baptiste Duval adında, Arap dili ve yazını bilgini bir Fransız, Paris'te "Dictionarium latino-arabicum Davidis Regis" adlı bir kitap yayımlamıştı; bu, Latince'den Arapçaya çeviri için "Mezamirin" in bir diziniydi. Çağın en ünlü Arap dili ve yazını uzmanı Erpenius, "Mezamir" i bir Arapça kılavuzu (manuel) olarak salık verir. Hristiyan doğubilimcileri ilgilendiren şey, "Kuran" Arapçası değil de Kutsal kitap Arapçasıydı.

Doctrina christiana ya geçelim. 500 ya da 600 nüshanın çoğu, Brèves tarafından ya da Papa V. Paul tarafından Doğu Kiliselerine gönderilmiştir. Ancak bunlardan bir takımı, bir Latince çeviriyle basılmıştı, ki bu, Bellarmin metni değil de Arapça metnin bir çevirisiydi. Çünkü bu, bir çeviri değil, Bellarmin kitabının Doğu Kiliselerine uyarlanmış bir yorumu (version) idi. O halde, Brèves, "Doğu Kiliselerini ayıran ayrımları daha iyi anlayabilirsiniz" diyerek, bundan bir nüshayı De Thou'ya gönderebilirdi. Böylece, Brèves, bu kitap özellikle Roma politikasına hizmet ettiği halde, Avrupa bilginlerine Doğu hristiyanlığını daha iyi anlama olanağını sağlıyordu. Ancak, burada da, Brèves'in mektupları, bizi küçük, ince ayrımları belirtmeye götürür. Brèves'in basıma verdiği ilk kitap "Mezamir" idi, "Enkizisyon yargıçlarının elinde" olduğu için basılamıyordu. O zaman, iki Maruni *Doctrina christiana* 'yı çevirdi, Brèves de bunu bastı. Bundan sonra "Mezamir" kitabı için basma ruhsatı (imprimatur) aldılar. Bu izin kâğıdı şunu ispatlıyordu: "Mezamir" in Latince'den Arapçaya yapılan bu yorumunda (tefsir, version) Katolik Kilisesinde kullanılan Kutsal kitabın Latince yorumuna (Vulgate) ve İbrani ya da Yunan dillerindeki metne aykırı hiçbir şey yoktur". İmza: Kardinal Bellarmin. Çünkü Maruniler, 1580'de, Papalığa en bağlı Doğu hristiyanları olarak övülüp kutsanmışlardı (takdis). Pek eski değil, yakın zamanda, Papa'nın elçisi P. Eliano, Lübnan'ı dolaşır Marunilerin elyazmalarını yakıyor, onların yerine Roma'da basılıp gelen din derslerini (catéchisme) koyuyordu. Maruni dua kitabına gelince, *Missale Chaldaicum*'un basım işi daha 1594 yılında tamamlanmıştı. Ancak, daha sonra "Mezamir" gibi, o da Enkizisyon yargıçlarının elinde kalmıştı. O zaman Maruniler yeni koruyucuları Kardinal Du Perron'a başvurdu; o

da Maruni dinsel tören ve dualarının Roma ortodoksluğuna uygun olduğunu kabul ettirdi. Böylelikle, “Mezamir”in basımını sağlayan Brèves, Doğu Kiliselerine güvenmeyen kimi Romalı çevrelere karşı Marunilerin bir koruyucusu olarak da görünüyordu. Ve bizzat Brèves’e karşı da... Çünkü, Savary de Brèves’in amcası ve İstanbul büyükelçiliğindeki önceli (selefi) savary de Lancosme’un Roma’ya sığınmak zorunda kaldığını unutmamışlardı. İspanya ile Birlik ve Anlaşma yandaşı olan bu adam, henüz mezhebi terketmemiş olan bir Kral IV. Henri’nin yandaşları “Kalvin mezhebinden Fransız protestanlarınca” İstanbul’dan kovulmuştu. Bu tertibin elebaşısı da Savary de Brèves olmuştu. *Doctrina christiana*, her şeyden önce, “Mezamir”in yayımını, bir de Savary de Brèves’in Doğucu (orientaliste) projesinin gerçekleşmesini engellemesin diye “tahsis ve tayin” edilmişti.

Roma’daki iki basım, Brèves için, “ilk denemeler”den başka bir şey değildi. Scialac ile Sionite’i hizmetine almışsa, bu, Kardinal Bellarmin’in *Hristiyan doktrini*’ni çevirsinler diye değil de bir Arapça-Latince sözlük hazırlasınlar diye, amacı Arap harflerini oydurup (kazıtıp) döktürmek olduğundan, Arapça bir sözlük bastırsın diyedir. Typographia savariana’nın varoluş nedeni, bir Arapça-Latince-İtalyanca sözlüğün yayımıydı; tamamlandığında, 300 yaprak tutuyordu. Kral XIII. Louis’nin kardeşi Gaston d’Orléans’nın lalası (eğitimsi) olmak üzere Fransa’ya çağrılan Brèves, en sonunda, “yüce niyet”ini gerçekleştirebilmek olanağına kavuşuyordu; bu niyet, yalnızca bir Arapça sözlük bastırmakla sınırlı değildi. Paris’e döner dönmez, “Arap, (Fars) ve Türk dillerini aramızda (Fransızlar arasında) alışılmış diller durumuna getirmek... büyük arzusunu” iletmek üzere De Thou’ya koştu. “Yanımda bir Türk var, ki tanırırsınız, adı geçen üç dili bilir, bunları şaşılacak kerte iyi yazar... Lübnan Dağında yaşayan, dolayısıyla ana dilleriyle birlikte Arapça bilenlerden hristiyan iki Maruniyi de yanımda getirdim... Bununla, adı geçen dilleri öğrenebilecek çok sayıda gencin gideceği bir kolej açabilirim. Adı geçen dillerin oluşturduğu harflerle kitaplar bastırmak aracını burada öğrendiğimden beri hizmet etmek olanağını da buldum... Böylece, bu üç ulusla ilgili bütün bilimlerin iletişimini (communication) elde bulunduracağız”.

Typographia Medicea’dan esinlenen bu proje, çok-dilli bir Kutsal kitap peşinde koşan militan bir hristiyan Doğubilim’in (orientalisme) yanıbaşında, bir Guillaume Postel’in insancıl Doğubilim’inin (orientalisme humaniste) de yaşamakta olduğunu gösterdi. Guillaume Postel gibi, Brèves de İstanbul’dan yazmalar getirdi. O çağ için şaşırtıcı bir koleksiyon: 110 Arapça, Türkçe, Farsça elyazması... Ancak, bir tek Süryani yazması, bir

tek hristiyan Arap yazması yoktu. Bunlar, “Doğu dilleri: Arapça, Türkçe, Farsça Basımevi”nin yayımlamak zorunda olduğu yazmalardı. Bunlar, Arapça “Mezamir” gibi, özgün metinlerine çevirileri de eklenirse, alıcı bulabilirdi. Gabriel Sionite, Collège Royal’e şahane bir okutman (lecteur) olarak geliyordu, ama Arapça öğretmekten çok, “Arapçadan dilimize (Fransızcaya) çevirileri sürdürmek için”. Bir kral beratı, “adı geçen dillerden (Arapça, Türkçe, Kaldece) Latinceye yaptığı çevirilerin orada basılabilmesine elverişli ve kullanışlı” bir yapı (logement) sağlamasını öğütlüyordu. Bir Doğu koleji projesinin çok pahalıya çıkacağı düşünülmüştü, ama Kardinal Du Perron, böyle olsa bile, Sionite’e Collège Royal’de bir kürsü sağlamıştı. Öteki iki iş arkadaşına gelince, Brèves bunlardan her biri için bir çevirmen beratı (brevet d’interprète) elde edebilmişti. 1618 yılında Jean Hesronite ile Gabriel Sionite’in “Grammatica arabica Maronitarum” adlı kitabı yayımlanıyordu; bunu izleyecek iki-dilli yayımların gelecekteki okurlarını hazırlıyordu. Ancak, bu ilk Arapça kitaptan önce, 1615 yılında, “Doğu Dilleri Basımevi”nin baskı makinelerinden ilk kitap çıkmış bulunuyordu. Bu, Türkçe bir kitaptı, dünyada bu dilde basılan ilk kitap...

*Fransa Padişahı ile Âl-i Osman Padişahı mabeyninde münakid olan ahidname*dir ki zikrolunur/ *Articles du traité fait en l’année 1604 entre Henri le Grand, roi de France et de Navarre, et le sultan Amat, empereur des Turcs*² Brèves için mükemmel bir kartvizit (carte de visite) idi; mademki bu antlaşma (ahidname, muahede, traité) kendisinin anımsattığı gibi, “Brèves senyoru François Savary’nin aracılığı ile” (par l’entremise de François Savary seigneur de Brèves) yapılmıştı (Resim 2 ve 3). Kendini ve sahibi bulunduğu “Doğu Dilleri Basımevi”ni tanıtmanın en iyi, en güzel biçimi! Amaç, Kapitülasyonların bu yenilenme işinde kendisinin bir müzakereci, bir aracı olduğunu, Fransa için yeni yeni avantajlar elde edebildiğini anımsatmak değil miydi? Basılmış ilk Türkçe kitap, İstanbul’daki diplomatik etkinliğinin başlıca sonucunu anımsatan bir büyükelçinin yapıtıdır. Siyasal bir art-düşünceyle birlikte... Çünkü, bir Türk-Fransız İttifakı yandaşı olduğunu *Discours sur l’alliance qu’a le roy avec le Grand Seigneur et de l’utilité qu’elle apporte à la chrestienté/Kralın Padişahla ittifakı ve bunun hristiyanlığa getireceği yarar üzerine söylev*’iyle ispatlamış olan Brèves, İspanyol evlenmelerinden sonra ölçülü bir dille anımsatıyor, ki İspanya ile barışma, geleneksel ve

² Acaroğlu, Türker. “Dünyada basılan ilk Türkçe kitap”. *Belleten*’de, *Türk Tarih Kurumu*, cilt 50, 1986, ss. 507-530, metin dışında *Fransa Padişahı ile Âl-i Osman Padişahı mabeyninde münakid olan ahid-namedir ki zikrolunur*’un (Articles du traité...) röprodüksiyonu ile birlikte.

yükümlülüklerine bağlı (sadık) bir müttefiki unutturmamalıdır. Bu kitap aynı zamanda ticari bir operasyondur, çünkü satışı sağlanmıştır. Fransızlarla Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler pek sıkıdır; Marsilya, Languedoc ve Lyon'un Doğu İskeleleriyle ticareti canlıdır. Oysa bu kitap Fransız tüccarlara, bir de Kutsal Toprak (Kudüs) hacılarına verilen (bağışlanan) güvenceleri tanıtır. Fransızca metin bunları tanıtır, karşısındaki Türkçe metin de- herhangi bir aksilik halinde - anımsatır. Aslında maddeler bizim Arap rakamlarıyla numaralanmış olup bu da gerektiğinde, maddede okuyanın sultanın buyruğuna karşı gelemeceği umularak, kurtarıcı Türkçe maddeyi kolayca bulmak olanağını sağlar.

Bu kitabın satışı³ o denli sağlama bağlanmış, ki yalnızca bir "pasaport" hizmeti görmekle kalmaz, bir dil kılavuzu işi de görür. Böyle bir deyiş, şaşırtıcı olabilir. Ama, iki-dilli "Mezamir" in, Arapça, Kutsal kitap Arapçası öğrenmek isteyen doğu bilimciler için bir el kitabı (kılavuz) olması da şaşırtıcı değil midir? O çağda Arapça öğrenmek isteyenlerin çoğu Tanrıbilimci, birazı da hekim idi. Aynı biçimde, Türkçe öğrenmek isteyenler de diplomat, geniş anlamda, elçinin çevirmeni (tercüman) idi. Gereksinme duydukları Türkçe, diplomatik Türkçeydi. İlk Türkçe-Fransızca sözlüğü ele alalım. Bu, André Du Ryer'in kitabıdır, ki 1630 yılında, Brèves'in harfleri sayesinde yayımlanan Türkçe gramerinin ardından çıkacaktır. *Dictionarium Turcico-Latinum*, ilk yazımında, okuma metinleri olarak, karşısında çevirisi bulunan "Mezamir" i kapsıyordu. Bu, Arapça "Mezamir" in yöntemini yeniden ele almaktı; o denli, ki Du Ryer'in Arapçasıyla karşılaştırmayı sağlamak üzere, Arapça ilk yedi "Mezamir" i de - karşısındaki çevirileriyle birlikte-veriyordu. Ancak, bu sözlüğün, Bakan (Chancelier) Séguier'nin sağlayacağı olanaklarla basıma hazır, kesin yazımında, dil örneği olarak artık "Mezamir" bulunmamaktadır. Bunların yerine, büyükelçi Marcheville'in 1632 yılında Sultanın huzurunda söylediği Fransızca söylev ile Du Ryer'in Türkçe çevirisi konulmuştur. Du Ryer Kapitülasyonların yenilenmesi görüşmelerinde bulunmadığı için, diplomatik Türkçeye örnek olarak söylediği söylevi seçmişti⁴.

³ Kitabın ticari başarısı, 1625 yılında Paris'te Philippe Gaultier tarafından Fransızca metnin yeniden basılmasıyla ispatlanmıştır (Bibliothèque nationale, Lg6-67-A). Kitabı sık sık isteyen "Fransız ve yabancı, yüksek rütbeli papazlar, senatörler, tüccarlar ve başka kişiler" e Gaultier'nin bir seslenişiydi. Bu kapitülasyon "Hiçbir Fransızın bilmezlikten gelemeceği bir şeydir, çünkü Türkiye ile alış-veriş bu krallığa büyük bir yarar sağlar, bunu herkes hisseder".

⁴ Bibliothèque nationale, Département des manuscrits orientaux, Turc 464 (ilkel çeviri), Turc 465 (basıma hazır elyazması).

Şimdi, Du Ryer'in 1630'da basılan grameri üzerinden tam yüz yıl geçtikten sonra, Fransızca yayımlanan ikinci Türkçe grameri ele alalım. Bu kez İstanbul'da, İbrahim Müteferrika tarafından yayımlanıyor. P. Holderman'ın bu grameri, 1730 yılındaki basımında değil de 1726 yılındaki ilk yazımında (version) dil örneği olarak 1673 tarihli Edirne Kapitülasyonlarını verir. XIX. yy.da da, T.X. Bianchi'nin *Le Nouveau guide de la conversation en français et en turc / Türkçe-Fransızca konuşma (için) yeni kılavuz* adlı kitabının 1852'de çıkan ikinci basımının sonunda, Kapitülasyonların Türkçe ve Fransızca olarak tam koleksiyonu bulunur. Dünyada ilk Türkçe kitabı yayımlarken, Brèves, bize yalnızca İstanbul'daki büyükelçilik geçmişini anımsatmakla kalmaz, kitabını İstanbul'a ve (Doğu) İskelelerine gelecek olan ardıllarına saklar (destiner).

1618, "yüce girişim" in son yılı olmuştur. Marie de Médicis'nin vefakâr dostu Brèves, Luynes tarafından, Gaston d'Orléans'ın lalalığı görevinden uzaklaştırılır. Basımevinin bulunduğu, Sionite'in oturduğu Collège des Lombards, yerlerini geri alır. Bunun gibi tarihsel bir olay, Marie de Médicis'nin gözdesi Concini'nin 1617'de öldürülmesi ile Brèves'in büyük Doğu projesi son buluyordu. Gerçekte, onun başarısızlığı, İbrahim'inki denli rastlantısal olmadı. Girişimini sürdürmek üzere, Jacques-Auguste de Thou'yu, biraz da Du Perron'u yanında buldu; bir "Ecole des Langues orientales" (Doğu Dilleri Okulu) açmaya gereken mali desteği, Krallık iktidarından ondan esirgedi. Ancak, başarısızlığının belli-başlı nedeni, tıpkı İbrahim için olduğu gibi, epey kalabalık bir okur kitlesinin yokluğu idi. 1619'da piyasaya sürülen "Mezamir" i senetle satılıyordu. Bu, pek az satıldığını gösterir. Brèves, De Thou'nun ölçülü olma öğütlerini dinlediği için kutlanmaya değer. Çünkü bundan 6.000 nüsha bastırmak istiyordu. Ancak, bir başka neden daha var.

Neden Brèves'e bir kültür tercümanı (drogman culturel) denilmiştir? Bu, "drogman" sözcüğünün Türkçe "tercüman" sözcüğünden geldiği için değil, eskiden Osmanlı İmparatorluğunda resmi çevirmenleri (dilmaç, interprète) gösterdiği için de değildir. Çünkü, karşı karşıya duran iki dünya arasındaki çevirmenleri gösteren bu sözcük, kozmopolit bir çevreyi anımsatıyordu. "Traduttore traditore" (Traducteur traître, Hain çevirmen) dilde kuşkuyu sınırlamıyordu. Doğu uluslarının bilimlerini nakletmek üzere "Doğu dillerini bizim aramızda alışılmış hale getirmek" isteyen Brèves, kuşkulu biri oldu. Brèves, Doğu dilleri bilgisiyle ünlüydü. Az zaman önce, 1596 yılında, Palma Cayet; Arapça, Ermenice, Süryanice için bir gramer kitabı olan *Paradigmata* yı yayımladığında, bu Krallık okutmanı, Doğu dil-

lerini öğrenmek üzere Şeytanla bir anlaşma yapmakla ciddi olarak suçlanmış, Fransa'ya Faust öyküsünü soktu, denilebilmişti. Daha sonra, Papa katındaki büyükelçilik de, Brèves'in Doğu'da (Osmanlı İmparatorluğunda) yirmi iki yıl geçirmiş olduğunu unutturamamıştı. Kimilerinin gözünde o da, tıpkı Guillaume Postel gibi, kuşkulu biriydi. Çok-dilli ve kozmopolit biri olan G. Postel de, "Türklerin Cumhuriyeti"nde ilgi çekici bir uygarlık görüyordu. Brèves'le ilgili bütün bu hoşnutsuzluk dedikodularını bize getiren de Tallement des Réaux'dur: "İstanbul'da o denli uzun zaman kaldı, ki tümüyle müslüman (tout mahoméтан) olmuştu". "Bu M. de Brèves, söylendiğine göre, Papa'ya hristiyanların padişahı (grand Turc des chrestiens) demiştir. Ölürken, son nefesinde: "Allah!" diye bağırmıştır; tıpkı onun gibi Atamız'a (Nostre Seigneur) inanan Türk Gedouin (Gedouin le Turc) yanında olmadan, asla itirafta bulunmadı; oysa Türk Gedouin ona politik yönden bunu yapması gerektiğini söyledi". Gedouin denilen bu adam, Brèves'den daha fazla Türk değildi, ama Doğu'da (Osmanlı İmparatorluğunda) uzun süre kalması ona bu lâkabı sağlamıştı. Brèves tarafından Gaston d'Orléans'ın evine soylu bir kişi olarak yerleştirilen bu adamın naklettiğine göre, o "biraz itikatsız olduğu sanılan" biriydi, biz buna bugün özgür düşünceli biri, diyoruz.

Ya André Du Ryer'e ne demeli? Bir Türkçe grameri bastırmak için yalnız Brèves'in harflerini kullanmakla kalmamış, "Kuran"ı da çevirmişti, ne büyük bir başarı! Şunu da anımsatalım, ki 1722 yılında hâlâ daha, Boulainvilliers kontunun bir Müslüman olarak öldüğü gürültüsü koparılıyordu. Nedeni: *Vie de Mahomet* (Muhammed'in yaşamı) adlı bir kitap yazmıştı!

Concini ile Marie de Médicis'nin düşmeleri, Brèves'in kamuoyundaki düşme nedenini ve Tallement des Réaux'nun yankı uyandıran gürültülerini açığa kavuşturabilir. Pek yakın bir zamanda Paris'te İtalyanlara karşı görülen bir tepki, Doğululara karşı bir tepkiyi de ardından sürüklüyordu. Marie de Médicis ile işe başlayalım: Fransa'ya getirdiği bir Türk, üç Türk kadını ve Brèves'in İstanbul'dan getirdiği Levanten bir kadından oluşan bir Doğu nakış atelyesini Louvre sarayında kurmuştu. Türkiye'den geldiği söylenen gergef, kanaviçe işlemeleri, yorgancılık, halıcılık, kilimcilik gibi Türk zevklerini çevreye yayıyordu. Hizmetinde genç Türk kadınları bulundurmak alışkanlığı, Floransa'daki çocukluğuna dek çıkıyordu. Kraliçe olunca, Brèves'den kendisine nakış işlemeyi bilen genç Türk kadınları göndermesini bir çok kez istemişti.

Ya Brèves'in kendisinin iş arkadaşı kimdi? Bir Türk. Livourne ya da Malta zindanlarından kaçmış bir tutsak değil, Brèves'in ülkesine döndüğünü görmekten çekindiği bir adam. Çünkü o bir yeni dönme değil, Roma'da varlığı güçlüce değerlendirilecek bir yük de değildi. O bir müslüman Türktü; Brèves, sorunun "onun dinini değiştirmesini söylemek" olmadığını da önceden bildiriyordu. Roma'da "çok hristiyan" (très chrétien) kralın büyükelçisi olan soylu kişi, Fransa'da İtalyan etkisinin görüldüğü görkemli bir şato yaptırmadan önce, "Papaların ve ünlü kişilerin çok sayıda tablolarını" yaptırıyordu. Osmanlı İmparatorluğuna karşı bir Haçlılar seferinin planlayıcısı olan bu kişi, evinde bir Türkü barındırıyor, onu Fransa'ya götürebilmek için de ona bir "tercüman berati" (brevet d'interprète) sağlıyordu. Bu Türkün değer ve erdemlerinin pek belli olduğunu üsteliyordu. Konuştuğu diller: Arapça, Türkçe, Farsça, Almanca, Macarca, "Hırvatça" (l'esclavon), Latince, Fransızca ve İtalyanca. Ayrıca "Türkçe, Arapça, Farsça, Latince ve çok iyi Almanca yazar; bütün öteki dilleri de okur." Brèves'in bir Türke bu saygı ve hayranlığı, "Turcica"lar okumaya alışmış bir dönemde anlaşılmaz bir şey gibi görünebilir. O halde Brèves'e, tıpkı Godoy'n gibi, kolayca Türk Brèves (Brèves le Turc) denilebilir.

Ancak, buna karşı, Jacques Auguste de Thou gibi bir adam hayran olmuş, hayrette kalmıştır. De Thou'nun bir mektubuna De Brèves şu karşılığı verir: "Bana yazdığınız şey bir gerçektir. Bir adamın o yaşta bildiğini yapabilmesi çok güzel, olağanüstü bir şeydir". Türkün bu yeni görüntüsünün (image) Kral Kitaplığının (Bibliothèque du Roi) büyük üstadına eski bir İstanbul büyükelçisince verilmiş olması, bir rastlantı değildir. Geleneksel görüntünün değişimi daha Guillaume Postel, Pierre Belon ve André Thevet ile başlamıştı; bunların ortak noktası, 1547-1554 yılları arasında İstanbul'da büyükelçi olan Aramon'a eşlik etmeleridir. Brèves'in İstanbul'dan getirdiği yüz on Doğu elyazması, yalnızca Richelieu'nün hırsını uyandırmakla kalmıyor, İstanbul'daki Büyükelçilikten başlayarak elyazmalarının dizgeli bir araştırmasının başlangıcını da oluşturuyordu. Fransa'daki Türk dili öğretimine gelince, bu büyükelçilikten sonra başlamıştır. Hattâ Hieronymus Megiser'inkinden (1612) önce basılmış ilk Türkçe grameri, "Türk dilinin en geçerli sözcüklerinin bir ders kitabı"dır (eski Fransızcayla: "Instruction des motz de la langue turquesque les plus comuns"). Bu "Grammatique ou Introduction Turquesque", Guillaume Postel'in *Des Histories orientales* (Doğu öyküleri) yeni başlığıyla yayımladığı *De la République des Turcs* (Türklerin Cumhuriyeti üzerine) adlı kitabının

üçüncü basımına bir bölüm olarak eklenmiştir. Bu kitap, La Forest (1535) ve d'Aramon adlı iki büyükelçiyle birlikte yapılmış iki gezinin ürünüdür⁵. Du Ryer'in grameri Kahire'deki bir konsolosun yapıtı olsa da Brèves'in harfleriyle basılmıştır. Bundan sonraki iki gramere gelince, bunların her ikisi de İstanbul'da basılmıştır: ilki 1730 yılında İbrahim Müteferrika tarafından basılmışsa da bunun iki yüz nüshası, o zamanki büyükelçi Marki de Villeneuve tarafından satın alınmıştır; 1790 tarihli ikincisi ise, Viguier tarafından yazılıp Choiseul-Gouffier tarafından İstanbul'daki "Fransa Sarayı" (Palais de France) denilen Fransız Büyükelçiliğinde basılmıştır. O halde, Brèves'in doğubilimciliği (orientalisme) yalnızca onun büyükelçi oluşuna bağlanamaz, İstanbul büyükelçiliğinin doğubilimin oluşumunda ne rol oynadığını da gösterir.

Brèves'in yanında bulduğumuz, daha sonra Paris'te Fransız doğubilimcilerinin (Kraliyet Arapça okutmanının kardeşi, dinleyici Hubert vb.) yakınında gördüğümüz bu Türkün bir Macarlı oluşu hiç de bir rastlantı değildir. Çünkü adını biliyoruz: Budin'li (şimdiki Budapeşte'li) Hüseyin (Husain de Bude, Oussin de Boudes). "Hristiyanlığın bir mezarlığı" ("cimetière de la chrétienté") olan Macaristan, bir Budin'li Hüseyin ile, Doğubilimin olduğu denli, Batubilimin de bir potasıydı. Rakoczi'nin Haçlı seferi askerleri, Kuruc'lar, seferlerini Türklere karşı değil de, onlarla birlikte Avusturya'ya ve onun Cizvitlerine karşı yöneltiyorlardı. O halde, İbrahim adını almış ve Müteferrika olmuş bir başka Macar'ın İstanbul'da bir basımevi kurmuş olmasından sonra, Baron de Tott'un Türk topçuluğunu yenileştirip çağdaşlaştırmış olmasında şaşılacak bir nokta yoktur.

İki elçiliğın ardından İstanbul'da bir basımevi kurulmuştur. Bunlara, basımevi kurucuları olan İbrahim Müteferrika ile Said Ağa⁶ katılmıştır. Said Ağa, 1720-1721 yıllarında Paris'e gönderilen babası Yirmisekiz Mehmed Efendi'ye eşlik ediyordu. Reformcu sadrazam (Nevşehirli Damat) İbrahim Paşa "uygarlık ve eğitim araçlarının derin bir incelemesinin yapılmasını ve (Türkiye'de) uygulanabilecekler üzerine bir rapor hazırlanmasını" istemişti. Büyükelçilik kâtibi Said Ağa, Kral Kitaplığını (Bibliothèque du Roi, şimdiki Bibliothèque Nationale) ziyareti sırasında, kitaplık

⁵ Drimba, Vladimir. "Elementele de gramatică turcă ale lui Guillaume Postel, 1575". In: *Studii si cercetari linguistice*, vol. 18, 1967, pp. 325-339.

⁶ Toplu bir bakış ve iyi bir kaynakça için bak: Gdoura, Wahid. *Le Début de l'imprimerie arabe à Istanbul et en Syrie, évolution de l'environnement culturel, 1706-1787*. Tunus, Institut supérieur de Documentation, 1985. (Publications de l'Institut supérieur de Documentation:8.)

müdürü papaz Bignon ile karşılaşmıştı. Krallık Basımevini (Imprimerie Royale, bugünkü Imprimerie Nationale) de ziyaret etmiş ve Saint-Simon'un tanıklığıyla "dönüşte, İstanbul'da bir basımevi ve bir kitaplık kurmak niyetinde olduğunu" söylemişti⁷. Sultanın gerçek bir "sefaret" göndermesi, otuz yıl önce Büyük Petro'nun Batıya bir gezi düzenlemesi denli olağanüstü bir yenilikti. Paris "sefaret"i, Büyük Petro'nunkilere benzer reformları getirmek için yapılmış bir bilgi edinme (information) gezisiydi. İbrahim Müteferrika bunlardan bir örnek vermiştir.

Bununla birlikte, İstanbul'da bir basımevi kurmak projesi, Said Ağa'nın Paris'te bir süre oturmasından önceye rastlar. Bu, başka bir "sefaret"in, İbrahim'in 1715'te Viyana'da Prens Eugène'in katına yaptığı elçilik gezisinin bir sonucudur. İbrahim'in düzenlediği görüşmeler, 1718'de İbrahim Paşa'nın iktidara gelişiyle, ona İstanbul'da bir harita basımevi (imprimerie cartographique) açmak iznini verdi. İstanbul'da hakkedilip basılan, muhafaza edilen ilk harita, 1719/1720 tarihli olup ilk basılan kitaptan on yıl öncesine rastlar. Viyana'da bulunan bir başkası, "müşkülâta rağmen, Sadrazamın emriyle İstanbul'da 1724/1725 senesinde basılmış" oldu. İstanbul basımevinin müdürü olan İbrahim Müteferrika, Viyana'dan bakır getirterek, harita basmayı sürdürdü; kimi kitaplarını haritalarla süsledi (illustrer)⁸. Basımevinin başyapıtı, 1735'te basılan Kâtip Çelebi'nin *Cihan-nüma*'sı olacaktır (Resim 4). Bu *Cihanın aynası*, Avrupalı coğrafyacıların ileri sürdüklerini yeniden ele alan bir coğrafi bilgiler ansiklopedisiydi. Ancak, bu kitaba özellikle değer ve saygı kazandıran şey, içindeki haritalar oldu. İbrahim, en büyük özenle bunları çizdi, hakketti, boyadı. "Türk haritaları kitabı... Türk basımevinden çıkan en meraklı, en ilginç kitaptır"⁹. Çoğu, Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan memleketleri, komşu ülkelerle olan sınırları açıkça gösterip çizer. O halde, bunlar, Karadeniz ve Marmara denizi yönünden tehdit edilen (menacées) bölgeleri gösteren ilk bağımsız haritaları tamamlamaktadır. İstanbul basımevinin kökeninde, bir diplomat için iyi haritalara sahip olmanın önemi vardır. 1732 yılında, İbrahim *Nizam il-ümem* (Du gouvernement des nations) adlı kitabında, reformcu

⁷ Mehmed Efendi. *Le Paradis des infidèles*. Relation de Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, ambassadeur ottoman en France sous le Régence. Trad. de l'Ottoman par Julien-Claude Galland. Introd., notes, textes annexes par Gilles Veinstein. Paris, Fr. Maspero, 1981. (La Découverte:40.), pp. 217, 226.

⁸ Heinz, Wilhelm. "Die Kultur der Tulpenzeit des Osmanischen Reiches". In: *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, vol. 61, 1967, pp. 62-116.

⁹ Bibliothèque nationale, Département des manuscrits, N.A.F. 6834, Charles Peyssonnel au marquis de Caumont, f. 49.

düşüncelerini ortaya koyar. Bu elkitabının ikinci bölümü, yönetmek (sevk ve idare etmek) için coğrafyanın önemini göstermeye ayrılmıştır, tümüyle. Bu da, haritaların çiziminin, *Cihan-nüma*'nın basımının kuramsal bir ispatıdır. Diplomatların sınırları tanıması, askerlerin kara ve deniz yollarını bilmesi kesinlikle gereklidir. Sultanın memurları için de yönettikleri yerleri, memleketleri bilip tanımak bir o kadar önemli ve gereklidir. İstanbul basımevi, jeo-politik bir girişimdir¹⁰.

İstanbul basımevi, Osmanlı İmparatorluğunun çağdaşlaşmasının, Batılılaşmasının başladığını gösterir, Tanzimat reformlarının büyük evresini önceden haber verir. İbrahim ülkeye yeni teknikler, bir basımevi ya da bir pusula (ki bu konuda bir yayını vardır) getirmekle kalmadı. Aynı zamanda, 1730 devriminin ertesi günü, *Nizam il-ümem* adlı yapıtında reform önerilerini de açıkladı. Avrupa tehdit ve tehlikesi karşısında, Avrupa yayılımcılığının nedenlerini, silahlarının askeri üstünlüğünü araştırıyordu. Batılı bir basımevci (matbaacı) olan İbrahim, 1729-1742 yılları arasında on yedi yapıt basıp yayımladı; bunlar basımevinin Türklere sağladığı yararları uygundu. İmparatorluğun ilk Türk basımevini Türklere sağladığı yararları dilemek üzere, 1726'da İbrahim Paşa'ya sunduğu bir muhturada (mémoire) bunları böylece ortaya koymuştu¹¹. Bu ilerici ve Batılı karakteri övmek konusunda ortak bir anlaşma (consensus) vardır (Resim 5).

Ancak, yayınları incelendiğinde, 1726 tarihli muhturası dikkatle yeniden okunduğunda, İbrahim'in basımevi bize reformcu olmaktan çok daha fazla tutucu (muhafazakâr, conservatrice) görünür. Sultan Ahmet III'ün fermanında, basımevi "temsilî yazı sanatı" (art représentatif de l'écriture) olarak nitelendiriliyor, sonuçta bu yeni bir yazı türünden başka bir şey değildir, deniliyordu. Bu ferman yazıya bir övgüdür: "Yazı, çeşitli çağlarda gelmiş-geçmiş olayları derleyip tarihin kollarını oluşturmanın tek aracıdır, bunun türlü kopyaları gelecek kuşaklara iletilebilir". Yazı, "tarihsel olayların bellekte saklanması" sağlayan "İmparatorlukların tarihsel Yıllığı"dır. Bu yönergeye (directive) uygun olarak, İbrahim Müteferrika'nın on yedi yayınından on biri, Osmanlı İmparatorluğu ve onun karşısındaki Timur, Mısır Memlûkları, İran Safavileri gibi rakip ve düşmanları üzerine

¹⁰ Basımevinin kuruluşundan sonra hâkkedilen Türk haritaları için bak: Toderini, Abbé Giambattista. *De la Littérature des Turcs*. Paris, Poinçot, 1789, t. 3, pp. 129-134.

¹¹ Aşağıda kimi parçaları zikredilecek olan Muhtura'nın zamanında yapılmış Fransızca bir çevirisi, şu kitapta bulunur: Omont, Henri. "Documents sur l'imprimerie à Constantinople au 18e siècle". In: *Revue des bibliothèques*, t. 5, 1895, pp. 185-200, 228-236. Muhtura metni 193-200. sayfalar arasında bulunmaktadır.

tarihlerden (chroniques) oluşur. Tümur'un gaddarlıklarından başka bir anı kalmamıştır. Afganlar, göçebelere tahttan indirilen şah-en-şah (şahların şahı) gururunu zillete uğratmışlardır. Hâlâ daha yerinde duran tek güç Osmanlı yüceliğidir; Doğu'daki rakip ve düşmanları ortadan kalkmış, Batı'dakilerse Bosna'da yenilgiye uğramıştır. 1742 yılında, Avusturya ile yapılan son savaşın tarihini yayımlarken, İbrahim, basımevini kutsal savaşın hizmetine veriyordu; bu da basımevinin bir müslüman Devlete olan yararını göstermek üzere ileri sürülebilecek kanıtlardan birini oluşturuyordu. "Malûmdur, ki Peygamberin dinini icra eden muhtelif devletlerde ehl-i imanın düşmanlarına karşı muharebe etmek meşru bir işgaldir, ki onların esas kanununa girer. Onların gayret, hamiyet ve cesaretleri medih ve sitayişe seza'dır; ancak, Avrupa milletleri gibi, askerlik sanatında müthiş olduğu kadar tecrübeli düşmanlar var mıdır? Bununla birlikte, İmparatorlarımızın onlarla savaşırken zaferin hangi derecesine eriştiğini, bunlardan elde ettiği büyük üstünlüklerle (avantages) nasıl bir üne kavuştuğunu bilmeyen kimse yoktur. Bunlar öyle harikulâde hâdiselerdir ki, gelecek nesillere nakledilmek üzere, onların saltanat tarihine tevdi edilmişlerdir. Çeşitli tarihlerde yüce hükümdarlarının yaptıklarını, muhafaza için matbaaya teslim ederek okuyabildiklerinde, gerçekten inanarak hissedeceklerine sevinçle hükmolunur". Basımevi Türkiye'nin batılılaşmasında bir savaşım aracı olarak görünüyordu. Bu yüzden sultan, müftü, ulema "Şeriata tümüyle uygundur" diye ilân ettiler.

Basımevinin "temsîlî bir hat (yazı) sanatı" olduğu kabul edilir edilmez, yaşama hakkı da el yazısına bağlılık (sadaikat) üzerine konuldu. "Satır satır, kelime kelime, taklidin en doğru şekliyle, el yazısının harflerini taklit ediyordu". Avrupa'da basılan Arapça kitapları örnek tutarak bu yarıya varmamak gerekir. Bunlar için - adları anılan üç kitap Médicis'lerin basımıdır-"aralarında iyi yazıyla kötü yazıyı ayırt edebilecek hiç kimse bulunamaz". Avrupalılar, "Afrika Müslümanlarının kullandığı yazıya çok benzeyen harflerden kötü bir seçme" yapmışlardır. Ancak, "becerikli bir usta elinden çıkmış örnek harfler döktürülür, bunlar elyazması mükemmelliğine erişirse", müslümanlar bu kitapları satın alır. Şimdi İbrahim onları aşmak, onların önüne geçmek istemektedir; "matbaa harflerine olabildiğince en iyi biçimler kolayca verilebilir". Sonuçta, matbaacı, daha hızlı çalışan, daha yapışkan bir mürekkeple daha ucuza mal olan, müstensih hatası yapmayan, kitap istinsah eden bir kimsedir. Büyük yapıtları çoğaltmayı önerir. Bütün İmparatorlukta dememek için, bu başkentte (İstanbul'da) onları yeniden yazmayı kabul edebilecek bir tek müstensih bulu-

namasın, diye kitapların sayısını çoğaltmak ister. İbrahim'in basımevine müstensihlerin karşı çıkışından çok söz edilmiştir. En azından şu söylenebilir: İbrahim ile Sultan Ahmed III, onları gözetmemişler, kollamamışlardır.

Müstensihler kültürel bir çöküşün sorumlularıdır, yalnızca basımevi "kitap kıtlığını önleyebilir". İbrahim'in basımevi, kültür mirasının eksilme bilincinin ele geçirilmesidir. Sultan Ahmed III, bunca kitabı yakıp yok eden yangınlardan söz eder. Kendi saltanat döneminde 35 yangın İstanbul'u yakıp yıkmıştır. İbrahim'in basımevi, tehlikeye düşmüş bir mirası korumak üzere kurulmuş yedi genel kitaplıkla çağdaştır. Bütün İmparatorlukta "matbaanın yardımıyla... yavaş yavaş her şehirde umumi kütüphaneler kurulacak, tahsili seven (çalışkan) insanlar buralara müracaat edecektir". Basımevi, bir batılılaşma reformundan çok, Frenklerce tehdit edilen İslam yazınına bir koruma aracıdır. Gerileme, çökme (décadence) Endülüs'ün (al-Andalus) yitilmesiyle başlamıştır. "Frenkler, Afrika Emvilerinin İspanya'daki mal varlıklarına sahip olduklarından Arapların bütün faydalı fenler ve güzel sanatlar nevilerinde vücuda getirdikleri sayısız eserlerin de sahibi olmuşlardır. Bu eserlerden mahrum kalan ve rekabeti devam ettirmek üzere maddi imkânları bulunmayan hakiki müminler, ilimleri inceleme ve araştırmayı ihmal etmişlerdir. Bunları vücuda getirmiş olan müellifler de ihmalkâr davranmışlardır. Vaktiyle o kadar bilgili ve aydın olan bizimki gibi bir ümmet, bu yüzden ne acılar çekmiştir!" Gırnata (Granada) Sultanlığının düşmesinden (sukut) sonra, "bu kavmin âlimleri tarafından vücuda getirilmiş olan bunca mükemmel eser, galiplerin ganimeti olmuştur". İstanbul'un fethinden sonra, eski çağların (antiquité) yitik haznelere Avrupalılar sahip çıkmış ya da Saray'ın kitaplığına gömülmüştür (enfouir). Ancak, Gırnata'nın düşmesiyle müslümanlar da kendi eski çağlarının yitik haznelere sahip çıkıyorlar ya da bunları Escorial kitaplığına koyuyorlardı. Atlantik kıyısında bir liman olan Fas'ın Larache (El-Arraich) kentinin İspanyol mahallesinin düşmesinden sonra, Fas Sultanı, 1690-1691 yıllarında Kral II. Charles'a bir elçi göndermişti. Söz konusu olan görüşme, 500 İspanyol tutsağının bir o kadar müslüman tutsağıyla değişiminin yanısıra, Escorial'deki 5.000 Arap yazmasına karşılık bir 500 tutsağın daha değişimini sağlamak için yapılmıştı¹².

¹² Lewis, Bernard. *Comment l'Islam a découvert l'Europe*. Paris, la Découverte, 1984, pp. 111-112. Bu temel yapıtı, aynı zamanda çok meraklı, pek ilgi çekicidir; İbrahim Müteferrika'nın genel bir gelişim içindeki yerini belirler.

Endülüs'ün düşmesi kültürel bir uzvun kesilmesiyle, İstanbul'da sefa-
retlerin yerleşmesi de bir kan kaybına neden oldu; Lale Devrinin Türkleri
de bunun bilincine vardı. Avrupalılar Yunan ya da hristiyan Arap el yaz-
maları satın aldıkça, bunun önemi azdı. Ama, bunlar kitle halinde İslam
elyazmaları satın almaya geldikleri andan başlayarak, ulusal etki ve say-
gınlık (prestige) için bir gücün başka bir gücü geçmesiyle, müslümanlar
elyazmalarının yoğunluğunu azaltmaya koyuldular. İbrahim Paşa ünlü ta-
rihçi Aynî'nin (1360-1451) Cihan tarihini çevirtmek istediğinde, bir Edirne
camisinde korunan bir tek nüshası bulunabilmişti. Villeneuve, bu elyaz-
malarının gitgide ortadan yok oluşunu doğrular: "Bu ülkede bunların her
gün daha azaldığını gözlemledim"¹³. Bu durum karşısında, Sultan Ahmed
III bunların dışarıya satılmasını yasakladı¹⁴. Basımevinin kuruluşu, o va-
kitten beri bu fermanın bir tamamlayıcısı olarak görünmektedir. Aslında,
Şeyh-ül-İslam'ın fetvası, basımevini "az masrafla kitap nüshalarını çoğalt-
maya" yarar bir sanat olarak övmektedir. Vankulu'nun Arapça-Türkçe
sözlüğü olan İbrahim'in ilk bastığı kitabı tasvip ve takdir eden fermanla,
bu konu çok daha açık-seçik bir biçimde belirtilmiştir: "Allah müelliften
ve böyle bir hazineyi meydana çıkararak bu faydalı sanatı icat edenden
lütuf ve inayetini esirgemesin."¹⁵

İbrahim, basımevini Batı bilimlerini tanıtmak için kurmamış, İslam'ın
büyük adamlarına "dehalarının ürünler vermekte olduğunu basımevi eliyle
yeniden göstermek" için kurmuştur. O halde, söz konusu olan bir Batılı-
laşma değil, İslam kültürünün bir yeniden doğuşudur (Renaissance).
"Bütün dinler... müesseselerin ve kanunların temelini oluşturur". Yazı icat
olmuşsa, bu, "kavimlerin hafızasından kanunların silinmesine ve müesseselerinde
değişikliğe uğramasına" engel olmak içindir. Yasa koyucular yalnızca dini
"bütün hatalardan ve her türlü değişiklikten" korumakla kalmamışlar,
"daha çok her türlü gevşeklik ve tembelliğin önüne geçmek" istemişlerdir.
"Hükümdarlarımız... kavimleri eğitip öğretmek, onları aydınlatmak,
nizam ve intizam içinde tutmak için ilimleri himaye eder." Basımevinin
basıp çoğaltacağı yapıtlar bunlardır. Sözlükler basarak da bir kültürel
Yeniden-doğuşu kolaylaştıracaktır. Osmanlı müstensihin hataları,
kuşkusuz, kendi savsaklaması yüzünden olmuştur, ama "daha çok bu
eserlerin terkiibine giren çeşitli lisanların aşinalığına ehliyetsizlikten ileri

¹³ Bibliothèque nationale, Département des manuscrits, Fr. 7185, Villeneuve à Maurepas, (1732), ff. 94-95.

¹⁴ Heinz, *op. cit.*, p. 74.

¹⁵ Omont'dan, *op. cit.*, pp. 192-193.

gelmiştir". Bu programa uygun olarak, İbrahim, yayınlarına 1729'da Van-kulu'nun Arapça-Türkçe sözlüğü ile başlayıp 1742'de bir Farsça-Türkçe sözlükle son verir.

Avrupa'da İbrahim'in basımevinin kuruluşu, coşku uyandırdı. "Bu haber, Doğu'da, özellikle Saray'da bulunan kitaplar için beklentiler yarattı; hiçbiri basılmamış elyazmalarının birçoğu, belki de Polybe, Trogue-Pompée, Sicilyalı Diodore, Tite-Live, Tacitus vb. gibi ancak bir bölümünü bilip tanıdığımız yazarların bütün eserleri basılabilecekti"¹⁶. Beklenen şey, "Yunanca ve Latince yapıtları basacak bir basımevi" idi. Avrupalılar için İbrahim'in basımevinin ne büyük bir düş kırıklığı yarattığı anlaşıldı. Ancak, bunun uyandırdığı ilk kuruntu, gözden kaybolmadı; önsel (a priori) olarak bu basımevine bir Batılı reform gözüyle bakıldı. İki yüzyıl sonra, Latin abecesinin kabulü de sefaretlerde buna benzer düş kırıklıklarına neden oldu¹⁷. Çünkü bu yapılan yenilik, Türk milliyetçiliğinin en gözalıcı gösterilerinden biri olmaktan çok, pekâlâ Batılı bir devrim olabilirdi. İki yüzyıl önce basımevinin bir Osmanlı Yeniden-doğuşuna neden olduğu gibi, Latin abecesi de bir Türk Yeniden-doğuşuna hizmet edebilirdi. Kaynaklara dönüş; bilgi ve irfanını (savoir) özümlemek ve böylece korkunç bir hale gelen gücünü kazanmak için Batıya açılan bir pencereyi tamamlamak üzere az şey değildi. İbrahim'in basımevi, daha sonra Atatürk'ün abecesi gibi, bir Batılılaşmaya meydan verebilirdi, ama bu görüntü, kuramsal metinlerle yayımlanan kitapları bilmemek, tanımamak olurdu.

İbrahim'in bastığı on yedi kitaptan birisi Fransızcadır: *Grammaire turque ou Méthode courte et facile pour apprendre la langue turque, avec un recueil des noms, des verbes, et des manières de parler les plus nécessaires à sçavoir, avec plusieurs dialogues familiers* (Şekil 6). O halde, bu, Meninski'nin 1680'de Viyana'da yayımladığı gibi, bilgin işi bir dilbilgisi (gramer) değildir, aslında ondan esinlenmiştir. Türkçeyi "az zamanda" öğretmek, daha doğrusu çabucak konuşturmak zorunda olduğundan, Arap harfli sözcüklerin çeviri-yazılarını (transcriptions) dizgelice kullanır. Aslında, açık-seçik oluşu yüzünden, büyük bir başarı kazandı; XIX. yy. başlarında bile, daha sonra yayımlanan Viguier ve Comidas'ınkiler gibi başka gramerlere yeğ tutu-

¹⁶ Omont'dan, *op. cit.*, p. 186.

¹⁷ Bacqué-Grammont, Jean-Louis. "L'Ambassade de France en Turquie et l'adoption du nouvel alphabet en 1928". In: *La Turquie et la France à l'époque d'Atatürk*, Paris, Association pour le développement des études turques, 1981, pp. 229-256. (Collection Turcica:1).

luyordu¹⁸. Bu, bir çevirmen (tercüman, drogman) grameridir. Yazar adı anılmadan yayımlanmıştır. Gerçekten, bir kitap başlığına bir Cizvitin (Jesuite) geleneksel A(d) M(ajorem) D(ei) G(loriam) unvanıyla birlikte adının konulması zordu. Aslında, Peder Jean-Baptiste Holderman buna rıza göstermemiştir; basım işinin bitmesinden on beş gün önce, 13 Kasım 1730 tarihinde öldü. Gramerini 1726 yılında Collège de Louis-le Grand'da yetişen Dil Oğlanları için yazmıştı: "Grammaire turque à l'usage des enfants de lanque, élevés dans le Collège de Louis-le-Grand"¹⁹. Dil Oğlanları Koleji'nin tarihi 1669'a dek çıkıyordu. Oğlanlar Paris'teki bu Cizvit Kolejinde Doğu dillerini öğreniyorlar; okulu bitirince, içlerinden on ikisi, seçtikleri dillerde yetkin birer uzman olmak üzere İstanbul'a gönderiliyordu. Capucin rahiplerinin bakım ve gözetimine bırakılan bu Oğlanlar, Marquis de Villeneuve'ün dediği gibi, "Büyükelçinin gözleri önünde" bulunuyordu. O halde, bu gramer, Dil Oğlanları için, geleceğin çevirmenleri (tercümanları) için, Louis-le-Grand Kolejinde Türkçe okutan bir profesör tarafından yazılmış bir gramerdi.

İstanbul'da Peder Holderman gramerini Jean-Raymond Delaria ile birlikte yeniden gözden geçirdi, değiştirdi, düzeltilti. Fransa Büyükelçiliği baştercümanının bu işbirliği, Büyükelçi Marquis de Villeneuve'ün ta başından beri bu girişime ilgisini gösterir. Kuşkusuz, Brèves'in tersine, Villeneuve Türkçe bilmiyor, konuşmuyordu, ama çevirmenlere, Dil Oğlanlarına, tercümanlara birinci derecede önem veriyordu. XV. Louis ve XVI. Louis dönemlerinde bakanlık yapmış olan Maurepas katında onlardan yana yaptığı sayısız girişim, şu kaniya dayanır: "Kendi deneme ve görgüme dayanarak biliyorum: iyi tercümanlar olması esastır, buna da ancak büyükelçilerin Dil Oğlanlarının eğitime ilgi göstermesiyle varılabilir". Ayrıca Maurepas bunların eğitimini artık büyükelçilikteki Capucin rahip-

¹⁸ Villeneuve 1731 yılında, gereksinmeler için derhal satın alınan iki yüz nüshanın çokluğunu doğrular: "Sanıyorum ki, az zamanda bu kitap çok aranacaktır; inaniyorum ki, bu ülkede kurulan basımevi ayakta duracak, sürüp gidecektir" (Fr. 7184, p. 64). Amédée Jaubert'in *Éléments de la grammaire turke* (Paris, Firmin Didot, 1833) adlı kitabında doğruladığına göre, gramerin 1.000 nüshası çoktan tükenmişti. "Holderman yönteminin kolaylığı bunun başarısını sağladı; bu kitabın hemen hemen bütün nüshaları Doğu'da yayılmıştır; az bulunur olduğu için, genellikle, yeniden basımı istenmektedir. Comidas ile Viguier gramerlerinin durumu aynı değildir (Önsöz, p. 6)." Kitap Rusçaya da çevrildi. *Turetskaya grammatika*. Akademii Nauk basımevi, 1776 (Bibliothèque de l'École des langues orientales'de bulunan nüsha). Bu kez çevireni belli, R. Gablitzta olan yeni bir çeviri, 1777'de Moskova Üniversitesi basımevinde basıldı: Rafikov, A.Kh. *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii*. Leningrad, Nauka, 1973, p. 123.

¹⁹ Bibliothèque nationale, Département des manuscrits orientaux, Turc 207.

lerinin değil de Cizvit papazlarının eline vermeyi düşündüğünde, Villeneuve, bu önleme karşı çıkar, çünkü “Cizvitlerin yanına verilecek Dil Oğlanları, bugünkü gibi, artık büyükelçinin gözleri önünde bulunmayacaktı”. Çoktandır övüp durduğu onların Türkçe “hoca”sı [hoca, aslında Türkçe olarak kullanılmıştır] için bir ücret artırması elde etmiştir: “Dil Oğlanlarına Türkçe öğretirken daha kolay anlaşabilme amacıyla Fransızca öğrenmeye koyuldu. Fransızca hocası St. Louis Koleji ders nazıdır, ona Türkçe dersleri veren de kendisidir. Her şey yolunda gidiyor”. Villeneuve’ün dikkat ve ilgisi, kendi deyimiyle, “gözleri önündeki” Dil Oğlanlarıyla sınırlı kalmıyor, uzak kademelerdeki tercümanlara dek yayılıyordu. “Grammaire turque”ten epey bir miktar edinmeyi düşündü, çünkü “bu gramer Dil Oğlanları için olduğu gibi, tercümanlar için de çok yararlı olacaktı”. Bütün konsolosluklardaki tercümanların da Meninski’nin 1680’de Viyana’da yayımladığı Türkçe-Farsça-Arapça-Latince sözlükten birer tane edinmelerini istedi. Maurepas bunu ona Sayda, Halep ve Kahire için onayladı. O, buna Trablusgarp’ı da ekledi. O halde, “Grammaire turque” işinde Delaria’nın eli bulunmasının ardında Marquis de Villeneuve ile çevirmenlerin eğitim-öğretim ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi için harcadığı çabalar vardır²⁰.

Hiç kuşku yok, Villeneuve, Savary de Brèves gibi, İstanbul’dan bir Doğu yazmaları koleksiyonu getirmede. Ama, Kral Kitaplığına (Bibliothèque du Roi) bazı yazmaların girmesi için ne büyük bir çaba harcadı! El yazmaları satın almak üzere gönderilen Rahip Sevin ile Etienne Fourmont, Villeneuve’ün kendilerine sağladığı yardımdan daha etkilisini bulamazlardı. İstanbul’dan gidişlerinden sonra da gitgide zorlaşan bu araştırma işini, yorulmak bilmeksizin, sürdürdü: “Bu konuda kendilerini uyararak üzere, konsoloslarımıza asla yazı yazmadım”²¹.

Villeneuve’ün aynı zamanda bir kültür elçisi olduğunu kanıtlayan son bir görünüş kalıyor. 1731’de Maurepas’a şunları yazar: “Kesin bir şey var: bu tercümanları Doğu dillerini öğrenmeye zorlamanın en iyi yolu, başka işleri olmadığı zamanlarda, onlara Türkçe ve Arapça yazmaları çevirtmektir. Dil Oğlanları için de bunu düşünüp uygulamaya koydum. Siz bu

²⁰ Bibliothèque nationale, Département des manuscrits. Villeneuve à Maurepas: Fr. 7182, pp. 292-293. Fr. 7184, pp. 68-70. (hoca:) Fr. 7188, f. 96. Fr. 7189, ff. 77-78, 84, 141. (tercümanlar:) Fr. 7183, pp. 978-979. (Meninski:) Fr. 7187, f. 93, 111-112, 222. Fr. 7188, f. 28,97.

²¹ Omont, Henri. *Missions archéologiques françaises en Orient aux 17e et 18e siècles*. Documents publiés par Henri Omont. Paris, Impr. nationale, 1902, 2 cilt. Ve Fr. 7184, f. 64.

çevirilerden S[ieur] Latine benzeri ikisini görmüştünüz. Gelecek ay bunlardan S[ieur] Fiennes benzeri biri tamamlanacak, ötekilerin hepsi bunların çizgisini izleyecek, herkes kendi yetki ve yeteneğini [gösterecektir]". Bu da Bibliothèque Nationale'deki Dil Oğlanları Fonu'nun kaynağını oluşturmaktadır. "Bu delikanlıların zihnine şunu soktum: ancak birkaç yapıt vücuda getirenleri maaş derece ve kademelerine yerleştirebilirim, ancak bununla tercümanlık görevini yerine getirmeye yetenekli olduklarını anlayabilirim. Bu düşüncenin onlara bir yarışma isteği verme, onları daha çok uğraşa götürme konusunda çok yararlı olacağı bana söylendi". Dil Oğlanları "kendilerini çeviri işine vermeyi sürdürüyorlar. Bundan şunu anlıyorum: bu alışkanlık, onların Türkçeyi öğrenmesinde son derece yardımcı olmaktadır". Sonuçta, 1734 yılında, rekabet uyandırmak amacıyla, çeviri başına on kuruş dolayında bir ödül (ihsan) verilmesini önerdi. Bu telkini Maurepas yerine getirdi, ama Villeneuve birçok kez, yararlananların sayısını artırmak üzere, yeniden işe karıştı; kendisini harcanan çabaların en iyi hakemi sanıyordu²².

Gerçi Arapça yazmaları tercümanlara çevirtmek düşüncesi Paris'ten gelmişti, ama bunun gerçekleşmesi için Villeneuve elinden geldiği ölçüde iyi davrandı. Tercümanlara her zaman şunu anımsatıyordu: memurlukta ilerlemeleri, Doğu dillerindeki mükemmelleşme uygulamasına bağlıdır; yeteneklerini ispatlayacak en iyi kanıt, bir yazmanın çevirisini göndermektir. Ama iyi bilinen bir şey varsa, onların başkaca işler ve görevlerle çok fazla yüklü olduklarıdır. Villeneuve, 1733'te Peder Romain'in telkinini yeniden ele aldı: "Kral Kitaplığında bulunan elyazmaları" arasından çevrilebilecekleri seçip tercümanlara vermek... "Bu kitapların kimi nüshaları orada bulunabilir, bunlar tercümanlara dağıtılıp çevirmeleri istenmeli. Uzun süreden beri Kral Kitaplığında duran en ilginç yazmaların çevirilerine ancak bu yolla yavaş yavaş ulaşılabilir". Paris tarafından desteklenen Villeneuve, bütün çabasını bu tasarının gerçekleşmesine verdi. 1735'te bir Arapça yazmanın bir tercüman tarafından yapılmış ilk çevirisini gönderebiliyordu²³.

Şimdi burada Savary de Brèves'in bir "yüce karar"ını (haut dessein), yani Türk, Arap ve Fars "bu üç ulusa ait bütün bilimlerin iletişimi"ni (communication) yeniden ele almak durumundayız. Ancak, bu da Guignes tarafından "yeniden bulunan" Savary de Brèves'in Arap harfleriyle

²² Fr. 7184, pp. 25-26. Fr. 7183, p. 982. Fr. 7185, ff. 218-219. (ödüller:) Fr. 7187, ff. 101-102, 221-222. Fr. 7188, f. 27, 96. Fr. 7189, f. 15, 77 vb.

²³ Fr. 7186, ff. 236-239. Fr. 7187, ff. 102-103, 132. Fr. 7188, ff. 67-68.

1787 yılından başlayarak Kral Basımevinde yayımlanan *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi, lus au Comité établi par Sa Majesté dans l'Académie royale des Inscriptions et Belles-Lettres* (Yazıtlar ve Yazınlar Krali Akademisinde Majesteleri tarafından kurulan Komitece okunan, Kral Kitaplığındaki elyazmalarının kısa tanıtma yazıları ve özetleri) adlı yapıtın ilânı olacaktır. Gerçekte, 1785 yılında Kral XVI. Louis bir komite kurmuştu; bunun "amacı, bilim dillerini ve tarihsel anıtları canlandırmak, Fransa'nın sahip olup bilmediği varsılıkları ortaya çıkarmak, bunları kullanmayı ona göstermek, Kral Kitaplığının büyük ve değerli elyazmaları koleksiyonununun tarihe ve yazına verebileceği şeyden tüm Avrupa'yı yararlandırmak"tır. Söz konusu olan şey, elyazmalarını kendi özgün dilleriyle ister tam metin, ister özetler halinde - yayımlarken, bunlara bir de çeviri eklenmesiydi. XIX. yy.daki Doğu araştırmalarının gelişimine çok büyük katkısı olan bu girişim, Savary de Brèves ile Villeneuve'ün çabaları sonucudur.

Fransa Büyükelçiliğinin Villeneuve dönemindeki bu etkinliğinde, biz gene İbrahim Mütefferika'nın 1738-39 yıllarındaki eylemini (action) buluruz. Marquis de Caumont, Charles Peyssonnel'den Türk yazını (edebiyatı) üzerine bir muhtıra (mémoire) hazırlamasını istemiştir. Peyssonnel, İbrahim'i istenilen bilgileri kendisine verecek en elverişli adam olarak görüyor, "bu bakımdan kendisiyle bir dostluk kuruyor"du. İlk Reis Efendi'ye gönderilmiş, o da hocası Hüseyin Efendi'yi bir muhtıra hazırlamaya memur etmişti. Reis Efendi, bunun 1739 Ekiminde kendisine teslimini önceden uygun görmüştü. Julien Galland bunun çevirisini yaptı. Peyssonnel, şunu öngörmüştü: "Çeviri elime geçince, İbrahim Efendi'den bir řerh (haşıye, tenkit) yazmasını da isteyecektim. Çünkü, her şey çokluk sorguya çekilmeye hazır olmağa bağlıdır, başkasının aklından kafa ürünleri vücuda getirilir, ilk kanaviçe bezi üstüne varıl süslemeler (nakışlar) yapılabilir". Ancak daha şimdiden ondan "Türklerin yazını üstüne kendi yolunda kimi muhtıralar" istemişti. "Bu konuda çalışmayı, kâğıtları arasında bununla ilgili şeyleri araştırmayı bana vaat etti". Sonucun ne olduğunu bize bildirecek olan Peyssonnel mektuplaşmasının arkası eksiktir. Bununla birlikte, İbrahim Mütefferika'nın basılmamış bir metni elimizde bulunmaktadır. Müslüman aydınların yetişmesi ve aşama düzeni (hiérarchie) üzerine olan bu metin, İbrahim'in kendisiyle sık sık görüşen Avrupalılara verdiği bilgilerin doğruluğu, tamlığı, açıklığı üstüne bir fikir vermektedir²⁴.

²⁴ N.A.F. 6834, f. 81, 97, 99, 103-104, 106, 120, 132. Aydınların yetiştirilmesi üzerine İbrahim'in notu, ff.81-82 arasında bulunur. Muhtıra'nın yer numarası: Suppl. Turc 196. Yalnızca ilk bölümün yazı başlıkları çevrilmiştir "M. Barouth'dan zorla alabildiklerim" (26.IX.1741 tarihli ilişik mektup).

Delaria'nın *Grammaire turque*'ün yazı ve yayın düzenine (rédaction) katılışı, İbrahim Paşa'nın çevresindeki Türk aydınlarıyla ilişkileri sağlama sağlamıştı. Elçiliğin baştercümanı Jean-Raymond Delaria, "sadrâzamın yanında üç sefere katılmış, o burada işlerin siniri, gücüdür". "Bu tercüman sadrâzamca pek tanınmıştı, çünkü De Bonnac (Villeneuve'den önceki büyükelçi) hep onunla iş görürdü"²⁵. Villeneuve'ün 1728 yılındaki kabul töreninde, "sadrâzam Laria'ya bir mendil vererek: "İşte tanıdık bir adam" deyip elini omzuna koydu"²⁶. O halde, İbrahim Paşa'nın sık sık gördüğü bir adam, bir Cizvit ile Türk aydınları arasında bir aracılık yapabilirdi. Demek oluyor ki, "en becerikli ustalara, özellikle bilgin İbrahim Efendi'ye danışıp onlarla görüştükten sonra" Peder Holderman, gramer kitabını yeniden gözden geçirmiş, değiştirmiş, düzeltmiştir. Şimdi artık İbrahim Müteferrika gramer kitabının yalnızca basımcısı değildir, onun yeniden gözden geçirilişine de katılmıştır. Ancak, özellikle öğrendiğimize göre, bu kitabın basımını öneren de kendisidir.

Marquis de Villeneuve'ün yazışmaları, gerçekten, *Grammaire turque*'ün basımıyla ilgili durumları, varılan noktayı açığa kavuşturur. 1729 yılında Villeneuve Peder Holderman'ın sunduğu bir muhtırayı Paris'e gönderir. Bunda, İbrahim'in "Türk ve Fransız dillerinde bir gramer ile bir sözlüğün basılması" önerisi de vardır. Sonunda Villeneuve ile İbrahim arasında bir kontrat imzalanır: "Onunla S[ieu]r Sevin'in gözleri önünde bir pazarlık yaptım. Bununla o bana 500 kuruş karşılığında bu gramer kitabından iki yüz nüsha vermeyi kabul ediyordu. Demek, bir nüsha iki buçuk kuruşa geliyordu. Paris ve İstanbul'daki Dil Oğlanlarının kullanması için, bir de yıpranmışların yerine konulması için en az bu kadar kitabın gerekli olduğunu düşündüm". 6 Ocak 1731 tarihinde, Villeneuve Paris'e bir "sandık" gönderiyordu: "Bu sandığın içinde, kâğıt tabakaları halinde, Türk dilinin ilkelerini öğrenmek için gramer ya da yöntem'den (grammaire ou méthode) yüz nüsha bulunuyordu. Bunun basımı hemen hemen bitmiş, Peder Holderman'ın ölümü [13 Kasım 1730] sırasında, S[ieu]r Paul Eremia'nın

²⁵ N.A.F. 6834; f. 99: "Bu tercüman, De Bonnac'ın akrabası ve öğrencisidir. De Bonnac bana ondan övgüyle söz etti". Bu Fransız tercümanların önemini ortaya çıkaran ustaca yazılmış yeni bir muhtıradan öğrendiğimize göre, Delaria Mas d'Azil'de doğmuş, 1716-1719 yılları arasında Dil Oğlanı olduktan sonra, büyükelçilik tercümanı, daha sonra baştercümanı olmuş, 1743 yılında vebadan ölmüştür: Dominique Seraphin, *Drogmans français dans l'Empire ottoman, 1669-1789*, Paris VII, UER de géographie, d'histoire et sciences de la société, juin 1986. Öğretici olduğu denli umut verici olan bir çalışmayı bana ilettiği için yazarına teşekkür ederim.

²⁶ N.A.F. 2099, p. 72.

özenleriyle, tamamlanmıştı. Bu Cizvitin kitabı Kardinal de Fleury'ye armağan etme niyeti bulunduğundan, ben de bu fikre uyararak Armağan yazısına yazar adı (nom d'auteur) koydurdum (Şekil 7). Basımevi yöneticisine, bana vereceği iki yüz nüshaya karşılık olarak 500 kuruş ödedim. Bunlardan yirmisini bu ülkede yapıldığı tarzda ciltletip ötekilerin yanına koydum. Geri kalan seksenini de daha sıradan bir biçimde ciltletip kaçırlaryaya koydurdum. Dil Oğlanlarının kullanması için gereksinme duyulduğunda, dikkate alınacaktır"²⁷.

Bu gramer kitabının basımı pek hızlı oldu. Basım işi, Paris'ten onay gelinceye dek, Mart ayından önce başlayamadı. Kasım ayı sonunda artık tamamlanmıştı²⁸. İbrahim'in basmalarının bütün tirajını biliyoruz: genel olarak beş yüz nüsha. Peder Holderman, gramerini bin nüsha olarak bastırdı²⁹. Bunun baskı hızından anlaşıldığına göre, Paris'ten harf gelmesi beklenmemiştir. Önsözde Peder Holderman, Fransız harflerinin kusursuz olmamasından dolayı İbrahim'in özür dilediğini belirtir: "İlk kez harf kalıpları (matrices des caractères) ve döküm işleri yaptırmak zorunda kalmak, bunun için de Fransızca bilmeyen personel kullanmak"tan ötürü başışlanmasını istiyordu. 2 Mart günü, Villeneuve İbrahim'e Fransa'nın projesini desteklemeye hazır olduğunu bildiriyor, 10 Mayıs günü de İbrahim Türk gramerinin basımına hemen başlıyordu. Demek oluyor ki, 2 Martla 10 Mayıs tarihleri arasında İbrahim harf kalıplarını çizdirmiş, kestirmiş, gerekli harfleri döktürmüştür³⁰. Villeneuve'ün bir deneme atımı (un coup d'essai) dediği şey, daha çok, bir beceri oyunu (un tour de force) olacaktır. Gramer kitabının ardından, bir Türkçe-Fransızca sözlüğün basılması gerekiyordu. Peder Holderman'ın ölümüyle bu proje bir sonuca varamadı. Villeneuve, tam beş yıl, 1730-1735 yılları arasında bununla uğraştı. Sorun, bir basımevi bulmak değildi; çünkü İbrahim, her zaman basmaya hazır. Mali bir sorun da yoktu; çünkü İbrahim, isteklerini Fransız harfleri talebiyle sınırlandırıyor, Villeneuve de böyle bir girişim için İbrahim'e bir ba-

²⁷ N.A.F. 7182, pp. 358-359. N.A.F. 7183, ff. 789-790 (10 Mayıs 1730). N.A.F. 7184, ff. 213-214. Bu nüshalardan ciltli biri, Bibliothèque nationale'de bulunmaktadır: Rés. p. X 468. Sorbonne Üniversitesi kütüphanesi nüshası (LPo 116 in 8°), Recollets'nin Paris Manastırından gelir, Clapeyron'un bağışidir. quaestor regis in provincia Lugdunensi. Bu da İstanbul'da ciltlenmiştir. Bibliothèque nationale'deki nüsha gibi, bunun da kapağı *ebru*'ludur (papier turc). Kardinal de Fleury'ye armağan yazısı yoktur.

²⁸ N.A.F. 7183, p. 641, 978-979. Fr. 7184, ff. 213-214.

²⁹ Omont, Henri. "Nouveaux documents sur l'imprimerie à Constantinople au 18e siècle". In: *Revue des bibliothèques*, t. 36, 1926, pp. 1-10; p.7'de.

³⁰ N.A.F. 7183, ff. 641, 789-790.

ğış (ihsan) ayarlamayı olağan buluyordu: “O denli ki, başka yabancı elçilerle aynı konudan söz etmek isteseydi, onların ona elverişli şeyler sunacaklarını biliyordum”³¹.

Gerçek sorun, bir Türkçe-Fransızca sözlük bulmaktı. 1732 yılına değin Villeneuve, Ermiş Fransesko'nun dilenci tarikatından papaz ve Dil Oğlanları ders nazırı Peder Romain'in sözlüğünün aradığı yapıt olacağını umut ediyordu. Peder Romain, bu sözlüğe on iki yılını vermemiş miydi? Ancak 1732'de, *Dictionnaire françois, italien, latin, grec vulgaire, turc, arabe et persan* adını taşıyan bu sözlüğün bir cüzü Paris'te en sonunda incelenebildiğinde, Villeneuve, Peder Romain'e sözlüğünün asla basılamayacağını nezaketle söylemekten başka bir şey yapamadı³². François Barout'nun İstanbul'a gelişiyle, Villeneuve, gerekli adamı bulduğunu sanmıştı. Halep'te doğmuş olan Barout Paris'teki Louis-le-Grand Lisesinde Türkçe öğretmeni idi, bir Türk grameri hazırlamıştı, 1726'da Holderman'ın Türk gramerine onay veren de kendisiydi. Paris'te aynı zamanda Kral Kitaplığının tercüman-ataşesiydi. Bu sıfatla, 1721'de Yirmisekiz Mehmed Çelebi ile buluşmuş, geniş bilgileri yüzünden ondan övgü almıştı. Ayrıca, 1733 yılında, Barout, üzerinde çalıştığı Türkçe-Fransızca sözlüğün basımı için bir öneride bulunduğunda, Villeneuve coşkuya kapılarak, İbrahim'in gereksinme duyduğu Fransız harfleri Paris'ten azıcık gönderilmiş olsa da, İstanbul'da basılmış sözlüğü şimdiden görür gibi oluyordu. Ama Barout, denetim yapılabilmesi için, sözlükten bir örneği teslimde gecikiyordu. 1735'te gönderilen örnek doyurucu, gönül kandırıcı bulunmadı. Villeneuve de, Barout'nun projesini yaptığı sözlüğün bundan böyle söz konusu olamayacağı

³¹ N.A.F. 7184, ff. 65-66, 338-339.

³² Fr. 7184 (1731), ff. 72-74, 293, 339. Fr. 7185 (1732), f. 207. N.A.F. 7186, f. 264. 1731 tarihli *Leipziger Zeitungen*'in bildirdiğine göre, Peder Romain bu sözlükten bir örneği İstanbul basımevinde bastırmıştır; harf hakkâklarının iyi olmadığı görülebilmektedir. (Halle a.s., Archiv der Franckeschen Stiftungen, K 7 Bl. 23). İlk yaprak tümüyle basılmıştır. Langlès'de bu örneğin bir nüshası vardı: “Dictionnaire françois, italien, grec vulgaire, latin, turc, arabe et persan, Fransızca sözcüklerin ve bunların daha büyük bir anlayışa uygun örneklerinin açıklaması ile o denli varsıllaştırılmıştır ki, Türkçe tümcelerin büyük bir bölümü, bu dilin en ünlü yazarlarından alınmıştır: amaç, ister Arapça, ister Türkçe, isterse Farsça olsun, sözcüklerin anlamını, gücünü, kullanılmasını kolayca tanıtmaktır; İstanbul'da Collège des Capucins'de, Yunanistan misyonerleri danışmanı, Fransa Dil Oğlanları ders nazırı Peder Romain'in özenleriyle ve yönetiminde hazırlanmıştır. A Constantinople (İstanbul'da), de l'imprimerie de la Porte Othomane (Osmanlı Sarayı basımevinde), 1730”. In-folio. Yunanca sözcükler, harf bulunamadığından, elle yerine konulmuştur. (Seid Moustapha. *Diatribe sur l'état actuel de l'art militaire, du génie et des sciences à Constantinople...* Özgün basımına göre yay. L. Langlès. Paris, Ferra, 1810, pp. 9-10).

sonucuna vardı³³. Herhangi bir Türkçe-Fransızca sözlük basımının da artık söz konusu edilemeyeceği anlaşılıyordu. Fırsat kaçırmıştı: çünkü 1735'te Rakoczi ölmüş, az sonra da İbrahim, Avusturya'ya karşı Türklerin yanında savaşan Kuruc'lara bağlantı (irtibat) memuru olarak eşlik ediyordu. Son kitabı, 1734 yılında basılmıştı.

Grammaire turque'ün basımı sırasında Villeneuve, "İbrahim Efendi'nin Türkçe-Fransızca bir gramerle bir sözlüğün basımı konusunda bana yaptığı öneri"yi bildirmişken, Peder Holderman ise, "bundan sonra bir Fransızca-Türkçe sözlük basılacaktır" diye haber vermişti. Gerçekten, Peder Holderman ile İbrahim tarafından ortaklaşa hazırlanan, birbirini tamamlayıcı nitelikte iki proje vardı. "İki sözlüğün basılması için Fransa Sarayından buyruk bekliyorduk. Bunlardan biri Fransızca, öteki Türkçe ile başlayacaktır. Biz buna Latince ile Arapçayı da ekleyeceğiz"³⁴. O halde, iki kültürün yerel ve bilimsel dillerinin bir sözlüğü için bir Türk-Fransız girişimi söz konusuydu; İbrahim'in ardında İbrahim Paşa, Peder Holderman'ın ardında da Villeneuve vardı. 1739'da barış geri gelince, İbrahim projeyi yeniden ele aldı, ama, Peder Holderman'ın kaybı yüzünden, Fransızcadan yoksun olarak... "İbrahim Efendi'nin basımevi, kendisinin işten ayrılması ve başkaca işleri dolayısıyla, askıya alınmıştı. Az zaman sonra, bir Arapça-Türkçe-Latince sözlüğe başlanacaktır. Bu, Türkçe ve Arapça konusunda, bilgin bir efendinin yapıtı olacak, Latinceyi İbrahim Efendi ekleyecektir. Bu yapıt, son derece övülmektedir"³⁵. 1743 yılında bir "mission"a gönderilen İbrahim, bütün bir basımcılık yaşamı boyunca beslediği bir projeyi gerçekleştirmeye zaman bulamadı. 1745 yılında, basımevini yeniden açmadan öldü. İbrahim, Basmacı İbrahim olmadan önce, İbrahim Müteferrika (sultanın müteferrik "ayrı ayrı, dağınık, türlü-çeşitli" işlerini yapan memur) idi. Basımevi yöneticiliği, ona verilen görevlerden yalnızca biriydi.

İstanbul'da Peder Romain'in hazırladığı bir Türkçe sözlüğün basımına ilişkin olarak 1731'de *Leipziger Zeitungen* gazetesinin verdiği haber, yalnızca bilim dünyasının bilgisine sunulmuş değildi. Gazete haberine göre, Ermiş Fransesko'nun tarikatından olan Papazlar İstanbul'da basılan kitapları çevirmektedir, Peder Romain'in yönetiminde üç kitabı çevirip bastır-

³³ Fr. 7186, f. 264 (24.VIII.1733). Fr. 7187 (1734), f. 55, ff. 170 ve devamı, f. 227. Fr. 7188 (1735), f. 6, 144.

³⁴ N.A.F. 7183, ff. 978-979. Omont, *Nouveaux documents*, *op.cit.*, p. 7, 10.

³⁵ N.A.F. 6834, f. 87.

maya hazırlanmaktadırlar. Aslında bu haber doğrudur. Çeviriler, bu papazların yönetiminde, Dil Oğlanlarınca yapılanlardır. Villeneuve de Peder Romain'ın basım projelerini doğrular³⁶. Ancak, *Leipziger Zeitungen* okurları için, bu haberler, genç İstanbul basımevinin papazların boyunduruğu altına düşmek üzere bulunduğunu gösteriyordu. Bu özetlerin Halle kentinin Franckesche Stifungen arşivlerinde bulunması anlamlıdır. İstanbul'da bir basımevinin kuruluşu, Luther'ciliğin bu keşişlik mesleği merkezinde bir Türk-Arap basımevi vücuda getirilmesini kışkırtmıştı. Çünkü basma kitapların Osmanlı İmparatorluğunda yayılıp dolaşmaya başladığı andan sonra, Rusya'daki müslümanlara yapıldığı gibi, müslümanların din değiştirmesi için hristiyanlık kitaplarının oraya sokulması olanağı doğuyordu. 1730 yılında, kendini hekim olarak tanıtan bir Protestan papazına daha şimdiden birkaç yüz kitap gönderilmişti bile. Bu adam, ayrıca, Türk makamlarına İstanbul'da bir Bilimler Akademisi kurma önerisi de yapmıştı.

Protestan bilginlerle kurulacak, Saint-Pétersbourg'dakine benzer böyle bir akademi, bilimsel danışman olarak Cizvitlerin elenmesini sağlardı. Johann Friedrich Bachstorm, İbrahim Müteferrika'nın basımevini akademisinin çalışmalarını yayımlayacak bir araç olarak görüyordu. İbrahim'in yanına o denli sokulabilmişti ki, on yıl önceden basımcılık sanatını, oymacılığı, harf dökümünü, kâğıt üretimini öğrenmişti. Ayrıca, Türkçe öğrenmişti. Mayıs 1729'da Bachstrom, Güçlü Auguste'ün Saksonya ve Polonya'sında iş arkadaşı aramaya gitti. Cizvitler onu ihanetle suçlayarak Varşova'da tutuklattılar³⁷. Bunlar o sırada İbrahim'in çevresinde bulunan Cizvitlerdi. İbrahim, yalnızca Peder Holderman'ın *Grammaire turque*' ünü basmakla kalmıyordu. Ayrıca, Latince'den çeviriler yapıyordu. İsfahan Piskoposunun yazmanı, Polonyalı Cizvit Tadeusz Juda Krusinski'nin bir İran tarihini, kuşkusuz ekler yaparak, Latince'den çeviriyordu. İbrahim'in kullandığı el yazmasını, hiç kuşkusuz, Peder Holderman ona vermişti³⁸. Peder Holderman'ın ölümünden sonra da, gene bir Cizvit papazı olan Peder Chrétien, İbrahim ile bir Türkçe-Fransızca sözlüğün basımı için görüşme yapmıştı. Buna Peder Romain'ın yayın projelerini de katacak olursak - ki bunlar

³⁶ N.A.F. 7188, f. 6, 144: Daha 1735 yılında, Peder Romain "Chahidy" (Şahidi)'sini bastırmak istiyordu. Söz konusu "Chahidy, kısaltılmış bir Türkçe, Farsça, Fransızca sözlük" idi, çevirisini 1737 yılında tamamlamıştı (elyazması Türkçedir, Turc 902).

³⁷ Şu bildirimize bak: "Propagande protestante en langues orientales aux 17e et 18e siècles", colloque sur l'Imprimé en Méditerranée, Marsilya, 1986, bunun bildirileri 1987 yılında yayımlanmıştır.

³⁸ Omont, Noveaux documents.... *op.cit.*, p. 7.

Almanya'da bilinen şeylerdi - İstanbul basımevinin çevresinde, Protestanlarla Katolikler arasında bir etki savaşımı olduğu anlaşılabilir. Bachstrom'un elenmesinden sonra, Alman Luther'cilerinin bu basımevinin Cizvit ve Fransiskan papazlarının etkisi altına düşmesinden korktukları anlaşılıyor. Bu kaygının siyasal bir niteliği de vardı; çünkü Cizvitlerin ardında Fransa büyükelçiliğinin baştercümanı olduğu gibi, Fransiskanların ardında da aynı büyükelçiliğin Dil Oğlanları vardı.

Avrupalılar için İbrahim, bir "basmacı" olmaktan çok, siyasal bir memurdu. Yabancı büyükelçiler İbrahim'e bir Türkçe-Fransızca sözlüğün basımı için elverişli önerilerde bulunuyorlarsa - bu da Villeneuve'ü kaygılandırıyordu-bunun başlıca nedeni, İbrahim'in Rakoczi katında Türk temsilcisi olmasıydı. Avusturya büyükelçiliği, isyancı Macarlarla Türkiye ve Fransa arasında yapılacak yeni bir ittifaktan çekinebilirdi. Avusturya büyükelçiliği İbrahim'e coğrafya haritalarını hâkketmek (graver) için gerekli bakırı sağlıyorsa, bunun başlıca nedeni, Tekirdağ'da olup bitenler üzerine, kendi ölçüsü içerisinde, bilgi verecek bir haber kaynağını yitirmeden, başka türlü hareket edememesidir. 1741'de, İbrahim'in basımevine ilişkin olarak İstanbul'dan yollanan bir rapor, bunun Türkiye'nin Avrupalı komşularına ne denli kuşku (suspecte) görülebildiğini gösterir: "Yazılanların çoğu, askeri konulardan söz ediyor. Bunlar, Bonneval'a, daha büyük başarılarla savaşmak üzere ordularını nasıl yeniden kurabileceklerini Türklere öğretmeye yarıyor. Aslında övgüye değer olan bu kuruluşun böylece doğal halinden çıkmış bulunması, çok üzücü bir şey"³⁹. Böylece, hristiyanlık haini iki dönem (renégats) arasında bir benzetme yapılmıştır: biri 1729'da basımevini getirip kuran Macar, öteki de 1731'de topçu birliklerini yeniden kurmakla görevlendirilen Fransız. Türk kitabında yapılan reform, bazılarına Türk ordusunda yapılan reform denli tehlikeli görülebilirdi. İbrahim'in yayımladığı Türkçe kitaplardan birinin Fransızcaya çevrilmesi, Doğu-Avrupalıların kaygılarını ele verici, açığa vurucu niteliktedir. İbrahim, 1732 yılında, *Usul il-hikem fi nizam il-umem* (Şekil 8) adlı yapıtında reformcu düşüncelerini ortaya koyar; bu, *Le Gouvernement des nations* (Ulusları yönetme yöntemi) üzerine bir inceleme kitabı (traité) idi. Bunun ilk bölümü, Avrupa'da çeşitli yönetim dizgeleri (système de gouvernement) üzerine bir açıklamadır (exposé). İbrahim'in muhtırasının ikinci bölümünü coğrafya bilgilerinin önemine ayırdığını görmüştük. En sonunda İbrahim, yapıtının üçüncü bölümünde, silahları ve taktikleriyle birlikte Avrupa ordularını

³⁹ Wöchentliche Hallische Frage und Anzeigungsnachrichten, No. 25, 26. VI. 1730 (Halle a.S., Archiv der Franckeschen Stiftungen K 4 Bl. 169 (1-2), col. 385-389.

tanıtır; başlıca kaynağının Bonneval olması, doğruya yakındır. Oysa bu yapıt Viyana'da *Traité de la tactique, ou Méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes* adıyla yayımlanacaktır. Demek oluyor ki, kitabın yalnızca, Avusturya'nın gözünü korkutan Osmanlı ordusunun yeniden kuruluşunu içeren son bölümü ele alınmıştır. Aslında, birkaç yıl sonra, İbrahim Osmanlı orduları eşliğinde, Orşova (Orsava) kalesinin teslimini gördü. 1737 yılında, Avusturya ve Rusya'ya karşı Türk-Fransız ittifakının etkenlerinden biri oldu. Sadrâzama bir gözlemci (observateur) olarak eşlik eden Charles Peyssonnel, Sofya yakınındaki çadırından 1738'de şunları yazıyordu: "Öbür yanımda komşum İbrahim Efendi var, siz onu kuşkusuz tanırırsınız, Türk basımevinin kurucusudur, Macar asıllı, eskiden (Üçleme inanmayan Protestan) papazı imiş, bugün Türk (müslüman). Çok iyi bir adamdır, hangi nedenle din değiştirmiş olduğunu bilmiyorum. Bu kafalı adam, bir bilginden daha çalışkandır. Latineden kimi bilgileri kapsadığı için, onunla tercümansız olarak görüşüp konuşabiliyorum"⁴⁰. 1739 yılında barış geri gelince, 1741'de İbrahim'in yayımladığı iki kitaptan biri, henüz sona eren Avusturya'ya karşı Bosna savaşının bir anlatımı, öteki de Sarayın iki vakanüvisinin kaleme aldığı çağdaş bir Osmanlı tarihi idi. Fransızlar İbrahim'de özellikle bir bilgin efendi ile bir basımevi kurucusu tipi görürken, Avusturyalılarsa bu Trasilvanyalıda özellikle döneke bir hasım, basımevinde de bir tehlike görüyorlardı.

1729'da, İbrahim'in basımeviden ilk kitap çıktığında, Viyana'daki Polanya elçisi Bachstrom'a, İstanbul'da bir Tıp Akademisi, bir Bilimler Akademisi kurulması projelerine katılmaya hazır olduğunu yazıyordu; bu projenin İbrahim'in basımevi kuruluşuna bağlı bulunduğunu biliyoruz. "Sarayımıza gönderdiğiniz, İstanbul'da bir Akademi kuruluşuna ilişkin projeyi gördüm... Siyasal yönden düşünecek olursam, Doğu İmparatorluğuna vereceğimiz avantaj, ondan bekleyebileceğimizi çok aşacaktır... Matematik, denizcilik, topçuluk, istihkâm, sivil polis, askeri disiplin ve öteki benzer bilimler-Londra ve Paris'teki gibi-İstanbul'da da bilirse, Osmanlı ordularıyla gerek denizde, gerekse karada başa çıkmaya yarar gücü zayıflatır... Tek sözcükle: biz Müslümanlara kendi güçlerini tanıma ve değerlendirme sanatını öğretilsek, bundan ilk acı ve pişmanlık duyan da biz olabilir"⁴¹. Müslümanların basımevini istemediklerinden her zaman söz edilir, ama Avrupalıların onun girmesine yardımda kararsızlığını (réticence) da unutmamak gerekir.

⁴⁰ N.A.F. 7184, f. 64.

⁴¹ Zikreden Heinz, *op. cit.*, p. 115.

Avrupa devletlerinin tasa ve kaygıları doğrulanmıştı, çünkü basımevi ile topçuluk arasında pekâlâ bir bağ vardır. Rabelais için yalnızca ikincisi “şeytanca bir esinle” yapılmış bir icat ise, Osmanlılar için her ikisi de Frenklere askeri üstünlüklerini sağlayan silahlardı. Basımevi İstanbul’da 1784’te yeniden ortaya çıktı. Fransa büyükelçiliği ile bir Türk kentinde aynı zamanda görünmesi, bir rastlantı değildir. Türk ve Fransız basımevi, 1784’te Türkleri “aydınlatmak” için gelen yeni Fransa büyükelçisinin bir eseri idi. Hareketinden önce onu Fransız Akademisinde kabul ederken, Condorcet, Choiseul-Gouffier’ye verilen “mission” üzerine filozofların fikrini söylemişti: “Bu imparatorluğun müttefiklerinden alabileceği en etkili yardım, ışık ve aydınlıktır”. Astronom Tondou, onun iş arkadaşlarından biri oldu. Büyükelçilikte bir gözlemevi (rasathane) kurdu. Bu da ona trigonometri ve kartografya çalışmaları yapma olanağını sağladı. İbrahim Müteferrika’nın siyasal ve askeri işlerinin ardında (ikinci planda) kalan kartografya (haritacılık) etkinliğini yeniden buluruz. Choiseul-Gouffier bir de basımevi kurdu, bunu ilkin diplomatik bir olayı çözümlenmede kullandı. 1782’de yayımlanan *Voyage pittoresque de la Grèce* adlı yapıtında, Yunanlıları bağımsızlıklarını geri almaya yüreklendirmişti. Kimi meslekdaşları yeni büyükelçinin saygınlığını yıkıp bozmanın en iyi yolunun Divan’a kitabının bir nüshasını sunmak olduğunu söyleyince, bu uyarıyı alan Choiseul-Gouffier, o zaman basımevinde bir karton bastırıp böylece düzeltilen nüshayı doğru ve gerçek (authentique) nüshaymış gibi sundu. Sahte bir nüshayı teslim ederek Türk-Fransız ittifakını bozmak istemiş olan yabancı devletlerin hainliğini gösterdi. Ancak 1787 yılında, “Fransa Büyükelçiliği Basımevi” (Imprimerie de l’Ambassadeur de France) Fransızcadan Türkçeye çevrilen üç askeri elkitabını (manuels) bastı. Bunların yazarları, Choiseul-Gouffier’ye eşlik eden askeri “mission”dan iki subaydı. Her ikisi de, Baron de Tott’un yardımıyla 1773 yılında kurulan Matematik Okulunda öğretim üyesiydi. Jean de Laffite-Clavé’nin *Eléments de castramétation et de fortification passagère*’i yayımlandığında, yazarı, Oçakov(Otchakov) kalesini Ruslara karşı savunma durumuna getirmek üzere gönderilen bir Fransız topçu takımıyla birlikte orada bulunuyordu. Gene 1787 yılında, deniz kolağası Laurent-Jean-François Truget’nin *Règles sur l’ordre et la disposition des vaisseaux et des flottes et de leurs évolutions*’u çıktığında Fransız mühendislerince tasarlanıp kurulan bir gemi, Sultanın huzurunda denize indirilmişti. Bu gemi, Matematik Okuluna bağlı olan Tersane’de inşa olunmuştu⁴².

⁴² Pingaud, Léonce. *Choiseul-Gouffier. La France en Orient sous Louis XVI*. Paris, A. Picard, 1887. (Condorcet:) pp. 70-71. (karton:) pp. 78-79. (askeri misyon:) pp. 96-102. (Laffite-Clavé:) pp. 184, 193-194, 212. (Truget:) pp. 99, 138. (Tondou:) pp. 138, 166. (basımevi:) p. 99.

1784 yılında eski durumuna getirilen Türk basımevinin ürünleri de Avrupa devletlerinin korkularını doğrular. 1791'de Vauban'ın *Traité de l'attaque des places* ile *Traité de la défense des places* adlı kitaplarının Türkçe çevirileri yayımlandı. 1793'te Vauban'ın *Traité des mines* adlı kitabının Türkçe çevirisiyle daha önceki iki kitabının yeni basımları çıktı⁴³. “Fransız harflerine gelince, bunlar uzun süre toz-toprak içinde gömülü ve unutulmuş olarak kaldı; bu talih, Savary de Brèves harflerinkini anımsatır. Ancak 1798 yılında ele alınıp yeniden hizmete girdiler. O yıl Sultanın buyruğu ile Türkçe-Fransızca olarak şu kitap basıldı: *Tableau des nouveaux reglements de l'Empire ottoman. Composé par Mahmoud Rayf Efendi, ci-devant Secrétaire de l'Ambassade Impériale près de la Cour d'Angleterre. Imprimé dans la nouvelle Imprimerie du Génie, sous la direction d'Abdurrahman Efendi, professeur de géométrie et d'Algèbre. Constantinople, 1798*. Planşlar, “yeni nizamlar” a göre Avrupa yöntemiyle (usul) kurulan yeni Osmanlı ordusunun ordugâhlarını, silahlarını, gemilerini göstermektedir” (Şekil 9-10)⁴⁴. Aynı Fransız harfleri 1803 yılında *Diatribes de l'ingénieur Seïd Moustapha, sur l'état actuel de l'art militaire, du génie et des sciences à Constantinople* adlı kitabın basımında da kullanıldı; bu, İbrahim Müteferrika'nın *Nizam il-ümem*'inin yeni bir biçimde yinelenmesiydi. En sonunda 1838 yılında, taşbasması (lithographie) olarak yayımlanan Rhazis'nin *Grammaire française*'i askerlere Fransızca öğretilmesinde kullanıldı; öyle bir zamanda ki, Tanzimat Sultanı II. Mahmut'un büyük reformlar döneminde, askeri yayınlar korkunç bir “çiçek açma” mevsimi yaşadı⁴⁵. Bu da Fransa'da Sultan II. Mahmut'a, “Asya'da basımevinin yararları” kutlandıği sırada, onurlu bir yer verilmesini sağladı⁴⁶.

Basımevinin askeri amaçlarından bir sapma olmadı. Basımevi, Osmanlı İmparatorluğunda, ancak topçu sınıfının kuruluşundan sonra kurulabildi. Basımevi, müslümanlar için yeni bir teknik, bir “müstensih” (kitap istinsah eden kimse, copiste) için ölümcül bir teknik idi. Her yenilik gibi, bu da ulema için, Peygamber'in ilk müritlerince saptanan geleneğe oranla, bir sapma (déviation) idi. Bundan başka, bu yenilik bir “Frenk icadı” idi; Hak dininden olmayanları taklit etmek ise, özellikle kınanması gere-

⁴³ Hammer-Purgstall, Josef von. “Uebersicht des in den Druckereien von Konstantinopel und Kairo seit ihrer Gründung bis Ende des Jahres 1843 erschienenen halben Tausend von Werken nach ihren Fächern”. In: *Oesterreichische Blätter für Literatur und Kunst*, cilt 2, 1845, pp. 524-525. Bu üç kitaptan en az ikisi Bibliothèque nationale'de bulunmaktadır, 1791 tarihli (Fol. V. 7233) ve 1793 tarihli “Traité des mines” (Fol. V. 2297).

⁴⁴ Seïd Moustapha, *Diatribes...*, *op. cit.*, not 32, pp. 10, 18.

⁴⁵ Hammer-Purgstall, *op. cit.*, p. 524.

⁴⁶ *Lettres et visages du Liban et de l'Orient*, *op. cit.*, pp. 124-125.

ken bir şeydir. Gerçekten, bir hadis'e göre, "Her kim ki, bir halkı taklit eder, ona ait olur". En gelenekçi olanların hoş gördüğü bu ilkeye kuraldışılık (exception), cihat (kutsal savaş) alanı idi. Cihat sırasında, İslam'ı korumak üzere, mümin olmayanla kendi silahları ile savaşmaya "cevaz" vardı. O halde, Osmanlılar, topçuluğu Bizans ateşinden (feu grégeois) sonra, basımevini de topçuluktan sonra kabul ettiler⁴⁷. Ama, Portekizlilere karşı topçuluğu kabul etmiş olan Memlûkluların, Sultan I. Selim'in kendilerine karşı topçu sınıfını kullanma gevşekliliğini gösterebilmiş olmasına kızıp gücenmeleri anlamlıdır. Hak dininden olmayanlara karşı haklı görülebilen şey, müslümanlar arasında bir "itizal" (hérésie) idi⁴⁸. İbrahim Müteferrika, bir basımevi kurulması lehindeki muhtırasında "İman düşmanlarına karşı muharebe, meşru bir meşgaledir" derken, *Nizam il-ümem* adlı kitabında harita basımının askerler için önemini gösterirken, Osmanlı zaferlerini yayımlarken, basımevini hep "cihat" çerçevesine koyar. Osmanlı toplumuna basımevini kabul ettirebilmek için bu, tek çıkar yoldu; sonuç bunu gösterdi. "Vahdet-i vücud"a inanan⁴⁹ bu hümanist için gerisi kolaydı; Batı bilimlerini nice ihtiyat ve tedbirle getirip ülkeye sokabilirdi... Pusula üzerine bir risale yayınlamayı göze alırken, Copernic ya da Galilée üstüne bir yayınla ulemanın eğitim-öğretimine cepheden şiddetle çarparak kırıp incitmek istemez⁵⁰. Klasik bir kitap olan *Cihan-nüma*'nın basımından ya-

⁴⁷ Lewis, *op. cit.*, pp. 229-230.

⁴⁸ Ayalon, David. *Gunpowder and firearms in the Mamluk kingdom*. Londra, Vallentine Mitchell, 1956.

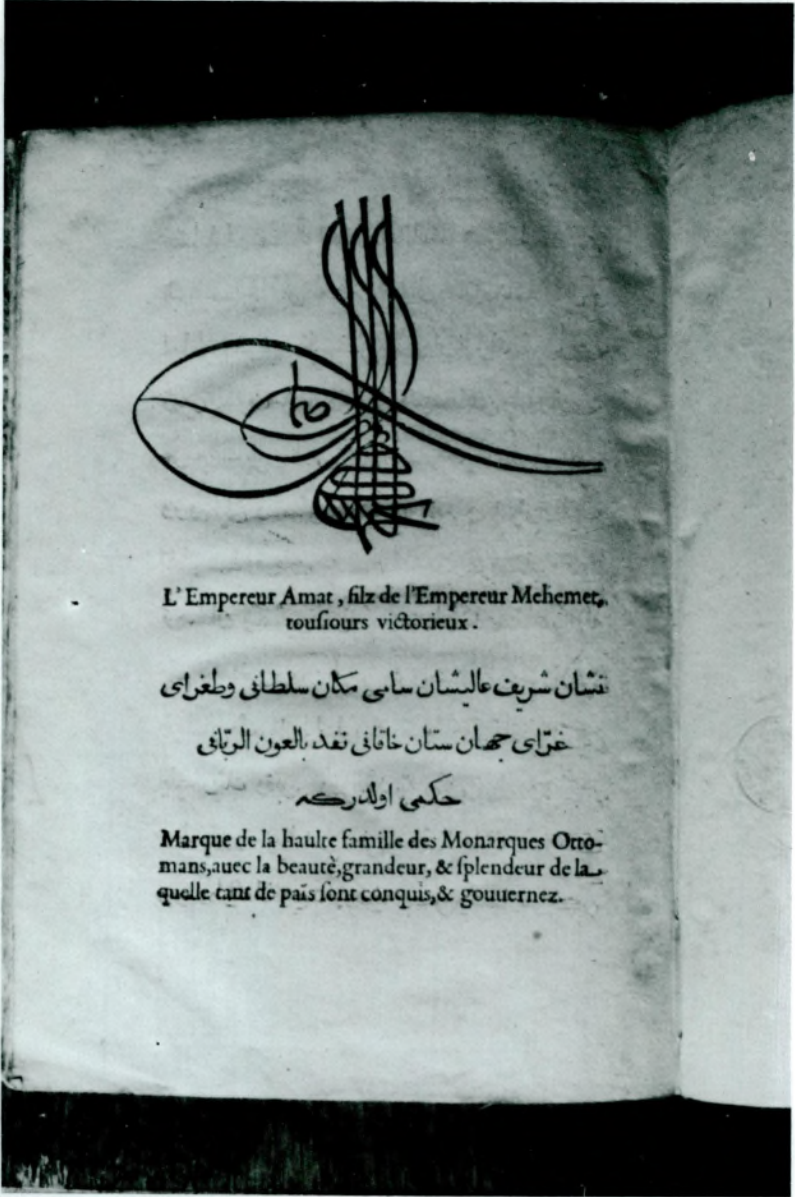
⁴⁹ Berkes, Niyazi. "İlk Türk matbaası kurucusunun dini ve fikri kimliği". In: *Belleten, Türk Tarih Kurumu*, cilt 26, 1962, ss. 715-737. Bu önemli makale, İbrahim Müteferrika'nın Üçleme inanmayan protestan eğitim-öğrenimi (formation unitarienne) ve Comenius geleneği ile düşünsel açılımını (ouverture d'esprit) anlatıp açıklığa kavuşturur.

⁵⁰ Aslında, pusula, dinsel bir kullanım bulabiliyordu. Papaz Toderini'nin (*op.cit.*, not 10, cilt 3, pp. 131-132) yazıhanesinde yarım kürenin hâkkedilmiş bir haritası vardı. "Kuzey kutbundan ekvatora değin dünyanın üç bölümünü betimler; kimisi adlarıyla, kimisi de yalnızca rakamlarla gösterilmiştir. Ekvatordan güney kutbuna dek dünyanın öteki yarısı, çeşitli düşey kolonlar halinde bölünmüştür; burada kısaca yazılı olan kent adları ile yer adları, kayıtlı rakamların karşılığını verir. İşçiliği güzel ve incedir; aynı büyüklükte, aynı biçimde hazırlanmış başka bir haritanın benzerini oluşturur, bu da Mekke'yi gösterir, ince bir çelik kalemlle hâkkedilmiştir. Ekvatordan aşağıya değin, tümüyle Türkçe olarak yazılmıştır. Orada, Reis Efendi ve Sadrâzam tarafından nasıl ismarlanıp uygun görüldüğü okunmaktadır. Her iki harita da, namaz ve dua sırasında dönülen Mekke yönünü [kible'yi] çeşitli ülkelerde, çeşitli yerlerde pusula ile bulabilmek için hazırlanmıştır". Bunun mucidi, Napoli kralının tercümanı Baroni idi. Belleğim beni yanıltmıyorsa, o zamandan beri Mekke'ye yönelik pusulaları üretenler de gene İtalyanlardır. Şimdi Japonlar, yalnız kible'yi göstermekle kalmayıp namaz vakitlerini de anımsatan mikro-bilgisayarlar (micro-ordinateurs) yapıp satmaktadırlar. (Thuillier, Pierre. "L'Islam et la science, le problème de la qibla". In: *La Recherche*, No. 185, Şubat 1987, p. 254.)

rarlanarak buna bir “Nâşirin zeyli”ni ekler; burada onların dizgelerini (systèmes) açıkladıktan sonra, ulemayı-yapabilirlerse - bunları ret ve cerh etmeye çağırır⁵¹. Onun tedbirli ve ihtiyatlı olma gereğini ne denli duyduğu anlaşılmaktadır.

Savary de Brèves, Avrupa’ya Doğu bilimlerini getirme “yüce karar”ını gerçekleştirmeden önce; Katolik, Papalık, Roma Kilisesinin bir savunucusu olmak zorunda kalmıştı. Ancak Typographia Savariana’sını Reform karşıtı bir Papanın arması altına koyarak, bilimsel basmalarını *geçirebilmeyi* umut edebiliyordu. Savary de Brèves ile İbrahim Müteferrika, eğitim-öğrenimleri ve görevleri dolayısıyla, *fikir geçircileri* (passeurs d’idées) olmuşlardır. Çağdaşlarının dinsel gelenekçiliğiyle uzlaşma zorunda kalmış olan bu adamlar, yalnızca gerçekleştirdikleriyle değil, amaçlarıyla da usa vurulduklarında, kendi çapları ve boyutlarına kavuşmaktadırlar.

⁵¹ Adnan-Adivar, Abdülhak. *La Science chez les Turcs ottomans*. Paris, Maisonneuve, 1939, pp. 134-135. [Bu kitabın Türkçesi de vardır: *Osmanlı Türklerinde ilim*. İstanbul, 1940, 1943, 1970. Çeviren.]

L'Empereur Amat, filz de l'Empereur Mehemet,
toufours victorieux.

نشان شریف عالی شان سامی مکان سلطانی و طغرای

غزای جھان ستان خانانی تعدد بالعون الریائی

حکمی اولدرک

Marque de la haute famille des Monarques Otto-
mans, avec la beauté, grandeur, & splendeur de la
quelle tant de pais sont conquis, & gouvernez.

Resim 2 — Fransa Padişahı ile Âl-i Osman Padişahı mabeyninde münakid olan ahid-namedir ki zikrolunur. Paris, Imprimerie des langues orientales, 1615. Ağaç oyması, sultanın tuğrası ile birlikte.

venir pour leur usage & presens, ne soient
publiées à aucunes dices ou imposts.

22 Que les dits Ambassadeurs ne payent
auuy aucun impost de leurs véhicules, &
de tous les viures qui seront achetez pour la
provision de leur maison. Que les Con-
suls François iouissent de ces mêmes priui-
leges aux lieux où ils résideront, & qu'ils
ayent la préférence sur tous les autres Con-
suls de quelque nation qu'ils soient.

23 Que les François qui viennent avec
leurs vaisseaux & marchandises par les
échelles, hautes, & ports de nos seigneu-
ries & pais, y puissent venir seulement
sous la foy publique; & en cas que la for-
tune & orage sechast aucun de leurs vais-
seaux au trauers, se rencontrent de nos
galleres ou vaisseaux, aux lieux circonui-
sins: Nous commandons trois-expresse-
ment aux Capitaines d'iceux de les ayder
& secourir, portant bonheur & respect aux
Parons & Capitaines d'iceux vaisseaux
François, leur faisant donner, avec
leur argent, tout ce qu'il leur sera
necet.

مهمی اینچنین ایجاب که کوریه کلونی نسبتاً درون کوریه واقع

مطلب اولیسه

22 ویند لر و ده ازان با دیولاری دخی ایسانه و سبار

قرالارک ییلولوسلریه ایسانه سعادتان ماری اولدی

اولون تقدر و تصدیق یلدی

23 وقرانسه اولون لککد و نالدری به وسبار ایسانه لکه کلون

کدیوب فالیونلری وسبار کیلری جمع و زمانان اسکله

لین ولیدانلر وسبار مالک محی و سبغ ایسانه ایاه اسن

ولمان اوزن کلون کدیوب انک کی وریاده فوریته

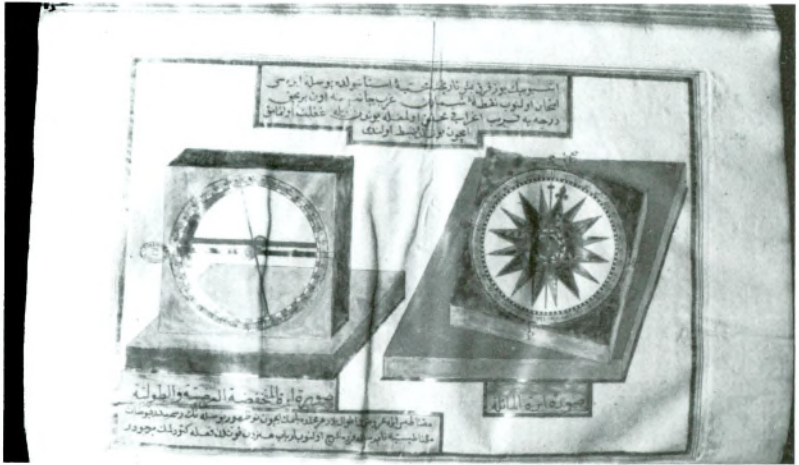
مضایقه فوریته کیلری به معازیت اوزم اولون اولانسه اول

شهادت حاضر یولیان آکر غایب کیلری طیقیدر او کیندی

معازیت و مظهرت ایله لر فالیونلریک سراری

وروسانک مختاری فور اولونک تار یقلمای و مانسک

امعانی خصوصیات دفعه فوریت اولیب و قده لریله

Resim 4, 5 — Katip Çelebi. *Cihan-nüma*. İstanbul, İbrahim Müteferrika, 1735.

TABLE

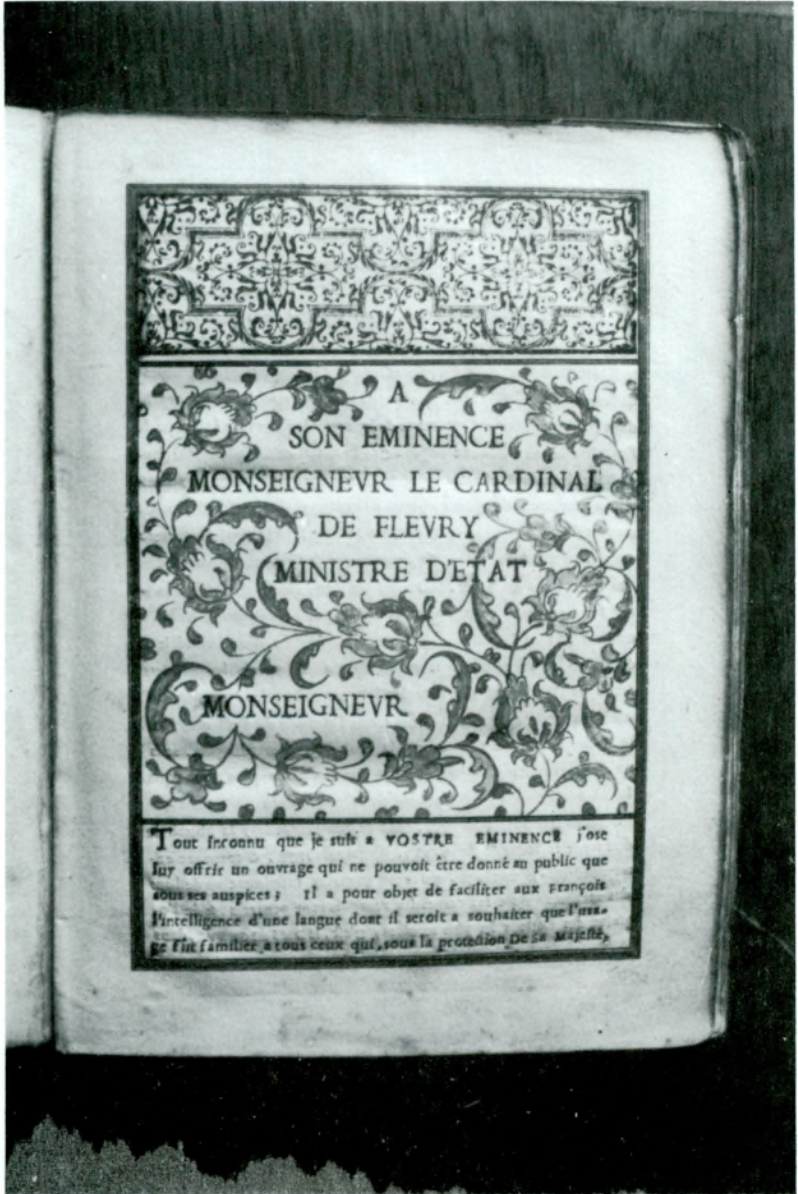
La valeur.	L'écriture.	Le nom des lettres.
ا	ا	alef
ب	ب	ba
پ	پ	bei adjami
ت	ت	ta
ث	ث	ta
ج	ج	jeim
چ	چ	cheim
ح	ح	ha
خ	خ	ghay
د	د	dal
ذ	ذ	zal
ر	ر	ra
ز	ز	za
س	س	sin
ش	ش	chin
ص	ص	sad
ض	ض	chad

ALPHABETIQUE

La valeur.	L'écriture.	Le nom des lettres.
ا	ا	alef
ب	ب	ba
پ	پ	bei adjami
ت	ت	ta
ث	ث	ta
ج	ج	jeim
چ	چ	cheim
ح	ح	ha
خ	خ	ghay
د	د	dal
ذ	ذ	zal
ر	ر	ra
ز	ز	za
س	س	sin
ش	ش	chin
ص	ص	sad
ض	ض	chad

Les Turcs ont encore plusieurs autres sortes d'écriture, que nous avons omis ici pour être plus court.

Resim 6 — Grammaire turque, Istanbul, 1730. Bakir oynasi elifba (alfabe).

Resim 7 — *Grammaire turque*. İstanbul, 1730.

اصول الحياه في نظام الامم

نظام الحكم في الامم

حدوثها وتكرارها اول ملك الملك واللكون
 صاحب الكون ولبقوتها تقدم وتعالى درگاهه
 مثلها فيكم تقيو نظام عالم وتبلغ اموريكم اتم اذ ان
 عليه سنة منوط وتعديل وتصوره احوال ام مشيت
 الراسمه موقوف ومرموده ودرودي بيان اول بعصوي
 آخر زمان دولتيه اهل ايمان جانانه خائسته درگه
 قانون سياست شرع منبني اصلاح مزاج دولته سند كافي
 طب نبوي من اول سنه سنيها منسج قواي قواي قواي
 وملكه وازالجه ورتبه ودرجه ودرجه ودرجه ودرجه
 نصليه لا قدر كبره ملك حيث تصالونه سركه ودرجه
 ملكه دستور لهي واكثر ميثا احتوازيه تمسك تحميت

امور

امور جمهوره مدبر مدعي اوان حقيقه انما بعد
 يوكل للسلطان عند عاجز قبل الاستعانة به على ان يكون
 الخراج او رجاءه له في احوال جمهوره انما سر او حريه
 وفروضه او لمعق عدل في امان واتحاد ديار امان ميدان
 مرهقه خائسته محمد بن عازي حمان سطون سلطنت
 شاهنشاه كشمور آراي وصول جديد به كموم دستكاه
 خسرواني لمعق وسياحات مقصد اصلاح وطلب اقصاي
 هور عقدا اري اويون ظل ملل جاج سمايه وسايه
 سليمان سياح باصفا حاله ازاعاد احباب شرمه شعورن
 وتساويل دست احباب افراس وحققان آسوده وعبوده
 اولويه في نعمت جلله ك سكر ونشر في فرسخه قوت
 واجتنب الاذغلق وقيام عمر وولوت وديوم شان وسوز كبري
 دعواتي في الله والي انما في الصلاه والادب والادب
 اعمل وادراك ايدانويه عنان ستروى كويشه وخطابه
 منظر اري في ايام حسب عالم اوليتي في كاه عبود لشكر
 جبر اري في ايام حسب عالم اوليتي في كاه عبود لشكر
 اكد اري في كاه عبود لشكر جبر اري في ايام حسب عالم اوليتي في كاه عبود لشكر
 منبه جليبه كل الشبه في ايام حسب عالم اوليتي في كاه عبود لشكر
 اكل حوت روايتي في كاه عبود لشكر جبر اري في ايام حسب عالم اوليتي في كاه عبود لشكر

Resim 8 — İbrahim Müteferrika. *Usul il-hikem fi nizam il-ümem*. İstanbul, 1732.

Resim 9, 10 — Mahmud Raif Efendi. Tableau des nouveaux reglements de l'Empire Ottoman. İstanbul, 1798.

Bibliyografya :

HANSGERD HELLENKEMPER-FRIEDRICH HILD, *Neue Forschungen in Kilikien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, Denkschriften*, 186. Band, Veröffentlichung der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini, Herausgeber: Herbert Hunger, Band 4, 21x30 cm., 144 s., 24 fig., 201 Abbildungen, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1986.

Amanoslardan Manavgat (Melas) çayına kadar uzanan ve İlkçağda Anadolu'nun en geniş bölgelerinden biri olan Kilikya hakkındaki araştırmaların geçmişi yaklaşık 150 yıl öncesine dayanır. Çukurova'yı içine alarak, Limonlu (Lamas) çayına kadar uzanan doğudaki Ova Kilikya'nın (Cilicia Pedias) aksine, batıdaki dağlık bölge Taşeli (Cilicia Tracheia veya Cilicia Aspera) henüz keşfedilmemiş yerleşme ve kalıntılara sahip gözükmektedir. Bunun başlıca nedeni Ova Kilikya'nın aksine, Taşeli'nde, kıyıkesimi dışında iç bölgelerdeki ulaşım ağının güçlükleridir. Üzerinde çok durulan Göksu (Kalykadnos)-Limonlu (Lamas) arasındaki bölgede bile, literatüre geçmemiş kalıntıların varlığı kendi gözlemlerimizin bir sonucudur. Bu bakımdan Taşeli hala dikkatli araştırmacılar için bir hazinedir. Ova Kilikya ise, araştırmaların yoğunluğu bakımından daha fazla şansa sahiptir: Antik yollar ve bu yollar üzerindeki büyük kentler (Pompeipolis, Tarsus, Anazarbus, Hieropolis-Kastabala vb.) bugün hala görülebilir kalıntılarıyla literatürde ötedenberi zikredilmişlerdir (Kilikya şehirleri ile ilgili yeni bibliyografya için bk. H. Hellenkemper, ANRW, II, 7.2, (1980) s. 1275 vd.).

Kilikya araştırmalarının desteklenmesinde Avusturya Bilimler Akademisi'nin (ÖAW), özel bir yeri vardır. Gerçekten de R. Heberdy-A. Wilhelm'in araştırmaları (Reisen in Kilikien, Aufgeführt 1891 und 1892 im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Denkschr. ÖAW, Phil.-hist.Kl., 44, 1896) bu kurum tarafından desteklenen ilk önemli çalışmalarından biridir. Bunun gibi G.E. Bean ve T.B. Mitford'un Cilicia Tracheia'daki epigrafi araştırmaları (Journeys in Rough Cilicia 1962-1963, Denkschr. ÖAW, Phil.-hist. Kl., 85 1965 ve Journeys in Rough Cilicia in 1964-1968, Erg. Bde. zu den TAM 3, Denkschr. ÖAW, phil.-hist. Kl. 102, 1970) yine Avusturya Bilimler Akademisinin desteğiyle yapılan önemli çalışmalar arasındadır.

Avusturya Bilimler Akademisininin Tabula Imperii Byzantini (TIB) Komisyonu tarafından yayınlanan elimizdeki bu yeni, çalışma Doğu Dağlık Kilikya ile Ova Kilikya'daki gezilerde elde edilen çoğu yeni arkeolojik ve tarihsel bulgular ve bunlar hakkındaki yorumları ihtiva etmektedir. Eserin tanıtımına geçmeden önce H.Hunger'in "Önsöz"de ifade ettiği bir konuyu (s. 7) burada okuyucuya aktarmakta yarar görüyorum: Türkiye'de son yıllardaki sosyal ve ekonomik gelişmelere paralel olarak artan turizm hareketi, beraberinde çeşitli sorunlar da getirmiştir. Özellikle konuyu kıyı yağmacılığı açısından ele alacak olursak, Kilikya'nın kıyı kesimindeki birçok eski yerleşme ve bunlarla ilgili kalıntıların ya yokolduğunu veya beton duvarlarla çevrildiğini üzülerken görmekteyiz. Buna bölgenin iç kesimlerinde denetimsizlikten ve bilinçsizlikten kaynaklanan kaçak kazılarla yapılan tahribi de eklersek, konunun boyutlarının gerçekten vahim, bölgede yapılacak yüzey araştırmalarının da ne kadar önemli olduğu açıkça ortaya çıkar. İşte elimizdeki bu eserde geçmiş araştırmalarda tespit edilen kalıntıların bugünkü durumu hakkında da fikir sahibi olma olanağını elde etmiş olmamız, çalışmanın övülecek yanındır. Yazarlar önce özellikle ÖAW tarafından desteklenen

Kilikya araştırmalarının geçmişi üzerinde durarak (s. 23-26), okuyucuya bu konuda hatırlatmalar yapmaktadırlar. II. Bölümde (s. 27-54) Taşucu körfezindeki yerleşmelerin bazılarını ve Silifke'nin kuzeyindeki Karabcl'y ele almışlardır. Bu bölümde öncelikle kıyı kentleri için eski kaynaklarda verilen adlar ve benzeri bilgiler karşılaştırılarak, Stadiasmos'a yeni bir yorum getirilmek istenmiş ve hazırlanan Tabloda (s. 31) Stadiasmos'dan 1521 tarihli Piri Reis haritasına kadar Taşucu körfezindeki kıyı kentlerinin adları verilmiştir. Buna paralel olarak anlatımı yapılan merkezlerden ilki bugünkü Hacıışaklı kasabasının doğusunda yer alan Ovacık burnu (Zephyrion) ve Ovacık yarımadası zerindeki Aphrodisias'dır. Burada kentin konumu üzerinde duran Yazarlar, erken Bizans dönemine tarihlenen ve kısa bir süre önce L. Budde tarafından yayınlanan St. Pantaleon kilisesini (L. Budde, St. Pantaleon von Aphrodisias in Kilikien, 1987) tanıtırlar. Grek dönemine ait Aphrodisias'ın Roma dönemi hakkındaki dokümanlarının azlığı üzerinde duran Yazarlar daha sonra Dana Adası/Pityussa'ya geçerler. Dana Adası kıyısındaki kalıntılar üzerinde kısaca duran Yazarlar, bundan sonra daha önce yerinde araştırılmamış Güvercin Adası zerindeki kalıntılar hakkında bilgi verirler. Palaia/Tahta Limanında yaptıkları gözlemlerde Bean-Mitford'un 1964-1968 araştırmalarında tespit ettikleri yapı kalıntılarının günümüzde yokolduğunu ve hatta bu kalıntılara ait yapı taşlarının su kanalı inşaasında kullanıldığını ifade etmeleri (s. 34 ve altnot 43) yukarıda ifade ettiğimiz ve çok kısa bir zamanda gerçekleşen kıyı tahribinin kk bir rneği olması bakımından önemlidir. Ortaçağ'a ait Tokmar Kalesi ile Boğsak Adası (Nesulion/Portus Pini) ve Ak Liman/Ağa Limanı'ndaki gezilerini sürdüren Yazarlar, buralardaki Bizans ve Ortaçağ yapılarını detaylı bir şekilde anlatırlar. Ayakta kalmış yapılarıyla dikkat çekici olan ve V. Langlois tarafından Holmoi olarak identife edilen Manastır mevkii eski seyahatlerin ifadelerine ve haritalara dayanılarak Mylai olarak adlandırılır. Yazarlar tarafından 100 kadar olduğu tahmin edilen ve bir kısmının ikinci katuna ait duvarlarının dahi sağlam olduğu bu kalıntıların günümüze bu şekilde, fazla bir yıkıma uğramadan ulaşmasının nedenini, rneğin Elaiussa-Sebaste mezar anıtlarında da olduğu gibi, göçerler tarafından çok yakın zamanlara kadar kullanılmış olduğuna bağlamak gerekir. Yazarlar bu evlerin bazılarının planlarını da metne eklemişlerdir (Fig.1). R. Heberdy-A. Wilhelm'in Ağa Limanı kuzeyinde olduğunu ifade ettikleri Holmoi'nin ise, bugünkü Taşucu'nda olduğu görüşünü destekleyen Yazarlar, buradan devamla Zephyrion (İncekum Burnu), Sichinum (Skn) ve Karabcl ile bu bölümü tamamlarlar.

Yazarlar III. Bölümü Dağlık Kilikya'daki bugüne kadar yapılmış araştırmaların odak noktasını oluşturan Olba (Ura) bölgesine ayırırlar. Gezilerinde Paslı harebeleri, Trkmenuşağı'ndaki Mezgit Kale diye anılan mezar anıtı, Barakık Kalesi ve bunun planı (fig.4), günden güne yıkılan Gkbur ve planı (fig.5) tanıtılmış ve Olba yakınındaki bir Manastır'ın ayrıntılı anlatımı yapılmıştır. Mezgit Kale olarak bilinen mezar anıtının palmye yapraklı sütün başlıkları bu bölgede bugüne kadar bilinen tek örnektir.

IV. Bölümde Dağlık Kilikya'nın doğusunun en önemli şehirlerinden biri olan ve bugün çoğu sağlam mezar anıtlarıyla tanınan Elaiussa'da bugüne kadar bilinmeyen Bazilika A ve B'yi tespit eden Yazarlar, duvarları opus reticulatum tekniği ile yapılmış Hamam üzerinde dururlar. Kentin surları dışında kalan Bazilika ve Wirtschaftshof'u tanıtan Yazarlar, İmirzeli (veya Emirzeli) yolundan Kızılbağ ve aturen'e ulaşırlar. Burada bir konuyu tekrar dile getirmek isteriz: bundan 20-30 yıl öncesine kadar özellikle bu bölgede, kıyı ile i kesimleri bağlayan taş döşenmiş antik yollar ne yazık ki yeni yolların açılması esnasında tahrip edilmişlerdir. Bizim 1989 yılında aturen'e yaptığımız bir gezi sırasında Kızılbağ-İmirzeli yolunun genişletilmesi çalışmalarına yönelik olarak, Kızılbağ-turen arasındaki antik yolun bir kısmında dinamit yuvalarının açıldığını görmüştük. Neyse ki, uzun yazışma-

lardan sonra, bu yolun yapımı engellenebilmiştir. Yazarlar Kızılbaş-Çatıören'deki tapınak, kuleler ve bir evden sonra, sağlam bir biçimde ayakta duran erken Bizans kilisesini tanıttılar. Biz burada Çatıören Hermes tapınağının duvar örgüsünü oluşturan polygonal teknik yüzünden, kitabın daha önceki bölümlerinde fazla açık olmayan bir biçimde ele alınan bu tekniğin Kilikya bölgesinde kullanıldığı devir ile ilgili görüşlerimizi ortaya koymak istiyoruz. Herşeyden önce bu teknik yazarlar tarafından iki alt tipe ayrılmışlardır: 1-Bosajlı köşeli polygonal (Polygonalquader mit Bossen), 2-Polygonal duvar örgülü (Polygonalmauerwerk (s. 56). Bunlardan ilki geç Hellenistik çağa, ikincisi ise, Roma İmparatorluk dönemine tarihlenmektedir. Öte yandan kitapta detaylı olarak ele alınmayan Aphrodisias'daki surların (s. 29) haklı olarak Grek dönemi kentine ait olduğu ifade edilmiş, ancak tarihlendirme konusuna girilmemiştir. L. Budde (op. cit.15 vd.) yer yer kyklopean görünümündeki bu surları Mykenai surları ile karşılaştırarak, bunların 12 veya 11. yüzyıllara ait olduğunu söylerse de, bunların yukarıda Yazarlar tarafından biraz muğlak olarak Grek dönemine vermelerini biz de destekliyoruz ve bunların özellikle Ura bölgesinde yoğun olan Hellenistik devir sur (örnek: Sivrikale: J.T.Bent, JHS 12 (1891), 222 ve Plan: 224; L. Zoroğlu, VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1988, 394 ve Res. 3), Kule (Abb. 88) ve diğer sivil ve dini mimari örnekleri ile karşılaştırılabileceğine inanıyoruz. Bu örgünün bosajlı veya bosajsız yapılmasının, Yazarların görüşlerinin aksine (s. 56), tarihlendirme yardımcı olacağı kuşkuludur. Çünkü, Çatıören'deki Hermes tapınağının polygonal örgülü duvarlarında özellikle, pronaos, kuzeydoğuya bakan uzun duvar ve batı duvarının köşelere yakın yerleri bosajsız olarak bırakılmışlardır. Ayrıca kenarları düzgün kesilen veya tam tersi, düzgün olmayan polygonal örgü yanında, özellikle köşelerde ve anta uçlarına gelen kısımlarda dörtköşe kesme taşların kullanılması da bu teknik için geçerlidir. Bu tekniğin Hellenistik çağ öncesinde kullanılmış olduğunu gösteren örnekler bu güne kadar Kilikya bölgesinde rastlanmamıştır. Bize göre bunlar Kilikya'nın bağımsız kaldığı Hellenistik dönemde, başka bir deyişle Teukros'lar döneminde yaygın olarak kullanılmıştır. Ancak bilindiği gibi, polygonal teknik Hellenistik dönemde yalnızca Kilikya bölgesinde değil, diğer bölgelerde de görülen bir örgü tekniğidir. Çatıören'in bulunduğu tepenin eteklerinde kısmen ayakta kalmış evler dışında Yazarların ele aldığı ve planını verdikleri ev (s.76, fig. 10, Abb. 93) yanlışlıkla vadideki (Talgrund) evlerle karıştırılmıştır. Bu ev tipi de - yapının birinci katını taşıyan kemeri olması özelliği ile-Lamas'ın batısından Kelenderis'in kuzeyine kadar (Örnek; Kalebeleni) yaygın bir plandır ve Yazarların da ifade ettiği gibi Roma devrine aittirler. Eğer Fig. 10'da verilen plan ile Abb. 93'de verilen resim aynı yapıya ait iseler, planda kesilmiş olan doğu duvarının -Abb. 93'de görüldüğü gibi-uzatılması gerekirdi. Ayrıca bu evin bulunduğu tepenin kuzeyinde ve güneyinde iki kule bulunmaktadır ki, bunlardan kuzeydeki kule Yazarlar tarafından geç Hellenistik ev olarak yorumlanmıştır (Abb. 92).

Yazarlar V. Bölümden (s. 87-99) itibaren Limonlu (Lamas) çayının doğusundaki Ova Kilikya'nın (Cilicia Pedias) batı ucundaki dağlık kesimde gezilerini sürdürürler. Burada önce literatürde fazla tanınmayan Kemer ve Dede yaylaları ile Çet Tepe ve Yapısızgüzel'deki Roma ve Bizans dönemi yapılarını tanıttılar (s. 87-92). Daha sonra Tarsus'daki özellikle Ortaçağ yapılarını tanıtan Yazarlar, Tarsus ile Gülek arasındaki Sağlıklı, Çukur Çömelek ile Kilikya-Lykaonia bağlantısını oluşturan yerleşmelerdeki Bizans, Ortaçağ kalıntılarını Adana Müzesi uzmanlarının (Sağlıklı hariç) verdikleri bilgiler ve onlar tarafından çekilmiş resimler çerçevesinde tanıttılar. Bunlar gibi, Kilikya-Kapadokya arasındaki Ergenusağ'ındaki erken Hristiyanlık kilisesi, Baka/Feke'deki 5. yüzyılın ilk yarısın da tarihlenen mozaik ve Cıvıklı'daki erken Bizans kilisesi Yazarların müze uzmanlarından edindikleri bilgi ve resimlerle kitaba aldıkları konulardır. Belki de bu yüzdendir ki, kitabın sonuna eklenen haritalar içinde bu bölüme ait yerleşim yerlerini gösterir bir harita eklenmemiştir.

VI. Bölümde (s. 101-115) İskenderun körfezine yakın kıyıda yerleşmeler üzerinde duran Yazarlar, Muttalip höyük yakınlarındaki Roma devri Karanlık kapıyı (Amanikai Pylai), yeri tam olarak belirlenemeyen ve kendilerinin Gözen haraberleri olarak identife ettikleri Epiphaneia'yı, tanırlar. 14. ve 15. yüzyıllarda İskenderun körfezinde en önemli liman olan Payas üzerinde geniş bir biçimde duran Yazarlar, Sarseki kalesi ve İskenderun (Alexandria kat'Isson) ile bu bölümü tamamlarlar.

Yazarlar VII. Bölümde (s. 117-122) bu kez batı Kilikya'da Gazipaşa yöresinde yaptıkları kısa gezide tespit ettikleri kalıntıları tanırlar. Bu çerçevede içinde önce Karakilise Alanı'ndaki kendilerinin bir Osmanlı derebeyine ait olduğunu savundukları yapıyı, daha sonra da Kızılaliler'deki erken Bizans dönemine ait küçük bir kiliseyi tanırlar. Son olarak, Iotape'nin güney doğusundaki Halil Limanı'ndaki bugüne kadar detaylı bir biçimde ele alınmayan erken Bizans Kilisesinin planını değerlendirirler.

Kitabın son bölümü Su Yolları'na ayrılmıştır (s. 123-129). Burada Yazarlar Lamas'dan Elaiussa-Sebaste ve Korykos'a ulaşan su yollarını çevresiyle birlikte ve ayrıntılı bir biçimde ele alırlar, daha sonra Misis (Mopsuestia), Muttalip Höyük (Catavolo), Epiphaneia ve Anazarbos'da bulunan diğer su yolu kalıntılarını tanırlar. Su kaynaklarından antik kente kadar uzun bir yol kateden ve günümüze kısmen ulaşan bu su kemerlerinin kitaba eklenmesi Yazarların övülecek çalışmaları arasında sayılmalıdır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Yazarlar metnin sonuna (bir bölüm eksik olsa da) ekledikleri haritalarla okuyucuya gezilen yerlerin tespitinde yardımcı olmuşlardır. Burada 132. sayfadaki (fig.23) haritada yapılan bir kaç küçük lokasyon hatasını belirtmek isteriz: Olba-Kızılgeçit arasında gösterilen Yeğenli'nin Olba-Cambazlı arasındaki hatta konması gerekirdi. Ayrıca bugün 3 km. kadar olan Seydili-Kızılgeçit arasındaki mesafe haritada fazla olmuştur. Yazarlar'ın 16-21 sayfalar arasındaki verdikleri kaynaklar okuyucuya bölge hakkındaki çalışmaların kapsamı hakkında yardımcı olmaktadır. Burada bazı kısaltmaların açıklanmamış olmasını (örnek: BSII(?) veya ANRW=Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt) gözden kaçırmış olarak yorumluyoruz.

Kilikya'daki yüzey araştırmalarının yavaşladığı son yıllarda H.Hellenkemper ve F. Hild gibi, uzmanlıkları daha çok Bizans arkeolojisinde yoğunlaşmış olan araştırmacılar tarafından bölgenin yeniden ele alınması, bir yandan bu konu ile ilgilenenlere yeni bilgilerin de aktarılmasıyla yardımcı olmuş, diğer yandan da - yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, - günden güne tahribedilen ayakta kalmış yapıların plan, resim, kitabe gibi vasıtalarla tanıtılması ile, elimizdeki bu güzel çalışma bir arşiv materyali niteliği kazanmıştır.

LEVENT ZOROĞLU

1991 YILININ İLK YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ABDELJAUED, MOHAMED: *Les bibliothèques en Tunisie : Les bibliothèques scolaires : Situation insertion dans le réseau guide de fonctionnement*. Mohammed Abdeljaoued. —Tunis : Publication de l'Institut Supérieur de Documentation, 1989. 244 s.; 21 sm. (A.V/2875).
- ABU 'ABDULLĀH MUHAMMED B. 'ABDŪS AL-CUŞAYĀRĪ: *Kitab al-vuzarā-i va'l-Küttāb* / Abu 'Abdullāh al-CuŞayārī. — 2.bs.— Kahire : Şirket-i Hula-fā, 1980. 420 s.; 24 sm. (A.V/2764).
- ABŪ-'ASSĀF, 'ALĪ: *Der Tempel von 'Ain Dārā* / 'Alī Ebū 'Assaf. —Mainz am Rhein : von Zabern, 1990. 66 s.: res.; 32 sm.— (Damaszener Forschungen ; Bd. 3) (B.I/392).
- ABULAFİA, DAVID: *Italy, Sicily Medieterranean 1100-1400* / David Abulafia. — London : Variorum Reprint, 1989. 1 c. ; 23 s. — (Collected Studies Series ; CS250). (A.V/2748).
- AHMED B. EL-HĀRİŞ B. EL-MUBAREK EL-HEZAR: *Mu'cemu'l-Udebā* / El-Mubarek El-Hezar. — 3. bs. — Beyrut : Daru'l-Fikr, 1980. 20 c. ; 25 sm. (A.V/3078).
- ALBAYRAK, SADIK: *Türkiye'de İslâmcılık-Batıcılık Mücâdelesi* / Sadık Albayrak. — İstanbul : Risale Yayınları, 1990. 408 s.; 19 sm. (A.V/3137).
- AKGÜNDÜZ, AHMED: *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* / Ahmed Akgündüz. — İstanbul : Faisal Eğitim ve Yardımlaşma Vakfı, 1990. ...c. ; 27 sm. — (Faisal Eğitim ve Yardımlaşma Vakfı Yay. No ; 1. İlmî Araştırmalar Serisi No ; 1) ISBN 975-95465-0-7 (B.I/378-1).
- AKTAR, YÜCEL: *İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)* / Yücel Aktar. —1. bsk. — İstanbul : İletişim Yayınları, 1990. 166 s.: Albüm 11 s.; 23 sm. (A.V/2976).
- ALDAN, MEHMET: *İz Bırakan Mülki İdare Amirleri* / Mehmet Aldan. — Ankara : İçişleri Bakanlığı, 1990. 560 s.; 24 sm. — (İçişleri Bakanlığı Araş. Plan. ve Koord. Kurulu Başkanlığı Yayın No Genel ; 438. APK ; 27). (A.V/3120).
- ALİSON, BURFORD: *Künstler und Handwerker in Griechenland und Rom* / Alison Burford ; Übersetzt von Wassiliki Felten. — Mainz : Philipp von Za-

- bern, 1985. 316 s.: 5 textabild. : 50 farbtafeln. : 32 Schwarzweiss tafeln : 88 abb. ; 23 sm. — (Kulturgeschichte der Antiken Welt ; bd. 24) (A.V/2885).
- ALKAN, AHMET TURAN: *Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları* / Ahmet Turan Alkan. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim Yayınları, 1989. 231 s.: 16 Foto. ; 19 sm. — (İletişim Yayınları ; 87. Anı Dizisi ; 1). (A.V.3027).
- ALP, İLKER: *Belge ve Fotoğöflarla Bulgar Mezâlîmi (1878-1989)* / İlker Alp. — [E-dirme] : Trakya Üniversitesi, 1990. 392 s.: res.; 24 sm.— (Trakya Üniversitesi Yayınları ; 90/1). (A.V/3075).
- AMJAD, MOHAMMED: *Iran : From Royal Dictatorship to Theocracy* / Mohammed Amjad. — New York : Greenwood Press, 1989. 179 s.; 23 s. — (Contributions in Political Science, No ; 242) (A.V/3059).
- AnaBritannica, 1986 Karşılaştırmalı Ulusal İstatistikler.* AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisine ektir. — İstanbul : Ana Yayıncılık ve Encyclopaedia Britannica, 1986. 142 s.; 27 sm. (B.I/346-1986).
- AnaBritannica, 1988 Dünya Almanığı.* AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisine ektir. — İstanbul : Ana Yayıncılık ve Encyclopaedia Britannica, 1988. 168 s.; 27 sm. (B.I/346-1988).
- AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi.* Encyclopaedia Britannica'nın 15th ed.'den çeviri ile Türkiye'ye özgü konular eklenmiştir. / Ed. Kurulu Başkanı Philip W. Goetz — 1.bs. — İstanbul : Ana Yayıncılık ve Encyclopaedia Britannica, 1986-1990. 22 c. ; 27 sm. (B.I/346).
- AnaBritannica Ülkeleri, 1987.* AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisine ektir.— İstanbul : Ana Yayıncılık ve Encyclopaedia, 1987. 214 s.: 27 sm. (B.I/346-1987).
- Anatolia and the Ancient Near East : Studies in Honor of Tahsin Özgüç* / ed. by Kutlu Emre ...[ve bşk.]. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1989. 525 s.: 141 planş. ; 1 Çizim ; 30 sm. (B.I/268).
- Anayasa Yargısı (6. : 1989 : Ankara)* / Haz. : Yekta Güngör Özden, Yılmaz Aliefendioğlu, Erol Cansel. — Ankara : Anayasa Mahkemesi, 1989. 243 s.; 23 sm. — (Anayasa Mahkemesi Yayınları ; No. 14) (A.V/2951).
- Ancient Near Eastern Art.* — New York : Metropolitan Museum of Art, c 1984. 56 s.; renk. res.; 28 sm. (B.I/298).
- ANDRAE, WALTER: *Der Anu-Adad-Tempel in Asur* / von Walter Andrae. — Leipzig : Neudruck der Ausgabe, 1909. — Osnabrück : Zeller, 1984. 95 s.: 34 lev. ; res.; 34 sm. — (Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Assur : A, Baudenkmäler aus Assyrischer Zeit ; 1) (Wis-

senschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft ; 10) (B.I/377).

Antiquities of Northern Pakistan : Reports and Studies / Heidelberg Academy For the Humanities and Sciences, Research Unit "Rock Carvings and Inscription Along the Karakorum Highway". — Mainz : Von Zabern, 1989. 1.c. (LVIII, 157 s.) ; 25 sm. — (Forschungsstelle Felsbilder und Inschriften am Karakorum Highway "Heidelberg".) ISBN 3-8053-0887-6. (A.V / 3102-1).

Antiquities of Northern Pakistan : Reports and Studies / Heidelberg Academy For the Humanities and Sciences, Research Unit "Rock Carvings and Inscriptions Along the Karakorum Highway". — Mainz : Von Zabern, 1989. 1. c. (XVI, 120 s.; 37 renkli, 180 renksiz levha) ; 25 sm. — (Forschungsstelle Felsbilder und Inschriften am Karakorum Highway "Heidelberg"). ISBN 3-8053-0887-6. (A.V/3102-1, Plates).

APAK, RAHMİ: *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu / Yazan : Rahmi Apak. — 2.bs. — Ankara : TTK., 1990. 230 s.: res.; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu yayınları ; 24. Dizi — Sa. 16) ISBN 975-16-0228-9. (A.V/3087).*

ARAB-OGGLY, EDVARD: *Raymond Aron in the Mirror of His Mémoires / Edvard Arab-Ogly. — Moscow : Novosti Press Agency Publishing House, 1988. 74 s.; 17 sm. (A.V/2342).*

Araştırma Sonuçları Toplantısı (V. : 1989 : Ankara). — Ankara : T.C. Kültür Bakanlığı 1989. 568 s.; res.; 24 sm. (A.V/2904).

ARIKAN, ZEKİ: *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı / Zeki Arıkan. — İzmir : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 1988. 287 s.: 7 hrt. ; 24 sm. — (Ege üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları ; 52). (A.V/2966).*

Arkeometri Sonuçları Toplantısı (V. : 1989 : Ankara). — Ankara : T.C. Kültür Bakanlığı, 178 s.; 24 sm. (A.V/2903).

ARSEBÜK, GÜVEN: *İnsan ve Evrim / Güven Ersebük. — Ankara : T.T.K., 1990. 126 s.; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 6. Dizi-Sa. 36) ISBN 975-16-0230-0. (A.V/3092).*

ARTUÇ, İBRAHİM: *Kıbrıs'ta Savaş ve Barış / İbrahim Artuç. — 1. bsk. — İstanbul : Kastaş A.Ş., 1989. 360 s.; 19 sm. — (Kastaş Kıbrıs Barış Harekâtı Belgeseli) ISBN 975-7639-16-8. (A.V/2993).*

ASLANAPA, OKTAY: *Funun-ut Turki ve 'Amâ'irhum / Oktay Aslanapa ; Çev. Ahmed Muhammed 'İsâ. — İstanbul : IRCICA, 1987. 442 s.: 1 hrt. ; 28 sm. (B. I/367).*

- ASHTOR, ELİYAHU: *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages / Eliyahu Ashtor*. — London : Variorum Reprint, 1978. 1 c. ; 23 sm. — (Collected Studies Series ; CS74) ISBN 0-86078-020-1. (A.V/2749).
- ASLAN, ENSAR: *Halk Hikayelerini İnceleme Yöntemleri : Yaralı Mahmut Hikayesi Üzerine Bir İnceleme / Ensar Aslan*. — Diyarbakır : Dicle Eğitim Fakültesi, 1990. 191 s ; 23 sm. — (Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları No ; 3). (A.V/3114).
- Astronomik Almanak 1991*. — Ankara : Harita Genel Komutanlığı, 1991. 54 s.; 29 sm. (B. I/420).
- AŞAN, MUHAMMET BEŞİR: *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri XI-XIII yüzyıllar / Muhammet Beşir Aşan*. — Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1989. 184 s.: 21 renk. res.; 23 sm. — (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları ; 103). ISBN 975-456-027-7. (A.V/2726).
- ATALAY, EROL: *Weiblich Gewandstatuen des 2. Jahrhunderts n. Chr. aus ephesischen Werkstätten / Erol Atalay*. — Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1989. 128 s.: 34 res.; 30 sm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch—Historische Klasse Denkschriften ; Bd. 206) ISBN 3-7001-1586-5. (B. I/290).
- ATATÜRK: *Atatürk'ün Kültür ve Medeniyet Konusundaki Sözleri*. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 1990. 176 s.; 24 sm. — (AKDITYK. Atatürk Kültür Merkezi Yayını-Sayı ; 37). ISBN 975-16-0125-8. (A.V/3108).
- Atatürk Albümü / Hazırlayan Mehmet Özel*. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1990. 352 s.; 29 sm. ISBN 975-17-0558-4. (B. I/369).
- ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL: *Ta'biye Meselesinin halli ve Emirlerin Sureti Tarihi-ne Dair Nesayih : Tatkik Meselenin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına Dair Öğütler / Mustafa Kemal ; Yay. haz. İsmet Görgülü*. — İstanbul : Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 1989. 29 s. 23 sm. — (Harp Akademileri Komutanlığı Yayınlarından) (A.V/2921).
- Atatürk ve Eğitim : Fotoğraflar-Hatıralar-Belgeler-Kronoloji / Hazırlayan : Ahmet Bekir Palazoğlu*. — Ankara : Millî Eğitim Bakanlığı, 1990. 292 s.; 29 sm. ISBN 975-11-0557-9. (B. I/357).
- Avrupa Ekonomik Topluluğunu Kuran Antlaşma (Roma Antlaşması) / Çev. ve Derleyen Halük Güngör*. — 2. bs. — Ankara : Barışcan Yayıncılık, 1988. 316 s.; 24 sm. (A.V/2893).
- AYDIN, DÜNDAR: *Belge ve Kaynaklara Göre Nef'i'nin Dedesi Mirza Ali'nin Hayatı ve Soyü / DüNDAR Aydın*. — Erzurum : [a.y.], 1985. 26 s.; 29 sm. (B. I/341).

- AYDIN, DÜNDAR: *Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa'nın Rolü* / Dündar Aydın. — Erzurum : [A.y.], 1985. 285-291 ss.; 29 sm. (B. I/339).
- AYDIN, DÜNDAR: *Erzurum Şehri'nin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskân ve İlk Sâkinleri*. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi C. 1, sayı 1'den ayırabım. / Dündar Aydın. — Erzurum : Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1970. 101-114 ss.; 29 sm. (B. I/340).
- AYDIN, DÜNDAR: *Osmanlı Devrinde XVI. Yüzyılda Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa'nın Bir Yıllık Bütçesi* / Dündar Aydın. — Erzurum : Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1989. 102 s.: 17 s. fotokopi ; 28 sm. (B. I/338).
- AYYILDIZ, UĞUR: *İstanbul* / Uğur Ayyıldız. — 2nd ed. — İstanbul : Net Turistik Yayınlar, 1989. 130 s.: hrt. ; plan ; 24 sm. ISBN 975-479-042-6. (A.V/2876).
- AYYILDIZ, UĞUR: *The Kariye Museum* / Uğur Ayyıldız. — 6th ed. — İstanbul ; İzmir : Net Turistik Yayınlar, 1990. 52 s.: res.; 24 sm. ISBN 975-479-045-0. (A.V/2879).
- BAILEY, FRANK EDGAR: *British Policy and the Turkish Reform Movement : A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853* / by Frank Edgar Bailey. — London : Harvard University, 1942. 312 s.; 22 sm. (A.V/2960).
- BALARD, MICHEL: *La mer Noire et la Romanie génoise XIIIe-XVe siècles* / Michel Balard. — London : Variorum Reprint, 1989. 324 s.; 23 sm. (Collected Studies Series ; CS294). ISBN 0-86078-242-5. (A.V/2750).
- BALIVET, MICHEL: *Aristote au Service du Sultan Ouverture aux Turcs et Aristotélisme Chez Quelques Penseurs Byzantins du Quinzieme Siecle*. Individu et Société L'Influence D'Aristote Dans le Monde Méditerranéen, adlı Kollokyum bildirilerinden ayırabım / Michel Balivet. — İstanbul : Editions Isis, 1988. 237-250 s.; 23 sm. — (Varia Turcica ; 10). ISBN 975-428-004-5. (A.V/2925).
- BALKAN, KEMAL: *İnandık'ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağına Ait Bir Bağış Belgesi = Eine Schenkung-surkunde aus der Althethitischen Zeit, Gefunden in İnandık 1966* / Kemal Balkan. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1973. 103 s.: 9 res.; 30 çiz. ; 24 sm. — (Anadolu Medeniyetlerini Araştırma Vakfı Yay. No ; 1) (A.III/8461).
- BALTACI, CAHİT: *İslâm Paleografyası : Diplomatik-Arşivcilik* / Cahit Baltacı. — İstanbul : Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı, 1989. 477 s.; 24 sm. — (İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No ; 28. İlmi Eserler Serisi ; 16) (A.V/3023).

- BARBAROS HARETTİN PAŞA:** *Barbaros Harettin Paşa'nın Hatıraları / Sadeleştiren Yılmaz Öztuna.* — İstanbul : Boğaziçi Yayınları, 1989. 106 s.: 20 s. foto-kopi ; 19 sm. ISBN 975-451-005-9. (A.V/3134).
- BARKAY, GABRIEL:** *Ketef Hinnom : A Treasure Facing Jerusalem's Walls / Gabriel Barkay.* — Jerusalem : The Israel Museum, 1986. 30, 37. ; 18 sm. ISBN 965-278-053-7. (A.V/3050).
- BARTHOLD, VASSİLİY VİLADİMİROVIÇ:** *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan / V.V. Barthold ; Hazırlayan : Hakkı Dursun Yıldız.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 644 s.; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; IV. Dizi-Sa-11) ISBN 975-16-0244-0. (A.V/3089).
- BAR-YOSEF, OFER:** *A Cave in the Desert : Nahal Hemar : 9.000.- year-old-find / Ofer Bar-Josef.* — Jerusalem : The Israel Museum, 1985. 15, 15 s.: 29 s. res.; 18 sm. ISBN 965-278-032-4. (A.V/3051).
- Basında Körfez Bunalımı : Bibliyografik Tarama Makale, Yorum ve Haberler (3 Ağustos 1990 - 31 Nisan 1991) / T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd., 1990. 11 c. ; 20 sm. — (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen. Müd. Dökümantasyon Dairesi Başk. ; Yayın No : 1/1-11). (A.V/3159).*
- Basic Cartography for Students and Technicians / Unesco.* — [Londra] : International Cartographic Association, c 1988. 2 c. ; 30 sm. ISBN 90-70310-05-8. (B. I/317).
- BAYRAK, ORHAN M.:** *Kurtuluş Savaşı ve Atatürk (Kronolojik) / Orhan Bayrak.* — 1. bsk. — İstanbul : Kastaş A.Ş., 1990. 250 s.; 19 sm. — (Kastaş Türk Savaşları Belgeseli) ISBN 975-7639-14-1. (A.V/2994).
- BAYRAK, ORHAN M.:** *Türk Savaş ve Barışları, MÖ. 209-MS. 1974 / M. Orhan Bayrak.* — 1. bsk. — İstanbul : Kastaş A.Ş., 1990. 260 s.; 19 sm. — (Kastaş Türk Savaşları Belgeseli). ISBN 975-7639-13-3. (A.V/2992).
- BAYRAM, SADI:** *Kaynaklara Göre Güney-Doğu Anadolu'da Proto-Türk İzleri / Sadi Bayram.* — İstanbul : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1990. 126 s.: res.; 24 sm. — (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayın No ; 64). ISBN 974-498-024-01. (A.V/2950).
- BECKER, CARL JOHAN:** *Nørre Sandegard : Arkaeologiske underøgelser pa Bornholm 1948-1952 / Af. C.J. Becker.* — Kopenhag : Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 1990. 200 s.: 54 planş.; 4 çizim ; 27 sm. — (Historisk-filosofiske Skrifter ; 13). ISBN 87-7304-204-8. (B. I/321).
- BEHM-BLANCKE, MANFRED ROBERT:** *Das Tierbild in der Altmesopotamischen Rundplastik : Eine Untersuchung zum Stilwandel des frühsumerischen Rundbildes / Manfred Robert Behm-Blancke.* — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1979. 98 s.: 107 s. metin ; 34 lev. ; 35 sm. — (Deutsches

Archäologisches Institut Abteilung Baghdad. Baghdader Forschungen ; Band I) ISBN 3-8053-0359-9. (B. I/261).

BEHRENS-ABOUSEIF, DORIS: *Islamic Architecture in Cairo : An Introduction* / by Doris Behrens-Abouseif. — Leiden : Brill, 1989. 173 s.; 27 sm. — (Studies in İslamic Art and Architecture ; Vol. 3). ISBN 90-04-08677-3. (B. I/319).

BEININ, JOEL: *Workers on the Nile : Nationalism, Communism, Islam and the Egyptian Working Class, 1882-1954* / By Joel Beinin and Zachar Lockman. — Princeton, New Jersey : Princeton, University Press, c 1987. 488 s.; 24 sm. (A.V/2898).

BELKE, KLAUS: *Phrygien und Pisidien* / von Klaus Belke und Norbert Mersich. — Wien : Der Österreichische Akademie der Wissenschaften. 1990. ... c., 161 res.: 2 hrt. ; 30 sm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften ; 221. Band ; 7). ISBN 3-7001-1698-5. (B. I/287).

BILGİÇ, EMİN: *Ankara Küllepe Tabletları, I = Ankaralı Küllepe-Tafeln, I / Hazırlayanlar : Emin Bilgiç ... [v. bşk.].* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 206 s.: 82 plnş. ; 31 sm. — (A.K.D.T.Y.K. Türk Tarih Kurumu ayınları ; VI. Dizi-Sa. 33). ISBN 975-16-0247-5. (B. I/349-1).

BILGİN, MEHMET: *Sürmene* / Mehmet Bilgin ... [v. bşk.]. — Sürmene : Sürmene Belediyesi, 1990. 463 s.; 24 sm. (A.V/3129).

BILL, JAMES A.: *Musaddiq, Iranian Nationalism, and Oil* / Ed. by James A. Bill, WM. Roger Louis. — Texas, Austin : The Center for Middle Eastern Studies The University of Texas At Austin, 1988. 358 s.; 23 sm. — (Modern Middle East Series No ; 14). ISBN 0-292-75100-1. (A.V/3054).

BİRER, SELMA: *Geleneksel Türk Mutfağı Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme* / Hazırlayanlar : Selma Birer, Zümrüt Nahya. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1990. 165 s.; 24 sm. — (Kültür Bak. Halk Kül. Araş. Dai. Yay. a. ; 133. Biyografyalar Dizisi ; 22). ISBN 975-17-0525-8. (A.V/3103).

BOVERI, MARGRET: *Vom Minarett Zum Bohrturm : Eine Politische Biographie Vorderasiens* / Von Margret Boveri. — Zurich : Atlantis-Verlag, c 1938. 502 s.: hrt. ; 22 sm. (A.V/2973).

BRAUDEL, FERNAND: *Akdeniz : Mekan ve Tarih* / F. Braudel, F. Coarelli, M. Aymard ; Çev. : Necati Erku. — 1. bs. — İstanbul : Metis Yayınları, 1990. 144 s.; 19 sm. ISBN 975-7650-21-8. (A.V/3010).

Bronzeworking Centres of Western Asia c. 1000-539 B.C. / Ed. by John Curtis. — London : 342 s.: res.; 24 sm. ISBN 0-7103-0274-6. (A.V/2883).

- BROUGHTON, T. ROBERT S.: *The Magistrates of the Roman Republic* / by T. Robert S. Broughton. — Amerika : American Philological Association, 1960. 89 s.; 20 sm. (A.V/1796-Supplement).
- BRUNNER, CHRISTOPHER J.: *Sasanian Stamp Seals : In the Metropolitan Museum of Art* / Christopher J. Brunner. — New York : The Metropolitan Museum of Art, 1978. 149 s.; 24 sm. ISBN 0-87099-176-0. (A.V/3061).
- BURCKHARDT, JACOB: *Die Zeit Constantins des Grossen* / Jacob Burckhart. — Otten-Bern : Delphi, c 1949. 454 s.; 21 sm. (A.V/3718).
- BUTBAY, MUSTAFA: *Kafkasya Hatıraları / Yazan : Mustafa Butbay ; Eski yazıdan yeni yazıya çeviren, sadeleştirip bugünkü dile uygulayan ve yanına hazırlayan : Ahmet Cevdet Canbulat. — Ankara : TTK., 1990. 130 s.: 6 s. belgeler ; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 24. Dizi — Sa. 4). ISBN 975-16-0245-9. (A.V/3083).*
- Cafer Ağa Medresesi ; Soğukkuyu / Yayın Danışmanı Doğan Kuban ; Metni derleyen ve yay. haz. Çelen Birkan. — İstanbul : Vakıf İnşaat Restorasyon, 1990. 56 s.; 68 renk. res.; 30 sm. — (Restorasyon Belgeleri Dizisi ; 2). ISBN 975-7483-01-X. (B. I/307-2).*
- CAMAL AD-DİN KURÛB MUHAMMAD B. SÂLAM B. VÂSİL: *Mufarrac al-Kurûb fî A'hbâr banî Eyyûb : (The History of the Ayyubids) / Camal ad-Dîn Muhammad b. Sâlam b. Vâsıl ; annotated by. Camal ed-Din El-Shayyal. — Kahire : Ministry of Education, 1953-1977. 5 c. ; 24 sm. ISBN 977-201-413-0. (B. I/331).*
- CAMP, JOHN M.: *Die Agora von Athen : Ausgrabungen im Herzen des klassischen Athen* / John M. Camp ; Übersetzt von Ute Winter. — Mainz am Rhein : von Zabern, 1989. 264 s.: 192 fot. : 8 lev. : 11 res.; 25 sm. (Kulturgeschichte der Antiken Welt ; Bd. 41). (B. I/292).
- CANER, ERTUĞRUL: *Fibeln in Anatolien I / Ertuğrul Caner. — München : C.H. Beck'sche, 1983. 224 s.: 5 res.; 85 levha ; 29 sm. — (Prähistorische Bronzefunde ; Abteilung XIV. Band, 8). ISBN 3-406-09015-X. (B. I/289-1).*
- CARR, EDWARD HALLETT: *Milliyetçilik ve Sonrası = Nationalism and After* / Edward Hallett Carr ; Çev. : Osman Akın. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 1990. 80 s.; 20 sm. ISBN 975-470-029-X. (A.V/3002).
- Catalogue of the Arabic Manuscripts : In the Collection of the Royal Asiatic Society of Bengal* / Begun by Shamsul Ulama M. Hidavet Hosain ; Continued by M. Mahfuz-ul Haq, M.A. and Completed by M. Ishaque. — Calcutta : The Royal Asiatic Society of Bengal, 1951. c. ; 24 sm. — (Bibliotheca Indica A Collection of Oriental Works. Work Number ; 250. Issua Number ; 1560). (A.V/3024).

- Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid : Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June, 1988* / ed. by. Robin Hägg and Gullög C. Nordquist. — Stockholm : Svenska Institutet i Athen, 1990. 246 s.; 30 sm. — (Skrifter Utgivna av Svenska Institutet I Athen ; 4°, XL. Acta Institute Atheniensis Regni Sueciae ; Series in 4°, XL). ISBN 91-7916-021-2. (B. I/286).
- CEYLAN, HASAN HÜSEYİN: *Cumhuriyet Dönemi Din-Devlet İlişkileri* / Hasan Hüseyin Ceylan. — İstanbul : Risale Yayınları, 1989. ...c. ; 23 sm. — (Risale Yayınları. Büyük Eserler Dizisi ; 6/1). (A.V/3020-1).
- CHILDS, TIMOTHY W.: *Itala-Turkish Diplomacy and the War Over Libya, 1911-1912* / by Timothy W. Childs. — Leiden : E.J. Brill, 1990. 271 s.; 24 sm. — (Social, Economic and Political Studies of the Middle East Volume ; 42). ISBN 90-04-09025-8. (A.V/3074).
- CİHAN, ALİ RIZA: *Çağdaş Devlet Adamı İsmet İnönü* / Ali Rıza Cihan, Abdullah Tekin. — 1. bs. — İstanbul : Tekin Yayınevi, 1989. 256 s.; 20 sm. ISBN 975-478-035-8. (A.V/3003).
- CİN, HALİL: *Türk-İslâm Hukuk Tarihi* / Halil Cin, Ahmet Akgündüz. — İstanbul : Timaş Yayınları, 1990. 2 c. ; 24 sm. (A.V/3126).
- COLLOQUE SQUE SCIENTIFIQUE RAPPORTS FRANCO-YOUGOSLAVES (1988 ; BEOGRAD) : *Colloque Scientifique Rapports Franco-Yougoslaves a l'occasion des 150 ans de l'ouverture du premier consulat français en Serbie* / Réd. en chef Slavenko Terzic. — Beograd : Institut d'Histoire, 1990. 415 s.; 24 sm. — (Institut d'Histoire Recueil des Travaux ; Livre 10). (A.V/3438).
- COLLOQUE "THESSALONIQUE APRES 1912" (1985 : THESSALONIQUE) Actes — E Thessalonike Meta to 1912 (Thessalonike 1-3 Noembriou 1985), Sumposio. — Selanik : Belediye, 1986. 776 s.; 24 sm. — (Municipalite de Thessalonique Centre D'Etudes Historiques de la Ville Editions Hors-Série No ; 2). (A.V/1963).
- Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland : Bonn, Akademisches Kunstmuseum* / Bearbeitet von Magdalene Söldner. — München : Beck's, 1990. 119 s.: 64 s. res.; 33 sm. — (Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland ; Bd. 59). ISBN 3-406-34390-2. (B/5081-59).
- Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland : Karlsruhe, Badisches Landesmuseum* / Bearbbeutet von Carina Weiss. — München : Beck, 1990. 98 s. : 48 s. res. ; 37 sm. — (Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland ; Bd. 60). ISBN 3-406-34689-8. (B/5081-60-3).
- Corpus Vasorum Antiquorum. World Heritage Museum, Krannert art Museum* / Sarah U. Wisseman. — Illinois : University of Illinois, 1989. 66 s.: 64 s.

- res.; 33 sm. — (Corpus Vasorum Antiquorum. U.S.A. ; fasc. 24). (B./3883-24).
- Corpus Vasorum Antiquorum. The Netherlands : Amsterdam Allard Pierson Museum / by J.M. Hemelrijk. — Amsterdam : N.W.O., 1988. 138 s.: 64 s. res.; 33 sm. — (Corpus Vasorum Antiquorum. The Netherlands.; fasc. 6). ISBN 90-71211-13-4. (B/7059-6, 1).*
- Corpus Vasorum Antiquorum. Yougoslavie : Sarajevo-Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine / par Maja Parovic-Pesikan. — Belgrade : Beogradski Izdavocko, 1975. 52 s.: 46 s. res.; 30 sm. — (Corpus Vasorum Antiquorum. Yougoslavie. ; fasc. 4). (B. I/419).*
- Cuneiform Texts in The Metropolitan Museum of Art / Edited by Ira Spar — New York : The Metropolitan Museum of Art, 1988. 193 s.: 156 plate ; 28 sm. ISBN 0-87099-495-6 (v. 1). (B. I/267).*
- ÇAĞLAYANGİL, İHSAN-SABRİ: *Anılarım / İhsan Sabri Çağlayangil. — 1. bsk — İstanbul : Güneş, 1990. 346 s.; 20 sm. — (Güneş Yayınları : Anı / Biyografi Dizisi ; 3). (A.V/2975).*
- ÇAKAN, İSMAİL LÜTFİ: *Hadîs Edebiâtı : Çeşitleri-Özellikleri-Fadalanma Usulleri / İsmail Lütfi Çakan. — Göz. Geç. 2. bsk. — İstanbul : İlahiat Fakültesi Vakfı, 1989. 302 s.; 23 sm. — (İlahiat Fakültesi Vakfı Yayınları No ; 35. İlmi Eserler Serisi ; 23). (A.V/2985).*
- ÇAMUROĞLU, REHA: *Tarih, Heterodoksi ve Babailer / Reha Çamuroğlu. — İstanbul : Der Yayınları, 1990. 211 s.: 20sm. — (Der Yayınları Yayın No ; 67). (A.V/3006).*
- Çanakkale Muharebeleri 75 nci Yıl Armağanı. — Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 1990. 188 s.; 24 sm. — (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları ; 90/10). (A.V/2924).*
- ÇAY, ABDULHALÛK M.: *Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri, I : Koyun ve Keçi Etrafında Oluşan Gelenekler / Abdulhalûk M. Çay. — Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1990. 1. c. : 87 renk. res.; 23 sm. — (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları ; 108) ISBN 975-456-038-2. (A.V/2892-1).*
- ÇAY, ABDULHALÛK M.: *Hidivellez "Kültür-Bahar Bayramı" / Abdülhalûk M. Çay. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1990. 38 s.: 4 res.; 24 sm. — (Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araş. Dai. Yay. ; 138. Gelenek Görenek ve İnançlar Dizisi ; 8). ISBN 975-17-0554-1. (A.V/3106).*
- ÇELİKKOL, ZEKİ: *İstanköy'deki Türk Eserleri ve Tarihçe / Zeki Çelikkol. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 76 s.: 40 res.; 3 pln. ; 28 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; VI. Dizi-Sa. 39) ISBN 975-16-0216-5. (B. I/348).*

- ÇELİK, MEHMET: *Süryani Kilisesi Tarihi : Antakya Süryani Kilisesi (Kuruluş Dönemi) / Mehmet Çelik*. — İstanbul : Yaylacık Matbaası, 1987. ... c. ; 24 sm. (A.V/3017-1).
- ÇINAR, ALİ ABBAS: *Âşık Dertli Bibliyografyası (Hayatı, Sanatı ve Şiirlerinden Ömekler) / Haz. Ali Abbas Çınar*. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1990. 119 s.; 24 sm. — (Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları. Biyografiler-Bibliyografyalar Dizisi ; 21) (Türk Halk Şairleri Bibliyografyaları ; 9). ISBN 975-17-0524-X. (A.V/2829).
- ÇUBUKÇU, İBRAHİM AGÂH: *Gazzalî ve Şüpheçilik / İbrahim Agâh Çubukçu*. — 2. bsk. — Ankara : A.Ü. İlahiyat Fak., 1989. 130 s.; 24 sm. — (A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınlarından ; 188). (A.V/2894).
- ÇELGİN, GÜLER: *Eski Yunan Edebiyatı / Güler Çelgin*. — İstanbul : Remzi Kitabevi, 1990. 234 s.; 24 sm. — (Büyük Fikir Kitapları Dizisi ; 94). ISBN 975-14-0152-6. (A.V/2981).
- ÇULCU, MURAT: *Ermeni Entrikalarının Perde Arkası : "Torlakyan Davası" / Murat Çulcu*. — 1. bsk. — İstanbul : Kastaş, 1990. 338 s.: 23 fotoğ. ; 19 sm. — (Kastaş 1912-1922 Türk Savaşları Belgeseli) ISBN 975-7939-27-3. (A.V/2995).
- DANIEL-ROPS: *Ces Chrétiens Nos Frères : L'Eglise des Révolutions / Daniel-Rops*. — Paris : Fayard, 1965. 796 s.; 19 sm. (A.V/3721).
- DANIEL-ROPS: *L'Église de la Cathédrale et de la Croisade / Daniel-Rops*. — Paris : Fayard, 1952. 830 s.; 19 sm. (A.V/3665).
- DANIEL-ROPS: *L'Église de la Renaissance et de la Réforme : Une ère de renouveau la Réforme Catholique / Daniel-Rops*. — Paris : Fayard, 1955. 569 s.; 19 sm. (A.V/3670).
- DANIEL-ROPS: *L'Église des Révolutions : En face nouveaux destins / Daniel-Rops*. — Paris : Fayard, c1960. 1954 s.; 19 sm. (A.V/3720).
- DANIEL-ROPS: *L'Église des Temps Barbares / Daniel-Rops*. — Paris : Fayard, 1950. 765 s.; 19 sm. (A.V/3666).
- DANIEL-ROPS: *L'Église des Temps Classiques : Le Grand Siècle des Ames / Daniel-Rops*. — Paris : Fayard, 1958. 495 s.; 19 sm. (A.V/3667).
- DANIEL-ROPS: *L'Ère Des Grands Craquements : L'Église des Temps Classiques / Daniel-Rops*. — Paris : Fayard, 1958. 538 s.; 19 sm. (A.V/3668).
- DANIEL-ROPS: *Un Combat Pour Dieu : L'Église des Révolutions / Daniel-Rops*. — Paris : Fayard, 1963. 982 s.; 19 sm. (A.V/3669).
- DANKOFF, ROBERT: *Evlîya Çelebi in Bitlis / The Relevant Section of the Seyahatname edited with translation, Commentary and Introduction by Robert Dankoff*. — Leiden : E.J. Brill, 1990. 436 s.: 2 hrt. ; 24 sm. —

- (Evlıya Çelebi's Book of Travels ; Volume II). ISBN 90-04-09242-0. (A.V/3063-2).
- DEMİRKENT, İŞİN: *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118) / Işın Demirkent.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. ... c. ; 24 sm. — (A.K.D.T.Y.K. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 7. Dizi-Sa.91^a). ISBN 975-16-0220-3 Tk. (A.V/3086).
- DÉROCHE, FRANÇOIS: *Les Manuscrits du Moyen-Orient : Essais de codicologie et de paléographie /* Edités par François Déroche. — İstanbul ; Paris : Institut Français d'Etudes Anatoliennes et Bibliothèque Nationale, 1989). 141 s.: 32 planş. ; 30 sm. — (Varia Turcica ; VIII). (B.I/283).
- DIETRICH, KARL: *Byzantinische Quellen zur Länder-und Völkerkunde (5.-15. Jhd.) /* von Karl Dietrich. — Leipzig : Otto Wigand, 1912. 198 s.; 20 sm. — (Quellen und Forschungen zur Erd- und Kulturkunde ; Bd. 5). (A.IV/3130).
- DİZER, MUAMMER: *Rubu Tahtası /* Muammer Dizer. — İstanbul : Boğaziçi Üniversitesi, 1987. 146 s.; 23 sm. (A.V/3012).
- Documents On British Policy Overseas. Series I, Vol. V. : Germany and Western Europe 11 August-31 December 1945 /* Ed. by M.E. Pelly, H.J. Yasemee. — Londra : Her Majesty's Stationery Office, 1990. 550 s.; 24 sm. ISBN 0-11-591686-5. (A.IV/7837-1, V).
- Documents on British Policy Overseas. Series II, Vol. III : German Rearmament /* edited Her Majesty's Stationery Office, 1989. 421 s.; 25 sm. ISBN 0-11-591694-6. (A.IV/7837-II, 3).
- DOERFER, GERHARD: *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch /* Gerhard Doerfer. — Wiesbaden : Harrassowitz, 1987. 2 c. : 1 çizelge ; 30 sm. ISBN 3-447-02778-9. (B. 1/312).
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi /* İsmail Aka ... [v.bşk.]. — 1. bs. — İstanbul : Kenan Seyithanoğlu ... [v. bşk.], 1989. 14 c. ; 24 sm. — (Çağ Yayınları Umumî Neşriyat No ; 1. Temel Eserler Serisi ; 1/1-1/14). (A.V/3123).
- DONBAZ, VEYSEL: *The Business of Asêd, an Anatolian Merchant.* "Archiv für Orientforschung" Band XXXV, 1988'den ayırması. / by Veyssel Donbaz. — Horn, 1988. 48-63 ss.; 30 sm. (B. 1/329).
- DONDER, HELGA: *Zeumzeug in Griechenland und Cypren /* von Helga Donder. — München : C.H. Beck'sche, 1980. 153 s.: 43 lev. ; 28 sm. — (Prä-historische Bronzefunde Abteilung ; XVI, 3. Band). ISBN 3-406-04004-7. (B. 1/285).

- DÖKMECİ, VEDİA: *Tarihsel Gelişim Sürecinde Beyoğlu* / Vedia Dökmeci, Hale Çıracı. — İstanbul : Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1990. 77 s.: 19 çizim ; 30 sm. ISBN 975-7641-04-9. (B. 1/271).
- DÖRNER, FRIEDRICH KARL: *Nemrud Dağı'nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları : Kommagene-Doğu Anadolu'da Arkeolojinin Büyük Macerası* / Friedrich Karl Dörner ; Çev. Vural Ülkü. — 2. bsk.'dan çeviri. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 256 s.: 70 renk. levha ; 24 sm. — (AKDİTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; VI. Dizi-Sa. 31). ISBN 975-16-0227-0. (A.V/3096).
- DRAGANOF: *Macedonia and the Reforms* / Draganof ; Preface by M. Victor Bérard. — London : Hazell, Watson and Viney, 1908. 292 s.; 21 sm. (A.V/3025).
- The Eastern Frontier of the Roman Empire : Proceedings of a colloquium held at Ankara in September 1988* / Ed. by D.H. French and C.S. Lightfoot. — Oxford : B.A.R., 1989. 2 c. ; 30 sm. — (British Institute of Archaeology at Ankara Monograph ; No. 11. Bar International Series ; 553). ISBN 0-86054-700-0. (B. 1/352).
- EBU ALİ HÜSEYİN B. ALİ B. SİNA: *El-Kanun-u Fi'ttüb* / İbn-i Sina. — Beyrut : Daru'l-Fikr, [t.y.] 3 c. ; 28 sm. (B. 1/347).
- Edirne Selimiye Camii* / Yayın Danışmanı Doğan Kuban ; yayına haz. Çelen Birkan. — İstanbul : Vakıf İnşaat Restorasyon Yayınları, 1990. 65 s.: 66 renk. res.; 30 sm. — (Restorasyon Belgeleri Dizisi ; 1). ISBN 975-7483-00-1. (B. 1/307-1).
- EHELOLF, HANS: *Keilschrifturkunden aus Boghazköi* / Hans Ehelolf. — Berlin : Staatliche Museen zu Berlin Dorderaziatizche Abteilung, 1939. 30. c. ; 33 sm. (B/2038-30).
- EHRHARDT, WOLFGANG : *Stilgeschichtliche Untersuchungen an Römischen Wandmalereien : von der späten Republik bis zur Zeit Neros* / von Wolfgang Ehrhardt. — Mainz am Rhein : Zabern, 1987. 169 s.: 14 res.; 118 lev. ; 29 sm. ISBN 3-8053-0919-8. (B. 1/422).
- EICHMANN, RICARDO: *Uruk : Die Stratigraphie ; Grabungen 1912-1977 in den Bereichen 'Enanna' und 'Anu-Ziggurrat'* / von Ricardo Eichmann. — Mainz am Rhein : von Zabern, 1990. 233 s.: 48 tafeln : 106 ek ; 35 sm. — (Endberichte / Ausgrabungen in Uruk-Warka ; Bd.3). ISBN 3-8053-1032-3. (B. 1/398-3).
- EISENHOWER, DWIGHT D.: *Crusade in Europe* / Dwight D. Eisenhower. — New York : Doubleday, 1948. 559 s.; 22 sm. (A.V/3722).

- ENDERLEIN, VOLKMAR: *Orientalische Kelims : Flachgewebe aus Anatolien, dem Iran und dem Kaukasus* / Volkmar Enderlein. — Wesel : Uta Hülsey, 1986. 176 s.: res.; 30 sm. ISBN 3-923185-03-0. (B. 1/383).
- ERDEMGİL, SELAHATTİN: *Ephesus* / Selahattin Erdemgil. — 18th ed. — İstanbul ; İzmir : Net Turistik Yayınlar, 1990. 140 s.: res.; 24 sm. ISBN 975-479-017-5. (A.V/2880).
- ERDMANN, KARL DIETRICH: *Die Ökumene der Historiker* / Karl Dietrich Erdmann. — Göttingen : Vandenhoeck and Ruprecht, 1987. 492 s.; 24 sm. — (Abhandlungen der Akademie der wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse Dritte Folge ; Nr. 158). ISBN 3-525-82442-4. (A.V/2252).
- ERGİL, DOĞU: *Atatürkçü Toplum ve Siyaset Felsefesi Açısından Laiklik* / Doğu Ergil. — Ankara : Turhan Kitabevi, 1990. 88 s.; 20 sm. — (Turhan Kitabevi Yayınları). (A.V/2998).
- ERKUT, SEDAT: *Hitlerde Tuz ve Kullanımı, I.* Belleten, C. LIV, Nisan 1990, Sayı 209'dan ayırabası. / Sedat Erkut. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 8 s.; 24 sm. (A.V/2902-1).
- EROĞLU, HAMZA: *Türk İnkılâp Tarihi* / Hamza Eroğlu. — Yeniden Düzenlenmiş, Genişletilmiş 1. bs. — Ankara : Savaş Kitap ve Yayınevi, 1990. 588 s.; 24 sm. (A.V/3300).
- ERSEVEN, İLHAN CEM: *Aleviler'de Semah* / İlhan Cem Erseven. — 1. bs. — Ankara : Ekin Yayınları, 1990. 208 s.; 20 sm. — (Ekin Yayınları. Araştırma-İnceleme Dizisi ; 1). (A.V/2996).
- Essays on Near Eastern Art and Archaeology : In Honor of Charles Kyrle Wilkinson* / Ed. by Prudence O. Harper and Holly Pittman. — New York : The Metropolitan Museum of Art, 1983. 93 s.; 28 sm. ISBN 0-87099-324-0. (B. 1/265).
- Europa : Handbuch der politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Entwicklung des neuen Europa* / Hrsg. vom Deutschen Institut für Aussenpolitische Forschung. — Leipzig : Helingsche, 1943. 319 s.; 30 sm. (B. 1/406).
- Excavaions at İznik Kilns = İznik Çini Fırınları Kazısı* / Yayınlayan ve Yöneten ; Nezh Başgelen. — 1. bsk. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat, 1989. 31 s.; 17 sm. — (Arkeoloji ve Sanat Yayınları. Kazı Monografileri Dizisi ; 3). ISBN 975-7538-10-8. (A.V/3004).
- EYİCE, SEMAVİ: *Ayasofya, 2* / Semavi Eyice. — İstanbul : Yapı ve Kredi Bankası Kültür ve Sanat Hizmetleri, 1984. 56 s.: renk. res.; 23 sm. (A. IV/9566-2).
- EYİCE, SEMAVİ: *Ayasofya, 3* / Semavi Eyice. — İstanbul : Yapı ve Kredi Bankası, 1986. 60 s.: renk. res.; 23 sm. (A.IV/9566-3).

- EYUBOĞLU, İSMET ZEKİ: *Türkçe Kökler Sözlüğü* / İsmet Zeki Eyuboğlu. İstanbul : Remzi Kitabevi, 1989. 200 s.; 24 sm. — (Büyük Fikir Kitapları Dizisi ; 93). ISBN 975-14-0130-5. (A.V/2982).
- FADHİL, ABDULİLLAH: *Studien zur Topographie und Prosopographie der Provinzstädte des Königreichs Arraphe* / Abdüllillah Fadhil. — Mainz am Rhein : von Zabern, 1983. 360 s.; 35 sm. — (Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Baghdad. Baghdader Forschungen ; Bd. 6) ISBN 3-8053-0524-9. (B. 1/382).
- FÄLT, OLAVI K.: *The Clash of Interests : The transformation of Japan in 1861-1881 in the eyes of the local Anglo-Saxon press* / Olavi K. Fält. — Rovaniemi : Studia historica septentrionalia, 1990. 388 s.; 24 sm. — (Studia historica septentrionalia ; 18). ISBN 951-96174-3-4. (A.V/3040).
- ABİ AL-FARAC-AL ASBAHANİ: *Kitâb al-A'gâni* / Abî al-Farac-al Asbahani. — Riyad : Dâr al-Fikr, [198?] 23 c. ; 24 sm. (B. 1/270).
- FEDAK, JANOS: *Monumental Tombs of the Hellenistic Age : A Study of Selected Tombs from the Pre-Classical to the Early Imperial Era* / Janos Fedak. — Toronto, 1990. 498 s.; 24 sm. — (Phoenix, Supplementary vol. ; 27) ISBN 0-8020-2694-X. (A.V/3127).
- The 15th Anniversary Catalogue*. — Tokyo : Idemitsu Museum of Arts, 1981. 395 s. res ; 30 sm. (B. 1/325).
- FLATTERY, DAVID STOPHLET: *Haoma and Harmaline : The Botanical Identity of the Indo-Iranian Sacred Hallucinogen "Soma" and its Legacy in Religion, Language, and Middle Eastern Folklore* / David Stophlet, Martin Schwarts. — California : University of California, 1989. 212 s.; 25 sm. — (University of California Publications. Near Eastern Studies ; vol. 21) ISBN 0-520-09627-4. (B. 1/314).
- Fontes Turcici Historiae Bulgaricae* / Ed. Bistra A. Cvetkova ; Red. B. Cvetkova, A. Razboynikov. — Sofia : Izdanie na Bilgarskata Akademiya na Naukite, 1972. 572 s.; 25 sm. + Belgeler. — (Fontes Historiae Bulgaricae ; 16). (B/4937-16).
- FORBES, THOMAS B.: *Urartian Architecture* / Thomas B. Forbes. — England : B.A.R., 1983. 157 s.; 34 sm. — (BAR International Series ; 170). ISBN 0-86054-218-1. (B. 1/275).
- Les Français en Egypte, ou, Souvenirs des Campagnes d'Égypte et de Syrie : Par un Officier de l'Expédition* / Recullis et mis en ordre par J.-J.-É. Roy. — 6. bs. — Tours : Alfred Mame et Filds, 1872. 240 s.; 21 sm. — (Bibliothèque de la Jeunesse Chrétienne). (A.V/2956).

- The Foreign Relations of The United States : Transmitted to Congress With the Annual Message of the President (1871)*. — Washington : Government Printing Office, 1871. 928 s.; 25 sm. (A. 1/2173).
- Foreign Relations of the United States (1947-1949). Vol. IV, V : Eastern Europe ; The Soviet Union* — Washington : Government Printing Office, 1972-1976. 3 c. ; 25 sm. (A.IV/5913).
- Foreign Relations of the United States (1948-1950). Vol. V, VI : The Near East, South Asia, and Africa* / gnl. ed. Fredric Aandahl, William Z. Slany. — Washington : Government Printing Office, 1976-78. 3 c. ; 25 sm. (A. IV/5913).
- Foreign Relations of the United States (1949-1950) Vol. I : National Security Affairs ; Foreign Economic Policy*. — Vol. V : Eastern Europe ; The Soviet Union / gnl. ed. S. Everett Leason, Fredric Aandahl. — Washington : Government Printing Office, 1976-1977. 2 c. ; 25 sm. (A.IV/5913).
- FURTWÄNGLER, ADREAS E.: *Der Nordbau im Heraion von Samos* / von Andreas E. Furtwängler und Hermann J. Kienast. — Bonn : Habelt, 1989. 165 s.: 37 res.: 176 fot. : 17 Çizim : 1 hrt. ; 30 sm. — (Deutsches Archäologisches Institut Samos ; Bd. 3). ISBN 3-7749-2377-9. (B. 1/5761-3).
- FURMANEK, VACLAV: *Radzovce : Osada L'Udu Popolnicovych Poli* / Vaclav Furmanek. — Bratislava : Veda Vydavatel'stovo Slovenskej Akademie vied, 1990. 101 s.: res.; 24 sm. ISBN 80-224-0094-7. (A.V/3060).
- GAUDEMET, JEAN: *Droit de l'Eglise et vie sociale au Moyen Age* / Jean Gaudemet. — Northampton : Variorum Reprint, 1989. 1 c. ; 23 sm. — (Collected Studies Series ; CS300). ISBN 0-86078-248-4. (A.V/2747).
- GAUDEMET, JEAN: *Eglise et société en Occident au Moyen Age* / Jean Gaudemet. — London : Variorum Reprint, 1984. 364 s.; 23 sm. — (Collected Studies Series ; CS187). ISBN 0-86078-135-6. (A.V/2751).
- GERGER, M. EMİN: *Tanzimat'tan Avrupa Topluluğu'na Türkiye, Konuşmalar* / M. Emin Gerger. — İlaveli 2. bs. — İstanbul : İnkılâb Yayınları, 1989. 192 s.; 20 sm. — (İnkılâb Yayınları ; 29. Düşünce Dizisi ; 7). (A.V/3041).
- GAUTIER DALCHÉ, JEAN: *Economie et société dans les pays de la Couronne de Castille* / Jean Gautier Dalché — London : Variorum Reprint, 1982. 352 s.; 23 sm. — (Collected Studies Series ; CS149). ISBN 0-86078-096-1. (A.V/2752).
- GERMANER, SEMRA: *Oryantalizm ve Türkiye* / Semra Germaner, Zeynep İnankur. — İstanbul : Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1989. 191 s.; 27 sm. — (Türk Kültürüne Hizmet Vakfı. Sanat Yayınları ; 4). ISBN 975-7522-00-7. (B. 1/274).

- Germano-Turcica : Zur Geschichte des Türkisch-Lernens in den Deutschsprachigen Ländern.* — Bamberg : Ausstellung des Lehrstuhls für Türkische Sprache, Geschichte und Kultur der Universität Bamberg in Zusammenarbeit mit der Universitätsbibliothek Bamberg, 1987. 161 s.; 20 sm. ISBN 3-923507-06-2. (A.V/3053).
- GILLIS, CAROLE: *Minoan Conical Cups : Form, Function and Significance* / by Carole Gillis. — Göteborg : Paul Aström, 1990. 200 s.; 27 fig. : 17 plate ; 31 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 89) ISBN 91-7081-010-9. (B. 1/353).
- GJERGJI, ANDROMOQI: *Veshjet Shqiptare ne Shekuj : (Origjina Tipologjia Zhvillimi).* / Andromoqi Gjergji — Tirane, 1988. 288 s.; 26 sm. — (Akad. Shkencave e PRS te Shqiperise. Inst. i Kultures Popullore). (B. 1/313).
- GOLDSTEIN, BERNARD R.: *Theory and Observation in Ancient and Medieval Astronomy* / Bernard R. Goldstein. — London : Variorum Reprint, 1985. 348 s.; 23 sm. — (Collected Studies Series ; CS215). ISBN 0-86078-163-1. (A.V/2753).
- GOURON, ANDRÉ: *Etudes sur la Diffusion des Doctrines Juridiques Médiévales* / André Gouron. — London : Variorum Reprint, 1987. 332 s.; 23 sm. — (Collected Studies Series ; CS264). ISBN 0-86078-212-3. (A.V/2754).
- GRABAR, OLEG: *Muqarnas An Annual on Islamic Art and Architecture* / Ed. by Oleg Grabar. — Westford, Massachusetts : Yale University, 1983-1988. 5 c. ; 25 sm. — (An Annual on Islamic Art and Architecture). (B/9234).
- Les Grandes Dates de l'Islam* / Sous la direction de Robert Mantran ... [et al.]. — Paris : 287 s.; 22 sm. ISBN 2-03-740006-3. (A.V/2897).
- The Green and the Black : Qadhafi's Policies in Africa* / Ed. by René Lemarchand. — Bloomington and Indianapolis : Indiana University, 1988. 188 s.; 24 sm. — (Indiana Series in Arab and Islamic Studies). ISBN 0-253-32678-8. (A.V/3052).
- GROC, G [ÉRARD]: *La Presse Française de Turquie de 1795 a nos Jours : Histoire et Catalogue* / G. Groc, İ. Çağlar. — İstanbul, 1985. 261 s.; 24 sm. — (Varia Turcica ; 2) (A.V/2896).
- GUEMARA, RAOUDHA: *Les Arts de la laine a Vérone aux XIVème et XVème siècles* / Raoudha Guemara. — Tunis : Publications De L'Universite De Tunis, 1987. 33 vol. : 2 tablo ; 23 sm. — (Faculte des sciences Humaines et Sociales de Tunis. Quatrieme Série Histoire ; Volume 33). (A.V/2873).

- The Guennol Collection* / Edited by Ida Ely Rubin. — New York : The Metropolitan Museum of Art, c1975. ...c. ; 31 sm. ISBN 0-87099-144-2. (B. 1/303-1).
- GUNTER, MICHAEL M.: *Pursuing the Just Cause of Their People : A Study of Contemporary Armenian Terrorism* / Michael M. Gunter. — New York : Contributions in Political Science, c1986. 182 s.; 21 sm. — (Contributions in Political Science ; No : 152). ISBN 0-313-25247-5. (A.V/3057).
- Guzide-i esnâd-ı helic-i Farsî : 1. c. : Cezâir-i helic-i Farsî.* — Tahran : Defter-i Mutâla'ât-ı siyasi ve Beynelmilelî, 1368. 576 s.: 2 hrt. ; 25 sm. — (Defter-i Mutâla'ât-ı Siyasi ve Beynelmilelî). (A.V/2918-1).
- Guzide-i esnad Merziy-i Iran ve Irak.* — 1. bs. — Tahran : Defter-i Mutala'at-ı Siyasi ve Beynelmilelî, 1368. 254 s.; 23 sm. — (Defter-i Mutala'at-ı Siyasi ve Beynelmilelî). (A.V/2919).
- GÜNEY, EMRULAH: *Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı : Coğrafya Araştırmaları*, cilt 1, sayı 2'den ayrı basım. / Emrullah Güney. — Ankara : [a.y.], 1990. 323-328 s.: 1 hrt., 3 res.; 24 sm. (A.V/3303).
- GÜNEY, EMRULLAH: *Kurtuluş ve Bağımsızlık Savaşımızın Destanı* / Emrullah Güney. — Diyarbakır : Dicle Üniversitesi, 1988. 96 s.; 24 sm. — (Dicle Üniversitesi Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları ; No : 2). (A.V/3309).
- GÜRSEL, YÜCEL: *Demokratikleşme Sürecinde Kent ve İnsan* / Yücel Gürsel. — İstanbul : Yayınları, 1990. 104 s.; 19 sm. — (Kent ve Çevre Sorunları Dizisi ; 36). ISBN 975-390-038-4. (A.V/3028).
- GYULA, NÉMETH: *Törökök és Magyarok 1. : Régi Törökök* / Németh Gyula. — Budapest : Oriental Reprints, 1990. 536 s.; 25 sm. — (Budapest Oriental Reprints Series ; A 4). ISBN 963-7302-74-3. (A.V/3307-1).
- Haberbank, 1989* / Ekonomik Rehber Yayınları. — Ankara : Ekonomik Rehber, 1989. 1163 s.; 28 sm. ISBN 975-7500-01-3. (B/9910).
- Hacettepe Üniversitesi Kütüphane ve Dökümantasyon Dairesi Başkanlığı Beytepe Kütüphanesi'nde Kullanılan Konu Başlıkları* / Hacettepe Üniversitesi. — Ankara : H.Ü. Kütüphane ve Dökümantasyon Dairesi Başkanlığı, 1988-1989. 2 c. ; 29 sm. (B. 1/379-1-2).
- HAFFNER, ALFRED: *Gräber-Spiegel Des Lebens : Zum Totenbrauchtum der Kelten und Römer am Beispiel des Treverer-Gräberfeldes Wederath-Belginum* / Alfred Haffner. — Mainz am Rhein : Philipp Von Zabern, c1989. 477 s.: 54 rnk. res : 336 res.; 23 sm. — (Schriftenreihe des Rheinischen Landesmuseums Trier ; No. 2). ISBN 3-8083-1044-7. (A.V/2890).
- HAFIZ EBU BEKR AHMED B. ALİ HATİBU'L-BAĞDADÎ : *Tarih-i Bağdâd* / Ali Hatibu'l-Bağdadî. — Beyrut : Daru'l Fikr, [t.y.] 14 c. ; 25 sm. (A.V/3079).

- HALİL BİN HUSAYN AL KURDİ: *Kitabal Bedi vet-Tarih* / Halil bin Husayn al-Kurdi. — [A.y.y.t.y.] 6 c. ; 24 sm. (A.V/3038).
- HAMEL, GILDAS: *Proverty and Charity in Roman Palestine, First Three Centuries C.E.* / Gildas Hamel. — California : University of California, 1990. 290 s.; 25 sm. — (University of California Publications, Near Eastern Studies ; vol. 23). ISBN 0-520-09715-7 (alk-paper). (B. 1/344).
- HATEMİ, H. HÜSREV: *Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat* / H. Hüsrev Hate-mi, Yeşim Işıl. — 1. bs. — İstanbul : İşaret yayınları, 1989. 80 s.; 19 sm. — (İşaret Yayınları ; 32. Bilimsel Araştırma Dizisi ; 3). (A.V/2957).
- HAMİDA, ABDESSEM BEN: *Le Syndicalisme Tunisien de la Deuxieme Guerre Mon-diale a l'Autonomie Interne* / Abdesslem Ben Hamida. — Tunus : Fa-culté des Sciences Humaines et Sociales de Tunis, 1989. 435 s.; 24 sm. — (Faculté des Sciences Humaines et Sociales de Tunis. Quatrième ; Serie : Historie Volume ; 35). (A.V/2874).
- Harenbergs Lexikon der Weltliteratur : Autoren-Werke-Begriffe* / Kuratorium François Bondy ... [at al.]. — Dordmund : Harenberg Lexikon, 1989. 5 c. ; 25 sm. ISBN 3-611-00091-4. (B. 1/405-1).
- Hefte des Archäologischen Seminars der Universität Bern, 13/1990.* — Bern : Arc-häologisches Seminar der Universität Bern, 1990. 36 s.: res.: 10 levh. ; 30 sm. ISBN 3-905046-17-2. (B. 1/295).
- HENDY, MICHAEL F: *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzanti-um* / Michael F. Hendey. — Northampton : Variorum Reprint, 1989. 1 c. ; 23 sm. (Collected Studies Series ; CS305) ISBN 0-86078-253-0 (A.V/2744).
- Hethitica VII* / P. Cornil ... [at al.]. — Louvain : Peeters, 1987. 266 s.; 24 sm. — Bibliotheque des Cahiers de L'Institut de Linguistique de Louvain ; 36) ISBN 90-6831-081-X (A.IV/9032-7).
- Hethitica VII : Acta Anatolica* / Emmenuel Laroche Oblata ; Edidit R. Lebrun. — Louvain : Peeters, 1987. 426 s.; 24 sm. — (Bibliotheque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain ; 37) ISBN 90-6831-082-8 (A.IV/9032-8).
- HOCAOĞLU, MEHMED: *Abdülhamit Han'ın Muhtıraları (Belgeler)* / Mehmed Hocaoğlu. — İstanbul : Selekte Yayıncılık, 1989. 240 s.; 19 sm. (A.V/2999).
- HULUFLU, VELİ: *Selçuk Devleti'nin Dahili Kuruluşuna Dair* / Veli Huluf lu. — Bakü : A.D.E.T.I., 1930. 31 yaprak ; 30 sm. (B.I/337).
- İBN HAZM, ABU MUHAMMAD 'ALİ B. AHMAD B. SA'İD B. HAZM.: *Cevami'us Siy-ra va Hamis-i Resâi'l-i Uhrâ* / İbn Hazm, Abu Muhammad 'Ali b. Ah-

- mad b. Sa'îd b. Hazm ; hazırlayanlar : İhsân 'Abbas, Nasır ad-Dîn al-Asad. — Mısır : Ahmad Muhammad Şakir Dar al-Ma'ârif, 198. 472 s.; 24 sm. — (Turas al-İslam ; 2) (A.V/2766).
- İLHAN, SUAT: *Atatürk ve Askerlik : Düşünce ve Uygulamaları* / Suat İlhan. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 1990. 214 s.; 24 sm. — (AKDITYK. Atatürk Araştırma Merkezi. Atatürk ve Atatürkçülük Dizisi ; 9) ISBN 975-16-0200-9 (A.V/3107).
- İMAM EBU NASR İSMAIL BİN HAMMAD-ÜL-CEVHERİ EL-FARABÎ. *Sihah-ı Cevherî / el-Cevherî* ; ter : (vankulu) Mehmet Efendi. — ı.c. — İstanbul : Mütetferrika, 1729. 666 s.; 32 sm. 1 Nolu çelik dolapta (B.I/383).
- Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai. Teil I (Nr. 1-200)* / Herausgegeben von Helmut Engelmann und Reinhold Merkelbach. — Bonn : Habelt, 1972. 285 s.; 29 res.; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien ; Bd. 1) ISBN 3-7749-1164-9 (B/9019-1).
- Die Inschriften von Ephesos* / Herausgegeben von Christoph Börker und Reinhold Merkelbach. — Bonn : Habelt, 1980. 303 s.: 1 hrt. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte Aus Kleinasien ; Bd 15) ISBN 3-7749-1693-4 (B/8537-5).
- Die Inschriften von Kyzikos und Umgebund* / Herausgegeben von Elmar Schwertheim. — Bonn : Habelt, 1980. 283 s.: 44 lev. : 1 hrt. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien ; Bd. 18) ISBN 3-7749-1637-3 (B/9021-1).
- International Congress of Classical Archaeology (13 : 1988 : Berlin)*. — Mainz an Rhein : von Zabern, 1990. 701 s.: 5 ek ; 95 s.res.; 26 sm. ISBN 3-8053-1099-4 (B.I/388).
- Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus : Dokumente aus den Archiven der Zarischen und der Provisorischen Regierung* / hrsg. Otto Hotetsch. — Berlin : von Reimar, 1931. ... c. ; 24 sm. (A.V/3440-1).
- IRCICA Library Accession List of Grey Literature 7* / Prepared by Didar Bayır. — İstanbul : IRCICA, 1989. 99 s.; 30 sm. (B.I/309-7).
- Italia : Arte e scienza nello Sport seoul 1988*. — Roma : Edizioni Uniedit Efimservizi, c1988. 127 s.: res.; 32 sm. (B.I/305).
- JACKH, ERNEST: *The Rising Crescent : Turkey Yesterday, Today, and Tomorrow* / by Ernest Jackh. — New York : Farrar and Rinehart, c 1944. 278 s.: hrt. ; 21 sm. (A.V/2955).
- JACOBSEN, HANS-ADOLF: *1939-1945 Kronoloji ve Belgelerle İkinci Dünya Savaşı* / Hans-Adolf Jacobsen ; Çeviren İbrahim Ulus. — Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 1989. 937 s.: Harita ; 24 sm. — (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başk. Yay.) (A.V/2916).

- JACOBY, DAVID: *Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion* / David Jacoby. — Northampton : Variorum Reprint, 1989. 1 c. ; 23 sm. — (Collected Studies Series ; CS301) ISBN 0-86078-249-2 (A.V/2745).
- JAESCHKE, GOTTHARD: *Türkiye Kronolojisi (1938-1945)* / Gotthard Jaeschke ; çeviren : Gülayşe Koçak. — Ankara : T.T.K., 1990. 150 s.; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 16. Dizi-Sa. 59) ISBN 975-16-0253-X (A.V/3081).
- JUNKELMANN, MARCUS: *Die Legionen Des Augustus : Der römische Soldat im archäologischen Experiment* / Marcus Junkelmann. — Mainz am Rhein : Verlag Philipp von Zabern, c 1986. 313 s.; 25 sm. — (Kulturgeschichte Der Antiken Welt Band ; 33) ISBN 3-8053-0886-8 (A.V/2881).
- Kafkas Araştırmaları, I* / Mehmet Saray ... [ve başk.]. — İstanbul : Acar Yayınları, [198?] 256 s.; 23 sm. (A.V/3011-1).
- KALAFAT, YAŞAR: *Doğu Anadolu'lu Eski Türk İnançlarının İzleri* / Yaşar Kalafat. — Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1990. 182 s.: 24 rnk. res.; 214 sm. — (Türk Kültürünü Araş. Enstitüsü Yayınları ; 112) ISBN 975-456-037-4 (A.V/2931).
- KARAY, REFIK HALİD: *Bir Ömür Boyunca* / Refik Halid Karay. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim Yayınları, 1990. 298 s.: 15 s. alb. ; 20 sm. — (İletişim Yayınları Anı Dizisi) ISBN 975-470-038-9 (A.V/2997).
- KATHPALIA, YASH PAL: *Arşiv Malzemesinin Korunması ve Restorasyonu* / Yash Pal Kathpalia ; Tercüme eden Nihal Somer. — Ankara : Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1990. 219 s.; 19sm. — (Başbakanlık Dev. Arşiv. Gen. Müd. Cumhuriyet Arşiv. Dai. Başk. Yay. No ; 6) (A.V/2878).
- KAYRA, CAHİT: *İstanbul Mekânlar ve Zamanlar* / Cahit Kayra. — İstanbul : Ak, 1990. 207 s.: 50 hrt. ; res.; 29 sm. — (Ak Yayınları Kültür ve Sanat Kitapları ; 52) ISBN 975-7630-17-9 (B.I/394).
- Kazı Sonuçları Toplantısı (XI. : 1989 : Ankara)*. — Ankara : T.C. Kültür Bakanlığı, 1989. 2 c. ; 24 sm. (A.V/2901-1,2).
- KELLNER-HEINKELE, BARBARA: *Türkei : Streifzüge im Osmanischen Reich nach Reiseberichten des 18. und 19. Jahrhunderts* / Herausgegeben von Barbara Kellner-Heinkele und Ingeborg Hauenschild. — Frankfurt : Societäts-Verlag, 1990. 430 s.; 21 sm. ISBN 3-7973-0463-3 (A.V/2953).
- Kendi Mektuplarında Enver Paşa* / Yay. Haz. : M. Şükrü Hanioglu. — İstanbul : [Der. Yayınevi], 1989. 286 s.; 24 sm. — (Der Yayınları Yayın No ; 61) (A.V/2967).
- KENWORTHY, J.M.: *Vor Kommenden Kriegen : Die Zivilisation am Scheidewege* / J.M. Kenworthy ; Mit einer Einleitung von H.G. Wells. — Wien und Leipzig : Wilhelm Braumüller, 1928. 383 s.; 23 sm. (A.V/3498).

- Keşşafı Istılahât-ıl-Fünûn = A Dictionary of the Technical Terms Used in the Sciences of the Musalmans* / Edited by Mawlawies Mohammad Wajih, Abd Al-Haqq, Gholam Kadir. — İstanbul : Kahraman Yayınları, 1984. 3 c. ; 27 sm. — (Arapça Temel Eserler Serisi No ; 5) (B.I/326).
- KEYDER, ÇAĞLAR: *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* / Çağlar Keyder ; Çeviren Sabri Tekay. — 1. bs. — İstanbul : İletişim Yayınları, 1989. 195 s ; 23 sm. — (İletişim Yayınları ; 77. İnceleme Dizisi ; 10) ISBN 975-470-003-6 (A.V/2980).
- Kirgıszko-Russkiy Slovar* / Hazırlayan : K.K. Yudahin. — Moskova, 1985. 2 c. ; 26 sm. (B.I/324).
- KIRZIOĞLU, M. FAHRETTİN: *Ardahan Armağanı* / M. Fahrettin Kirzioğlu. — Ankara : Ardahan'ı Tanıtma ve Güzelleştirme Derneği, 1990. 24 s.; 24 sm. — (Ardahan'ı Tanıtma ve Güzelleştirme Derneği Yayını Sayı ; 1) (A.V/2888).
- KILICK, R.G.: *Tell Rubeidheh : An Uruk Village in the Jebel Hamrin* / R.G. Killick... [et al.]. — Warminster : British School of Archaeology in Iraq, 1988. 182 s., 21 s.: 10 lev. ; 30 sm. — (Iraq Archaeological Reports ; 2) ISBN 0-85668-431-7 (B.I/280).
- Kiln Sites of Ancient China Recent Finds of Pottery and Porcelain.* —Tokyo : Idemitsu Museum of Arts, 1982. 336 s. res.; 30sm. (B.I/323).
- KLING, BARBARA: *Mycenaean IIIC : 1b and Related Pottery in Cyprus* / by Barbara Kling. — Göteborg : Paul Aström, 1989. 461 s.: res.; 31 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 87) ISBN 91-86098-93-4 (B/9949).
- KOCABAŞ, SÜLEYMAN: *Kuzey'den Gelen Tehdit : Tarihte Türk-Rus Mücadelesi* / Süleyman Kocabaş. — İstanbul : Bayrak Yayıncılık, 1989. 412 s.; 19 sm. — (Vatan Yayınları ; 7. Tarihte Türkiye Üzerine Emeller Serisi ; 7) ISBN 975-7526-02-9 (A.V/3029).
- KOÇAK, CEMİL: *II. Abdülhamid'in Mirası* / Cemil Koçak. — İstanbul : Arba Yayınları, 1990. 167 s.; 19 sm. — (Arba Yayınları ; 36. Bağımsız Dizi ; 8) (A.V/3007).
- KOKHAVİ, MOSHE: *Aphek in Canaan : The Egyptian Governor's Residence and Its Finds* / Moshe Kokhavi. — Jerusalem : The İsrail Museum, 1990. 43 s.: renk. res.; 27 sm. ISBN 965-278-081-2 (B.I/371).
- KOLOĞLU, ORHAN: *İlk Gazete İlk Polekim : Vekayi-i Mısriye'nin Öyküsü ve Takvimi Vekayi ile Tartışması* / Orhan Koloğlu. — Ankara : Çağdaş Gazeteciler Derneği, 1989. 148 s.; 19 sm. — (Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları ; 5) (A.V/2989).

- KONUĞÇU, ENVER: *Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımını (11-12 Mart 1918) / Enver Konukçu. — Erzurum : Atatürk Üniversitesi, 1990. 106 s.: 84 res.; 7 hrt. ; 24 sm. — (Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No ; 674) ISBN 975-19-0222-3 (A.V/3100).*
- KONUK, AHMED AVNİ: *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şehri III / Ahmed Avni Konuk ; Hz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın. — İstanbul : M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1990. 450 s.; 24 sm. — (M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yay. ; Nu. 37. İslam Klasikleri Serisi ; 2) (A.V/3771).*
- KOPCAN, VOJTECH: *Historical Oriental Studies in Slovakia. Asian and African Studies XXI, 1985'den ayırbaşım / Vojtech Kopcan. — Bratislava : Asian and African Studies, 1985. 28-33 ss.; 25 sm. — (Asian and African Studies ; 21) (A.V/2946).*
- KOPCAN, VOJTECH: *Zum Siebzigsten Geburtstag von Jozef Blaskovic / Vojtech Kopcan. — [y.y., a.y., 198?]. 9-18 s.; 23 sm. (A.V/2938).*
- KOSSATZ, ANNE-ULRIKE: *Funde aus Milet. Teil 1 : Megarischen Becher / von Anne-Ulrike Kossatz. — Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 1990. 144 s.: 55 lev. ; 35 sm. — (Milet ; bd.5. Teil 1) ISBN 3-11-010899-2 (B.I/262).*
- The Koran Interpreted / by Arthur J. Arberry. — London : George Allen and Unwin, 1955. 2 c. ; 22 sm. (A.V/3299).*
- KÖKER, LEVENT: *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi / Levent Köker. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim Yayınları, 1990. 154 s.; 23 sm. — (İletişim Yayınları. Araştırma-İnceleme Dizisi) ISBN 975-470-026-5 (A.V/2968).*
- KRUSCH, P.: *Die Untersuchung und Bewertung von Erzlagerstätten / von P. Krusch. — 2. Neubearbeitete Auflage. — Stuttgart : Ferdinand Enke, 1911. 569 s.; 25 sm. (A.V/3502).*
- LAFFINEUR, ROBERT: *Corpus of Cypriote Antiquities : Cypriote Antiquities in Belgium / By Robert Laffineur, Frieda Vandenabeele. — Göteborg : Paul Aström, 1990. 84 s.: 42 plate ; 31 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. XX : 13) ISBN 91-86098-96-9 (B/5825).*
- LAMBTON, ANN K.S. (ANN KATHARINA SWYNFORD): *Continuity and Change in Medieval Persia : Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Cenury / Ann K.S. Lambton. — London : I.B Tauris, 1988. 425 s.; 23 sm. ISBN 1-85043-087-X (A.V/2913).*
- LANDAU, JACOB M.: *Tekinalp, turkish Patriot 1883-1961 / by Jacob M. Landau. — Leiden : Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te İstanbul, 1984. 362 s.; 27 sm. — (Publications de l'Institut historique et archéologique néerlandais de Stamboul sous la direction de ; 53) (B.I/365).*

- LAUZANNE, STEPHANE: *Balkan Açıları : Hastanın Başucundaki Kırk Gün / Stephane Lauzanne ; Çev. Murat Çulcu. — 1. bsk. — İstanbul : Kastaş Yayınları, 1990. 138 s.; 19 sm. — (Kastaş 1912-1922 Türk Savşaları Belgeseli) ISBN 975-7639-25-7 (A.V/2990).*
- LAWRENCE, T[HOMES] E[DWARD]: *Les Sept Piliers de la Sagesse — Seven Pillars of Wisdom un Triomphe / T.E. Lawrence ; Traduction Integrale par Charles Mauron. — Payot : Tous droits réservés, 1950. 825. ; 22 sm. (A.V/2972).*
- LEIBLING, ROSLYN: *Time Line of Culture in the Nile Valley and its Relationship to Other World Cultures / Text Prepared by Roslyn Leibling. — 4. bs. — New York : Metropolitan Museum of Art, 1986. 80 s.; 33 sm. (B.I/291).*
- Leksikon Tis Ellenikes Glosses / Stereotupos Andreou Koromnla. — En Athenais : Ek Tis Tupographias Andreou Koromnla, 1852. 1 c. : 28 sm. (B.I/418).*
- LIMPER, KLAUDIA: *Uruk : Perlen, Ketten, Anhänger ; Grabingen 1912-1985 / Klaudia Limper. — Mainz am Rhein : von Zabern, 1989. 193 s. 60 s. res.; 35 sm. — (Endberichte/Ausgrabungen in Uruk-Warka ; Bd. 2) ISBN 3-8053-1047-1 (B.I/398-2).*
- Le Livre de Babur : Babur-nama : Mémoires du Premier Grand Mogol des Indes (1494-1529) / Présenté et traduit du turc tchaghatay par Jean-Louis Bacqué-Grammot. — Paris : Collection Orientale de l'Imprimerie Nationale, 1985. 379 s.; 30 sm. ISBN 2-11-080836-5 (B.I/368).*
- LLOLD, SETON: *Ancient Turkey : A Traveller's History of Anatolia / Seton Lloyd. — London : British Museum, c 1989. 240 s.: res.; 24 sm. ISBN 0-7141-1127-9 (A.V/2877).*
- LOLIÉE, FRÉDÉRIC: *Les Femmes du Second Empire (Papiers intimes) / Frédéric Loliée. — 26. éd. — Paris : Bibliotheque "Historia", c 1912. 371 s.: res.; 1 kesik ; 22 sm. (A.V/3723).*
- LOLIÉE, FRÉDÉRIC: *Rêve D'Empereur : Le Destin et L'Ame de Napoléon III / Frédéric Loliée. — Paris : Emile-Paul Freres, 1913. 423 s.: 18 res.; 22 sm. (A.V/3697).*
- LOT, FERDINAND: *Les Invasions Barbares Et Le Peuplement De L'Europe / Ferdinand Lot. — Paris : Payot, 1937. 2 c. ; 22 sm. (A.V/3125).*
- LOWRY, HEATH W.: *The Story Behind Ambassador Morgenthau's Story / Heath W. Lowry. — 1. st. ed. — İstanbul : The Isis Press, 1990. 90 s.; 24 sm. ISBN 975-428-019-3 (A.V/3032).*
- LUDVIG, EMIL: *Bismarck : Geschichte Eines Kämpfers / von Emil Ludvig. — Berlin : Ernst Rowohlt, 1927. 700 s.; 22 sm. (A.V/3451).*

- LUKKARINEN, VILLE: *Classicism and History : Anachronistic Architectural Thinking in Finland at the Turn of the Century Jac. Ahrenberg and Gustaf Nyström / Ville Lukkarinen.* — Helsinki : Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja, 1989. 198 s.: 128 plans.; 30 sm. — (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja Finska Fornminnesföreningens Tidskrift ; 93) ISBN 951-9056-90-4 (B.I/360).
- MANDEL, USULA: *Kleinasiatische Reliefkeramik Der Mittleren Kaiserzeit : Die 'Oionophorengruppe' und Verwandtes / von Ursula Mandel.* — Berlin, New York : de Gruyter, 1988. 270 s.: 44 levha ; 31 sm. — (Pergamenische Forschungen ; Bd. 5). ISBN 3-11-010648-5. (B/6778-5).
- MANTRAN, ROBERT: *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul : Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi / Robert Mantran ; Çev. : Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan.* — Ankara : T.T.K., 1990. 2 c. ; 24 sm. — (AKDİTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; IV. Dizi-Sa-12). (A.V/3095).
- MASSON, EMILIA: *Le Combat Pour L'Immortalité : Héritage Indo-Européen Dans la Mythologie Anatolienne / Emilia Masson.* — Paris : Universitaires de France, 1991. 318 s.: 20 res.; 24 sm. ISBN 2-13-043775-3. (A.V/3431).
- MATOUS, LUBOR: *Kappadokische Keilschrifttafeln Mit Siegeln : Aus den Sammlungen der Karlsuniversität in Prag / von Lubor Matous, Marie Matausova-Rajmova.* — Prag : Karlsuniversität, 1984. 186 s.: 139 levha ; 29 sm. (B. 1/266).
- McNICOL, ANTHONY: *Taşkun Kale : Keban Rescue Excavations Eastern Anatolia / Anthony McNicoll with a contribution by Roland Fletcher.* — Oxford : British Institute of Archaeology at Ankara, 1983. 266 s.: 40 res.; 7 çizim ; 30 sm. — (BAR International Series ; 168). ISBN 0-86054-215-7. (B. 1/276).
- MATTAR, PHILIP: *Thi Mufti of Jerusalem : Al-Haji Amin al-Husayni and the Palestinian National Movement / Philip Mattar.* — New York : Columbia University, 1988. 185 s.; 23 sm. ISBN 0-231-06462-4. (A.V/2914).
- Mehmet Akif Külliyyatı : Açıklamalı ve Lügatçeli / Hazırlayan : İsmail Hakkı Şengüler.* — İstanbul : Hikmet, 1990. ... c. ; 20 sm. — (Hikmet Neşriyat ; 15. Edebi Eserler Dizisi ; 1). (A.V/3743).
- MEHMED SELÂHADDİN BEY: *İttihad ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim / Mehmed Selâhaddin Bey ; Sadeleş-tiren : Ahmed Varol.* — İstanbul : İnkılâb, 1989. 155 s.; 20 sm. — (İnkılâb Yayınları ; 32. Hatıralar ; 1) (A.V/3045).
- The Memoirs of Count Bernstorff / Translated From the German by Eric Sutton.* — 1. bs. — Londra : Heinemann, 1936. 323 s.; 22 sm. (A.V/2974).

- The Metropolitan Museum of Art Guide / Art works Selected by Philippe de Montebello ; edited by Kathleen Howard. — 5. bs. — New York : Metropolitan Müzesi, 1989. 448 s.: res.; 24 sm. (A.V/3042).*
- METZGER, C.: *La Sculpture Byzantine Figurée : Au Musée Archéologique D'Istanbul / Catalogue revu et présenté par C. Metzger, A. Pralong et J.P. Sadını : Traduction Turque par A. Arel. — Paris : Bibliotheque de L'Institut Français D'Etudes Anatoliennes D'Istanbul, 1990. 268 s.: 128 plnş. : res.; 27 sm. — (Bibliotheque de l'Institut Français D'Etudes Anatoliennes D'Istanbul ; 30) ISBN 2-7200-1074-X (B.I/296).*
- MİHÇİOĞLU, CEMAL: *Görev Alma Yarışı : İşe Giriş Sınavları Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Araştırma / Cemal Mihçioğlu, Cahit Emre. — Ankara : Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1990. 215 s.; 24 sm. — (A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları ; 572) ISBN 975-482-060-0 (A.V/2926).*
- MICLEA, ION: *Delta Dunării / Miclea ; Consultant Sciantific : Gavriila Simion. — Budapeşte : Editura Sport-Turism, 1983. 214 s.; 28 sm. (B.I/363).*
- MİLLETLERARASI TÜRKİYE SOSYAL VE İKTİSAT TARİHİ KONGRESİ (5. : 1989 : İSTANBUL) : *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler / Marmara Ü. Türkiyat Araş. ve Uy. Merkezi. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 888 s.; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu yayınları ; 26. Dizi-Sa.4) ISBN 975-16-0289-0 (A.V/3093).*
- Millî Mücadele Dönemi Beyânnâmeleri ve Basını / Haz. Zekâi Güner, Orhan Kabataş. — Ankara : A.K.M., 1990. 454 s.: 28 res.; 24 sm. — (AKDITYK. Atatürk Kültür Merkezi Yayını ; Sayı. 38) ISBN 975-16-0126-6 (A.V/3118).*
- MOMMSEN, THEODOR: *The History of Roma / by Theodor Mommsen. ; translated by W.P. Dickson. — London : J.M. Dent, [t.y.]. 4 c. ; 18 sm. (A.V/3717).*
- MİROĞLU, İSMET: *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566) / İsmet Miroğlu. — Ankara : T.T.K., 1990. 231 s.: 1 hrt. ; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; XIV. Dizi-Sa. 8) ISBN 975-16-0229-7 (A.V/3080).*
- MİRZA FATH 'ALİ AKHUNDZADEH: *Mirza Fath 'Ali Akhundzadeh : A Literary Critic / A Collection of Essays Translated with an Introduction by Iraj Parsinejad. — Piedmont : Jahan Book, 1990. 75 s.; 27 sm. — (Middle Eastern Series ; No. 18) (B.I/345).*
- MISKIMIN, HARRY A.: *Cash, Credit and Crisis in Europe, 1300-1600 / Harry A. Miskimin. — London : Variorum Reprint, 1989. 1 c. ; 23 sm. — (Collected Studies Series ; CS289) ISBN 0-86078-237-9 (A.V/2386).*

- MOORE, JR., BARRINGTON: *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri : Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü* / Barrington Moore Jr. ; Çevirenler Şirin Tekeli, Alâeddin Şenel. — Ankara : V Yayınları, 1989. 463 s.; 24 sm. (A.V/3772).
- AL-MOUDAWAR, MARWAN: *Armenians Throughout History* / Marwan Al-Moudawar. — Damascus : Nobel Bookstore., 1980. 712 s.: 1 tbl. ; 7 hrt. ; 24 sm. (A.V/3308).
- MUHAMMAD AL-HADARİ: *Muhâdarât Târih al-Umam al-İslâmiyya : (ad-Davla al-'Abbâsiyya)*. — Beyrut : Dâr-al-Ma'rifa, [198?.] 511 s.; 24 sm. (B.I/269).
- MUHAMMED AL-HADARİ: *Muhâdarât-ı Târih-al-Umam al-İslamiyye : al-Davla al-Emeviyye* / Muhammed al-Hadari Bey. — Beyrut, Lübnan : [a.y.], 1986. 582 s.; 24 sm. (A.V/3039).
- MUHAMMED DAVUD: *Tarih-i Tatvan, 4* / Muhammad Dâvud. — Tatvan : al-Mahdiyya, 1964. 366, 42 s.; 25 sm. — (Kulliyya al-Âdâb va al-Ulûm al-İnsâniyya Câmia Muhammad al Hamis Rabat-Fas) (A.V/3110-4).
- MUMCU, UĞUR: *40'ların Cadı Kazanı* / Uğur Mumcu. — 1. bsk. — İstanbul : [Tekin Yayınevi], 1990. 204 s.; 20 sm. ISBN 975-478-059-5 (A.V/3135).
- MUSCARELLA, OSCAR WHITE: *Bronze and Iron : Ancient Near Eastern Artifacts in The Metropolitan Museum of Art* / Oscar White Muscarella. — New York : The Metropolitan Museum of Art, c 1988. 501 s.: res.; 28 sm. ISBN 0-87099-525-1 (B.I/304).
- MÜLAYİM, SELÇUK: *Sinan ve Çağı* / Selçuk Mülayim. — İstanbul : Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, 1989. 149 s.: res.; 24 sm. — (Marmara Üniversitesi Yayınları ; 473. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları ; 10) (A.V/2963).
- MÜLLER-KARPE, ANDREAS: *Hethitische Töpferei der Oberstadt von Hattusa : Ein Beitrag zur Kenntnis spät-grossreichszeitlicher Keramik und Töpferbetriebe unter Zugrundelegung der Grabungsergebnisse von 1978-82 in Boğazköy* / von Andreas Müller-Karpe. — Marburg ; Lahn : Hitzeroth, 1988. 197 s.: 64 lev. : 72 plan ; 28 sm. — (Marburger Studien zur vor-und Frühgeschichte ; Bd. 10) ISBN 3925944-27-3 (B.I/288).
- NICHOLSON, ROBERT LAWRENCE: *Joscelyn III and the Fall of the Crusader States 1134-1199* / by Robert Lawrence Nicholson. — Leiden : E.J. Brill, 1973. 232 s.; 24 sm. ISBN 90-04-03676-8 (A.V/3015).
- NORTHEGE, ALASTAIR: *Excavations at 'Ana : Qal'a Island* / by Alastair Northedge, Andrina Bamber and Michael Roaf. — Warminster : British School of Archaeology, c 1988. 145 s.: 6 Tablo ; 8 fig. ; 16 planş ; 30 sm. — (Iraq Archaeological Reports ; 1) ISBN 0-85668-425-2 (B.I/279).

- NORTON, AUGUSTUS RICHARD: *Amal and the Shi'a : Struggle for the Soul of Lebanon* / by Augustus Richard Norton. — 1 st. ed. — Texas : University of Texas, 1987. 238 s.; 23 sm. — (Modern Middle East Series (Austin, Tex.) ; No. 13) ISBN 0-292-73039-X ISBN 0-292-73040-3 (pbk.) (A.V/3056).
- O'CONNOR, MARY I.: *Descendants of Totoliguoquei : Ethnicity and Economics in the Mayo Valley* / Mary I. O'Connor. — Berkeley : California of University, 1989. 143 s.; 34 sm. — (University of California Publications in Anthropology ; vol. 19). ISBN 0-520-09742-4 (B.I/315).
- Olaylarla Türk Dış politikası / Hazırlayanlar Mehmet Gönlübol... [v.bşk.]. — Genişl. 7. bsk. — Ankara : Alkım Kitabevi, 1990. 2 c. ; 24 sm. — (Alkım Kitabevi Yayınları) (A.V/2977-1,2).*
- ONON, URGUNGE: *The History and the Life of Chinggis Khan = The Secret History of the Mongols* / Urgunge Onon. — Leiden : E.J. Brill, 1990. 183 s.: 1 hrt. ; 24 sm. ISBN 90-04-09236-6 (A.V/3073).
- Opuscula Atheniensiä, XVIII / Skrifter Utgivna av Svensta Institutet i Athen. — Göteborg : Sverska Institutet : Athen, 1990. 254 s.; 30 sm. — (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae ; Series in 4°, 39) ISBN 91-7916-020-4 (B/4080-18).*
- Oriental Studies in the USSR : Annual 1987. — Moscow : Nauka Publishers, 1988. 359 s.; 22 sm. — (USSR Academy of Sciences Institute of Oriental Studies) ISBN 5-02-016680-4 (A.V/2397-1987).*
- ORTAYLI, İLBER: *Tanzimat Devri Basını Üzerine Notlar* Cahit Talas'a Armağan'dan ayrı basım. / İlber Ortaylı. — Ankara : Mülkiyeliler Vakfı, 1990. 397-404 ss.; 23 sm. — (Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları ; 9) (A.V/2887).
- Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi = Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question : Talori Olaylarından Sonra Siyasi Gelişmeler = Political Developments After the Talori Incidents / Ed. Ertuğrul Zekâi Ökte. — İstanbul : The Historical Research Foundation, 1989. 2. c. ; 27 sm. ISBN 975-7555-01-0 (B/9911-2).*
- Ottoman Palestine 1800-1914 : Studies in Economic and Social History / Ed. by Gad G. Gelbir. — Leiden : E.J. Brill, 1990. 348 s.; 24 sm. ISBN 90-04-07785-5 (A.V/3072).*
- OLGUN, TAHİR'UL MEVLEVİ: *Matbuat Alemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemeleri* / Tahiru'l-Mevlevî (Olgun) ; yayına hazırlayan Sadık Albayrak. — İstanbul : Nehir Yayınları, 1990. 430 s.: res.; 19 sm. — (Nehir Yayınları ; 39. Hatıralarla Yakın Tarih ; 1) (A.V/2958).

- OVSIYENKO, Y.G.: *Russian for Beginners* / Y.G. Ovsienko. — Moscow : Russky Yazyk Publishers, 1989. 448 s.; 22 sm. ISBN 5-200-00498-5 (A.V/2862).
- ÖKE, M[im] KEMAL: *İngiliz Ajansı Binbaşı E. W. C. Noel'in "Kürdistan Misyonu" (1919)* / M. Kemal Öke. — İstanbul : Boğaziçi, 1989. 132 s.; 19 sm. — (Boğaziçi Yayınları ; 96) (A.V/2988).
- ÖLÇER, CÜNEYT: *Aydın Oğulları Beyliği Paraları* / Cüneyt Ölçer. — İstanbul : [Yenilik Basımevi], 1985. 28 s.: 4 levha ; res.; 24 sm. (A.V/2979).
- ÖLÇER, CÜNEYT: *Sultan Murat V ve Sultan Abdülhamid II. Dönemi Osmanlı Madeni Paraları* / Cüneyt Ölçer. — İstanbul : Yenilik basımevi, 1987. 143 s.: res.; 24 sm. (A.V/3018).
- ÖZAYDIN, ABDÜLKERİM: *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)* / Abdülkerim Özaydın. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 177 s.; 24 sm. — (AKDİTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 19. Dizi-Sa. 11) ISBN 975-16-0240-8 (A.V/3084).
- ÖZDEĞER, HÜSEYİN: *Ayıntâb Livâsı : Onaltıncı Asırda* / Hüseyin Özdeğer. — İstanbul : İ.Ü. İktisat Fakültesi, 1988. ... c. ; 25 sm. — (İ.Ü. Retörlük yay. No. ; 3506. İktisat Fak. Yay. No. ; 526. Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araş. Merk. yay. No. ; 1) (A.V/3776).
- ÖZDEĞER, HÜSEYİN: *Bursa Şehri Tereke Defterleri : 1463-1640 Yılları* / Hüseyin Özdeğer. — İstanbul : İ.Ü. Rektörlük Yayınları, 1988. 252 s.; 24 sm. — (İ.Ü. Rektörlük Yay. No ; 3507. İktisat Fak. Yay. No ; 527. Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araş. Merkezi Yay. No ; 2) ISBN 975-404-053-2 (A.V/2978).
- ÖZEK, ALİ: *Hız. Peygamber ve Aile Hayatı* / Ali Özek ... [ve bşk.]. — İstanbul : İslâmi İlimler Araştırma Vakfı, 1989. 445 s.; 24 sm. — (Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi ; 9) (A.V/3770).
- ÖZGÜÇ, NİMET: *Bullae From Kültepe Anatolia and the Ancient near East : Studies in Honor of Tahsin Özgüç'ten ayrıbasım.* / Nimet Özgüç. — Ankara : [A.y.], 1989. 377-405 ss.: 51 pl. ; 30 sm. (B.I/385).
- ÖZGÜR, HASAN: *Atatürk İlkelerinin ve İnkılaplarının Ruhu : Her Bakımdan Gerçek Atatürkçülük* / Hasan Özgür. — Ankara : [San Matbaası], 1988. 279 s.; 24 sm. (A.V/3016).
- ÖZTÜRK, YAŞAR NURİ: *500 Soruda İslâm* / Yaşar Nuri Öztürk. — İstanbul : Yeni Boyut, 1989. 415 s.; 20 sm. — (Yeni Boyut ; 1) (A.V/3731).
- ÖZTÜRK, YAŞAR NURİ: *Din ve Fıtrat* / Yaşar Nuri Öztürk. — İstanbul : Yeni Boyut, 1990. 348 s.; 20 sm. — (Yeni Boyut ; 2) (A.V/3732).
- ÖZTÜRK, YAŞAR NURİ: *Kur'an-ı Kerim ve Sünnete Göre Tasavvuf : İslâmda Rûhî Hayat* / Yaşar Nuri Öztürk. — 3. bsk. — İstanbul : Mar. Üniv. İlahiyat

- Fakültesi Yayınları, 1989. 455 s.; 23 sm. — (Mar. Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yay. ; 30. İlmî Eserler Serisi ; 18) (A.V/2970).
- ÖZÜERMAN, TÜLAY: *Çok Partili Dönemde Türk Siyasi Hayatına Etki Eden Siyasal Hukuk Faktörleri* / Tülay Özüerman. — İzmir : [A.y.], 1989. 176 s.; 30 sm. (B.I/389).
- ÖZYÜKSEL, MURAT: *Feodalite ve Osmanlı Toplumunu* / Murat Özyüksel. — Bursa : Uludağ Üniversitesi, 1989. 154 s.; 24 sm. — (Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayın. No : 16. U.Ü. İ.İ.B.F. İşletme İktisadi ve Muhasebe Araş. ve Uyg. Merkez. Yayın No ; 16) (A.V/3019).
- PALÉOLOGUE, MAURICE: *Alexander I. : Der Rätselhafte Zar* / Maurice Paléologue. — Berlin : Paul Neff, [t.y.]. 416 s.: 16 res.; 21 sm. (A.V/3719).
- Papers in honor of Professor Ehsan Yarshater.* — Leiden : Centre International d'Etudes Indo-Iraniennes, 1990. 292 s.; 16 s. planş. ; 24 sm. — (Acta Iranica Encyclopédie permanente des E'tudes Iraniennes Traisieme Série-Volume ; 16) ISBN 90-6831-226-X (A.V/1837-3, XVI).
- PAPPÉ, ILAN: *Britain and the Arab-Israeli Conflict, 1948-51* / Ilan Pappé. — London : Macmillan, 1988. 273 s.: 3 hrt. ; 22 sm. ISBN 0-033-40888-8 (A.V/2900).
- PARKER, JOHN: *Modern Turkey* / by John Parker and Charles Smith. — London : George Routledge and Sons, 1940. 259. : res.; 22 sm. (A.V/3013).
- PELEG, MICHAL: *A Bibliography of Roman, Byzantine and Early Arab Pottery from Israel and Neighbouring Countries (Excluding Glazed Ware)* / Michal Peleg. — Kudüs : The Israel Antiquities Authority, 1990. 48 s.; 26 sm. (B.I/376).
- PİRİ REİS: *Kitab-ı Bahriye* / Piri Reis. — Ankara : Ministry of Culture and Tourism of the Turkish Republic, c1988. 2 c. : 14 hrt. ; 30 sm. ISBN 975-17-0280-1 (B.I/273).
- PITTMAN, HOLLY: *Ancient Art in Miniature* / Pittman Holly ; in collaboration with Joan Aruz. — 2nd print. — New York : The Metropolitan Museum of Art, 1988. 80 s.; 24 sm. ISBN 0-87099-489-1 (A.V/3048).
- PITTMAN, HOLLY: *Art of the Bronze Age : Southeastern Iran, Western Central Asia, and the Indus Valley* / Holly Pittman. — New York : The Metropolitan Museum of Art, 1984. 100 s.: 1 hrt. : 30 fotog. ; 24 sm. ISBN 0-87099-365-8 (A.V/3043).
- PLINY: *Natural history* / Pliny ; Translation by H.Rackham. — 2. bs. — Cambridge : Massachusetts : Harvard University Press, 1944. 10 c. ; 17 sm. — (The Loeb Classical Library) (A.II/907-1-10).

- PLUTARCH: *The Lives of the Noble Grecians and Romans* / Plutarch ; Translated by John Dryden and Revised by Arthur Hugh Clough. — New York : The Modern Library, 1876. 1310 s.; 20 sm. — (The Modern Library of the World's Best Books) (A.V/1291).
- Polyklet der Bildhauer der Griechischen Klassik : Ausstellung im Liebieghaus Museum alter Plastik Frankfurt am Main.* — Mainz am Rhein : von Zabern, 1991. ISBN 3-8053-1175-3 ISBN 3-8053-1258-X (Museumsausgabe) (B.I/386).
- Pontica I : Recherches sur L'Histoire du pont dans L'Antiquité* / éditées par Bernard Rémy. — İstanbul : Institut Français d'Etudes Anatoliennes, 1991. 125 s.; 30 sm. — (Varia Anatolica ; 5) ISBN 2-906053-19-8 (B.I/387-1).
- The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam (ICUIT) Oct. 22-28, 1989* / editör Yukawa Takeshi. — Tokyo : The Middle Eastern Culture Center in Japan, 1989. 4 c. ; 26 sm. (B.I/342).
- The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam (ICUIT) Oct. 22-28, 1989 Supplement* / editör Yukawa Takeshi. — Tokyo : The Middle Eastern Culture Center in Japan, 1989. 1 c. ; 26 sm. (B.I/342-Supplement).
- Publications of the Metropolitan Museum of Art 1870-1964 : A Bibliography* / Compiled by Albert TenEyck Gardner. — New York : The Metropolitan museum of Art, 1965. 72 s.; 21 sm. (A.V/3036).
- ÖDEKAN, AYLA: *Türkiye'de 50 Yılda Yayımlanmış Arkeoloji Sanat Tarihi ve Mimarlık Tarihi ile İlgili Yayınlar Bibliyografyası (1923-1973)* / Ayla Ödekan. — İstanbul : İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1974. 579 s.; 21 sm. (A.V/3098).
- RAHMAN, [HABİB UR]: *A Chronology of Islamic History 570-1000 CE* / H.U. Rahman. — Boston : G.K. Hall, c 1989. 181 s.; 23 sm. ISBN 0-8161-9067-4 (A.V/2899).
- RAISON, JACQUES: *Le Palais du Second Millénaire A Knossos : Le Quartier Nord* / Par Jacques Raison. — Paris : Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1988. 2 c. (310 s.: 154 planş. : 6 plan : 6 çizim) ; 28 sm. — (Ecole Française D'Athenes Etudes Crétoises ; 28) ISBN 2-86958-020-7 (B.I/278).
- RATHENAU, WALTER: *Von Kommenden Dingen* / Von Walther Rathenau. — Berlin : S. Fischer, 1918. 345 s.; 20 sm. (A.V/3452).
- READE, JULIAN: *Assyrian Sculpture* / Julian Reade. — Londra : The Trustees of the British Museum, 1983. 72 s.: 105 res.; 22 sm. ISBN 0-7141-2020-0 (A.V/3044).

- Revolucioni Francez dhe Mendimtareti Shqiptare* / Pergat. nga : Koli Xoxi ... [at al.] ; Nen redaktimin e Z. Xholit. — Trinae, 1990, 270 s.; 22 sm. — (Akademia e Shkencave e RPS te Shqiperise Instituti i Historise). (A.V/2872).
- RICAUT, PAUL: *The History of the Present State of the Ottoman Empire In Three Books* / by Paul Ricaut. — 6th. ed. — London : Smyrna and Fellow of the royal Society, 1696. 406 s.: hrt. ; res.; 19 sm. (A.I/8348).
- RIZÂ MA'SÛMÎ MUHACİR: *Mecmûa'î hulâsaha-yi Pezeşkî : Hulâsai ez bimariha-yi destgah-ı idrârî (mizrâh)* / Rızâ Ma'sûmî Muhacir ; Ter. : Isdala Berin. — Tebriz : Intişârât-ı Daneşgâh-ı Âzerâbâdegan, 1976. 560 s.; 24 sm. (A.V/2398).
- RICHEPIN, JEAN: *Ellenika Mitologia* / Jean Richepin. — S. Dimitrakos, 1953. 2 c. ; 24 sm. (A.V/3689).
- Road to Pakistan : A comprehensive history of the Pakistan Movement-1947 (712-1858)* / Hakim Mohammed Said ... [at. al.]. — Karachi : Hamdard Foundation Pakistan and Pakistan Historical Society, 1990. 653 s.: 53 res.; 24 sm. — (Pakistan Historical Society Publication No ; 78) ISBN 969-412-140-X (A.V/3109-1).
- ROCHBERG-HALTON, FRANCESCA: *Aspects of Babylonian Celestial Divination : The Lunar Eclipse Tablets of Enûma Anu Enlil* / by Franceska Rochber-Halton. — Horn : Ferdinand Berger and Söhne Gesellschaft, 1988. 296 s.; 30 sm. — (Archiv für Orientforschung ; Beiheft 22). (B.I/284).
- RÜSTER, CHRISTEL: *Hethitisches Zeichenlexikon : Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Boğazköy-Texten* / Christel Rüster, Erich Neu. — Wiesbaden : Harrassowitz, 1989. 386 s.; 28 sm. — (Studien zu den Boğazköy-Texten ; Beiheft 2) ISBN 3-447-02794-0 (B.I/293).
- SABAHATTİN İSMAIL: *1974 Öncesi 1974 Sonrası Kıbrıs Türk Halkı* / Sabahattin İsmail. — 1. bsk. — İstanbul : Kastaş Yayınları, 1989. 141 s.: res.; 27 sm. — (Kastaş Kıbrıs Barış Harekâtı Belgeseli) ISBN 975-7639-23-0 (B.I/6308).
- SÂBİS, ALİ İHSAN: *Birinci Cihan Harbi* / Ali İhsan Sâbis. — İstanbul : Nehir, 1990. 1. c. ; 20 sm. — (Nehir Yayınları ; 40. Hatıralarla Yakın Tarih Dizisi ; 2. Harp Hatıralarım ; 1) (A.V/3000).
- SAGNAC, PHILIPPE: *Louis XIV (1661-1715)* / Par Philippe Sagnac et A. de Saitn-Léger. — 2. ed. — Paris : Universitaires de France, 1944. 693 s.; 23 sm. — (Peuples et Civilisations ; 10) (A.V/3698).
- SEGRERA, MARTIN: *Sex, Population and Politics* / Martin Sagrera. — Madrid : Editorial Fundamentos, 1990. 96 s.; 16 sm. ISBN 84-404-7822-4 (A.V/3068).

- SAKAOĞLU, SAİM: *Bayburtlu Zihni Bibliyografyası : Hayatı, Eserleri Sanatı, Nükte-danlığı ve Şiirlerinden Örnekler* / Saim sakaoğlu, Ali Berat Alptekin. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1990. 64 s.; 24 sm. — Kültür Bakanlığı Halk Kül. Araş. Dai. Yay. ; 134 Biyografiler-Bibliyograflar Dizisi ; 23) ISBN 975-17-0526-6 (A.V/3105).
- SALTUK, SECDA: *Arkeoloji Sözlüğü* / Secda Saltuk. — İstanbul ; İnkılâp Kitabevi, 1990, 208 s.: 31 levha; 19 sm. ISBN 975-10-0210-9 (A.V/2959).
- SAMUR, SABAHATTİN: *Suriye Vilâyeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908)* / Sabahattin Samur. — Ankara, 1989. 262 s.: 1 hrt. ; 29 sm. (B.I/358).
- SANDER, ORAL: *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e* / Oral Sander. — 1.bsk. — Ankara : İmge kitabevi, 1989. 1c. ; 19 sm. — (İmge Kitabevi Yayınları, 5. İnceleme-Araştırma Dizisi ; 4) (A.V/3030).
- SANDER, ORAL: *Siyasi Tarih : Birinci Dünya Savaşının Sonundan 1980'e Kadar* / Oral Sander. — 1. bsk. — Ankara : İmge Kitabevi, 1989. 2. c. ; 19 sm. — (İmge Kitabevi Yayınları ; 4. İnceleme-Araştırma Dizisi ; 3) (A.V/3031).
- SARAY, MEHMET: *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü* / Mehmet Saray. — 1. bsk. — Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1990. 162 s.; 24 sm. — (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları ; 107) ISBN 975-456-039-0 (A.V/2893).
- SARINAY, YUSUF: *Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı* / Yusuf Sarıнай. — 1. bsk. — Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1990. 128 s.; 19 sm. — (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları ; 106) ISBN 975-456-034-X (A.V/2930).
- SARINAY, YUSUF: *Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi ve Nato'ya Girişi (1939-1952)* / Yusuf Sarıнай. — 1.bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988. 116 s.; 19 sm. — (Kültür ve Turizm Bak. Yay. ; 859. Kültür Eserleri Dizisi ; 107) ISBN 975-17-0133-3 (A.V/3035).
- SAVVİDES, ALEXIS G.C.: *Byzantium in the Near East : Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor the Armenians of Cilicia and the Mongols A.D. c. 1192-1237* / Alexis G.C. Savvides. — Selanik : The Center of Byzantine Studies, 1981. 192 s.: 5 hrt. ; 24 sm. — (Byzantina Keimena Kai Meletai ; 17) (A.V/3111).
- SAYRÂMÎ, MOLLA MUSA: *Tarih-i Hamidî* / Molla Musa Sayrâmî. — [y.y.] : Milletler Neşriyatı, 1988. 775 s.; 21 sm. ISBN 7-105-00577-7 (A.V/3071).
- SCHEFOLD, KARL: *Die Sagen von den Argonauten, von Theben und Troia in der klassischen und hellenistischen Kunst* / Karl Schefold, Franz Jung. —

- München : Hirmer, c 1989. 429 s.: res.; 26 sm. ISBN 3-7774-4690-4 (B.I/301).
- SCHROEDER, ERIC: *Muhammads People A tale by Anthology* / Eric Schroeder. — Canada : The Bond Wheelwright, c 1955. 838 s.; 24 sm. (A.V/2971).
- SCHÜRMAN, WOLFGANG: *Katalog der Antiken Terrakotten im Badischen Landesmuseum Karlsruhe* / von Wolfgang Schürmann. — Göteborg : Paul Aström, 1989. 350 s.: 211 levha ; 3 çizim ; 31 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 84) ISBN 91-86098-99-3 (B.I/277).
- SCHWARTZ, GLENN M.: *A Ceramic Chronology from Tell Leilan : Operation 1* / Glenn M.Schwartz. — New Haven : Yale University, 1988. 200 s. : 60 plate ; 69 figure : 28 sm. — (Yale Tell Leilan Research ; Vol. 1) ISBN 0-300-04063-6 (alk. paper) (B.I/263).
- SELIRAND, JÜRI: *Viron Rautakausi* / Jüri Selirand : Toimittanut Pentti Koivunen : Editor Syösti Julku. — Jyväskylä. Tekijä ja Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 1989. 188 s.: res.; hrt. ; 30 sm. — (Studia Archaeologica Septentrionalia ; I) ISBN 951-96174-0-X (B/9925).
- SEMERCİ, BEKİR: *Türkiye'de İleri Atılımlar ve Köy Enstitüleri* / Bekir Semerci. — İstanbul : Özgür, 1989. 430 s.; 24 sm. (A.V/3730).
- SEVİM, ALİ: *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah* / Ali Sevim. — Ankara : TTK., 1990. 57 s.: 1 hrt. ; 7 res.; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 14. Dizi-Sa.13) ISBN 975-16-0239-4 (A.V/3090).
- SEVİM, ALİ: *Türkiye Tarihi* / Ali Sevim, Yaşar Yücel — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. ...c. ; 28 sm. — (A.K.D.T.Y.K. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; XIII Dizi — Sa. 22) 1. c. : Fetihden Osmanlılara Kadar (1018-1300)-2. c. : Osmanlı Dönemi (1300-1566) ISBN 975-17-0257-2 Tk. (B.I/356).
- SEVİM, ALİ: *Ünlü Selçuklu Komutanları* : Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur / Ali Sevim — Ankara : T.K.K. 1990. 115 s. : hrt. : 11 res.; 24 sm. (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; VI. Dizi-Sa. 32) ISBN 975-16-0248-3 (A.V/3091).
- SEVİN, VELİ: *Excavations at Üçtepe Kazıları* / Veli Sevin. — 1. bsk. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat, 1989. 20 s.; 17 sm. — (Arkeoloji ve Sanat Yayınları Kazı Monografileri Dizisi ; 2) ISBN 975-7538-08-6 (A.V/3005).
- SICKER, MARTIN: *The Bear and the Lion : Soviet Imperialism and Iran* / Martin Sicker. — New York : Praeger, c 1988. 156 s.; 21 sm. ISBN 0-275-93131-5 (alk. paper) (A.V.3058).
- SNODGRASS, A.M.: *Wehr und Waffen im Antiken Griechenland* / A. M. Snodgrass : Übersetzt A. Büsing-Kolbe. 314 s.: 140 res.: 23 sm. — (Kulturgeschichte der Antiken Welt ; Bd. 20) ISBN 3-8053-0536-2 (A.V/2884).

- SOBHANI, SOHRAB: *The Pragmatic Entente : Israeli — Iranian Relations, 1948 - 1988* / Sohrab Sobhani. — I^s ed. — New York : Praeger, 1989. 180 s.; 23 sm. ISBN 0-275-93337-7 (alk-paper) (A.V/3067).
- SÖNMEZ, ZEKİ: *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar - Belgeler* / Zeki Sönmez. — İstanbul : Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 1988. 143 s.; 24 sm. (A.V/2917).
- SPERCO, WILLY: *Yüzyılın Başında İstanbul* / Willy Sperco ; Türkçesi : Remime Köymen. — İstanbul : İstanbul Kütüphanesi, 1989. 119 s.; 19 sm. — (Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları anılar dizisi ; 1) ISBN 97-7512-06-0 (A.V/3009).
- STAMATAKOU, IOANNAU: *Leksikon Tis Neas Ellenikes Glosses* / Ioannau Stamatakou. — Athena : Ekdotikos Oikos Petrou Dimitrakau A.E., 1955. 3 c. ; 28 sm. (B.I/417).
- STAVRIANOS, L.S.: *The Balkans since 1453* / L.S. Stavrianos. — 3 rd ed. — New York : Holt, Rinehart, and Winston, 1961. 2 c. ; 21 sm. (A.V/3112).
- STEWART, RICHARD ANTHONY: *Sunrise at Abadan : The British and Soviet Invasion of Iran, 1941* / Richard A. Stewart. — 1 st. ed. — New York : Praeger, 1988. 294 s.; 24 sm. Bibliyografya ve İndeks var. ISBN 0-275-92793-8 (alk. paper) (A.V/3055).
- STONE, DORIS: *Arqueologia de la Costa Norte de Honduras* / Doris Stone. — Cambridge : Publication del Museo, 1975. 103 s.; 35 sm. — (Memorias del Museo Peabody de Arqueologia Y Etnologia de la Universidad de Harvard ; vol. IX. No. 1) (B.I/320).
- Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde* / Herausgegeben von Peter Hauptmann. — Göttingen, 1989. 186 s.; 23 sm. — (Kirche im Osten ; Bd. 32 ISBN 3-525-56388-4 (A.V/2889).
- Studime per Epoken e Skenderbeut* / Red. : S. Pulaha, L. Malltezi, P. Huta. — Tirane, 1989. 3 c. ; 22 sm. — (Akademia e Shkencave ERPS Te Shqiperise Instituti I Historise) (A.V/2871).
- Südosteuropa-Handbuch* / Herausgegeben von Klaus-Detlev Grothusen. — Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1990. 815 s.; 25 sm. ISBN 3-525-36206-4 (B.I/402).
- SÜMER, FARUK: *Selçuklular Devrinde Doğu Anaolu'da Türk Beylikleri* / Faruk Sümer. — Ankara : T.T.K., 1990. 100 s.: 1 hrt. : 4 s. fot. : res.; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 19. Dizi-Sa. 10) ISBN 975-16-0242-4 (A.V/3082).

- SÜSLÜ, AZMİ: *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı / Azmi Süslü*. — Van : Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1990. 258 s.: 17 res.; 24 sm. — (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayın ; No : 5) ISBN 975-19-0221-5 (A.V/3101).
- SVORONOS, NIKOS: *Çağdaş Hellen Tarihine Bakış / Nikos Svoronos ; Yunançadan Çeviren : Panayot Abacı*. — 1. bs. — İstanbul : Belge Yayınları, 1988. 116 s.; 19 sm. — (Belge Yayınları ; 61) (A.V/2986).
- ŞAHABEDDİN AHMED B. HİCR EL-ESKELÂNÎ: *Kitab-ı Tehzibu't-Tehzib / Hicr El-Eskelânî*. — 1. bs. — Beyrut : Daru'l-Fikr, 1984. 14 c. ; 25 sm. (A.V/3097).
- ŞAHABEDDİN EBU ABDULLAH YAKUT B. ABDULLAH EL-HAMAVÎ RUMÎ EL-BAĞDADÎ: *Mu'cemu'l-Buldan / al-Hamavî*. — Beyrut : Daru'l-Fikr, [t.y.] 5 c. ; 25 sm. (A.V/3077).
- Şer'îye Sicilleri, Mahiyeti, Toplu Katalogu ve Seçme Hükümler / Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*. — İstanbul : Vakıf, 1988. 1. c. ; 26 sm. — (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları ; 52) ISBN 975-498-010-1 (B.I/240-1,2).
- Şer'îye Sicilleri, Seçme Hükümler / Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı İlim Heyeti*. — İstanbul : Vakıf, 1989. 2 c. ; 26 sm. — (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları ; 63) ISBN 975-498-010-1 (B.I/240-1,2).
- TANKUT, GÖNÜL: *Bir Başkent'in İmarı Ankara : (1929-1939) / Gönül Tankut*. — Ankara : Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1990. 248 s.; 24 sm. (A.V/3258).
- TARHAN, M. TANER : *Van-Gevaş Tarihî Türk Mezarlığı Kurtarma Kazısı, Onanım ve Çevre Düzeni Çalışmaları-1988*, VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı'ndan ayrışım. / M.Taner Tarhan, Veli Sevin, M. Beşir Aşan. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1989. 19-41 ss.: res.; 24 sm. (A.V/2936).
- TARHAN, M. TANER: *Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1987*. X. Kazı Sonuçları Toplantısı I'den ayrışım. / M. Taner Tarhan. — Ankara : Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı, 1988. (A.V/2934).
- TARHAN, M. TANER: *Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1988*. XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I'den ayrışım. / M. Taner Tarhan, Veli Sevin. — Antalya : Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1989. 355-375 ss.: res.; 24 sm. (A.V/2935).
- Tarihî Hatıralar / Çeviren : Kasım Yarış, Hacı Yakup Yusufi*. — Urumçu : Sincan Halk Neşriyatı, 1989. 672 s.: 24 vesika ; 20 sm. ISBN 7-228-01025-X/K.84 (A.V/3065).
- TARLAN, ALİ NİHAD: *Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan'ın Makalelerinden Seçmeler / Ali Nihad Tarlan ; haz. Müjgan Cumbur*. — Ankara : A.K.M., 1990. 200

- s.; 24 sm. — (AKDITYK. Atatürk Kültür Merkezi Yayını ; Sayı. 45) ISBN 975-16-0263-7 (A.V/3119).
- TEISSIER, BEATRICE: *Catalogue of Ancient Near Eastern Cylinder Seals From the Marcopoli Collection / Beatrice Teissier.* — Berkeley : University of California, c 1984. 407 s.: 1 ek ; 29 sm. ISBN 0-520-04927-6 (B.I/400).
- TERASAKA, AKINOBU: *Geographical Views in the Middle Eastern Cities, I : Turkey — Coğrafi Açından Ortadoğu Şehirleri, I : Türkiye / Akinobu Terasaka.* — Tokyo : Ryutsu Keizai University, 1989. 93 s.: 63 hrt. ; 29 sm. (B.I/330).
- Tercüman Gazetesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu / Hazırlayan : Günay Kut.* — İstanbul : Tercüman Gazetesi, 1989. ...c. ; 23 sm. — (Tercüman Gazetesi Yayınları) (A.V/2965-I).
- TERZIOĞLU, SAİD ARIF: *Kan Gözyaşı ve Barış / Said Arif Terzioğlu.* — İstanbul : Kastaş A.Ş., 1989. 358 s.; 19 sm. — (Kastaş Kıbrıs Barış Harekâtı Belgeseli) ISBN 975-7639-24-9 (A.V/2991).
- TEZCAN, HÜLYA: *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi / Hülya Tezcan.* — İstanbul : Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, [1989]. ISBN 975-7641-02-2 (A.V/3022).
- THOMSON, GEORGE: *Aiskhlos ve Atina Dramının Toplumsal Kökenleri Üzerine Bir İnceleme / George Thomson ; İngilizce aslındın çeviren Mehmet H. Doğan.* — 1. bs. — İstanbul : Payel, 1990. 447 s.: res.; 19 sm. — (Payel Yayınları ; 88. Bilim Kitapları ; 32) ISBN 975-388-015-4 (A.V/2962).
- Topkapı Sarayı Hazineseri : "Muhteşem Süleyman" Çağı / Staatkince Museen Preussischer Kulturbesitz Museum für Islamische Kunst.* — Berlin : Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, 1988. 248 s.; 28 sm. (B.I/318).
- The Topkapı Sarayı Museum : The Treasury / Translated, expanded and edited by J.M. Rogers ; from the original Turkish by Cengiz Köseoğlu.* 215 s.; 30 sm. ISBN 0-8212-1672-4 (B.I/396).
- The Topkapı Sarayı Museum : The Albums and Illustrated Manuscripts / Translated, expanded and ed. by J.M. Rogers ; from the original Turkish by Filiz Çağman and Zeren Tanındı.* — Boston : Brown, c 1986. 280 s.; 30 sm. ISBN 0-8212-1633-3 (B.I/395).
- Topkapı Sarayı Müzesi : Yıllık-2 (1987).* — İstanbul : Topkapı Sarayı Müzesi, 1987. 200 s.: res.; 24 sm. (A.V/210-2).
- Topkapı Sarayı Müzesi : Yıllık-3 (1988).* — İstanbul : Topkapı Müzesini Sevenler Derneği, 1988. 214 s.: res.; 24 sm. ISBN 975-7510-00-9 (A.V/210-3).

- TORTOP, NURI: *Yönetim Biliminin Temel İlkeleri* / Nuri Tortop. — Ankara : Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1990. 240 s.; 24 sm. — (Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları. No ; 234) ISBN 975-7669-13-X (A.V/3034).
- TOWNSHEND, A.F.: *A Military Consul in Turkey : The Experiences and Impressions of a British Representative In Asia Minor* / by A.F. Townshend. — London : Seeley, 1990. 327 s.; 21 sm. (A.V/2961).
- TOYNBEE, ARNOLD J.: *A Study of History* / by Arnold J. Toynbee... [v.b.]. — Londra : Oxford University, 1957. ... c. ; 21 sm. — (Abridgement of Volumes ; 7-10 / by D.C. Somervell) (A.V/3026).
- Trabzon : Belgelerle Milli Mücadele Yılları, 1919-1923* / Derleyen Cumhuriyet Oda-başıoğlu. — Trabzon : [a.y.], 1990. 554 s.: res.; 24 sm. ISBN 975-95537-0-8 (A.V/3066).
- Treasures of Astronomy : Arabic and German Instruments of the German National Museum.* — Nürnberg : Germanisches Nationalmuseum, 1983. 140 s.; 27 sm. (B.I/272).
- TRÜMPELMANN, LEO: *Ein Weltwunder der Antike Persepolis* / von Leo Trümpelmann ; mit Beiträgen von manijeh Abka'i-Khavari und Heinz Luschey. — Mainz : Verlag Philipp von Zabern, 1988. 103 s.: 75 res.; 24 sm. — (Ausstellungskataloge der Prähistorischen Staatssammlung München ; Bd. 14) ISBN 3-8053-1051-X (A.V/2882).
- TUĞLACI, PARS: *Çağdaş Türkiye* / Pars Tuğlacı. — İstanbul : [Cem Yayınevi], 1987- ... c. ; 28 sm. (B.I/380).
- TUNCA, ÖNHAN: *L'Architecture Religieuse Protodynastique en Mesopotamie* / Önhan Tunca. — Leuven : Peeters, 1984. 278, 156 s.: 3 kroki ; 30 sm. — (Akkadica. Supplementum ; II). (B. 1/384).
- TUNCOKU, A. METE: *Japonya'nın Çin Halk Cumhuriyeti'ne Karşı Politikası (1952-1978)* / A. Mete Tuncoku. — Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1987. 169 s.; 26 sm. — (Study of Languages and Cultures of Asia and Africa. Monography Series ; No : 21). (B. 1/343).
- TUNÇAY, METE: *Türkiye Tarihi 4 : Çağdaş Türkiye 1908-1980* / Mete Tunçay ... [ve bşk.]. — İstanbul : Cem, 1989. 624 s.; 24 sm. (A.V/540).
- TURAN, ŞERAFETTİN: *Türk Kültür Tarihi : Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe* / Şerafettin Turan. — 1.bs. — Ankara : Bilgi Yayınları, 1990. 358 s.; 24 sm. — (Birgi Yayınları / Özel Dizi ; 24). ISBN 975-494-144-0. (A.V/3021).

- The Turkish Cypriot Yearbook of International Relations, 1987.* / This issue is prepared by Hilmi Akil. — İstanbul : Gelişim, 1987. 142 s.; 22 sm. (A.V/2952-1).
- The Turks of Bulgaria in International Fore Documents — Bulgaristan Türkleri Uluslararası Forumlarda Belgeler* / Ed. by Bilal N. Şimşir. — Ankara : T.T.K., 1990. 2 c. ; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; VII. No : 100). ISBN 975-16-0224-6 Tk. (A.V/3076).
- Türkiye-Avrupa Topluluğu Bibliyografyası (1957-1990) — Turkey-European Community Bibliography (1957-1990).* — Ankara : Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1990. 838 s.; 24 sm. — (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Dökümantasyon Dairesi Başkanlığı Yayın No ; 2). (A.V/3121).
- Türkiye'de Demokrasi, Terör ve Ara Rejimler [paneli] (1990 : İzmir).* — İzmir : Büyükşehir Belediye Başkanlığı, 1990. 28 s.; 20 sm. (A.V/3122).
- Türkiye Tez Kataloğu (1987-1988).* — Ankara : Yükseköğretim Kurulu Dökümantasyon Merkezi, 1990. 555 s.; 28 sm. (B. 1/391).
- Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu Bildirileri (Kayseri : 1990)* / Erciyes Üniversitesi. — Kayseri : Erciyes Üniversitesi, 1990. 258 s.; 24 sm. — (Erciyes Üniv. Yay. ; No. 6). (A.V/3117).
- Türk Nümismatik Derneğinin 20. Kuruluş Yılında İbrahim Artuk'a Armağan — A Festschrift Presented to İbrahim Artuk on the Occasion of the Turkish Numismatic Society.* — İstanbul : Türk Nümismatik Derneği, 1988. 278 s.: res.; 24 sm. (A.V/2964).
- TÜRK TARİH KONGRESİ (10. : 1986 : ANKARA) *X. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 22 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990. 2 c. : 339 s. levha ; 24 sm. — (A.K.D.T.Y.K. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 9. Dizi-Sa. 10) ISBN 975-16-0260-2 Tk. (A.V/3099).
- Turquie-Türkiye 1912-1923 : Autochromes-Özrenkli Fotoğraflar Collections Albert Kahn Koleksiyonu* / Poul Dumont. — Paris : L'Ambassade de France Ankara, 1980. 47 s.: 8 plnş. ; 2 hrt. ; 1 Foto. ; 23 sm.(A.IV/5302).
- Turquie-Türkiye 1912-1923 : Autochromes-Özrenkli Fotoğraflar Collections Albert Kahn Koleksiyonu* / Paul Dumont ; Çev. : Nedim Gürsel. — Ankara : Fransa Büyükelçiliği, 1980. 64 s.; 24 sm. (A.V/3286).
- UÇAROL, RİFAT: *Büyük Türk Havacılarından Enver Akoğlu (1898-1962)* / Rifat Uçarol. — İstanbul : Hava Harp Okulu, 1990. 195 s.: res.; 23 sm. (A.V/3033).
- UÇAR, ŞAHİN: *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi* / Şahin Uçar. — 1. bsk. — İstanbul : İşaret Yayınları, 1990. 142 s.; 20 sm. — (İşaret Yayınları ; 36. Bilimsel Araştırma Dizisi ; 5) (A.V/3001).

- ULLMANN, WALTER: *Law and Jurisdiction in the Middle Ages* / Walter Ullmann ; Edited by George Garnett. — London : Variorum Reprint, 1988. 293 krşk. s.; 23 sm. — (Collected Studies Series ; CS283) ISBN 0-86078-231-X (A.V/2404).
- UNGER, ECKHARD: *Assyrische und Babylonische Kunst* / Eckhard Unger. — Berlin : Ferdinand Hirt in Breslau, 1927. 139 s.: res.; 19 sm. — (Jedermanns Bücherei Abteilung : Bildende Kunst). (A.V/3037).
- UZUNYAYLI, TALAT: *Avrupa Topluluğu Türkiye ve İslam* / Talat Uzunyaylı. — İstanbul : Doğu Ajans Yayınları, 1990. 189 s.; 19 sm. — (Doğu Ajans Yayınları ; 1) (A.V/3008).
- VAHAPOĞLU, M. HİDAYET: *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları : Yönetimleri Açısından* / M. Hidayet Vahapoğlu. — Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990. 250 s.; 23 sm. — (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları ; 109) ISBN 975-456-036-6 (A.V/2891).
- VELİDEDEOĞLU, HIFZI VELDET: *12 Mart : Faşizmin Felsefesi* / Hıfzı Veldet Velidedeoğlu. — İstanbul : Evrim Kitabevi, 1990. 324 s.; 19 sm. — (Evrım Yayınları Yayın No ; 43. Genel Dizi ; 4) (A.V/2897).
- VERSTAPPEN, H[ERMAN] THEODOOR: *Applied Geomorphology : Geomorphological Surveys for Environmental Development* / H. Th. Verstappen. — Amsterdam : Elsevier, 1983. 438 s.; 30 sm. ISBN 0-444-42181-5. (U.S.) (B.I/310).
- VODOFF, WLADIMIR: *Princes et principautés russes (Xe-XVIIe siècles)* / Wladimir Vodoff. — Northampton : Variorum Reprint, 1989. 1 c. ; 23 sm. (Collected Studies Series ; CS304) ISBN 0-86078-252-2 (A.V/2746).
- VON BOTHMER, DIETRICH: *A Greek and roman Trasury* / Dietrich von Bothmer. — New York : The Metropolitan Museum of Art, 1984. 72 s.: res.; 28 sm. (B.I/299).
- VON BOTHMER, DIETRICH: *Greek Vase Painting* / Dietrich von Bothmer. — New York : The Metropolitan Museum of Art, c 1972. 71 s.: res.; 28 sm. ISBN 0-87099-488-3 (B.I/297).
- WAHRMUND, ADOLF: *Handwörterbuch der Neu-Arabischen und Deutschen Sprache* / von Adolf Wahrmund. — Beirut : Librairie du Liban, 1985. 3 c. ; 21 sm. (A.V/3406).
- WALDBAUM, JANE C.: *Metalwork from Sardis : The Finds Through 1974* / Jane C. Waldbaum. — Massachusetts : Harvard University, 1983. 216 s : 67 Lev. ; 28 sm. — (Monograph / Archaeological Exploration of Sardis ; 8) ISBN 0-674-57070-7 (B.I/282).

- WATT, W. MONTGOMERY: *Companion to the Qur'an* / Based on the Arberry translation ; W. Montgomery Watt. — London : George Allen and Unwin, 1967. 355 s.; 22 sm. (A.V/3298).
- WEISGERBER, JEAN: *Les Avant-Gardes Littéraires au XXe Siecle* / Jean Weisgerber. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1986. 2 c. ; 25 sm. ISBN 963-05-4365-6 (B.I/413).
- WEITZMANN, KURT: *The Frescoes of the Dura Synagogue and Christian Art* / Kurt Weitzmann and Herbert L. Kessler. — Washington : Dumbarton Oaks Research Library and Collection, c 1990. 202 s.: 202 res.; 28 sm. — (Dumbarton Oaks Studies ; 28) ISBN 0-88402-182-3 (B.I/294).
- What the Kosovars Say and Demand (Collection of Studies, articles, interviews and commentaries) 2* / Editors : Harillaq Kekezi Rexhep Hida. — Tirana : "8 Nentori" Publishing House, 1990. 2. c. ; 20 sm. (A.V/2886-2).
- WILKINSON, CHARLES KYRLE: *Egyptian Wall Paintings : The Metropolitan Museum of Art's Collection of Facsimiles* / Text by Charles Kyrle Wilkinson ; catalogue Compiled by Marsha Hill. — New York : The Metropolitan Museum of Art, c 1983. 165 s.: renk, res.; 28 sm. ISBN 0-87099-325-9 (B.I/300).
- WILKINSON, CHARLES KYRLE: *Nishapur : Pottery of the Early Islamic Period* / Charles K. Wilkinson. — New York : The Metropolitan Museum of Art, 1987. 374 s.; 31 sm. ISBN 0-87099-076-4 (B.I/302).
- WILLIAMS, A.V: *The Pahlavi Rivāyat Accompanying the Dādestān ī Dēnīg* / By A.V. Williams. — Copenhagen : The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1990. 2 c. ; 24 sm. — (Historisk-filosofiske Meddelelser ; 60) ISBN 87-7304-211-0 (A.V/3284).
- WIMAN, INGELA M.B.: *Malstria - Malena : Metals and Motifs in Etruscan Mirror Craft* / by Ingela M.B. Wiman. — Göteborg : Paul Aström. 1990. 266 s.; 30 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol 91) ISBN 91-7-81-018-4 (B.I/355).
- WINK, ANDRÉ: *Al-Hind : The Making of the Indo-Islamic World* / by André Wink. — Leiden : E.J. Brill, 1990. ... c. ; 24 sm. (A.V/3014-1).
- World Atlas : Hammod's Ambassador*. — 3. ed. — New York ; Chicago : Hammond, 1956. 416 s.; 37 sm. (B.I/423).
- WORTABET, WILLIAM THOMSON: *Wortabet's Arabic-English Dictionary* / By William Thomson Wortabet. — 4. ed. — Beirut : Librairie du Liban, 1984. 803 s.; 22 sm. (A.V/3407).
- Takın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu* — Van : Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1990. 406 s.; 24 sm. — (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları No ; 6) ISBN 975-7616-01-X (A.V/3113).

- YALÇINKAYA, İŞİN: *Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipoloji ve Karain Mağarası* / Işın Yalçinkaya. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1989. 248 s.: 64 lev. : 15 res.; 29 sm. — (Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları ; VI. Dizi-Sa. 29) (ISBN 975-16-0208-4 (B.I/351).
- YAMAKOĞLU, CİHAN: *Türk Kültürü Avrupa Topluluğunda* / Cihan Yamakoğlu. — Ankara : [A.y.], 1990. 307 s.; 19 sm. (A.V/2933).
- YAVUZ, ÜNSAL: *Atatürk : İmparatorluktan Milli Devlete* / Ünsal Yavuz. — Ankara : T.T.K., 1990. 117 s.: 7 hrt. : 8 s. fotog. ; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 24. Dizi-Sa.10) ISBN 975-16-0218-1 (A.V/3085).
- YERASIMOS, STEPHANE: *Les Voyageurs Dans L'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles) : Bibliographie, Itinéraires et Inventaire des Lieux Habités* / Stephane Yerasimos. — Ankara : Imprimerie de la Société Turque d'Histoire, 1991. 494 s.: 69 ht. ; 32 sm. — (Conseil Suprême D'Atatürk Pour culture, Langue et Histoire Publications de la Société Turque D'Histoire ; 7 Serie No. 117) ISBN 975-16-0290-4 (B.I/404).
- YILDIRIM, RECEP: *Urartu İğneleri* / Recep Yıldırım. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1989. 193 s.: 38 lev. ; 28 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 6. Dizi-Sa.37) ISBN 975-16-0213-0 (B.I/350).
- AL-YUNİNİ AL-BA'ALBAKİ AL-HANBALİ : *Şayl-i Mirâ't üz-Zamân* / Ba'albakî al-Hanbalî. — Haydarabad : Matbaa Maclis Dai'ra al-Ma'ârif al-Osmaniyya, 1954-1955. 2 c. ; 24 sm. (A.V/1902).
- Yüce Divan Kararları, Cilt-1* / Anayasa Mahkemesi. — Ankara : Anayasa Mahkemesi, 1985. 1.c. ; 24 sm. — (Anayasa Mahkemesi Yayınları ; 5) (A.IV/8946-1).
- Yüce Divan Kararları, Cilt-2* / Anayasa Mahkemesi. — Ankara : Anayasa Mahkemesi, 1987. 2. c. ; 24 sm. — (Anayasa Mahkemesi Yayınları ; 10) (A.IV/8946-2).
- YÜCEL, HASAN ÂLİ: *Geçtiğim Günlerden* / Hasan Âli Yücel. — 1. bs. — İstanbul : İletişim, 1990. 198 s.: 13 res.; 19 sm. ISBN 975-470-044-3 (A.V/3138).
- YÜCEL, ÜNSAL: *Es-Suyuf ul-İslamiyye* / Telif Ünsal Yücel ; Tercüme Tahsin Amertoğlu ; takdim Ekmeleddin İhsanoğlu. — İstanbul : IRCICA, 1988. 145 s.; 28 sm. (B.I/359).
- ZDRAVKOVIĆ, IVAN M.: *Srednovekovni gradovi u Srbiji = Les Forteresses Medievales de Serbie* / Ivan M. Zdravkovic. — Beograd : Turistička Štampa, 1970. 152 s.: 1 hrt. ; 24 sm. (A.V/2443).

ZIMONYI, ISTVAN: *The Origins of the Volga Bulgars* / Istvan Zimonyi. — Szeged : Universitas Szegediensis de Atilla Jozsef Nominata, 1990. 211 s.; 24 sm. — (Studia Uralo-Altaica ; 32) (A.V/2912).

B. DERGİLER*

- Acta Asiatica 59 (1990).
 Acta Historiae Artium XXXIII, 3-4 (1989-1990).
 Acta Musei Moraviae LXXV, 1-2 (1990).
 Acta Orientalia XLII, 2-3 (1988); XLIII, 1 (1989).
 Agropam Tukmenistana 11 (1990); 1 (1991).
 Akkadica 70-72 (1990-1991).
 Alt-Orientalische Forschungen XVII, 2 (1990).
 The American Historical Review XCV, 4, 5 (1990); XCVI, 1 (1991).
 American Journal of Archaeology XCIV, 4 (1990); XCV, 1-2 (1991).
 Amme İdaresi Dergisi XXIII, 3-4 (1990); XXIV, 1 (1991).
 Analecta Linguistica XIX, 1 (1989).
 Anatolian Studies XL (1990).
 Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi 24 (1988).
 Annales XLV, 6 (1990); XLVI, 1-2 (1991).
 Annales (Universitatis Mariae Curie Sklodowskal V, VI (1987-1988).
 Annali XLIX, 3-4 (1989).
 Annals of Japon Association For Middle East Studies 2, (1987).
 Anthropology Today VII, 1-2-3 (1991).
 Antike Kunst XXXIV, 1 (1991).
 The Antiquaries Journal LXIX, 2 (1989).
 Archaeological Ertesito CXVI, 1-2 (1989).
 Archaeological Reports for XXXVI, (1989-1990).
 Archaologische Bibliographie (1990).
 Archäologischer Anzeiger 4, (1990); 1-2 (1991).
 Archiv Orientalni LVIII, 4 (1990); LIX, 1 (1991).
 Arctos (Acta Philologica Fennica) XXIV, (1990).
 Arheološki Vestnik XLI (1990).
 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi 90 (1990).
 Askeri Tarih Bülteni XV, 29 (1990).
 Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi VII, 19-20 (1990-1991):

* Dergilerde yalnız, Türkiye ve Türklerin tarihini ilgilendiren makalelerin adları verilmiştir.

- S. İLHAN: *Türk Çağdaşlaşması*, s. 7.
- S. DÖNMEZER: *Toplumsal Değişme ve Atatürk İnkıpları*. s. 21.
- C. ENGINSOY: *İngiliz Kaynaklarına Göre Atatürk*. s. 75.
- D.A. RUSTOW: *Atatürk, Populism and Democracy* s. 141.
- A.E. GÖKDEMİR: *Milli Mücadele'de Elviye-i Selâse* s. 151.
- İ. GİRİTLİ: *Atatürk ve Halkçılık*, s. 181.
- M.F. KIRZIOĞLU: *Mustafa Kemal Paşa, Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920)* s. 223.
- A. SÜSLÜ: *Çanakkale Savaşları ve Önemi*, s. 303.
- Ö. MERT: *Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi*, s. 331.
- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Bülteni V, 16 (1990).
- Atatürk Yolu A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi II, 6 (1990):
- M. AYDIN-D.RECEP: *Milli Mücadele Döneminde İstanbul'dan Anadolu'ya Geçen Subaylar*. s. 177.
- M. BALCIOĞLU: *Milli Mücadele Sırasında Merkezi Anadolu'da Asayiş Sağlamak İçin Oluşturulan Milis Kuruluşları*. s. 261.
- Z. BURSALIOĞLU: *Yabancı Gözüyle Atatürk* s. 275.
- G. SHPUZA: *Atatürk ve Arnavutluk-Türkiye İlişkileri* s. 335.
- Atheaeum I (1991).
- Atiqot XIX (1990).
- Ausgewählte Neuere Literatur XXI 2-3, 17-18 (1990).
- Aziyai Afrika Segodnya 6-12 (1990); 1-5 (1991).
- Balkanica VII, 3-4 (1990).
- Balkan and Asia Minor Studies XVII (1990).
- Berkeley Journal of Sociology XXXV (1990).
- Berytus (Archaeological Studies) XXXVI (1988); XXXVII (1989).
- Biblica LXXI, 4 (1990); LXXII, 1-2 (1991).
- Biblical Archaeologist LIII, 3 (1990); LIV, 1 (1991).
- Bibliographie d'Etudes Balkaniques XXIII (1988).
- Biblioteca Orientalis XLVII, 1-2 (1990).
- The Bodleian Library Record XIII, 6 (1991).
- Bolletino Dı Archeologia 1-3 (1990).
- British Book News 11-12 (1990); 1-3 (1991).
- The British School at Athens (1989-1990).
- Bulgarian Historical Review I (1991).
- Bulletin de Corespondance Hellenique CXIV, 11 (1990).
- Bulletin et Memoires de la Société D'Anthropologie de Paris II, 1 (1990).
- Bulletin Musées Royaux d'Art et d'Histoire LX, (1989).
- Bulletin of the American Schools of Oriental Reseach 280 (1990); Supplement: 27 (1982-1989).

- Bulletin of the National Museum of Ethnology XV, 2-3 (1990).
 Bulletin of the School of Oriental and African Studies LIII, 3 (1990); LIV, 1 (1991).
 Bulletin Scientifique XXV, 17-12 (1989).
 Bulletin Signalétique XLIV, 3-4 (1990).
 Byzantinische Zeitschrift LXXXIII, 1 (1990).
 Byzantino Slavica LI, 1-2 (1990).
 Cahiers de Civilisation Medievale XXXIII, 4 ve Bibliographie (1990); XXXIV, 1 (1991).
 Central Asiatic Journal XXXIV, 1-2 (1990).
 Cultura Antiqua XLII, 9-12 (1990).
 Culture Populaire Albanise X (1990).
 Danıştay Dergisi 76-79 (1990); 80 (1991).
 Il Datini IV, 7 (1991).
 Deltio II, (1980), VII (1988-1989).
 Deutsche Nationalbibliographie 46-52 (1990); 1-22 (1991).
 Devlet Su İşleri Bülteni 350-351 (1990, 1991).
 Durham University Journal LXXXIII, 1 (1991); New Series Vol. LII, 1 (1991).
 East Asian Cultural Studies XXIV, 1-4 (1990).
 East European Quarterly XXIV, 3-4 (1990); XXV, 1 (1991).
 EC News 8-19 (1991).
 Efe 1-3 (1990).
 Ekonomide Ankara 35-38 (1991).
 Emel 181-182 (1990-1991).
 Emilia-Romagna 21 (1990).
 Encyclopaedia Iranica IV (1990).
 The Encyclopaedia of Islam VI, 114-VII, 115-118 (1991); 1-V ve 1-V'nin Indexi.
 Erdem V, 15 (1989):
 S.V.CHAO CHUN: *Historical Retrospection of the Cultural Exchange Between China and Turkey*. s. 725.
 O. ASLANAPA: *Turkish Pottery in Anatolia* s. 863.
 M. TUFAN: *Les Turcs de la Macédoine et Leurs Arts*. s. 877.
 Ethnology XXIX, 4 (1990); XXX, 1-2 (1991).
 Etudes Balkaniques XXVI, 4 (1990).
 Expedition XXXII, 2 (1990).
 Faravid XIV (1990).
 Finski Museum XCVI (1989).

- The Florida Antropologist XLIII, 3 (1990); XLIV, 1 (1991).
 Forn Vannem 85 (1990).
 The German Tribune 1450-1473 (1991).
 Germania LIX, 1 (1991).
 Gjuha Jone X, 2 (1990).
 Glasnik XXXI, 1 (1987).
 Glasnik (Ethnologiya) XLV (1990).
 Godisen Zbornik Annuaire 15-16 (41-42).
 Godisnjak Pravrag Fakulteta u Sarajevu XXXVII, (1989).
 Güney'de Kültür II, 22-24, II, 25-26 (1991).
 Hamdard Islamicus XIII, 4 (1990).
 Harvard Journal of Asiatic Studies L, 2 (1990).
 Hesperia Journal of the American School of Classical Studies at Athens LIX, 3-4 (1990); LX, 1 (1991).
 Historical Research LXIII, 152 (1990); LXIV, 153 (1991).
 History Archaeology and Ethnography XXXII, 1-4 (1989); XXXIII, 1 (1990).
 History of Religions XXIX, 4 (1990); XXX, 1-2 (1990).
 History Today XL, 1-6 (1990).
 L'Homme 117-118 (1991).
 Höyük I, 1 (1988).
 İkbine Doğru V, 1-18 (1991).
 İlgi XXV, 64-65 (1991).
 International Journal of Antropology V, 3-4 (1990); VI, 1 (1991).
 International Journal of Middle East Studies XXII, 3 (1990).
 Inventaria Archaeologica (Denkmark) 13-14 (1989).
 Iraq LII (1990).
 Ircica Library Accession List 12 (1990).
 Ircica Library Accession List of Grey Literature 8 (1990).
 Der Islam LXVII, 2 (1990).
 İslam Ansiklopedisi 28-33 (1991).
 Islam Storia e Civiltà IX, 3-4 (1990).
 Islamic Studies Quarterly Journal XXIX, 2 (1990).
 Israel Exploration Journal XL, 4 (1990).
 Istorie Veche Şi Archeologie XLI 3-4 (1990).
 Istoriya SSSR 1-2 (1991).
 Izvestiya Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR 4-6 (1990), 1 (1991).
 Jahrbücher für Geschichte Ost Europas XXXVIII, 3-4 (1990).
 The Jerusalem Post 574-599 (1991).

- Journal of Archaeological Science XVII, 6 (1990). XVIII, 1-2 (1991).
 Journal of Asian and African Studies XL (1990).
 Journal of Cuneiform Studies XLI, 2 (1989).
 The Journal of Hellenic Studies CX (1990).
 Journal of Islamic Studies II, 1 (1991).
 Journal of Near Eastern Studies L, 1-2 (1991).
 Journal of the American Oriental Society CX, 3-4 (1990).
 Journal of the Economic and Social History of the Orient XXXIII, 3 (1990);
 XXXIV, 1-2 (1991).
 Journal of the History of Biology XXIV, 1 (1991).
 Journal of the Pakistan Historical Society XXXVIII, 3-4 (1990); XXXIX, 1
 (1991).
 Journal of the Royal Asiatic Society 2 (1990).
 Journal of Turkish Studies XIII, (1989).
 Journal of the Warburg and Institute LIII (1990).
 Keesing's Record of World Events XXXVI, 11-12 (1990); XXXVII, 1-4
 (1991).
 Kemalist Ülkü 267-272 (1991):
 267 — A. AKMAN: *Atatürk'ten Esintiler*. s. 9.
 F. AVCI: *Atatürk'ün Dinle İlgili Görüşleri*. s. 23.
 B. ESEMENLİ: *Tarihin Derinlikleri İçinde Türkler*. s. 28.
 268 — M. UĞRAŞKAN: *Şiirlerle Atatürk*. s. 3.
 A. AKMAN: *Atatürk'ten Esintiler*. s. 26.
 V. TANFER: *İrtica Olayları Karşısında Atatürk*. s. 28.
 269 — N. ÇAĞATAY: *Atatürk Devrimlerinin Amaçları ve Espirisi*. s. 8.
 B. ESEMENLİ: *Tarihin Derinlikleri İçinde Türkler*. s. 10.
 270 — N. ÇAĞATAY: *Atatürk Devrimlerinin Amaçları ve Espirisi*. s. 5.
 V. TANFER: *İrtica Olayları Karşısında Atatürk*. s. 7.
 F. AVCI: *Atatürk'ün Laiklik Görüşü*. s. 11.
 M. ÇOSTUROĞLU: *Atatürkçülüğe Karşı Saldırganlık Modası*. s. 19.
 B. ESEMENLİ: *Tarihin Derinlikleri İçinde Türkler*. s. 33.
 271 — N. ÇAĞATAY: *Atatürk Devrimlerinin Amaçları ve Espirisi*. s. 5.
 V. TANFER: *İrtica Olayları Karşısında Atatürk*. s. 16.
 F. AVCI: *Atatürkçülük Nedir?* s. 22.
 272 — N. ÇAĞATAY: *Atatürk Devrimlerinin Amaçları ve Espirisi*. s. 5.
 O. AKBAL: *Atatürkçülük Çağın Önündedir*. s. 7.
 V. TANFER: *İrtica Olayları Karşısında Atatürk*. s. 9.
 T. DÜNDAR: *Atatürkçülük ve Toplumsal İmimiz*. s. 13.
 B. ÖGEL: *Türkler ve Uygarlık*. s. 32.

- Kıbrıs Northern Cyprus Monthly I, 14-20 (1990-1991).
 Kiryat Sefer LXIII, 1 (1990).
 Kitap Dergisi 34-45 (1990); 48-52 (1991).
 Kitap Kataloğu 90-91 (1990-1991).
 Kuzey Kıbrıs 4-5 (1990-1991).
 Letopis 92 (1989) 93 (1990).
 Levant XXIII (1991).
 Le Livre Hongrois 1-4 (1990).
 Man XXV, 4 (1990) XXVI, 1 (1991).
 Medelhavsmuseet XXV (1990).
 The Metropolitan Museum of Art Bulletin XLVIII, 3 (1990-1991).
 The Middle East Journal XLIV 4 (1990); XLV, 1 (1991).
 Milliyet Sanat Dergisi 255-267 (1991).
 Miscellanea XX (1990).
 Mitteilungen 100-101 (1991).
 Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien CXVIII-CXIX
 (1988-1989).
 Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts Roemische Abtei-
 lung 97 (1990).
 Muslim Education Quarterly VII, 4 (1990).
 Narodi Azii i Afriki 5-6 (1991).
 Nato Dergisi 3-4 (1990).
 Neuerwerbungen Vorderer Orient 11-12 (1990); 1-4 (1991).
 New Cyprus VI, 5-8 (1991).
 Newsletter 3 (1990).
 Newspot 1-27 (1991).
 Les Nouvelles des XVII, 15 (1990); XVIII, 15 (1991).
 Novaya-i Noveyşaya İstoriya 1-2 (1991).
 Obşçmvennie Nauku V SSSR 5-6 (1990).
 ODTÜ Gelişme Dergisi XVII, 3-4 (1990).
 Oriens XXXII (1990).
 Orient XXV (1989).
 Orient Zeitschrift des Deutschen Orient Instituts. XXXI, 1-2 (1990).
 Orientalia LIX. 3-4 (1990); LX, 1 (1991).
 Origini XIII (1984-1987).
 Ovagan 9-11 (1990).
 Ödemiş Efe I, 4 (1991).
 Österreichische Osthefte XXXII, 4 (1990); XXXIII, 1 (1991).

- Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XLII, 4 (1988); XLIII, 2 (1989);
 XLIV, 4 (1990); XLV, 1, 2 (1991).
 Philosophy And History XXIV, 1-2 (1991).
 Praktika (1986).
 Prilozi XXXIX, 1 (1990).
 Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland. CXIX (1989).
 Quaderni LXXXVI, 1 (1991).
 The Quarterly Index Islamicus XIV, 3-4 (1990).
 Review XIII 3-4 (1990); XIV, 1 (1991).
 Revista Arhivelor LII, 1 (1990).
 Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Orientale LXXXIV, 2 (1990).
 Revue de Synthèse CXI, 4 (1990).
 Revue des Etudes Byzantines XLVII (1989).
 Revue des Etudes Islamiques L (1982); LI (1983); LVIII (1990).
 Revue des Etudes Sed-Est Europeennes XXVIII, 1-4 (1990).
 Revue Roumaine d'Etudes Internationals XXIII (1989).
 Rivista Degli Studi Orientali LXII, 1-4 (1988); LXIII, 1-4 (1989).
 Rocznik Orientalistyczny XLVI, 2 (1990).
 Romanian News 48 (1990).
 Ruperto Carola XLII, 82 (1990).
 Al-Sabil 21-22 (1991).
 Saeculum XXXVIII, 4 (1987); XLI, 1 (1991).
 Silahlı Kuvvetler Dergisi 327 (1991).
 Societe D'Histoire et D'Archeologie De Geneve XIX (1989).
 Sovetskaya Etnografiya 6 (1990); 2 (1991).
 Sovetskaya Turkologiya 4 (1990).
 Speculum LXV, 3-4 (1990); LXVI, 1 (1991).
 Stratejik Etüdler Bülteni 85 (1990).
 Studi Classici e Orientali XXXIX, (1989).
 Studia Albanica XXVII, 1 (1990).
 Studia Balcanica XX (1991).
 Studia Praehistorica 10 (1990).
 Studime Filologjike XLIV (XXVII) 1, (1990).
 Studime Historike XLIV (XXVII) 2-3 (1990).
 Suomen Museo: XCV, (1988). XCVI (1989).
 Südost Forschungen XLI (1991).
 Südosteuropa Mitteilungen XXX, 4 (1990); XXXI, 1 (1991).
 Szazadok CXXII, 5-6 (1988).
 Şişe Cam 166 (1990); 171 (1991).

- Tarbiz LIX 1-2 (1990).
Tarih ve Toplum XV, 86-90 (1991).
Tel Aviv XVII, 1 (1990).
Tessaloniki 2, (1990).
The Toyoshi-Kenkyu XLIX, 3-4 (1991).
Turkish Review Quarterly Digest IV, 22 (1990).
Türk Dili 467-474 (1991).
Türkiye Günlüğü 4-14 (1991).
Türkiye Makaleler Bibliyografyası 4-10 (1987-1988).
Universitetets Oldsaksamling Arbok 1989, 1990.
Vestnik Drevne Istorii.
Wiener Zeitschrift für de Kunde des Morgenlandes LXXX (1990).
The Yale Review LXIX 2-3 (1990).
Yapı 100-115 (1990-1991).
Yeni Düşünce 479-505 (1991).
Yeni Forum 261-266 (1991).
Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft 141-1 (1991).
Zeitschrift für Assyriologie LXXX, 1 (1990).
Zeitschrift für Balkanologie XXI, 1-2 (1990).
Zeitschrift für Kulturaustausch XLI, 1 (1991).
Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 84, (1990). 86, (1991).
Zeitschrift Für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XLVII, 4
(1990); XLVIII, 1 (1991).
Zion LV, 4 (1990).

Propriétaire et rédacteur en chef :
 Au nom de la Société d'Histoire Turque
 PROF. DR. NEŞET ÇAĞATAY

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
DİNÇOL, ALİ M. : Un Emprunt de Sceau en hiéroglyphe trouvée à Samosate (en turc, avec 1 illustration)	1
————— : A Hieroglyphic Seal Impression from Samsat (en anglais)	3
ANABOLU, PROF. DR. MÜKERREM (USMAN) : Temples à plusieurs Nefs en Anatolie occidentale (en turc, avec 15 illustrations)	7
BILGEN, YRD. DOÇ. DR. ABDÜSSELAM : Livres de Selim de Adâ'i de Chiraz, poète iranien du XVI ^e Siècle (en turc, avec 2 illustrations) ...	13
YILMAZ, SERAP : Relations économiques de l'Empire ottoman avec l'Orient: Une Etude sur la Commerce indo-ottomane dans la Seconde Moitié du XVIII ^e Siècle (en turc, avec 1 illustration, 1 carte) ...	31
AYDIN, MAHİR : L'Inspectorat de la Réforme de Ahmed Ârif Hikmet Efendi en Thrace et Son Livre d'Inspection (en turc, avec 19 illustrations)	69
ALTUĞ, YILMAZ : The United States of America's Policies towards Turkish Straits	167
SONYEL, DR. SALÂHİ R. : Le cinquième centenaire de Migrations juives dans l'Empire ottoman	201
————— : The Fifth Centenary of the First Jewish Migrations to the Ottoman Empire (en anglais)	207
KIZILTAN, ZEYNEP : Le Survey de 1971-1977 effectué dans la Région de Sam-sun (en turc, avec 54 desseins et 33 illustrations, 1 carte)	213
Conférences :	
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ : Hittitologues et Byzantinistes à la Découverte de l'Asie Mineure	243
POTSKHVERIYA, BORIS M. : Nouvelles Approches dans les Recherches d'Histoire soviétique	261
Traductions :	
DUVERDIER, GÉRALD (traduit par ACAROĞLU, TÜRKER) : Deux Ambassadeurs culturels dans la Création de la Première Imprimerie turque : De Brèves et Ibrahim Müteferrika (en turc, avec 10 illustrations)	275
Bibliographie :	
ZOROĞLU, LEVENT : Hansgerd Hellenkemper-Friedrich Hild : <i>Neue Forschungen in Kilikien</i>	307
Livres et Revues reçus à la Bibliothèque de la Société de l'Histoire Turque dans la Première Moitié de 1991	311

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LVI

No. 215

Avril 1992

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 4